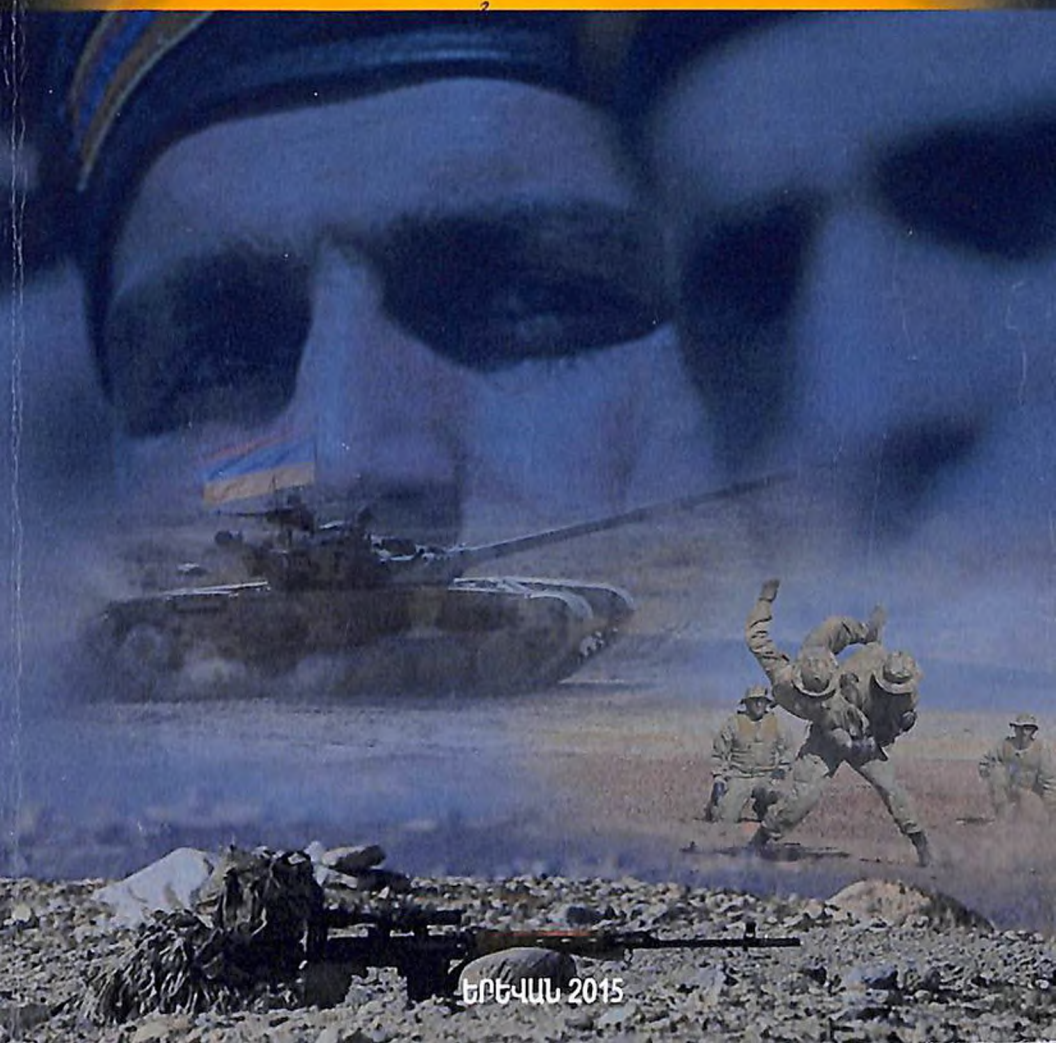

ԱՐԾՐՈՒՆ ԳՈՎԳԱՆՆԻՄՅԱՆ

ԲԱՆԱԿԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՐԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ 2015

1323238

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԾՐՈՒՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԲԱՆԱԿԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐԶ. ԱՇՃԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

124

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

124

Signature of Mesrop Ashjian

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2015

4103498

ՀՏԴ 355(479.25)(091)

ԳՄԴ 68.49(52)

Հ 854

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Հ. Մ. Հարությունյան

Գրախոս՝ պ.գ.դ. Մ. Լ. Կարապետյան

Հովհաննիսյան Ա.

Հ 854 Բանակաշինությունը Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում, Երևան,
Պատմության ինստիտուտ, 2015, 355 էջ:

Աշխատությունում ներկայացված Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության բանակաշինության, դրա կազմակերպչական ու պատերազմական փուլերի մասին այս ուսումնասիրությունն այսօր ավելի քան արդիական է: Ներկայումս, երբ սահմանային լարվածությունը ՀՀ և ԼՂՀ սահմաններին կրկին վերաճում է պատերազմական գործողությունների, նման խորքային ուսումնասիրությունները բուհական և մասնագիտական շրջանակների համար չափազանց կարևոր են: Այս աշխատությունը իրենից ներկայացնում է հեղինակի ատենախոսության և թեմայի շուրջ այլ ուսումնասիրությունների համրագումարը: Այստեղ ներկայացված են փաստեր ու գնահատականներ, որոնք մեզանում հնչում են առաջին անգամ:

ՀՏԴ 355(479.25)(091)

ԳՄԴ 68.49(52)

ISBN 978-9939-860-13-8

© ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2015

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ	16
1.1. Կանոնավոր բանակ ստեղծելու պատմական անհրաժեշտությունը և նրա կազմավորման գործընթացի մեկնարկը	16
1.2. Ինքնապաշտպանական ուժերի և ջոկատների վերակազմավորումը կանոնավոր բանակի	31
1. 3. Չորատեսակների և բաժինների կազմավորումը	55
1.3.1. Մարտական գործողությունների ընթացքը և ավարտը	95
1.4. Բանակի կառուցվածքը և սպառազինությունը	143
1.5. Բանակաշինության շարունակականությունը, գորատեսակները և բաժինները	162
2. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ԵՎ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԵՏ	203
2.1. Դաշտային հրամանատարների դերը սպայական կադրերի պատրաստման գործում	203
2.2. Խորհրդային զինվորականների ներգրավումը բանակաշինության գործում	205
2.3. Սպայական կադրերի պատրաստումը բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական հաստատություններում	207

2.4. Կադրերի պատրաստումը և որակավորումը արտերկրում.....	215
2.5 Սպայական կազմի նշանակման և կոչումների շնորհման համակարգը.....	220
2.6. Համագործակցությունը ԱՊՀ, ՀԱՊԿ և ՆԱՏՕ-ի հետ .	225
2.7. Համագործակցությունը Չինաստանի ու հարևան պետությունների հետ.....	243
3. ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ.....	245
3.1. Սպառազինման ընդհանուր քայլերը և ծրագրերը.....	251
3.2. Ռազմաարդյունաբերության ձեռքբերումները.....	260
3.3. Աղբյուրների և ռեսուրսների.....	273
3.4. Հրթիռահրետանային միջոցներ	294
3.5. Զրահատեխնիկայի պոտենցիալը	300
3.6. Հիմնական արդյունքները	304
3.7 Հայկական բանակի հիմնարար բարեփոխումները. առաջարկներ.....	310
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	318
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	337
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	352

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության բանակաշինության գործընթացի համալիր ուսումնասիրությունն ունի ինչպես գիտական, այնպես էլ արդիական քաղաքական կարևոր նշանակություն: Այն հնարավորություն է ընձեռում գիտականորեն ներկայացնել բանակաշինության անհրաժեշտությունը և գործընթացը, ինչպես նաև այն դերը, որ բանակը ունեցավ հայոց նոր պետականության կայացման և նրա անվտանգության ապահովման գործում:

XX դարավերջը և XXI դարասկիզբը հայոց պատմության մեջ հերոսական մաքառումների, բայց նաև ծանր զոհողությունների բարդ ու հակասական շրջան էր: Հայաստանի անկախության վերականգնումը նոր իրողություն էր ստեղծել: Հայ ժողովուրդը կրկին ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի առաջ էր կանգնած, և միանգամայն հնարավոր էր դրա կրկնությունը, եթե չլիներ կանոնավոր բանակը, որը, ստեղծվելով համաժողովրդական կամավորական սկզբունքով, ներառում էր կանոնավոր բանակի հիմնական տարրերը: Մինչև դեյուրե պետության ստեղծումը, ինչպես դարասկզբին էր, հարկավոր էր ինքնապաշտպանության մասին մտածել: Այդ ուժերի ինքնակազմակերպման գործընթացը տեղի ունեցավ արագ ու հիմնականում ինքնաբուխ: Կազմակերպվածության բարձր աստիճանը հնարավորություն տվեց հստակ կատարել դրված խնդիրները: Միայն դրանից հետո այն վերածվեց պետական հստակ կառույցի: Այսպիսով՝ Հայաստանի անկախացումից հետո պատմագիտության տեսադաշտը հարստացավ ևս մեկ կարևորագույն ոլորտով: Խոսքը հայոց բանակաշինության մասին է, որն այսօր առավել սակավ ուսումնասիրված կամ գրեթե չուսումնասիրված ոլորտներից է:

Սովորաբար զինված բանակների ստեղծման, կառուցվածքային զարգացվածության, տեխնիկական հագեցվածության, սպառազինությունների համալրման գործընթացի հիմքում դրանց առջև դրված մարտական խնդիրների պատշաճ իրականացումն է: Փորձը ցույց է տվել, որ մարտական խնդիրների կատարման համար բա-

նակները կազմավորման ու, այսպես ասած, հասունացման բավական երկար ժամանակ են անցնում: Հայկական բանակի առջև մարտական խնդիր կատարելու, և դնելու այն հաջողությամբ ավարտելու պարտականությունն ի հայտ եկավ, երբ դեռ այն հստակ չէր կազմավորվել: Պարտադրված պատերազմը ուղղակիորեն առաջ բերեց բանակ կազմավորելու անհրաժեշտությունը: Բանակները սովորաբար գործում են քաղաքական հստակ վերահսկողության, ղեկավարման ու առաջադրանքների իրականացման պայմաններում, ստանում հստակ մատակարարում ու ապահովում: Մեր դեպքում առանց այդ էլ ինքաբուխ կազմակերպման արդյունքում ձևավորված ջոկատները վատ էին զինված, երբեմն նույնիսկ կենցաղային մակարդակի չունեին անհրաժեշտ մատակարարումներ, սակայն մարտական բարդագույն խնդիր էին կատարում: Առաջին շրջանում դա ավելի շատ հանկարծահաս վտանգը կանխելու անհրաժեշտությունից լիառդ, բայց նաև ավելի շատ էնոցիոնալ ու էյֆորիայի մակարդակի գործընթաց էր, քեև զինվորներն ու հրամանատարներն իրենց առջև դրված խնդիրները կատարում էին գիտակցության բարձր աստիճանով, պատասխանատվությամբ: Պարտադրված պատերազմը սկսվել էր ՀՀ սահմանների վրա հարձակումով, սակայն հստակ գոտևորված չէր: Թեև մարտական բուն գործողություններն ընթանում էին սահմանային հատվածներում, սակայն գրեթե չկար մի հատված, որն ամմասն մնար դրանից՝ հնարավորին չափ ներգրավված լինելով ինքնապաշտպանական ջոկատների մատակարարման ու աջակցման նրանց աշխատանքներում: Սակայն վերջիններիս գործունեությունը միայն բավարար չէր լայնածավալ պատերազմ վարելու համար: Մարտական խնդիրների իրականացման, անվտանգության գլոբալ միջոցների ապահովման անհրաժեշտությունը ստիպեց պետականորեն հստակ ձևավորված կառույցի՝ բանակի հիմքերը դնել:

Բանակաշինության ընթացքն աչքի ընկավ բացառիկ հյուղություններով, որոնց կանդրադառնանք մենագրության տարբեր գլուխներում: Այդ տեսանկյունից այն կարող է լրացնել պետականաշինության նորագույն քաղաքիչների ուսումնասիրության ոլորտից քիչ

հետագոտված ուսումնասիրված հայոց բանակի ստեղծման, կայացման գործընթացների համակարգային վերլուծությունը: Մեր բանակաշինության ուսումնասիրությունը սոսկ պատմաճանաչողական նպատակ չունի: Այս ոլորտում կատարված կարևորագույն քայլերը վճռորոշ դարձան ոչ միայն հենց բուն պատերազմի ժամանակ մարտական խնդիրների կատարման, այլև բանակի ինստիտուցիոնալ կայացման հարցում: Համաշխարհային ռազմարվեստի էջերն ուսումնասիրելիս կարելի է հպարտությամբ առանձնացնել ռազմական գործում վճռորոշ դերակատարում ունեցած այն իյուդությունները, որոնց հիմքում աշխարհի տարբեր բանակներում ծառայած ազգությամբ հայ զորավարների ու սպաների ռազմական հմտությունն ու գործադրած հմարքներն են: Ինչ վերաբերում է հայրենիքում բանակաշինության իրականացման և դրա կիրառական դրսևորման հարցերին, ապա այդ առումով ուսումնասիրման բավական մեծ տեղ կա: Մեր աշխատությունը, կարծում ենք, մեկ քայլ է հայկական ռազմագիտական մտքի հարստացման, անցյալի վերախմաստավորման ու աշխարհին համակողմանի և ամբողջական ներկայացնելու առումով: Նման մոտեցումը նաև կարևոր է ՀՀ ՊՆ ռազմակրթական համակարգի զարգացման համար, քե՛զուտ տեղեկատվության ապահովման, քե՛զու հայկական ռազմագիտական մտքի զարգացման, քե՛զու հայեցակարգերի ձևավորման համար: Նոր սերնդին հայրենասիրական գիտակցության ոգով դաստիարակելու խնդիրը ևս կարևոր է կայացման ճանապարհի անցմող հայոց պետականության համար: Այս առումով բանակաշինության պատմության ցանկացած ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունը արդիական է ազգահավաք ու միավորիչ գործառույթների ուսումնասիրության, դրանց կիրառման տեսանկյունից և չափազանց կարևոր ազգային անվտանգության բոլոր շերտերի համար: Հենց այս տեսանկյունից սույն ուսումնասիրության արդիականությունը թելադրված է նաև համաշխարհային արդի գործընթացներով: Ներկայումս հատկապես կարևոր են արժեքային այն համակարգն ու դաստիարակության առանձնահատկությունները, որոնք ապահովում են հասարակությունների և պետութ-

յունների ամուր կապվածությունը սեփական հողին: Արժեքային մասն բացառիկ համակարգի կրող սերունդն էր, որ ստեղծեց հայոց բանակը՝ միաժամանակ հաղթելով մեզ պարտադրված պատերազմում: Աշխատության անհրաժեշտությունը թելադրված է մաս այդ դասերը հիմնավոր ուսումնասիրելու ու հայ ժողովրդի ոչ վաղ անցյալի փառահեղ պատմության օրինակը սերունդներին ներկայացնելու առումով:

Աշխատանքի տեսական ընդհանրացումներն ու եզրակացությունները թույլ են տալիս համակողմանի գնահատել այն դերը, որ բանակը կատարել է Հայաստանի սահմանների պաշտպանության, արցախահայության գոյության անվտանգության ապահովման գործում: Մյուս կողմից՝ ուսումնասիրվող հիմնահարցը մեր պատմության այն էջերից է, որը հաճախ է դառնում աղբբեջանաթուրքական, այսպես կոչված, պատմագլխոտության նենգափոխման քիթախ: Ժամանակն է, որ հիմնավոր և մեկընդմիշտ հակահարված տրվի «հարևանների» այն նենգափոխումներին, որոնք ուղղակիորեն վերաբերում են ՀՀ բանակաշինության գործընթացին, նյութական ապահովման և զինման, ինչպես նաև ձեռքբերումների ու այլ հարցերի: Այդ նենգափոխումներով նրանք կառուցում են սեփական արիեստածին պատմությունը և փորձում իրենց ժողովրդին, մասնավորապես, ազգային փոքրամասնություններին թյուրիմացության մեջ գցել: Պատմական ճշմարտությունը սերունդների դաստիարակության և նրանց համար անդառնալի սթրեսների հիմք է դառնում: Այս վերջին ճանապարհն են նրանք ընտրել, իսկ դրա հետևանքները տեսանելի են հատկապես սահմանին. աղբբեջանական բանակի զինվորները, որոնցից շատերը երկրի բնակչության մաս կազմող ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ են, իրենց կյանքը գոհաբերում են՝ թշնամու սխալ պատկերացմամբ: Սակայն քիչ չեն դեպքերը, երբ հնարավորություն ունենալով ծանոթանալ հայ զինվորի հետ, առանց չափազանցման, հոգեկան խախտման դեպքեր են գրանցվել, քանի որ հողս են ցնդել իրենց ներկայացված թշնամու մասին խեղաթյուրված պատկերացումները:

Թեմայի ուսումնասիրությունը կազմում է Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարության՝ դոկտրինի անբախտելի բաղադրիչներից մեկը: Դոկտրինում հստակ նշված է, որ հայության և Հայաստանի անվտանգության ամենամեծ երաշխավորը զինված ուժերն են¹: Ազգային անվտանգության ռազմավարության մեջ, որպես արտաքին սպառնալիք, նշված է Ադրբեյջանի Հանրապետության կողմից Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունների հանդեպ զինված ուժի կիրառման բացահայտ սպառնալիքի խնդիրը: Այս համատեքստում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում աշխատանքում բանակաշինության վերջին փուլին կատարված անդրադարձը: Այնտեղ կան մաս հարցեր, որոնք վերաբերվում են բանակաշինության արդի փուլին ու զարգացման ապագային:

Ռազմավարական դոկտրինում՝ որպես ռազմական անվտանգության արտաքին սպառնալիքներ, նշված են Հայաստանի Հանրապետության դեմ ուղղված դաշինքների ստեղծումը, ամրապնդումն ու ընդլայնումը, մասնավորապես՝ Թուրքիայի Հանրապետության և Ադրբեյջանի Հանրապետության ռազմավարական դաշինքը, վերջինիս կողմից Հայաստանի Հանրապետությունը շրջափակելու քայլերը, որոնք դիտարկվում են որպես ուժի կիրառում, Հայաստանի Հանրապետությանը սահմանակից պետություններում ներքաղաքական միջավայրի ապակայունացումը, ներքին բախումներն ու մարտական գործողությունները, ինչպես մաս է խմբիկական հակամարտությունները, որոնք կարող են սպառնալ Հայաստանի Հանրապետության ռազմական անվտանգությանը²: Ահա, այս նոր բնույթի գործոններով ձևավորվող աշխարհաքաղաքական իրավիճակում աշխա-

¹ ՀՀ Ռազմական դոկտրին, Բաժին 1, գլուխ 1, կետ 5.1, <http://www.mil.am/files/mil-doctrine-arm.pdf>

² Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն, կետ՝ 1.3, http://www.mil.am/files/NATIONAL_%20%20SECURITY%20STRATEGYarm.pdf

տության մեջ, բացի զինված ուժերի զարգացման ընդհանուր ուղղություններից, քննարկվում են մաս ռազմական ոլորտում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին կապերը, ռազմական համագործակցության ու դաշնակցային խնդիրները:

Տեսական ու մեթոդաբանական այս հիմնադրույթները պայմանավորում են մենագրության մեջ քննության ենթարկվող հետևյալ նպատակը՝ մեկ ամբողջության մեջ բազմակողմանի ուսումնասիրել բանակաշինության գործընթացը, որն ավելի քան 20 տարի անընդմեջ ընթացող պատերազմում ապահովում է երկրի անվտանգությունը և այսօր հայ ժողովրդի պաշտպանության ամենամեծ երաշխավորն է:

Ուսումնասիրությունը ընդգրկում է 1992 թ. մինչև մեր օրերը, ու մաս դրան մախորդող որոշ իրադարձություններ, երբ դեռ ԽՍՀՄ գոյության վերջին օրերին հիմնականում գաղտնի կերպով սկիզբ էին դրվում հայոց բանակի հիմքերին: Այդուհանդերձ, շարադրանքը չի կադապարվել ժամանակագրական այդ նեղ շրջանակներում. Հիմնահարցի առավել համակողմանի լուսաբանման համար առանձին դեպքերում հակիրճ անդրադարձել ենք ավելի վաղ և ուշ շրջանի իրադարձություններին, պատմական այլ շրջանների, առանց որոնց մեր շարադրանքի օրգանական ամբողջությունը կխախտվեր:

Նկատենք, որ հետազոտական աշխատանքի ընթացքում թեմային առնչվող բազում գրքեր, հուշագրություններ և պատումներ ենք ուսումնասիրել, որոնք, սակայն, հիմնականում կրում են պատմողական, գեղարվեստական բնույթ, հաճախ սուբյեկտիվ են ու միլիոված այս կամ այն անձին: Նման գործեր մեզանում չափազանց շատ են, գրեթե ամեն օր նոր գրքեր են հայտնվում գրախանութներում: Այդ իսկ պատճառով բանակաշինության գործին այս կամ այն մասնակցի հուշերին չենք անդրադարձել, այլ օգտագործել ենք միայն համակարգված աշխատանքները կամ անձամբ ենք գրուցել շատ մասնակիցների հետ: Աշխատությունը գրվել է աղբյուրագիտական հարուստ հենքի վրա: Օգտագործվել են արխիվային վավերագրեր, փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ, բանակի հրամանատա-

րական կազմի աշխատություններ, բանակաշինությամբ մոտ կանգնած անհատների հուշագրություններ, պարբերական մամուլում տպագրված նյութեր, գրականություն և այլն: Քանի որ Պաշտպանության նախարարության (ՊՆ) փաստաթղթերը հանձնված չեն պետական արխիվ, ուստի օգտագործել ենք հիմնականում գործառնությունների փաստաթղթերը, որոնք միասնական համարակալում և կոդավորում չունեն: Նույն խնդիրն է նաև պաշտպանության բանակի դեպքում: Ուսումնասիրված նյութերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբի:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են արխիվային սկզբնաղբյուրները՝ փաստաթղթեր, վավերագրեր և այլն, որոնցից շատերը շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Մասնավորապես, դրանք նյութեր են, որոնք քաղել ենք ՀՀ և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) պետական արխիվներից, նաև պատերազմի մասնակիցների՝ հրամկազմի անձնական արխիվները՝ երբեմն անմշակ տեսքով: Դրանցում կան բացառիկ նյութեր, որոնք դեռ կօգտագործվեն քեմայի հետագա ուսումնասիրության համար:

Երկրորդ խումբը բանակաշինության ակունքների մոտ կանգնած զինվորականների գրավոր հուշերն ու գրքերն են: Հուշագրությունները բազմազան են: Գրքերը, ըստ էության, երեքն են՝ տարբեր ժամանակներում ԼՂՀ և ՀՀ պաշտպանության նախարար եղած շրջանում Սերժ Սարգսյանի ու Սեյրան Օհանյանի հեղինակած գործերը³: Դրանք հայոց բանակի ստեղծման ու զարգացման ամբողջական ուղին ներկայացնող առաջին վավերագրություններն են, որոնք հսկայական տեղեկություններ են պարունակում խնդրո առարկա հիմնահարցի ուսումնասիրման համար: Այդ գործերում հստակ ժամանակագրությամբ ներկայացվում են, մասնավորապես, պատերազմի ընթացքը և քաղաքական այն որոշումները, որոնք կայացվել

³ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, Եր., 2002; Օհանյան Ս., 21-րդ դարի բանակը, Եր., 2007; Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Եր., 2012:

են բանակի ստեղծման համար: Մեր ուսումնասիրության մեջ մեծապես օգտագործել ենք նաև ՊՆ նախկին նախարար Վազգեն Սարգսյանի ելույթները և հարցազրույցները, որոնք հիմնականում զետեղված են «Ոգու փորձություն» գրքում⁴: Սակայն նշված աշխատությունները, ունենալով հսկայական վավերագրական նյութ, լինելով սկզբնաղբյուր պատերազմի և բանակաշինության մասին, իրենց մեջ պարունակելով անչափ կարևոր մանրամասներ, ամբողջական և համակողմանիորեն չեն լուսաբանում խնդրո առարկա հիմնահարցերը:

ՀՀ բանակաշինության մասին հարուստ և ընդգրկուն տեղեկություններ կան «Հարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994» հանրագիտարանում⁵: Այն մանրամասներ է պարունակում մասնակիցների, դեպքերի և իրադարձությունների մասին, որոնք շատ կարևոր են հատկապես մամուլաբանության գիտական աշխատանքների համար: Այս խմբում կարևոր տեղ է զբաղեցնում Մ. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ.» թեկնածուական, որն իր տեսակի մեջ եզակի ու առաջին գիտական գործերից է: Այն հանգամանորեն ներկայացնում է ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կազմավորման գործընթացը, նաև Արցախում ընթացած մարտական գործողությունները: Նման մեկնաբանմամբ, սակայն, կարծես առանձնացվում է հայոց բանակի կազմավորման միասնականությունը, քանի որ, ըստ էության, պաշտպանության բանակը հայկական բանակի կարևորագույն, բայց միայն մի մասն է:

Օգտագործել ենք նաև գրող, հրապարակախոս Ջ. Բալայանի «Դժոխք և դրախտ» ուշագրավ գիրքը, գեներալ Սամվել Բաբայանի մասին պատմող գիտահանրամատչելի «Հաղթանակները ինչպես ե-

⁴ Սարգսյան Վ., Ոգու փորձություն, Եր., 2000:

⁵ Հարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, հանրագիտարան, Սարգսյան Ֆ.Տ. և այլք, Եր., ԳԱԱ, 2004:

դել են. Ազդականչ 44» գրքում տեղ գտած նյութերը⁶: Դրանք հիմնականում մարտական գործողությունների վավերագրություններ են՝ որակյալ քարտեզներով ու բացատրություններով: Այս տեսանկյունից կարևոր են մաս Ս. Հասրաթյանի մեմագրությունները⁷: Դրանցում կարելի է գտնել բազմաթիվ մանրամասներ մարտական գործողությունների վերաբերյալ: Բանակաշինության մասին բավական մանրամասներ ու բանակաշինության մասին հետաքրքիր գնահատականներ կան Հ. Աբրահամյանի «Ճակատագրին ընդառաջ», Է. Մինասյանի «Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն» աշխատություններում, որոնք շատ լավ լրացնում են իրար: Բանակաշինության օրենսդրակազմակերպչական հարցերի տեսանկյունից հարուստ տեղեկություններ կան Տալոն Հակոբյանի գրքում⁸: Նկատենք, սակայն, որ վերը նշված բոլոր գրքերում մասնակի անդրադարձ կա մեր աշխատանքում քննարկվող բուն հարցերին:

Երրորդ խմբի մեջ են մտնում հիմնականում ՀՀ ՁՈՒ-ի ռազմագիտական հանդես «Հայկական բանակ»-ի վերլուծական և գիտական հարուստ նյութերը, որոնք իրենց մակարդակով առանձնահատուկ տեղ ունեն: Հանդեսում տեղ գտած գիտական կարևոր նշանակություն ունեցող հոդվածներից և նյութերից կարող ենք առանձնացնել հատկապես «Հայկական բանակ» հայեցակարգային տարբեր նշանակության հոդվածները: Այս առումով հատուկ տեղ ունեն պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանի⁹, գլխավոր շտաբի (ԳՇ)

⁶ Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակները ինչպես եղել են, Եր., 2008:

⁷ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001; Հասրաթյան Ս., ՊԲ ՊՇ-ները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2009:

⁸ Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը 1991-1994, Եր., 2011:

⁹ Օհանյան Ս. Մ., Ռազմական կրթության համակարգի զարգացումը՝ որպես ՀՀ պաշտպանական համակարգի արդյունավետության մեծացման գործոն, Հայկական բանակ, 3 (73). 2012; Օհանյան Ս. Մ., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը որպես պաշտպանական

պետ Յու. Խաչատուրովի, փոխնախարարներ Դ. Տոնոյանի, Ա. Նազարյանի և շատ այլ գեներալների ու հրամանատարների հողվածները: ԳՇ-ի գործունեության մասին առանձնապես կարևոր է պետ, հետազայում ՀՀ ՊՆ Մ. Հարությունյանի արժեքավոր հողվածը¹⁰: Դրանք առանձնանում են բարձրակարգ վերլուծությամբ և խնդիրների բովանդակության ու լուծման ուղիների հստակությամբ:

Արցախյան պատերազմի մարտական գործողությունների փուլին անդրադառնալիս ևս օգտագործել ենք հարուստ գրականություն, որ կազմում է նյութերի չորրորդ խումբը: Դրանք հիմնականում վերաբերում են երկրամասի պատմությանը, մարտական գործողություններին, ԼՂՀ հիմնախնդրի կարգավորման քաղաքական ու իրավական հարցերին և այլն¹¹: Հատկապես հետաքրքիր են Արցախյան պատերազմում գործած զորատեսակների մասին աշխատությունները¹²: Որքան էլ զարմանալի է, դրանցում կան մաս աղբրեջանական հեղինակների գրքեր¹³:

բարեփոխումների առաջնային խնդիր, Հայկական բանակ, 2011/3; Օհանյան Ս. Մ., Հայաստանի Հանրապետության ՁՈւ անցած ուղին, ներկան և ապագան, Հայկական բանակ, 1-2, 25012:

¹⁰ Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, 2002, հմ. 1-2:

¹¹ Աբրահամյան Հ., Դակատագրին ընդառաջ, Եր., Ամարաս, 2001; Աղաջանյան Մ., Մինասյան Ս., Ասատրյան Է., Աղբրեջանը Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ. ագրեսիայի քաղաքա-իրավական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների - վրա, Եր., Նաիրի, 2006; Բալայան Ջ., Բժիշկ Մարությանը և նրա՝ - Պատերազմի հետքը երկար է մնում, Եր., Ամարաս, 1999; Բալայան Ջ., Անդունդ, Եր., Ամարաս, 2004; Բալայան Ջ., Դժոխք և դրախտ, Մոսկվա, Academia, 1995; Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Եր., Հայաստան, 1999; Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին, 1991-1994, Եր., Ա.հ., 2001; Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը, ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն և ընտրությունները, 1991-1998, Ստեփանակերտ, Սոնա, 1998:

¹² Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ., Դրվագներ հայ օդաչուների Արցախում մղած հերոսական պայքարից, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատ. ինստ. 2006; Դերիկյան Տ., Կրակն պատմե՛, ՀՀ ՁՈՒ զորատեսակներ, Հրթիռային զորքեր և

Սույն աշխատանքում օգտագործված նյութերի հիմնգերորդ խումբը կազմում է օտարալեզու ռազմական գրականությունը, որն անհրաժեշտ էր այլ պատերազմների ու բանակների օրինակներով մեր տեսակետները հիմնավորելու համար¹³։ Դրանք ևս հայկական գիտական միջավայրում քիչ հայտնի նյութեր են։

Զգալի չափով օգտագործել ենք նաև մամուլի նյութերը, մասնավորապես, «Հայաստանի Հանրապետություն», «Ազգ», «Առավոտ» և այլ թերթերի հոդվածները, որոնք կազմում են վեցերորդ խումբը։ Դրանք հիմնականում լրատվական բնույթի հաղորդագրություններ են, որոնք հաճախ քարոզական բնույթ են կրում, ուստի օգտագործել ենք միայն համադրմամբ ու ճշտմամբ։

Ներկայացված գրականության, նաև տողերիս հեղինակի երկարամյա ուսումնասիրությունների արդյունքում մենագրության մեջ առաջին անգամ հանգամանորեն վերլուծվում ու ամփոփ ներկայացվում են ՀՀ բանակաշինության բոլոր շերտերն ու զարգացման հիմնական հարցերը։

հրետանի, Եր., ՀՀ ՊՆ, 2008; Հովհաննիսյան Ա., Ավիացիան Արցախյան զոյամարտում, Եր., 2006։

¹³ Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт, Военный аспект, Баку, Эргюн, 1995.

¹⁴ Благостов А. И., То, из чего стреляют в СНГ, Справочник стрелкового оружия, / под общ.ред; Тараса А. Е., Минск, Харвест, 2000; Латвухин А. Н., Современная артиллерия, Москва, Воениздат, 1970; Минасян С. «Пятидневная война» августа 2008, Военно-политический анализ, Кавказ, 2008, Ер., 2010; Печуров С. Л., Англо-саксонская модель управления в военной сфере, Москва, КомКнига, 2005; Трошев Г., Моя война. Москва, Вагриус, 2001; Трошев Г. Н., Чеченский излом, Дневники и воспоминания, 2-е изд., Москва, Время, 2009; Беяев В., Ильин В., Российская современная авиация, Москва, АСТ, Астрель 2001, Гуров С. В., «Реактивные системы залпового огня», Тула, Пересвет, 2006.

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

1.1. Կանոնավոր բանակ ստեղծելու պատմական անհրաժեշտությունը և նրա կազմավորման գործընթացի մեկնարկը

1980-ական թվականների կեսերից սկսվեց հայության ազգային նոր զարթոնք, որը 1988 թ. փետրվարին բոլորովին այլ ընթացք ստացավ: Արցախյան համաժողովրդական շարժումն անմիջապես հանդիպեց միութենական իշխանությունների և Ադրբեջանի կարծր դիմակայությանը, որն ուղեկցվում էր կենտրոնի թողտվությամբ և բացահայտ աջակցությամբ իրականացվող զինված ոտնձգություններով: Դեռ 1988 թ. փետրվարի 22-ին, երբ Երևանում իրականացվեցին օրինական ցույցեր, 8-10.000-անոց ադրբեջանական ամբոխն Ադրբեջանից հարձակվեց Ասկերանի վրա, մտավ քաղաք, որոշ ավերածություններ արեց, սակայն ետ չալլտվեց¹⁵: Փետրվարի 27-ին սկսվեցին Սումգայիթի հայկական ջարդերը: Մարտի 10-17-ին Բաքվում, Կիրովաբադում և Ադրբեջանի հայաշատ այլ վայրերում ադրբեջանական խուժանը հայերի հանդեպ զանգվածային բռնարարներ գործադրեց: Սեպտեմբերին Շուշիից հեռացան վերջին հայերը¹⁶: Նոյեմբերի 21-ին սկսվեցին Կիրովաբադի՝ պատմական Գանձակի և Ադրբեջանի հայաշատ վայրերի ինքնապաշտպանությունն ու տեղահանությունը, որոնք ուղեկցվեցին երեխաների, ծերերի ու հաշմանդամների սպանություններով¹⁷: Ադրբեջանցիների զինված ոտնձգություններն ու սադրանքները հաճախացան Հայաստանի սահմանամերձ ու նաև

¹⁵ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ, 1988-1994, հանրագիտարան, Սարգսյան Ֆ. Տ. և այլք, Եր., 2004, էջ 75:

¹⁶ Դերիկյան Տ., Սկիզբը. Սահմանադրական պայքարից մինչև կամավորական շարժում, <http://www.hayzinvor.am/10111.html>

¹⁷ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ, էջ 42:

խառը բնակչություն ունեցող շրջաններում: 1989 թ. օգոստոսի 6-ի գի-
շերն աղյբեջանցիները քանդեցին իրենց հսկողության ներքո
գտնվող Ստեփանակերտի օդանավակայանի թռիչքուղին, փակեցին
Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ավտոճանապարհը¹⁸: Մարզն ար-
տաքին աշխարհին կապող միակ ձևը Հայաստանի Հանրապետու-
թյունից իրականացվող ուղղաթիռային թռիչքները դարձան, որոնք
արգելվեցին՝ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների հետ հարա-
բերությունների սրման պատճառով: Հակառակորդը սկսեց «ճանա-
պարհային պատերազմը»: Աղյբեջանը փակեց ինքնավար մարզի
ներքին ճանապարհները՝ Արցախում սկսելով ոչ միայն արտաքին,
այլև ներքին շրջափակում: Այսինքն՝ հայկական բնակավայրերն ի-
րար հետ կապ չունեին: Արցախյան շարժման սկզբից ի վեր հսկայա-
կան աշխատանք կատարվեց ԼՂԻՄ-ի հայկական բնակավայրերը
միմյանց կապող ճանապարհների կառուցման գործում: 1989 թ. սեպ-
տեմբերի 18-ին Ադրամով անցնող ավտոճանապարհների ապաշըր-
ջափակման ընթացքում տեղի ունեցավ առաջին խոշոր բախումը
խորհրդային զինծառայողների և աղյբեջանական խուժանի միջև:
Ջոհվեց երկու սպա: Հոկտեմբերի 10-ին տխրահռչակ գեներալ Վ.
Սաֆոնովի հրամանով Ստեփանակերտում կրակ բացվեց ժողովրդի
վրա: Սպանվեց մեկ և վիրավորվեց տասը խաղաղ բնակիչ¹⁹: Դեկ-
տեմբերի 20-ին հրդեհվեց Արցախի խոշոր սրբավայրերից ու պատ-
մաճարտարապետական հուշարձաններից մեկը՝ Շուշիի Ս. Ղազան-
չեցոց եկեղեցին²⁰: Դեկտեմբերի 31-ին Նախիջևանի Ինքնավար
Հանրապետությունում ավերվեցին հայկական պատմաճարտարա-
պետական հուշարձաններն ու խորհրդաիրանական պետական

¹⁸ Դերիկյան Տ., Սկիզբը. Սահմանադրական պայքարից մինչև կամավո-
րական շարժում, <http://www.hayzinvor.am/10111.html>

¹⁹ Юзбашян М., Можно ли возбудить уголовное дело в отношении
генерала Сафонов В. Н., Голос Армении (Коммунист), 1991-02-05.
<http://www.press.karabakh.info>

²⁰ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ, էջ 525-531:

սահմանի հարյուրավոր կիլոմետրեր ձգվող մի հատվածի ենթակառուցվածքները:

1990 թ. հունվարի 10-ին լուծարվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի (ԼՂԻՄ) հատուկ կառավարման կոմիտեն: Փոխարենը հունվարի 12-ին, Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի (ԳԽ) նախագահության որոշմամբ, ստեղծվեց «ԼՂԻՄ կազմկոմիտեն», որը զվտավորեց Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի 2-րդ քարտուղար Պոլյանիչկոն: Մարզը վերաներթարկվեց Ադրբեջանին: Բաքուն հայերից շուտափույթ մաքրելու և ԼՂԻՄ-ի վրա հարձակվելու պահանջով նախօրեին սկսված հանրահավաքային հիստերիան հանգեցրեց հունվարի 13-ից 19-ը տևած Բաքվի հայկական ջարդերին ու ռուսալեզու բնակչության բռնագաղթին: Դրա հետևանքով մեծ թվով խորհրդային զինվորականների ընտանիքներ հեռացան Ռուսաստան: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար, մարշալ Դ. Յազովը հայտարարեց, որ Ադրբեջանի ժողնակատը զինված էր ու մեծ վտանգ էր ներկայացնում²¹: Դա արդեն կազմավորված բանակ էր, որը չէր կարող հենց այնպես գոյանալ, դա կազմակերպված աշխատանքի արդյունք էր: Նույն ժամանակ, երբ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները Հայաստանի ներքին գործերի նախարարության (ՆԳՆ) ենթակայության տակ ստեղծված մեկ հատուկ զնդի համար մեզ մեղադրում էին բանակ ստեղծելու ցանկության մեջ, Ադրբեջանին թույլ էին տվել 40.000-ով զինել անկառավարելի մի հրոսակախմբի: Լավ զինված բազմահազարանոց խուժանի գործողություններն ուղղորդում էին ադրբեջանական իրավապահ մարմինները:

21 Այս իրադարձությունների մասին եղել են միջազգային կազմակերպությունների համապատասխան զեկույցներ, որոնք զետեղված են՝ Корнелл С.. Конфликт в Нагорном Карабахе: динамика и перспективы решения. <http://www.karabakh.h18.ru/conflict/karabakh/01.html>; Interim Report of the CSCE Repporteur Mission on the Situation in Nagorno-Karabagh, considered on 28 February 1992 by CSO of the CSCE; և “Мемориал” իրավապաշտպան կազմակերպության պաշտոնական կայքում. <http://www.hrights.ru/text/bl/Chapter9.htm>.

Սպանդը, որի հետևանքով Բաքուն լրիվ հայաթափվեց, տևեց վեց օր: Իրավիճակը կտրուկ սրվեց մահ Գետաշենի ենթաշրջանում ու Շահունյանի շրջանում:

1990 թ. հունվարի 14-ին Արարատի շրջանի Քյարքի գյուղի տարածքում հայկական աշխարհագրային ջոկատներն առաջին անգամ բախվեցին թուրքերի հետ²²: Երկօրյա մարտերից հետո հունվարի 15-ին ազատագրեցին Երևան-Մեղրի ռազմավարական նշանակության ավտոճանապարհը վերահսկող Քյարքի գյուղը, որը ադրբեջանցիները մարտական հենակետի էին վերածել: Երեք օր անց սկսվեցին Երասխավանի կռիվները: Դա Երևանից ընդամենը 40 կմ հեռու զինված ընդհարում էր, որը սպառնում էր հանրապետությունից մեկուսացնել նրա հարավային ամբողջ հատվածը: Երասխավանի կռիվներն ավարտվեցին հունվարի 21-ին՝ հակառակորդի լիակատար պարտությամբ, սակայն ցավալի կորուստ ունեցանք՝ զոհվեց հետագայում Հայաստանի ազգային հերոս Մովսես Գորգիսյանը²³: Սրանք Արցախյան պատերազմի առաջին մարտերն էին: Հետագա ընդհարումները տեղի ունեցան Տավուշում:

Փետրվարի վերջին Հյուսիսային Արցախում դժվարացավ Գետաշենի ու Մարտունաշենի պաշտպանությունը: Պատճառը Կամո և Ազատ գյուղերի հայաթափումն էր: Սահմանամերձ բնակավայրերի պաշտպանության անհրաժեշտությամբ սկսվեց ինքնապաշտպանական ու կամավորական ջոկատների կազմավորումը²⁴: Որսողական հրացանների կողքին հայտնվում էին մարտական զենքեր: Հայաստանի խոշոր գործարանների մեխանիկական արտադրամասերում՝ կիսազադումի ընթացքում էր ինքնաշեն զենքերի արտադրությունը: «Բանակ» կարելի էր համարել հայ հասարակության մտածողության

²² Աբրահամյան Հ. Բ., Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 2006, № 3, էջ 117-129:

²³ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 39:

²⁴ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 12-15:

մեջ այն գիտակցության հասունացումը, թե միայն սեփական ԶՈւ-ն կարող է լինել ժողովրդի ու հասարակության անվտանգության երաշխիքը: «Բանակ» էին իրարից անկախ գործող կամավորական ջոկատները (թվով շուրջ 80), որոնք ռազմականացված հիմնարկություններից, հակակարկտային հրետանու կրակակետերից, ռազմագիտության դասարաններից ու հնարավոր բոլոր այլ վայրերից զենք հայթայթելով, կամավոր, հայրենասիրական ու բարոյական արժեքներից դրդված, մեկնում էին սահմանի ամենաթեժ կետերը՝ անհավասար կռիվ մղելու հակառակորդի դեմ»²⁵:

Խորհրդային բանակում հայ զինծառայողների նկատմամբ ազգային խտրականության դրսևորումների պատճառով 1990 թ. գարնանը Հայաստանում ժամանակավորապես դադարեցվեց ժանկետայինների գորահավաքը, ինչը հետագայում մեծ խնդիրներ ստեղծեց հայկական նորաստեղծ ԶՈւ-ի համար: Խորհրդային Միությունն ուներ միասնական ԶՈւ, որից դուրս ցանկացած զինված կառույց համարվում էր անօրինական: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՀԽՍՀ) նախարարների խորհուրդը 1990 թ. օգոստոսի 21-ին ընդունեց «ՀԽՍՀ ներքին գործերի նախարարությանն առընթեր հատուկ ստորաբաժանումներ ստեղծելու մասին» որոշում՝ հայկական բնակավայրերի պաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով ստեղծվող կամավորական ջոկատները պետական կառույցում ընդգրկելու համար, որին դեմ էին Մոսկվայում: Այս գործընթացի շրջագծում 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որում հստակ նշված էր, որ՝ «Հայաստանի Հանրապետությունն իր անվտանգությունը և սահմանների պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով ստեղծում է Գերագույն խորհրդին ենթակա սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ»: Սեպտեմբերի 20-ին ստեղծվեց

²⁵ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, Եր., 2002, էջ 12:

ՀՀ ներքին գործերի նախարարությանը կից հատուկ գունդը, որը հատուկ ստորաբաժանումների հետ դարձավ ՀՀ ՁՈՒ-ի առաջնեկը և ապագա կանոնավոր բանակի կորիզը: Այն ուներ 26 վաշտ, որոնք կռվեցին ՀՀ և ԼՂՀ գրեթե բոլոր ռազմաճակատներում: Հայրենիքի սահմանների պաշտպանության համար մղված մարտերում զոհվեց 159 մարտիկ, այդ թվում՝ գումարտակի հրամանատար, հետագայում Հայաստանի ազգային հերոս Ջիվան Աբրահամյանը²⁶:

Հանրապետությունում կամավորական ջոկատների տարերային կազմավորման և բնակչության ծեռքին մեծաքանակ զենքի հայտնվելը բերեց չվերահսկվող զինված խմբավորումների կողմից իրավիճակի ապակայունացման: Այդպիսի մի զինված անհնազանդության ժամանակ դեպքերի հետագա սրումն արգելելու նպատակով բանակցությունների մեկնելիս օգոստոսի 29-ին զոհվեցին Վիտյա Այվազյանն ու Գեղազնիկ Միքայելյանը:

1991 թ. հունվարի 30-ին ՀՀ նախարարների խորհուրդն ընդունեց որոշում՝ «ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր զինվորական գերատեսչությունների աշխատանքի կոորդինացման կոմիտե ստեղծելու մասին»²⁷: Նորաստեղծ կոմիտեն համակարգելու էր հանրապետության քաղաքապետության շտաբի, զինկոմիսարիատի, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների (բուհ) ռազմական ամբիոնների ու ԴՕՍԱԱԾ-ի աշխատանքները: Դրանք հենց այն կառույցներն էին, որոնք այդ պահին լրացնում էին բանակի բացը: Կոմիտեի նախագահ նշանակվեց Վազգեն Սարգսյանը: Ըստ էության, սա պաշտպանության նախարարության նախահիմքն էր, որը սկսում էր համակարգման ծանր ու դժվարին գործը: Փետրվարի 12-ին ՀՀ նախարարների խորհուրդն ընդունեց «ՀՀ տարածքում տեղակայված զորամասերին կից պահեստի սպաների, սերժանտների ու զինվորների պատրաստման միջոցառումների և ուսումնական հավաք-

²⁶ Ոգու փորձություն, Սարգսյանի Վ. ելույթները, Եր., 2000, էջ 189-192:

²⁷ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 40-49:

ների վերսկսման մասին»²⁸ որոշում՝ ելնելով ՀՀ անվտանգության ապահովման անհրաժեշտությունից, որակյալ զինվորական մասնագետների պատրաստման ու դրա հիման վրա ազգային բանակի ստեղծման ցանկությունից: Սրանք Հայաստանում ապագա բանակի ստեղծման ուղղությամբ կատարված իրավական և գործնական առաջին քայլերն էին:

1991 թ. առաջին երեք ամիսների ընթացքում ադրբեջանական ՕՄՈՆ-ը հրահիրել էր 59 զինված սաղարանք, որից 20-ը՝ ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի մասնակցությամբ: Իրավիճակն այն աստիճան սրվեց, որ ապրիլի 30-ի առավոտյան զավթիչների տանկերի, զրահամեքենաների ու ռազմական ուղղաթիռների աջակցությամբ, զրոհեցին Գետաշենն ու Մարտունաշեն գյուղերը: Մարտունաշենի բնակչությունն ու կամավորները կռվով մահանջեցին: Ջոհվեց Գետաշենի բնակչությանը գնդացրային կրակով պաշտպանող Սիմոն Աչիկգոզյանը²⁹: Գետաշենի ինքնապաշտպանության հիմնամատար Թաթուլ Կրպեյանն իր կյանքի գնով կանխեց վայրագությունները: Այդպես սկսվեց տխրահռչակ «Օղակ» գործողությունը³⁰, որը արագորեն տարածվելով՝ ընդգրկեց ամբողջ Հյուսիսային Արցախը, Հաղրուքի շրջանն ու Բերդաձորի ենթաշրջանը, մահ Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ բնակավայրերը: Հատկապես ծանր վիճակ էր Նոյեմբերյանի, Տավուշի, Կապանի ու Գորիսի շրջաններում: Հենց այս վերջին հանգամանքը վկայում էր, որ հակամարտությունն ամենևին էլ արցախյան չէր:

²⁸ Սարգսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 13-16:

²⁹ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ 1988-1994, հանրագիտարան, էջ 67:

³⁰ Агабабян А., Республика Армения № 173 (215), 14.09.1991, 101 день в аду. <http://www.press.karabakh.info/101>.

«Օդակ» ռազմագործողության ժամանակ՝ 1991 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 17-ը, ԼՂԻՄ-ում և Հայաստանի Հանրապետությունում սպանվեց 75 հայ, և հայաթափվեց 23 հայկական գյուղ³¹:

Հաղթութի սահմանամերձ գյուղերի հայաթափումը դադարեց, երբ Տոդում, Էդիլլուում, Հաղլութում, Խծաբերդում ու Մեծ Թաղլարում զինված դիմադրություն ցուցաբերվեց: Ընդհանրապես, այնտեղ, որտեղ կազմակերպված դիմադրություն էր լինում, թուրքը նահանջում էր: Սակայն նախկին խորհրդային 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիայի վարժական ստորաբաժանումներն ու աղբյուրական ՕՍՕՆ-ը, զինվորական ուղղաթիռների և ինքնաթիռների աջակցությամբ, բացահայտ պատերազմ սկսեցին Շահումյանի շրջանում: Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը հայտարարեց, որ ամեն միջոց կձեռնարկի՝ արգելելու Շահումյանի հայաթափումը: Սակայն իրականում այդ հնարավորությունները մեծ չէին: Հակառակորդը, մարդկային ուժի ու զրահատեխնիկայի կորուստների գնով, հուլիսի 14-15-ը հայաթափեց Մանաշիդ, Բուզլուխ և Էրբեջ գյուղերը, շրջապատեց Վերիշենը: Չնայած զրահատեխնիկայի, զինվորական ուղղաթիռների և «Cy-25» ինքնաթիռների աջակցությամբ՝ թշնամին հանդիպեց բնակչության ու կամավորական ջոկատների ուժգին դիմադրությանը: Սա արդեն պատերազմ էր, որը խորհրդային ղեկավարությունը փորձում էր քողարկել:

Ծանր իրավիճակ էր նաև Մարտակերտի շրջանում: Հաթերքի անտառներում գտնվող կամավորական ջոկատները հակահարված հասցրին հայաթափման ծրագրերին: Կամավորները Արկադի Տեր-Թադևոսյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ օգնության էին հասնում հայկական գյուղերին: Ճշտելով օմոնականների երթուղիները՝ դարանակալում էին նրանց, կանխարգելիչ հարված հասցնում: Նրանք անընդհատ թաքնվում էին անդադար իրենց որոնող զինվորական ուղղաթիռներից. «Բոլոր այս ճնշումներին դեմ հանդիման

³¹ The Washington post, 2 May 1991, p-3; Los Angeles Times, 10 May 1991.

կանգնած էին հայ կամավորական ջոկատները, որոնց գործողությունները տարերային էին, չկոորդինացված և տեղի էին ունենում Հայաստանի և Արցախի պաշտպանությունը համակարգող միասնական կենտրոն-կառույցի բացակայության պայմաններում: Սակայն դրանք այն կենսունակ սաղմերն էին, որոնցից անկախության հռչակումից անմիջապես հետո պիտի ծնվեին հայոց փառապանք բանակի ստորաբաժանումները:

Կամավորականները, որոնք որոշ ժամանակ անց արդեն սահուն կերպով պետք է իրենց տեղը զիջեին կանոնավոր զորամիավորումներին, փայլուն կերպով կատարեցին իրենց առջև իրենց իսկ կողմից դրված խնդիրը»³²:

Նկատի առնելով ստեղծված իրավիճակը՝ ՀՀ ՆԳՆ սահմաններ ուղարկեց իր ենթակայության բոլոր կառույցները՝ Հատուկ գունդը, միլիցիայի հատուկ ջոկատը և այլն: 1991 թ. մայիսի 5-ին Հայաստանում կազմավորվեց Արտակարգ իրավիճակի հանրապետական ժամանակավոր խորհուրդ: Նույն օրը ստեղծվեց ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտպանության կոմիտե, որի նախագահ նշանակվեց Վահան Շիրխանյանը, իսկ շտաբի պետ՝ գեներալ-մայոր Գուրգեն Ղալիբալյանը: Սեղմ ժամկետներում մշակվեցին կոմիտեի կառուցվածքն ու հաստիքացուցակը, կազմավորվեց շուրջօրյա հերթապահություն: Կոմիտեի անդամները՝ Արկադի Տեր-Թադևոսյանը, Ֆելիքս Գզոդյանը, Ռուբեն Բախշյանը, Լեոնիդ Մարտիրոսովը, Ռոբերտ Առաքելյանը, Իվան Ղուկասովը, Ալբերտ Սարգսյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Արտուշ Միքայելյանը, Առնո Տատինցյանը, Անատոլի Վարդանյանը, Վլադիմիր Մկրտչյանը և մյուսները, ովքեր ընդգրկվելու էին ՀՀ ՁՈՒ-ի բարձրագույն հրամանատարական կազմում, մեկնեցին սահմաններ՝ տեղերում ճշտելու իրավիճակն ու առաջնահերթ խնդիրները: «Նմանատիպ կառույց արդեն գործում էր Լեռնային Ղարաբաղում: Սրանով զգալիորեն հեշտացվեց բարդագույն պայ-

³² Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 12-13:

մաններում ՀՀ, Արցախի և Շահումյանի պաշտպանական գործողությունների համակարգման խնդիրը՝ միաժամանակ դառնալով այն հիմքը, որի վրա քիչ ավելի ուշ պետք է ստեղծվեր ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը»³³: Անհրաժեշտ էին կապավորներ, սակրավորներ, հրետանավորներ: 1991 թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին զինկոմիսարիատներում ուսումնասիրվեցին պահեստի սպաների անձնական գործերը, որպեսզի նրանց ներգրավեն այդ գործում: Սպաներից շատերը գործողվեցին սահմանամերձ շրջաններ: Կազմավորվեց ինքնապաշտպանական գումարտակների սպայական կազմ, որոնց հետ անցկացվեցին համապատասխան պարապմունքներ: Սնանազիտական պատրաստությունն ու վերապատրաստությունն իրականացվում էին տեղում: Ըստ էության, սա արդեն բանակի գործող ստորաբաժանումների, այսինքն՝ զորքերի կազմավորումն էր: Այդ ամենին զուգընթաց մշակվում էին նաև ապագա պաշտպանության նախարարության կառուցվածքը և մեծ վտանգ ներկայացնող թշնամական հենակետերի ոչնչացման գործողությունները: Ըստ էության, այս ամենը նաև կարևոր առանձնահատկություն ուներ՝ բանակի ստեղծում՝ առանց հրամանների:

Պաշտպանության կոմիտեն ստեղծվեց ու գործեց այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը³⁴ ենթարկվում էր Խորհրդային Միության կենտրոնական իշխանությունների ճնշումներին: Կոմիտեն իր խնդիրները կատարեց կարճ ժամանակում. Իրականացվեցին կառուցվածքային-կազմակերպչական այնպիսի մեծածավալ միջոցառումներ, որոնք արմատապես փոխեցին իրավիճակը: Պաշտպանության կոմիտեն մեծ ավանդ ունեցավ հանրապետության ներքին կայունության պահպանման գործում՝ հատկապես տարբեր ջոկատների համախմբման շնորհիվ:

³³ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 13-14:

³⁴ Հայաստանը այստեղ և հետայսու ենթադրելու է նաև Արցախը, իսկ առանձին դեպքերում, երբ իրավական առանձնահատկությունները անհրաժեշտ լինեն կնշվի ՀՀ և ԼՂՀ:

1991 թ. օգոստոսին Մոսկվայում տեղի ունեցած մոսկովյան հայտնի դեպքերից հետո՝ օգոստոսի 30-ին, Ադրբեջանը հայտարարեց Խորհրդային Միության կազմից դուրս գալու մասին: Այդ նույն ժամանակ ԼՂԻՄ-ը Բաքվի կողմից ենթարկվել էր լիարժեք մեկուսացման. փակվել էին օդային և ցամաքային հաղորդակցության ուղիները, տրանսպորտը խափանված էր, անջատում էին էլեկտրական էներգիան և գազամատակարարումը³⁵: Ստեղծված իրավիճակում՝ սեպտեմբերի 2-ին, ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ մարզային ու Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը³⁶:

«ԼՂՀ հռչակումը դեպի իրական անկախություն կատարված առաջին քայլն էր, որին այնուհետև հաջորդեցին համապատասխան իրավական, քաղաքական, ռազմական ու դիվանագիտական քայլերը: ԼՂՀ-ն հռչակվեց արցախահայության համար դժվարին ժամանակահատվածում, ռազմաքաղաքական բարդ պայմաններում: Այդուհանդերձ, անկախ պետականության վերականգնումը նոր խթան հանդիսացավ հակառակորդի ագրեսիային դիմագրավելու, բնակչության անվտանգությունն ու խաղաղ աշխատանքն ապահովելու համար: Այն առավել լայն ասպարեզ բացեց Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորման ու պաշտպանական գործունեականարգի ստեղծման համար»³⁷:

Հայաստանի Հանրապետությունը 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անկախություն հռչակեց: Նույն թվականի դեկտեմբերի 8-ին ԽՍՀՄ-ը՝ որպես միջազգային սուբյեկտ, դադարեց գոյություն ունենալ: Միջազգային դրությունը դրանով բարդացավ: Արցախում ինքնապաշտպանական ուժերը նախապատրաստվում էին պատերազմին՝ կարգի

³⁵ Աբրահամյան Հ., Ճակատագրին ընդառաջ, Եր., 2001, էջ 144:

³⁶ Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը, 1991-1994, Եր., 2011, էջ 20:

³⁷ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 12-13:

էին բերում շենքերի նկուղները՝ որպէս ռմբապատարաններ և այլն³⁸: ԼՂՀ-ում դէկտեմբերի 10-ին անցկացված հանրաքվեում ընտրողների 98 տոկոսը քվեարկեց հանրապետության անկախության օգտին: Նույն օրը հակառակորդը ռմբակոծեց Ստեփանակերտը, զոհվեց ավելի քան 10 մարդ³⁹: Նորաստեղծ ԱՊՀ-ի դեկլարները փորձեցին միջնորդական առաքելությամբ դիմել Ադրբեյջանին և Հայաստանին, սակայն Ադրբեյջանի մախազահ Այազ Մութալիբովը հրաժարվեց՝ պահանջելով չմիջամտել անկախ Ադրբեյջանի ներքին գործերին⁴⁰: Միաժամանակ բոլորն էր քաղաքական իրավիճակը: ԼՂՀ պետական անկախության մասին հռչակագիրը ընդունվեց 1992 թ. հունվարի 6-ին⁴¹: «Առաջացած իրավական վակուումի պայմաններում ԼՂՀ անկախության հանրաքվեն ճիշտ ժամանակին ձեռնարկված կարևոր քայլ էր, որն այսօր էլ միջազգային իրավական նորմերի տեսակետից որևէ առարկության կամ վիճարկման ենթակա չէ»⁴²:

Դեռ 1991 թ. դեկտեմբերի 4-ին ընդունվեց «ՀՀ կառավարության կազմի և կառուցվածքի մասին» ՀՀ օրենքը, որը ենթադրում էր պաշտպանության մախարարության ստեղծումը: Հաջորդ օրը ՀՀ Գերագույն խորհրդի պաշտպանության և ներքին գործերի հանձնաժողովի մախազահ Վազգեն Սարգսյանը ՀՀ մախազահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրամանագրով նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության մախարար⁴³: Դեկտեմբերի 10-ին մախազահի հրամանով պաշտպանության մախարարի 1-ին տեղակալ և զինված ուժերի զլխավոր շտաբի պետ նշանակվեց խորհրդային

³⁸ Հարությունյան Վ., Արցախյան հիմնահարցի ակունքները, Ստեփանակերտ, 1998, էջ 93:

³⁹ Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը, ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն և ընտրությունները, 1991-1998, Ստեփանակերտ, 1998, էջ 8:

⁴⁰ Աբրահամյան Հ., Ճակատագրին ընդառաջ, էջ 150:

⁴¹ Հարությունյան Վ., Արցախյան հիմնահարցի ակունքները, էջ 109:

⁴² Օհանյան Ս., XXI դարի բանակը, Եր., 2007, էջ 10:

⁴³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ց.165, գ.298, թ. 1, ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայք-էջ, Գրադարան բաժին, պատմություն <http://vwww.mil.am/arm/index.php?page=26>

բանակից եկած զեներալ-մայոր, ներկայում պահեստի զեներալ-զնդապետ Գուրգեն Ղալիբաթյանը:

1992 թ. հունվարի 28-ին ՀՀ Նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը, որի ենթակայությանը հանձնվեցին երկրում եղած ուժային կառույցներից որոշակի ստորաբաժանումներ՝ մասնավորապես, ներքին գործերի նախարարության պարեկապահակային գունդը, հատուկ նշանակության օպերատիվ գունդը, քաղաքացիական պաշտպանության գունդը և ՀՀ զինվորական կոմիսարիատը⁴⁴: Նախկին ԽՍՀՄ-ի տարբեր երկրներից հազարավոր հայ սպաներ եկան ազգային բանակի շարքերը լրացնելու⁴⁵:

1992 թ. փետրվարի 24-ին որպես Հայաստանում Պաշտպանության նախարարության ստեղծման օրգանական շարունակություն՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում ընդունեց ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի ստեղծման մասին⁴⁶: Ձևավորվեց կենտրոնական հրամանատարություն, որին ենթարկվեցին ինքնապաշտպանության ուժերի բոլոր ստորաբաժանումներն ու ջոկատները: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի ստեղծումը հայոց բանակաշինության գործընթացի կարևորագույն փուլերից էր⁴⁷: Փետրվարի 25-ին ՀՀ Նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ուղերձ հղեց աշխարհի 14 երկրների ղեկավարներին, որտեղ ներկայացնում էր Ադրբեյջանի այն գործողությունները, որոնք, ըստ էության, պատերազմի սանձազերծում էին⁴⁸:

1992 թ. մարտի 10-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Պաշտպանության մասին» և «Զինվորական կոչումների մասին» ՀՀ

⁴⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ց. 163, գ. 406, թ. 6-9:

⁴⁵ Մինասյան Է., Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Եր., 2013, էջ 120:

⁴⁶ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 254, ց. 1, պ.մ. 1, կ. 1, թ. 45-46:

⁴⁷ Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը, 1991-1994, էջ 51-53:

⁴⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 28.02.1992:

օրենքները, որոնք ՀՀ նախագահի կողմից մարտի 23-ին հաստատվեցին⁴⁹: Ապրիլի 7-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը որոշեց, որ մինչև «ԼՂՀ քաղաքացիների համընդհանուր զինապարտության մասին» օրենքի ընդունումը, մայիս-հունիս ամիսներին գորակոչն իրականացվի համաձայն գործող օրենսդրության⁵⁰: Աղբյեջանում մույն ժամանակ ստեղծվեցին «Ազգային ինքնապաշտպանության ուժերում ռազմադաշտային դատարանները», որը թելադրված էր նրանց մոտ դասալրության և հրամանատարությանը չենթարկվելու համատարած դեպքերով: Նկատենք, որ նման բան հայկական բանակում չկար, և դա էլ շատ բան է ասում կողմերի պատերազմական դրդապատճառի մասին:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության ստեղծման մասին հրամանագրից հետո անմիջապես սկսվեցին նրա կառուցվածքի մշակումն ու վարչությունների, ծառայությունների և առանձին բաժինների ստեղծումը: «Մտղիքները մասշտաբային էին: Երբեմն դուրս էին գալիս և՛ ռազմավարության ու մարտավարության դասական ըմբռնման, և՛ ինչպես զինված ուժերի շինարարության, այնպես էլ մարտական գործողությունների վարման մարտավարության ու ռազմավարության հիմունքների ու սկզբունքների շրջանակներից: Այդ օրերի իրականությունն ի դերև համեց ձևավորված բոլոր դասական կանոններն ու հասկացությունները: Մենք ինքներս էինք ձևակերպում թե՛ ռազմավարությունը, թե՛ մարտավարությունը, թե՛ ռազմական արվեստի հիմունքները, թե՛ զինված ուժերի շինարարության հիմնական սկզբունքներն ու կազմակերպահաստիքային կառուցվածքը», - նշում է գեներալ-գնդապետ Միքայել Հարությունյանը⁵¹:

ՀՀ պաշտպանության նախարարի առաջին հրամանով՝ 1992 թ. հունվարի 28-ին ստեղծվեց բոլոր բանակների հիմնական ուղեղ

⁴⁹ ՀՀ Նախագահի հրաման՝ Հ.Ն-0549-Ի, 10 մարտի, 1992թ.:

⁵⁰ ԼՂՀ պետարխիվ, Ֆ. 254, ց. 1, պ.մ. 2, կ. 1, թ. 36-37:

⁵¹ Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, 2002, հմ. 1-2, էջ 28:

հանդիսացող ՀՀ ՁՈւ գլխավոր շտաբի օպերատիվ վարչությունը: Վարչության պետ նշանակվեց փոխգնդապետ, ներկայումս գեներալ-գնդապետ Մ. Հարությունյանը⁵², ում տարեվերջին փոխարինեց ներկայիս գեներալ-լեյտենանտ Լեոնիդ Մարտիրոսովը: Երկու անձինք էլ խորհրդային համակարգում ռազմական փայլուն կրթություն էին ստացել և օպերատիվ աշխատանքի մեծ փորձ ունեին: Մարտական հիմնական փաստաթղթերի մշակումը, մարտական որոշումների ընդունման համար անհրաժեշտ օպերատիվ հաշվարկների և առաջարկությունների, հրահանգների ու հրամանների պատրաստումը իրականացվել է այս վարչությունում: Ռազմագործողությունների պլանավորմանն առնչվող բոլոր հարցերով գլխավոր շտաբի այլ վարչությունների ու բաժինների հետ համագործակցության կազմակերպումը ևս իրականացվում է այս վարչության միջոցով, վերջինս ծրագրային մեծ աշխատանք է կատարել: Վարչության անձնակազմի յուրաքանչյուր երկրորդ սպա մասնակցեց հայրենիքի պաշտպանության մարտերին⁵³:

ԳԾ օպերատիվ վարչությունից հետո սկսվեց առանցքային գորատեսակների և զորամասերի կազմավորման գործընթացը, իրականացվեցին հետևյալ քայլերը.

1. ամրագրվեց անհրաժեշտ իրավական դաշտը,
2. ձևավորվեցին ղեկավարման օղակները, առաջին հերթին՝ գլխավոր շտաբը,
3. ստեղծվեցին թիկունքի և սպառազինության ծառայությունները,
4. հիմնադրվեցին զորատեսակներն ու մասնագիտացված զորամասերը,

⁵² 1995-2007 գլխավոր շտաբի պետ, 2007-2008, պաշտպանության նախարար, գեներալ-գնդապետ:

⁵³ Գեներալներ Հարությունյանի, Մարտիրոսովի, Դավթյանի հետ ունեցած զրույցների սղագրությունից:

5. մշակվեցին խմբավորումների, գորամասերի մարտական կազմերը և կառուցվածքները, դրվեց գորատեսակների և ծառայությունների ձևավորման սկիզբը, անցկացվեց առաջին զորակոչը,

6. կազմավորվեցին սահմանապահ առաջին զորամասերը՝ մոտոհրաձգայինների վերափոխման հեռանկարով,

7. ծավալվեցին զորամասերի ստորաբաժանումները՝ դասակները, վաշտերը, գումարտակները, սկսվեց անձնակազմի մարտական ներդաշնակման ու մարտական պատրաստության գործընթացը:

1.2. Ինքնապաշտպանական ուժերի և ջոկատների վերակազմավորումը կանոնավոր բանակի

1992 թ. սկզբին Արցախում գործող հայկական բոլոր ուժերը միասին ունեին մոտ 1000 ազատամարտիկ⁵⁴: Այս ժամանակ կամավորական ջոկատների կազմավորման գործում չափազանց մեծ դերակատարություն ունեին նաև Արկադի Կարապետյանը, Լեոնիդ Ազգալոյանը, Աշոտ Ղուլյանը, Վալերի Բալայանը, Վլադիմիր Բալայանը և այլոք, որոնց ջոկատները ամենակազմակերպվածներից էին: Այս և շատ այլ մարտիկների սխրագործություններն արդեն լեզենդ էին դարձել: Նրանք երկրամասի պաշտպանության գործը և մարտական գործողությունները իրականացրել էին ամենադժվարին պահերին, երբ ամեն ինչ ավելի շատ անձնուրացությամբ էր պայմանավորված: Դեռևս մինչև վերջ չկազմավորված բանակը իրականացրեց հայ ժողովրդի պատմության նշանակալից և բարդագույն ռազմական գործողություններից մեկը: Խոսքը Շուշիի ազատագրական ռազմագործողության մասին է: Այն իր տեսակի մեջ աննախադեպ է:

1992 թ. սկզբներին թշնամին, ուժեր ու միջոցներ կենտրոնացնելով Խոջալու, Ջանհասան, Ղալբալիշեն, Զոսալար, Նաբիլար գյուղերում և Շուշի քաղաքում, փորձում էր վերջնականապես ոչնչացնել

⁵⁴ Հասարայան Ս., Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998 թ., էջ 6:

Ստեփանակերտում և հարակից բնակավայրերում պատասպարված հայությանը: Պաշտպանելով զբաղեցրած բնագծերն ու բնակավայրերը՝ մահացու շրջափակումից դուրս գալու նպատակով 1992 թ. փետրվարի սկզբից հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը մի շարք ուղղություններով անցան հակահարձակման: Փետրվարի 9-11-ը հակառակորդը հետ չպրտվեց Մալիբեյլի, Ներքին և Վերին Ղուշուլար գյուղերից, որի շնորհիվ բացվեց Ստեփանակերտը Մարտունու շրջանի հետ կապող ճանապարհը: Փետրվարի 18-ին վնասագերծվեց Ղարադաղլուն, փետրվարի 22-ին էլ՝ Վերին Վեյսալուն, այնուհետև փետրվարի 26-ին ազատագրվեցին Ստեփանակերտի օդանավակայանն ու Խոջալու գյուղը, իսկ փետրվարի 29-ին՝ նաև Ումուդլուն⁵⁵:

1992 թ. մարտին թշնամին մի քանի ուղղություններով վերսկսեց կատաղի հարձակումներ, սակայն բոլոր հատվածներով հետ մղվեց, ավելին՝ մարտի 11-ին հայ մարտիկներն Ասկերանի մատույցներում ջախջախեցին հակառակորդին: Նույն օրն ազատագրվեց նաև Սրխավենդը:

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի կառավարման համակարգի արդյունավետությունը բարձրացնելու համար 1992 թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհուրդին առընթեր ստեղծվեց պաշտպանության կոմիտե՝ Սերժ Սարգսյանի նախագահությամբ: Կոմիտեն միավորեց ինքնապաշտպանական ջոկատները, հստակեցրեց ինքնապաշտպանական ուժերի կառուցվածքը, կառավարման համակարգը և կարգավորեց զորքերի ապահովման, մատակարարման հարցերը: ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը, իսկ շտաբի պետ՝ գնդապետ Ֆելիքս Գզոդյանը: Այս քայլերի շնորհիվ ինքնապաշտպանական ուժերն սկսեցին գործել առավել համակարգված:

⁵⁵ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 51:

Ապրիլին թշնամին ակտիվացրեց հարձակումները մի քանի ուղղություններով: Ապրիլի 29-ին Շուշիից ու Ջանհասանից հակառակորդի ձեռնարկած հարձակումը ձախողվեց: Մայիսի սկզբներին (մայիսի 4-6) նա փորձեց գրավել Թալիշ և Տոդ գյուղերը, բայց ազատամարտիկները հետ մղեցին բոլոր գրոհները⁵⁶:

Այսպիսով, 1992 թ. գարնանը ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը կարողացան դուրս գալ անելանելի դրությունից, ստեղծել էլ ավելի պաշտպանունակ ու մարտունակ կառույց: Համակարգված ռազմական կառույցի համար, սակայն նոր մարտահրավեր էր բացվում: Պատերազմն էլ ավելի էր ահագնանում, հակառակորդը փորձում էր նոր թափով հարձակման անցնել, կիրառման մեջ էր դնում ավելի հզոր զինատեսակներ: Ստեղծված պայմաններում Արցախի համալս առանձնահատուկ վտանգ էին ներկայացնում Շուշիի, Քոսալարի, Ջանհասանի, Կարադյաֆի հենակետերը, որոնցից անդադար տեղացող կրակը մահաբեր էր շրջակա հայության համար: Ըստ ԼՂՀ մամուլի կենտրոնի 1992 թ. մայիսի 1-ի հայտարարության՝ միայն 1992 թ. սկզբներին Ստեփանակերտ քաղաքը հրետակոծվել է 170 անգամ և 11 անգամ ենթարկվել է ցամաքային հարձակման: ԼՂՀ մայրաքաղաքի վրա բաց են թողնվել շուրջ 4253 տարբեր տեսակի արկ ու հրթիռ, այդ թվում՝ 2437 հատ «ԵՄ-21 Դրաժ», 527 «Ալազան» հրթիռներ, «Դ-12» հրամոթի 593 արկեր: Ավերվել էր 188 և վնասվել 223 բնակելի շենք, ամբողջովին փլվել էր 54 և վնասվել 147 պետական օբյեկտ: Սպանվել էր 90 և վիրավորվել 268 խաղաղ բնակիչ: Դեղորայքի խիստ պակասի հետևանքով վիրավորները մահանում էին⁵⁷:

⁵⁶ Հաւորայքյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 34:

⁵⁷ Տվյալները ստացվել են քաղաքի ռմբակոծության մասին ԻՊՈւ-երի շտաբ կատարված զեկուցագրերի ու հաշվետվությունների, ինչպես նաև հաղորդած տվյալների ընդհանրացումից, ինչը համապատասխանում է մահ պատերազմը ուսումնասիրած փորձագետների գնահատականների հետ:

Ըստ Շուշիի կորստյան կապակցությամբ Բաքվում անցկացված դատավարության վերաբերյալ աղբյուրներիցի լրագրող Է. Ֆատուլլահի պատմածի՝ մայիսի 7-ից 8-ի դրությամբ միայն Շուշի քաղաքում «հակառակորդն ունեցել է տարածքային մեկ գումարտակ (մոտ 200 մարդ), «Վարաբադ» գումարտակը (մոտ 500 մարդ), ժողովրդական ճակատի մեկ գումարտակ (մոտ 120 մարդ), Եվլախի գումարտակը, հատուկ նշանակության ջոկատ, հրետանային դիվիզիոն, ավտովաշտ, ապահովման ու սպասարկման ստորաբաժանումներ, 3 միավոր «T-72» և 1 միավոր «T-55» տանկ, 9 միավոր «ԲМП-1» և «ԲМП-2», 2 միավոր «ԵТР», 2 միավոր «ԲРДМ», 2 միավոր «БМ-21 Град» կայանք, 6 միավոր 100 մմ հրանոթ, 2 միավոր 100 մմ S-12 հրանոթ, 20 միավոր 82 մմ ականանետ, 6 միավոր «АГС-17», 6 միավոր զենիթային գնդացի, 1 միավոր զենիթային հրանոթ, 5 միավոր ԶՀՀ «Стрела-10»⁵⁸ և այլն: Ռազմական նշված բոլոր միջոցների համար եղել է պահանջվածից ավելի քանակությամբ զինամթերք: Այսպիսի ահռելի ուժերով ու միջոցներով աղբյուրներիցի Շուշիից անդադար հարձակումներ էին գործում շրջակա հայկական բնակավայրերի վրա: Հասկանալի է, որ Շուշին ազատագրելը դարձել էր հրատապ խնդիր:

Շուշիի ազատագրման ռազմական գործողության իրականացման ընթացքը կարելի է բաժանել երեք խումբ խնդիրների.

ա) Շուշի քաղաքի մեկուսացումը հակառակորդի գործերի արևմտյան խմբավորումից,

բ) Կեյբալի-Քոսալար-Կարազյաֆ ճակատում գտնվող հակառակորդի գործերի ներքաշումը մարտական գործողությունների մեջ, նրանց ուշադրության շեղումը և տարանջատումը Շուշվա ճակատից,

գ) Շուշի քաղաքի գրոհը, պաշարումն ու ազատագրումը:

Շուշիի ազատագրման ռազմական գործողության նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվել էին դեռևս 1992 թ. մար-

տից: Մինչ քաղաքի գրավումը, սակայն, անհրաժեշտ էր ազատագրել Ստեփանակերտի մերձակա աղյուքեջանական բնակավայրերը, որոնք կրակակետերի էին վերածվել և օր ու գիշեր կրակի տակ էին պահում Ստեփանակերտը: Բացի այդ, Շուշին գրոհելուց առաջ պետք էր ապահովել թիկունքը: Առաջին ենթագործողությունը Մալի-բեյլիում էր, հետո՝ Խոջալույում, Կիչան-Սրխավենդում: Միայն դրանից հետո սկսվեցին Շուշիի գրոհի նախապատրաստական աշխատանքները՝ զինամթերքի կուտակում, պարենային ապահովում և ամենակարևորը՝ հետախուզություն: Մայիսի 2-ին ինքնապաշտպանության ուժերի (ԻՊՈՒ) հրամանատար, գնդապետ Ա. Տեր-Թադևոսյանը զեկուցել է պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանին, որ զինուժը պատրաստ է ռազմական գործողություն սկսելուն:

Մարտական գործողության անցկացման համար նախատեսված չորս ուղղություններում ընդգրկվել էին տարբեր վաշտեր, ջոկատներ, խմբեր ու դասակներ: Ըստ գործողության մարտական հրամանի՝ այդ կազմերը հետևյալն էին.

26-րդ կամ հյուսիսային ուղղության կազմում՝ 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ վաշտերը, հետախուզական վաշտը, Սևանի (Սուրիկ Սարգսյան), Հրազդանի (Սասուն Միքայելյան), Ստեփանավանի (Հրաչի) ջոկատները:

Շոշի կամ արևելյան ուղղության կազմում՝ 1-ին վաշտը, Շոշի, Դաշուշենի, Քրասնու, Ագոյի, Ռուսլանի, Դաշնակների, Մոստ ջոկատները:

Լաչինի կամ հարավային ուղղության կազմում՝ 2-րդ և 3-րդ վաշտերը, Բերդաձորի, Չանախչու, Սղմախի, Կարաբուլաղի, Բարինտակի, դաշնակների (Ժիրայր Սեֆիլյանի) ջոկատները, Քիրսի խումբը:

Քոսալարի ուղղության կազմում՝ Բաղարայի, Կումայրիի, Բալուջայի, Հրանտի, Վաղոյի ջոկատները, դիվերսիոն հետախուզական (ՂՀ) մեկ խումբ:

Ռազմական գործողության ուսումնասիրությունից նաև պարզ է դառնում, որ դրա ցուցանիշները հնարավոր ամենաօպտիմալներն են՝

- հարձակվող ուժերը և միջոցները՝ 17 վաշտ, 20 զրահատեխնիկա, 12 հրետանային միջոց,

- հարձակման ճակատի լայնքը՝ 40 կմ,

- հարձակման միջին տեմպը՝ 20 կմ/օր,

- գործողության տևողությունը՝ 1 օր:

Մարտական գործողության մախօրյակին, ըստ ուղղությունների և ընդհանուր առմամբ ուժերի ու միջոցների փոխհարաբերակցության մոտավոր հաշվարկը ցույց է տալիս, որ հայկական ուժերը հակառակորդին զիջում էին մոտ 2.5-3 անգամ: Մեր զորքերի տրամադրության տակ էր հրետանու և զրահատեխնիկայի համար պահանջվող զինամթերքի ընդամենը 10 տոկոսը: ԻՊՈՒ հրամանատարությունը, գիտակցելով թշնամու բանակական գերակշռությունը, ջանք չէր խնայում որակական առավելություն ապահովելու համար:

Մարտական գործողություններում ռիսկի գործոնի գերազանցումը դուրս չէ ռազմական արվեստի տեսության օրենքների սահմաններից: Այն բնորոշ է ազգային-ազատագրական պայքարին, համապատասխանում է հերոսամարտի բովանդակությանը: Չնայած անփորձությանը՝ ռազմական գործողության կազմակերպիչները սեղմ ժամկետներում կարողացել են առանձին և անկախ գործելաձևի սովոր ջոկատներին ու ստորաբաժանումներին նպատակամղել միասնական խնդրի կատարմանը, հասել են զորքերի կենտրոնացված կառավարման, հաստատել են զինվորական բարձր կարգապահություն: Սա է ազատագրական պատերազմի ամենամեծ ֆենոմենը: Սա ռազմական տաղանդ է ու արդեն բացառիկ բանակի հատկանիշ:

1992 թ. ամռանը հակառակորդի կազմակերպած հարձակումը ապացուցեց, որ նա նոր մակարդակի պատերազմ է վերսկսում, և որ հարկավոր է արագ վերափոխվել: Ցավալիորեն մենք մի քանի ամսում կորցրեցինք Շահումյանը, Մարտակերտի շրջանի զգալի մասը, հակառակորդը հաջողությունների հասավ տարբեր ուղղություններ

րում, վիճակը ճակատում օրհասական էր: Մարտական խնդիրներ կարելի էր կատարել միայն կանոնավոր բանակով, ռազմական հստակ մեքենայով: Բանակաշինության գործը այլ մակարդակի պետք էր բարձրացնել: Բանակի կազմավորմանն ուղղված հետազա քայլերն անմիջականորեն կապված էին հայկական գործի այս պար- տությունների հետ:

Սա գոտ տեխնիկական քայլ չէր, այլ ուղեկցվում էր հայեցա- կարգային մոտեցումների մշակմամբ: Բանակի ղեկավարությունը իր ռազմաքաղաքական քայլերի պլանավորումն իրականացնում է՝ տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական զարգացումների ա- ռանձնահատկությունները ուսումնասիրելով ու հաշվի առնելով: ԽՍՀՄ-ը փլուզվել էր և հայ ժողովրդի անվտանգության ապահովման գործընթացը իր հրատապությամբ հանդերձ հարկավոր էր կազմա- կերպել բարձր մակարդակով, հստակ պլանավորմամբ, քաղաքա- կան հեռատես ու հստակ քայլերով: Դրա համար հարկավոր էին հա- մապատասխան մասնագետներ ու աշխատանք: 1992 թ. ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի և գեներալ-լեյտենանտ Ն. Տեր-Գրիգորյանցի հանձնա- րարականով ՌԴ նախագահին կից ռուսաստանյան կառավարման ակադեմիայի ստացիոնար դոկտորանտուրայից հրավիրված ավագ զինաշխատող Հայկ Քոթանջյանը, Վարշավյան պայմանագրի ու ԽՍՀՄ-ի փլուզմանն անմիջապես հաջորդած անվտանգային անո- րոշություններով ու սպառնալիքներով բնորոշվող ժամանակահատ- վածում, ընդգրկվում ուսումնասիրությունների հիման վրա մշակեց ՀՀ ռազմական քաղաքականության հիմունքները: Վերջինս հանդիսա- նալով ՀՀ պաշտպանության առաքելության, նպատակների ու աշ- խարհառազմավարական կողմնորոշումների առաջին պաշտոնա- կան դոկտրինալ փաստաթուղթը, ծառայեց ՀՀ-ում ու ԼՂՀ-ում բանա- կաշինության ծավալման ուղենիշերի համակարգային իմաստավոր- մանն ու Արցախյան պատերազմի ընթացքում դեռ մոր մեկնարկած ԱՊՀ շրջանակներում կոլեկտիվ անվտանգության համակարգում ՀՀ ՁՈՒ շինարարության գործընթացի մեջ ՀՀ ՁՈՒ-ի կառուցման ին- տեգրմանն ու ՌԴ նորաստեղծ զինված ուժերի հետ ՀՀ ՁՈՒ-ի երկ-

կողմ դաշնակցային համագործակցությանը: Արցախյան պատերազմը մեր իրավիճակ էր ստեղծել ոչ միայն Հայաստանի, այլև տարածաշրջանի անվտանգության համար: Ուստի անվտանգությանն ապահովման և պաշտպանական հստակ քայլեր անելուց առաջ անհրաժեշտ էր նախ գնահատել ու սահմանել անվտանգություն հասկացությունը՝ հաշվի առնելով Հայաստանի շահերը, դրան ուղղված հնարավոր սպառնալիքները, պետական քաղաքականության նպատակները և մատնանշելով այն քայլերը, որոնք անհրաժեշտ են անվտանգությունն ապահովելու համար: Այս դեպքում «Անվտանգությունը արտաքին ու ներքին սպառնալիքներից անհատի, հասարակության և կենսականորեն կարևոր շահերի պաշտպանվածությունն է: Երկրի անվտանգության հասնելու գործընթացը ենթադրում է այդ ուղորտում պետական միասնական քաղաքականության իրականացում, տնտեսական, քաղաքական կազմակերպական և այլ բնույթի միջոցների համակարգ, որոնք համարժեք են մարդու հասարակության և պետության կենսականորեն կարևոր շահերի սպառնալիքներին»⁵⁹: Ըստ այդմ՝ Հ. Քոթանջյանը ընդգծել էր, որ անվտանգության ապահովման անհրաժեշտ քաղաքականությունը պետք է իրականացվեր անվտանգության համար հատուկ մշակված ռազմավարությամբ՝ հաշվի առնելով քաղաքական, տնտեսական, ռազմական ու այլ հնարավորությունները: Այդ ռազմավարության քայլերից մեկը հենց ՀՀ ՁՈւ-ի ստեղծումն էր: Նշված հայեցակարգային աշխատության մեջ հեղինակը ներկայացրել է նաև ՀՀ անվտանգության համակարգի՝ ինչպես հետխորհրդային տարածքի կառույցների, այնպես էլ աշխարհի ուժային կենտրոնների հետ համապատասխան ինտեգրացման ուղիները⁶⁰: Հեղինակը ընդգծել է նաև այն խնդիրները, որոնք պետք է արտահայտված լինեին ՀՀ ասպագա ռազմական դոկտրինում:

⁵⁹ Котанджян Г. Основы военной политики Республики Армения, Отдел военной политики, МО РА, Ереван, 1992 стр. 8.

⁶⁰ Նշված աշխ. էջ 19-39:

Բանակի ստեղծման գործնական քայլերը ևս չէին ուշանում: ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանի հրամանով ԼՂՀ տարածքը բաժանվեց պաշտպանական վեց գոտիների՝ Շուշիի, Ստեփանակերտի, Հաղրուքի, Մարտունու, Ասկերանի և Մարտակերտի: Կազմավորվեցին նաև զինվորական շտաբներ: Դրանով զինված ուժերը կենտրոնացված կառավարման հնարավորություն ստացան: Կամավորական ու ինքնապաշտպանական բոլոր ջոկատները, ենթարկվեցին իրենց գտնվելու վայրի մարտական գործողությունների գոտու հրամանատարությանը, ինչը առկա ուժերի ու սպառազինության առավել արդյունավետ օգտագործման լավագույն տարբերակն էր: Ինքնապաշտպանական ուժերը կամաց-կամաց վերափոխվեցին կանոնավոր զինված ուժերի, արագորեն կանոնավոր բանակի տեսք ստացան⁶¹:

Խորհրդային 7-րդ գվարդիական բանակի գույքն ու սպառազինությունը 1992 թ. ամռանը՝ Ադրբեջանին հատկացվածից մոտ վեց ամիս ուշ, հանձնվեց Հայաստանի Հանրապետությանը: «1992 թ. հանրապետության ղեկավարությունը՝ Նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, ընդունեց Հայաստանի՝ առաջին հերթին նրա զինված ուժերի համար չափազանց կարևոր և հեռատես որոշում: Մենք բռնեցինք ոչ թե Խորհրդային զորքերի սպառազինության բռնի գրավման, այլ այդ սպառազինության Հայաստանի չափաբաժնի կանոնավոր, պայմանագրային հիմունքներով ստացման ուղին: Դրա շնորհիվ էր, որ թեև ռազմական տեխնիկան քանակապես քիչ էր՝ համեմատ նրան, ինչը կարող էր ստացվել բռնագրավման պարագայում, սակայն այն սարքին վիճակում էր, և անցավ ոչ թե անհատներին կամ առանձին ջոկատներին, այլ՝ պետությանը: Դրա շնորհիվ էր, որ ռուսական զորքի մի մասը մնաց Հայաստանում՝ հետագայում վերաճելով ռազմական բազայի և դառնալով Հայաստանի անվտանգության կարևոր բաղկացուցիչ մասը»⁶²:

⁶¹ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 148:

⁶² Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 15:

1992 թ. առաջին զորակոչի ժամանակ երևան եկան երեք տարի զորակոչ չիրականացնելու և դրա պատճառով 7-րդ բանակը Վազգեն Սարգսյանի արտահայտությամբ՝ «չհայկականացնելու» բոլոր վատ հետևանքները: 7-րդ բանակում հայ զինծառայողները քիչ էին: 1992 թ. ապրիլի 22-ին տեղի ունեցավ զինվորական երդման առաջին հանդիսավոր արարողությունը: Այդ օրը հայրենիքին ու ժողովրդին հավատարմորեն ծառայելու երդում տվեցին նորաստեղծ բանակի դեռ փոխգնդապետներ Յուրի Խաչատուրովի, Ալեքսանդր Թազագուլյանի և Աշոտ Պետրոսյանի հրամանատարությամբ գործող զորամասերի ու ՀՀ պաշտպանության նախարարության պարետային վաշտի պարտադիր ժամկետային ծառայության երեք զինվորները: Այդ վաշտի հրամանատարը ներկայիս գեներալ-մայոր Մելս Գլինցարյանն էր: Նրանք և Վլադիմիր Կարապետյանի ղեկավարած սահմանապահ զնդի (նախկին Հատուկ զնդի) մյուս զինվորները մեկ ամիս անց՝ մայիսի 28-ին, հանդիսավոր պայմաններում, Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների ներկայությամբ, զինվորական երդում ընդունեցին Երևանում՝ Հանրապետության հրապարակում:

1992 թ. օգոստոսի 8-ին Հայաստան ժամանեց խորհրդային բանակի 56-ամյա գեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանցն ու միանգամից նշանակվեց ՀՀ ՊՆ տեղակալի և ՁՈւ-ի գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար: Նա ԽՍՀՄ զինված ուժերի կազմում եղել էր Աֆղանստանում տեղաբաշխված խորհրդային 40-րդ բանակի շտաբի պետը ու ԽՍՀՄ զինված ուժերի ցամաքային զորքերի հրամանատարի տեղակալը⁶³: Հայազգի այս զորավարը լավ էր պատկերացնում ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և մեր ազգի առաջ ծառացած մարտահրավերները: Նրան հանձնարարվեց ռազմական հայեցակարգի մշակումն ու դրա փուլային իրականացումը: «Ցամաքային զորքերը, որպես հանրապետության զին-

⁶³ Գեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանցը Աֆղանստանում իրականացրել էր ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ ամենամասսայական օդադեսանային ռազմական գործողությունը լեռնային պայմաններում:

ված ուժերի հիմնական տեսակ, պլանավորվում էր ծավալել 7-րդ գվարդիական բանակի զորամասերի հիմքի վրա՝ հետագայում նրանց կազմակերպահաստիքային կառուցվածքի և տեղաբաշխման կետերի փոփոխմամբ: Պետք էր ելնել այդ զորքերի պահպանման, զորակոչային ռեսուրսներով դրանց ապահովման, ինչպես նաև, ռազմավարչական բաժանման հաշվառմամբ, հանրապետության ռազմավարական առումով առավել կարևոր շրջաններում զորամասերի տեղաբաշխման համար հանրապետության սոցիալ-կենցաղային սլայմանների ստեղծման՝ պետության հնարավորություններին»⁶⁴:

Նկատի առնելով Հայաստանի Հանրապետության աշխարհագրական դիրքը, մարտական գործողությունների ուղղությունների կարևորությունը, զորամասերի համալրման, տեխնիկայով ու սպառազինությամբ դրանց զինման և նյութատեխնիկական միջոցներով ապահովման առկա հնարավորությունները՝ պետք էր մշակել բանակային բոլոր ստորաբաժանումների, զորամասերի և զորամիավորումների համար սովորականից, դասական խորհրդայինից տարբերվող կառուցվածք: Դա էր դառնալու ազգային բանակի կառուցվածքային և կիրառական հիմքը: Այն, լինելով խորհրդայինի հիման վրա, ամեն դեպքում ազգային էր, և ազգայինի համար առաջին նախադրյալները դասականի պահանջներին համապատասխան միջոցների բացակայությունը և իրավիճակային պահանջներն էին:

Գեներալ-լեյտենանտ Ն. Տեր Գրիգորյանը արդեն երկու օր անց պատրաստեց զեկույց-հայեցակարգի նախագիծը համապատասխան մշակված ուրվագծով⁶⁵:

Հայեցակարգում մանրամասն նշված էին աշխարհաքաղաքական և տարածաշրջանային վտանգները, հարևան պետությունների

⁶⁴ Հայությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, 2002, հմ. 1-2, էջ 34:

⁶⁵ Նշված հայեցակարգը և ստորև ներկայացվելիք սխեման պատմական գիտությունների դոկտոր Կարապետյանի Մ. ամձնական արխիվից:

սպառազինությունները և այլն: Չնայած դրան՝ զեկույցը ամրագրում էր ՁՈւ-ի զուտ պաշտպանողական դոկտրինը, որևէ մեկին որպես հակառակորդ չվերաբերելու հանգամանքը: Մանրամասն ներկայացված էին ազգային ՁՈւ-ի ստեղծման անհրաժեշտությունը, տարբերակը, սպառազինությունը և այլն: Հայեցակարգը ներառում էր սպառազինության համապատասխան քանակը, որը համընկնում էր Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի (ԵՍՁՈւ) պահանջների հետ: Դրանում ներառված էին նաև հայկական ՁՈւ-ի միջազգային համագործակցության խնդիրները և, մասնավորապես, ՌԴ-ի հետ միասնական հրամանատարության հայացերը:

Խնդրո առարկա հայեցակարգը նախատեսում էր ՀՀ ՊՆ ստեղծումը հետևյալ կառուցվածքով. ՊՆ՝ իր ապարատով, ՀՀ ՁՈւ-ի ԳՇ, որի հիման վրա պետք էր կազմակերպել գլխավոր հրամանատարությունը: ՁՈւ-ի ստեղծման առաջին փուլում նախատեսվում էր ունենալ նաև ՁՈւ-ի հրամանատարի պաշտոնը՝ որպես առաջին փոխնախարար, ինչպես նաև նախատեսվում էր ժամանակավոր ունենալ նախարարի օգնական՝ ֆիդայական ջոկատների գծով: Այս գործում զենեքալ-լեյտենանտ Ն. Տեր-Գրիգորյանը մեծ դեր խաղաց: Հիմնական ցամաքային զորքերը անհրաժեշտ էր բաժանել հինգ ուղղությունների.

1. Հյուսիսային՝ Սևանի օպերացիոն ուղղություն,
2. Հարավային՝ Արարատյան օպերացիոն ուղղություն,
3. Արևելյան՝ Չանգեզուրյան օպերացիոն ուղղություն,
4. Արևմտյան՝ Շիրակի օպերացիոն ուղղություն,
5. Առանձնահատուկ շրջան՝ Արցախ:

Նշված ուղղություններում նախատեսվում էր ունենալ ինքնապաշտպանության, սահմանապահ զորքեր, մշտական պատրաստության շարժունակ ուժեր՝ բրիգադային կազմով, և գլխավոր հրամանատարության պահեստային ուժեր: Այդ ժամանակ սահմանապահ զորքերը ևս նախատեսվում էր մտցնել պաշտպանության նախարարության կազմի մեջ նախարարության և զորքերի մանրամասն կառուցվածքը տե՛ս սխեմա 1:

Գեներալ-լեյտենանտ Ն. Տեր-Գրիգորյանցի կողմից արդեն 1992 թ. օգոստոսի 10-ին ներկայացված այդ նախագիծը սեպտեմբերի 4-ին համաձայնեցվեց վարչապետ Խոսրով Հարությունյանի հետ և ներկայացվեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հաստատմանը⁶⁶:

Նախագիծը հստակորեն բաժանված էր փուլերի: Բանակաշինության առաջին փուլը, որը ներառում էր միայն 1992 թ., պետք է ավարտվեր ՁՈՒ-ի հստակ կառուցվածքի, հրամանատարությունների և որոշ զորամասերի ու զորատեսակների կազմավորմամբ: Այն նախատեսում էր բանակի հետ կապված բոլոր գործառույթների ու խնդիրների հստակեցում, առավել կարևորների լիարժեք ավարտում: Նախագիծը, բացի մարտահրավերների և դրանց լուծումների չափազանց գրագետ կազմումից, մեծ տեղ էր հատկացնում գերճշգրիտ զենքերին, շարժունակ զրահախմբերին, հակաօդային պաշտպանության (ՀՕՊ) և ղեկավարման ճկուն համակարգերին և այլն: Երկրորդ փուլում, որ վերջնաժամկետը 1995-ին էր, պետք է ավարտվեր զորամիավորումների կազմավորման գործընթացը, կադրերի պատրաստման գործընթացը հստակեցնելը, համալրումն իրականացնել խառը սկզբունքով՝ ավարտին մոտեցնել բանակի ենթակառուցվածքների կառուցումը, բանակի թվաքանակը հասցնել մինչև 30 000-ի, ավարտին հասցնել բանակի օրենսդրական համակարգը: Երրորդ փուլում, որը ներառելու էր 1995-1999 թթ., պետք է լիարժեք ավարտվեր բանակի բացազատումը, զորամասերի ու զորամիավորումների հստակեցումը, կադրերի պատրաստման գործընթացը, մատակարարման, ապահովման, համալրման, ենթակառուցվածքների համակարգերի կազմավորումը: Անհրաժեշտության դեպքում որոշ զորամասերի վերակազմավորում կապված իրավիճակի և պահանջների հետ:

⁶⁶ Նույն տեղում:

Ուսումնական տարում՝ հակառակորդի ճնշման տակ, դրությունը ծանր էր: Ստեղծված իրավիճակը ստիպեց ստեղծել ինքնապաշտպանության ուժերի կենտրոնացված կառավարման միասնական համակարգ: 1992 թ. օգոստոսի 13-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը այդ հարցով դիմեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին: Հաջորդ օրը ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանն հրամանագիր ստորագրեց Կենտրոնական, Ասկերանի, Հադրութի, Մարտունու, Մարտակերտի ու Շուշիի պաշտպանական շրջաններ (ՊՇ) ստեղծելու մասին⁶⁷: Սա իր ժամանակի համար լավագույն լուծումն էր, որը հետագայում կյանքով ապացուցեց: Մենք դրան դեռ կանդիդատներ: ՊՇ-ների հրամանատարներ նշանակվեցին արդեն փորձառու մարտիկներ Սամվել Կարապետյանը, Վիտալի Բալասանյանը, Արթուր Աղաբեկյանը, Մոնթե Մելքոնյանը, Նուրայր Դանիելյանը և Վաչագան Իշխանյանը: ՊՇ-ներն ունեին կանոնավոր ՁՈւ-երին հատուկ կառուցվածք⁶⁸: ՊՇ կոչված այդ ստորաբաժանումները կամ ավելի ճիշտ գորամիավորումները նորարարական էին՝ իրենց ընդհանուր կառուցվածքով, բնույթով ու գործողությունների տրամաբանությամբ և ոչ մի կապ չունեին դասական ռազմական որևէ ստորաբաժանման կամ միավորման հետ: Կազմավորվեցին զոմարտակներ, դիվիզիոններ, վաշտեր, մարտկոցներ, դասակներ ու ջոկեր: Այդպես ավարտուն տեսքի էր բերվում հայկական կանոնավոր ՁՈւ-ի ստեղծումը: «Կանոնավոր ու մարտունակ բանակի կազմավորումը թելադրված էր նյութական ու մարդկային ռեսուրսներով գերակշռող Ադրբեջանի ագրեսիային արդյունավետորեն դիմակայելու և իր բնօրրանում արցախահայության ապրելու իրավունքը պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ»⁶⁹:

⁶⁷ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 254, ց. 1, պ. մ. 4, կ. 1, թ. 33-45:

⁶⁸ Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին, 1991-1994, թեկնածուական ատենախոսություն, Եր., 2001, էջ 86:

⁶⁹ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 8:

Օգոստոսի 14-ին Արցախում ստեղծվեց ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեն (ՊՊԿ), որի նախագահ նշանակվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: ՊՊԿ-ին հանձնվեցին ԼՂՀ նախարարների խորհրդի բոլոր գլխավոր գործառույթները և լիազորությունները: «Հանրապետությունում ստեղծված ծայրաստիճան ծանր ռազմաքաղաքական իրադրության ու սոցիալ-տնտեսական կացության բարելավման, պետական իշխանության ու կառավարման բոլոր կառույցների միասնականության ապահովման, հանրապետության պաշտպանության արդյունավետ մեխանիզմների ստեղծման ճանապարհին պատերազմական իրավիճակում կառավարման նոր մարմնի ստեղծումը կարևոր քայլ էր, որը հնարավորություն տվեց օպերատիվորեն, մասնագիտորեն ու ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ պատասխանատվության զգացումով լուծելու ծառացած հիմնահարցերը»⁷⁰:

1992 թ. այդ օրերին զինված ուժերում ամեն ինչ արագ էր ընթանում. ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հրամանագիր ստորագրեց զորակոչի իրականացման միջոցառումների խստացման մասին: Կառուցվածքային լուրջ փոփոխություններ կատարվեցին ՀՀ պաշտպանության նախարարությունում: Սկսվեց գլխավոր շտաբի ձևավորումը: Բազմաթիվ բաժիններ վերակազմավորվեցին վարչությունների:

1992 թ. սեպտեմբերին ՀՀ պաշտպանության նոր նախարար Վազգեն Մանուկյանը ստորագրեց «ՀՀ պաշտպանության նախարարության զորամասերի և ստորաբաժանումների ծավալմանը նախապատրաստվելու մասին» հրամանը: ԶՈւ-ի ԳՇ-ն սկսեց զինված ուժերի տեսակների և հատուկ զորքերի, զորամասերի ու ստորաբաժանումների հաստիքների որոշումը, կազմեց ԶՈւ-ի ծավալման ընդհանուր պլան: Կազմավորվեցին ՊՆ և ԶՈՒ գլխավոր շտաբի և զո-

⁷⁰ Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10, էջ 15-16:

րամասերի կապի հանգույցները⁷¹: Ստեղծվեց նաև ԳՇ-ի կապի այլ-ընտրանքային հանգույցը, որն ապահովում էր զադտնի և ոչ զադտնի թղթակցության ու զինվորական փոստի շուրջօրյա աշխատանքը: Ձորամասերը դեռ չկազմավորված՝ դրանց անձնակազմները արդեն հերթափոխով մասնակցում էին մարտական գործողություններին՝ իրականացնելով կապի ապահովումը⁷²: ՀՀ պաշտպանության նախարարի՝ 1992 թ. սեպտեմբերի 7-ի հրամանով ստեղծվեց ՊՆ սպառազինության վարչությունը: Բանակի տեխնիկական ապահովման, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի, զինամթերքի ու ռազմատեխնիկական ունեցվածքի ամբողջական հաշվառման, տեխնիկական սպասարկման, վերականգնման, արդիականացման, թարմացման, պաշարների կուտակման և պահպանման գործընթացները իրականացնում էր այդ վարչությունը⁷³: Արագորեն կազմավորվում

⁷¹ Անգամ ՀՀ պաշտպանության նախարարն ու Գլխավոր Շտաբի պետը գորամասերի հրամանատարների հետ խոսում էին սովորական միջքաղաքային կապով:

⁷² Պատերազմի տարիներին կապի զորքերի կայացման գործում մեծ ներդրում ունեցան գնդապետներ Վլադիմիր Սկրոչյանը, Անատոլի Բալբախյանը, Լևոն Դոլսոյանը, Գարեգին Սահակյանը, Ֆերդինանդ Մողոմոնյանը, Վազգեն Աղաջանյանը, կյանքից անժամանակ հեռացած գեներալ-մայոր Արթուր Փափազյանը, պահեստի փոխգնդապետ Արմեն Ազարյանը և այլք: ԼՂՀ ԻՊՈՒ նախագահի՝ 1992 թ. սեպտեմբերի 9-ի հրամանով, կապի ծառայության պետ նշանակվեց Արթուր Փափազյանը, նորակազմ կապի առանձին վաշտի հրամանատար՝ այժմ գնդապետ Դավիթ Հակոբյանը:

⁷³ Վարչությունը առաջին պետը գնդապետ Ռուբեն Մալյանցն էր: 1993-1994 թթ. վարչությունը ղեկավարեցին գնդապետ Ա. Ջախրաբեկյանը և ներկայիս պահեստի գեներալ-լեյտենանտ, ՀՀ ՊՆ նյութատեխնիկական ապահովման ղեկարտամենտի պետ Ալիկ Միրզաբեկյանը: 1992 թ. հոկտեմբերին կազմավորվեց ավտոնորոգման գումարտակը՝ Նիկոլայ Հակոբյանի ղեկավարությամբ, նրան փոխարինեցին Սերյոժա Ասատրյանն ու ներկայիս գեներալ-մայոր, ՀՀ ՋՈՒ սպառազինության վարչության պետ Մելիկ Չիլինգարյանը: Դեկտեմբերին կազմավորվեց հրթիռահրետամային սպառազինության պահպանման ու նորոգման բազան, որի առաջին հրամանատարն Աշոտ Միրաբեկյանն էր:

էին հրետանային զորամասերը, որոնց կարիքը ճակատում շատ էր զգացվում: Ներկայիս գեներալ-լեյտենանտներ Միքայել Գրիգորյանը, Լենիկո Ապրիամովը, գնդապետներ Վլադիմիր Մխիթարյանը և Ալբերտ Դավթյանը, մայոր Գևորգ Ջիլավյանը նշանակվեցին այդ

1991 թ. Արցախի և ՀՀ ազգային հերոս Յուրա Պողոսյանի ղեկավարությամբ Ստեփանակերտի կոնդենսատորների գործարանում հիմնադրվեց հրաձգային գեների նորոգման ստորաբաժանումը:

Զրահատեխնիկայի նորոգման ստորաբաժանումը ստեղծվեց 1992 թ. փետրվարին, Ստեփանակերտի տրանսպորտի և մեքենայացման մասնագիտացված վարչության հիմքի վրա: Ավտոմոբիլային տեխնիկայի նորոգման վաշտը ղեկավարում էր Վալերի Պողոսյանը: 1992 թ. գյուղ-մեքենաների նորոգման գործարանի հիմքի վրա վերստին ստեղծված ծանր զրահատեխնիկայի նորոգման ստորաբաժանումը ղեկավարում էր Խանլար Գրիգորյանը:

Մարտական դիրքերին մոտ առաջին կետը բացազատվեց 1992 թ. մարտին՝ Քարվաճառի շրջանի ազատագրման նախօրեին: Բոլոր պատերազմներում մնալով վերանորոգման հնարավորությունները որոշիչ են: Շատ բանակներ, ունենալով մեծաքանակ տեխնիկա, տանուլ են տվել մարտերում միայն այն պատճառով, որ վերանորոգումը սխալ են կազմակերպել: Սա նաև ազգային հոգեբանության դրսևորում է, երբ միջոցներդ սակավ են ու ամեն մի տեխնիկան մեծ նշանակություն ունի, ապա պարտավոր ես նորոգման աշխատանքներին մեծ տեղ հատկացնել անգամ մարտական պայմաններում: Հայկական բանակը տանկերը հիմնականում վերցնում էր հակառակորդից: Այդ պատճառով էլ ստիպված էր մեծ ուշադրություն դարձնել արագ և արդյունավետ նորոգման գործընթացին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գերմանական բանակը ևս, ունենալով ավելի սակավ միջոցներ, ավելի շատ էր տեղ հատկացնում դաշտային պայմաններում արագ և արդյունավետ նորոգմանը (Голушко И., Танки оживали вновь, М., 1977, стр. 152-167): Աշման սկզբին հիմնադրվեց Ինքնապաշտպանության ուժերի սպառազինության ծառայությունը, որը երկար տարիներ ղեկավարեց գնդապետ Վլադեսլավ Հյուստոնցը:

1988 թ. մինչև 1992 թ. Հայաստանի արտադրական ձեռնարկությունների և անհատ, երբեմն մվիրյալ անձանց ուժերով լայնածավալ աշխատանքներ իրականացվեցին գեների ու զինամթերքի մշակման և գործարանային եղանակով արտադրության ասպարեզներում: Պաշտպանության նախարարության սպառազինության վարչության կազմում ստեղծված ռազմաարդյունաբերության բաժին իրականացնում էր մեծ աշխատանք: Այն 1993 թ. հուլիսին վերակազմավորվեց վարչության:

գործառնասերի հրամանատարներ: Հրետանավորները շուտով մարտական փայտուն ուղի անցան Գորիսում, Կապանում, Լաչինում և այլուր: Պահեստագործի սպաների զորակոչը որոշակիորեն լրացրեց հրետանավորների պակասը: Հրետանային առաջին մարտկոցները, կիրառվելով մարտական գործողություններում, կարևոր դեր խաղացին:

1992 թ. ամռանը Զրիստափոր Իվանյանը Ստեփանակերտում սկսեց հակատանկային դիվիզիոնի կազմավորումը⁷⁴:

ՊԸ-ներում նշանակվեցին հրետանային ծառայության պետեր: Նրանք էին՝ արդեն բավականին փորձառու հրետանավորներ Սլավիկ Բախշիյանը, Մարտունիում՝ Ֆելիքս Պողոսյանը, Ասկերանում՝ Էմիրջան Ասլանյանը, Մարտակերտում՝ Գառնիկ Խարայեղյանը, Կենտրոնական պաշտպանական շրջանում՝ ներկայիս ՀՀ ՊՆ շտաբի պետի տեղակալ, գեներալ-լեյտենանտ Լևոն Մնացականյանը, իսկ ավելի ուշ ձևավորված Մարտունու և Շուշիի պաշտպանական շրջաններում՝ Արսեն Հովսեփյանն ու Արտակ Զարգարյանը:

Հրթիռահրետանային զորքերի կայացման գործում բացառիկ ավանդ ունեցան Հայաստան վերադարձած զնդապետ Վլադիմիր Հայրսպետյանը (այժմ՝ պահեստի գեներալ-մայոր), գեներալ-լեյտենանտ Զրիստափոր Իվանյանը, Պաշտպանության բանակի հրետանու նախկին պետեր, պահեստի գեներալ-մայորներ Գեորգի Գասպարյանը, Վլադիկ Խաչատրյանը, ներկայիս ՊԲ շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Լևոն Մնացականյանը, փորձառու հրետանավոր սպա, ներկայիս գեներալ-զնդապետ Յուրի Խաչատուրովը, գեներալ-լեյտենանտներ Էնրիկո Ապրիամովը, Միքայել Գրիգորյանը, Մարտին Կարսպետյանը, Լեոնիդ Մարտիրոսովը, զնդապետներ Առնո Տատինցյանը, Կամո Սիմոնյանը, Կարապետ Հովհաննիսյանը, Վլադիմիր Մխիթարյանը, Ռայմոնդ Մազաուզյանը, Հայկ Մանուկյանը, Ռազմիկ Գարեգինյանը, Երվանդ Հասրաթյանը, Կամո Մանուկյանը,

⁷⁴ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 85-93:

Վազգեն Ղափալյանը, Ներսես Մուրադյանը, Լևոն Միքայելյանը, Մարատ Ղարիբյանը, Բաբկեն Աբրահամյանը, ներկայիս ՀՀ ՁՈՒ հրթիռային զորքերի և հրետանու պետ, գեներալ-մայոր Ալբերտ Մարդոյանը, Արտակ Գալստյանը և երիտասարդ ուրիշ սպաներ: Նրանց հետ էին կամավորականներ, ներկայիս գնդապետներ Գալստյան Արգաթյանը, Վալերի Կարապետյանը, Ալբերտ Յաղմուրյանը, Ֆելիքս Պողոսյանը, Էմիլ Ասլանյանը, Սամվել Սաֆարյանը և Սուրեն Անտոնյանը:

Մեր նորաստեղծ բանակին կամավորագրված կադրային սպաների զգալի մասը հրետանավորներ էին. խորհրդային բանակում հրետանավոր հայ սպաները միշտ շատ են եղել: Նրանցից շատերը սկսեցին իրականացնել համագորային խնդիրներ:

1992 թ. հոկտեմբերին արդեն ռազմաճակատում գործում էր հզոր հրետանի: Մարտում վիրավորվեց զորքերի հրամանատար Վ. Հայրապետյանը: Հոկտեմբերի 19-ին առաջին անգամ իրականացվեց դասական հրետանային նախապատրաստություն: Լաչինի միջանցքի լայնությունը հասավ 25-26 կմ, որն առանձին տեղերում նեղացել էր մինչև 3-4 կմ⁷⁵: Հրետանու օրը մեր բանակում նշվում է հենց հոկտեմբերի 19-ին:

1992 թ. աշմանը Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի զինվորական ամբիոնում հրետանավոր սպաների համար կազմակերպվեցին դասընթացներ: Արցախում հրետանու ստեղծման և կիրառման գործում մեծ դեր ունեցան Ռազմիկ Մելքումյանը և Սամվել Սաֆարյանը: Վերջինս նախ Արցախի հրետանու շտաբի պետն էր, հետո դարձավ գնդի հրամանատար և ցավալիորեն զոհվեց Զարվաճառում:

Սեպտեմբերին ստեղծվեց այդ պահին ՀՀ ՊՆ համակարգում գտնվող սահմանապահ զորքերի վարչությունը: Սահմանապահ զոր-

⁷⁵ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 106:

քերի հրամանատարը ներկայիս ՀՀ ՁՈւ ԳՇ-ի պետ, գեներալ-գնդապետ Յուրի Խաչատուրովն էր:

1992 թ. սեպտեմբերի 3-ին ստեղծվեց ՀՀ ՁՈՒ ԳՇ-ի տեղագրական ծառայությունը, որը հետո վերակազմավորվեց ռազմատեղագրական բաժնի: Միաժամանակ հիմնադրվեց նաև համապատասխան գործնասը: Բաժինը ղեկավարում էր պահեստի գնդապետ Ալֆրեդ Ազիզյանը: Նոյեմբերին ձեռքով գծագրվեցին ու տպագրվեցին 1:50.000 մասշտաբի տեղագրական առաջին քարտեզները, որոնք անչափ անհրաժեշտ էին ռազմաճակատի համար: Պատրաստվեց տեղանքի առաջին մանրակերտը, որն օգտագործվեց մարդասիրական միջանցքի սահմանների ընդարձակման գործողության ժամանակ:

1992 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին զորակոչվեցին ու դասընթացներ անցան ավելի քան 2.000 զինվորական մասնագետներ՝ տանկիստներ, հետևակի մարտական մեքենայի մեխանիկ-վարորդներ ու հրամանատարներ, հրետանավորներ, կապավորներ, գնդացրորդներ, նոնակաձիգներ, հակաօդային պաշտպանության զորքերի և այլ մասնագետներ: Սեպտեմբերի 19-ին ՀՀ պաշտպանության մախարարի հրամանով ստեղծվեց ՀՀ ՁՈՒ մարտական պատրաստության վարչությունը, որը մեծ աշխատանք կատարեց⁷⁶: Երկար ժամանակ վարչությունը ղեկավարում էր ներկայումս պահեստի գեներալ-լեյտենանտ Մուրադ Սարգսյանը:

Ջորամասերի կազմավորման հետ մեկտեղ սկսվեցին դրանց բոլոր օդակների հրամանատարների հավաքները: Բանակին հարկավոր էին հրամանատարական կադրեր: 1992 թ. օգոստոսի 22-ին ստեղծվեց ուսումնական գործնասը: Վերջինս մինչև օրս պատրաստել է 25.000 կրտսեր հրամանատարներ ու մասնագետներ⁷⁷:

Նույն ժամանակ ստեղծվեց ՁՈւ ԳՇ-ի 8-րդ բաժինը, որն ապահովեց ՁՈւ վարչությունների գործունեության գաղտնիությունը:

⁷⁶ Գեներալ-լեյտենանտ Մուրադ Սարգսյանի անձնական արխիվ:

⁷⁷ Նույն տեղում:

Նոյեմբերի 30-ին ստորագրվեց 5-րդ առանձին մոտոհրաձգային կամավորական բրիգադի կազմավորման մասին որոշում, որը մարտական փառապանծ ուղի անցավ Արցախի հյուսիսից հարավ և դրեց մարտական գործողությունների վերջակետը⁷⁸:

Արցախում ժիրայր Սեֆիլյանի ու Կարեն Բաբայանի հրամանատարությամբ ձևավորվեցին նաև գործող առանձին մոտոհրաձգային զումարտակները, որոնց վիճակված էր ծանր, դժվարին ու հերոսական ուղի անցնել: Մինչև ՊՇ-ների կազմավորումը Արցախում հիմնականում գործում էին առանձին վաշտերը:

ՊՇ-ների կազմում արդեն կային տանկային ստորաբաժանումներ, որոնք զինված էին հիմնականում հակառակորդից խլված բազմաթիվ տանկերով: Արցախում դրանք ղեկավարում էին Կամո Պողոսյանը, հետո՝ Գագիկ Հակոբյանը, ով զոհվեց 1994 թ. մարտի 3-ին, ինչպես նաև՝ այժմ գեներալ-մայոր Վարդան Բալայանը, Մխիթար Ավշարյանը և Վոլոդյա Սարգսյանը⁷⁹:

Գեներալ-գեղապետ Մ. Հարությունյանի բնորոշմամբ՝ բանակաշինության ասպարեզում «1992 թ. տրամաբանական ավարտը դարձավ ՀՀ պաշտպանության նախարարի «ՀՀ զինված ուժերի 1993 թ. պատրաստության մասին» հրամանը: Դա ընդհանրական առաջին հրամանն էր, որում որպես գլխավոր խնդիր՝ սահմանվում էր միավորումների և զորամասերի պահպանումը պատրաստության այնպիսի վիճակում, որով կապահովվեր ՀՀ սահմանների հուսալի պաշտպանությունն արտաքին ոտնձգություններից: Այս գլխավոր խնդրից ելնելով՝ ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբը սկսեց հիմնական պլանավորող փաստաթղթերի մշակումը ինչպես ընթացիկ տարվա, այնպես էլ մոտակա ապագայի համար՝ հիմնվելով տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական իրադրության և շարունակ-

⁷⁸ Հենց այս զորամիավորման ուժերն էին հաղթահարում ճանապարհը դեպի Գյուլիստան, երբ Ալիկի խնդրանքով կնքվեց զինադադարը:

⁷⁹ Գեներալներ Օհանյանի Ս., Հակոբյանի Մ., Բալայանի Վ. հետ ունեցած զրույցների սղագրություն:

վող մարտական գործողությունների վերլուծության վրա»⁸⁰։ Միաժամանակ սկսվեց նաև ՋՈՒ-ի հրամանատարական կազմի պլանային ուսուցումը⁸¹։

ՀՀ նախագահը 1993 թ. հոկտեմբերի 4-ին ստորագրեց 18 տարին լրացած անձանց և 1-ին խմբի պահեստագործի սպաների զորակոչի մասին հրամանագիրը⁸²։ Դա հերթական օրհասական քայլն էր, 1993 թ. աշնանային զորակոչը կատարվեց 116 տոկոսով, ինչը զարմանալի էր այդ ժամանակ։ 1993 թ. 1.000-ից ավելի դասալիքներ իրենց կամքով վերադարձան ծառայության⁸³։ Նույն ժամանակ ստորագրվեց նաև «Ձիմնապարտության մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքը։

Գլխավոր շտաբի նոր պետ նշանակվեց գեներալ-լեյտենանտ Հրաչ Անդրեասյանը։ Խորհրդային բանակում նա եղել էր բանակի հրամանատար և Հյուսիսկովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբի

⁸⁰ Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, էջ 38։

⁸¹ Բանակն այդ տարիներին ապրում էր երկու կյանքով։ Մի կողմից ընթանում էր բանակային կառուցվածքի ձևավորումը, նրա իրավական ամրագրումը, իսկ մյուս կողմից նորաստեղծ բանակային կազմավորումները պատերազմի մեջ էին Ադրբեյջանի հետ։

ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի բանակային կառույցների վերակազմակերպման գործընթացը, որը սկսվել էր 1992 թ. օգոստոսի 14-ին, 1993 թ. ուշ աշնանը մոտեցավ ավարտին։ Ելնելով այդ ամենից՝ ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահը 1993 թ. նոյեմբերի 10-ին հրաման ստորագրեց ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ն ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի (ՊԲ) վերակազմավորելու մասին։

1993 թ. նոյեմբերին ուսումնական գումարտակը վերակազմավորվեց գնդի։ Ստեղծվեց այժմյան Բաղրամյան ուսումնական զորավարժարանը։ Այնտեղ մարտական պատրաստության վարչության սպաների անմիջական ղեկավարությամբ կազմակերպվել և անց են կացվել հայ-ռուսական համատեղ, ինչպես նաև ցուցադրական մարտական հրաձգությամբ գնդային ու գումարտակային ավելի քան 75 մարտավարական զորավարժություն։ Տես՝ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 175։

⁸² ՀՀ ԳԽՏ 1993/19, ՆՀ-259, <http://www.arlis.am/>

⁸³ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 110-128։

պետ: Նա, անընդհատ գտնվելով մարտական գործողությունների գոտում, հաճախ անձամբ էր ղեկավարում դրանք⁸⁴:

Նույն ժամանակ ներկայիս գեներալ-լեյտենանտների Վալերի Գրիգորյանի, Միքայել Գրիգորյանի, գնդապետների Վազգեն Ղափալյանի ու Հովսեփ Հովսեփյանի հրամանատարությամբ կազմավորվել էին նոր զորամասեր, որոնք պաշտպանում էին Սյունիքը, Տավուշն ու Վարդենիսը:

1993-1994 թթ. մարտական ծանր իրավիճակում բանակաշինության գործը շարունակվում էր: 1994 թ. փետրվարի 1-ին կազմավորվեց ՊԲ ուսումնական զորամասը: Այդ գործում անուրանալի է գեներալ-լեյտենանտ Զ. Իվանյանի դերը: Այսպիսով՝ կազմակերպչական ուղիվածքային միասնատիպ միջոցառումները հանգեցրին նրան, որ դեռ պատերազմի ընթացքի մեջ հայոց բանակը ժամ առ ժամ աճում ու զորեղանում էր, ինստիտուցիոնալ կերպով կայանում: Միաժամանակ պատերազմ ու բանակաշինություն: Բանակաշինության գործը և մարտական գործողությունները լրացնում էին միմյանց, և եթե որևէ մի գործընթաց թերանում էր, ապա փոխլրացվում էր մյուսով: Մարտը բանակաշինության ճիշտ քայլերի լավագույն ստուգայցն էր:

⁸⁴ Նոյեմբերի 4-ին, ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարի հրամանով, խստիվ արգելվեց մինչգորակոչային տարիքի պատանիների ընդգրկումը զինված ուժերում: Բոլոր նորակոչիկները սկզբում պետք է նախնական զինվորական պատրաստություն ստանան ուսումնական զորամասերում: Նոյեմբերի 10-ին, պետական պաշտպանության կոմիտեի (ՊՊԿ) նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հրամանագրով, ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը վերակազմավորվեցին Պաշտպանության բանակի: ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, ՊՊԿ-ի նախագահի 1993 թ., նոյեմբերի 10-ի որոշում N323:

1. 3. Ձորատեսակների և բաժինների կազմավորումը

Մարտական գործողություններին զուգահեռ՝ շարունակվում էր ինչպես զորատեսակների, այնպես էլ կենտրոնական ենթակայության վարչությունների ու բաժինների կազմավորման գործընթացը:

Կազմգորահավաքային վարչություն: Բանակի կազմավորման կարևորագույն գործընթացներից է բանակի հստակ հաստիքացուցակի և կազմի հաստատումը, ինչը իրականացնում է կազմգորահավաքային վարչությունը: Նման պայմաններում, երբ մի կողմից պատերազմ է, մյուս կողմից կադրերի խնդիր կա, ավելի քան դժվար է հստակեցնել այդ ցուցակները և ապահովել դրանց համալրումը: Բանակի կազմգորահավաքային վարչությունը այդ դժվարին գործը փայլուն կատարեց բանակի հիմնադրման առաջին իսկ օրվանից: Նորաստեղծ վարչությունը ղեկավարում էր խորհրդային բանակի փորձառու սպա, գեներալ-մայոր Լևոն Կարապետյանը, ով հանրապետության զինկոմի հետ այդ աշխատանքները հասցրեց փայլուն ավարտի: Հատուկ ուզում ենք նշել, որ հստակեցման գործը ևս ժամանակ առ ժամանակ փոխվում էր, քանի որ պատերազմական իրավիճակում նորաստեղծ բանակը չի կարող ունենալ քիչ թե շատ ստանդարտ ու անփոփոխ հաստիքացուցակ:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության առաջին ստորաբաժանումներից էր կադրերի վարչությունը, որը ղեկավարում էր գնդապետ Արսեն Մազաուզյանը: Սկզբնական շրջանում վարչության անձնակազմն անհրաժեշտ կադրային աշխատանքները կատարում էր զորամասերի շարային մասերի միջոցով: Կազմվեցին ՋՈւ-ում կադրային աշխատանքների կանոնակարգը սահմանող հիմնական նորմատիվ փաստաթղթերը: 1992 թ. մարտի 30-ին հաստատվեցին «ՀՀ զինված ուժերի սպայական կազմի ծառայության անցման մասին կանոնադրությունը», «զինված ուժերում պայմանագրային զինվորական ծառայության անցման կանոնադրությունը», ՀՀ կառավարության 1993 թ. մայիսի 26-ի՝ «Ձինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների կենսաթոշակների նշանակման կարգի, նրանց

սոցիալական ապահովության և արտոնությունների մասին» որոշումը և հիմնարար այլ փաստաթղթեր⁸⁵։

Օդուծի ստեղծումը և քաղաքացիայի ներգրավումը պատերազմին։ 1989 թ. օգոստոսին ադրբեջանցիները հասկանալով, որ օդային ճանապարհը չափազանց կարևոր է հայերի համար, քանդեցին իրենց հսկողության տակ գտնվող Ստեփանակերտի օդանավակայանի թռիչքուղին։ Մարզն արտաքին աշխարհին կապող միակ միջոցը Հայաստանի Հանրապետությունից իրականացվող ուղղաթիռային թռիչքները դարձան։ Օդուծի ստեղծման գործընթացը աչքի ընկավ երկու շատ կարևոր առանձնահատկությամբ.

1. Հաղորդակցություն ապահովելու, օգնելու, բեռներ տեղափոխելու, նույնիսկ մարտական առաջադրանքների կատարելու համար գլխավոր ծանրաբեռնվածությունը սկսեց կրել քաղաքացիան։

2. Կարևոր խնդիր դարձավ ավիացիոն մասնագետների հավաքագրումը։

Հայքաղաքացիան՝ 4-5 ուղղաթիռներով, հսկայական աշխատանք էր կատարում։ Հակառակորդի կրակի գոտում թռչելով՝ գերբեռնված ուղղաթիռներով Արցախ էին տեղափոխում կամավորների, զինամթերք, սնունդ, վառելիք ու դեղորայք, իսկ այնտեղից բերում էին վիրավոր ազատամարտիկներին, հիվանդ բնակիչներին և զոհված ազատամարտիկների աճյունները։

1992 թ. մայիսի 12-ին նորաստեղծ ավիացիայի վարչությունը հայտարարեց հավաք։ Ներկայացավ շուրջ 25 երիտասարդ մասնագետ⁸⁶։ Զուգահեռաբար, Դանիել Բալայանի ղեկավարությամբ Արզնիում ԴՕՍԱԱՖԻ հիմքի վրա հիմնվեց ավիացիայի ուսումնական կենտրոնը։

⁸⁵ Սեդրակյան Ա. Ս., Ազգային անվտանգության իրավական ապահովման հեռանկարները Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում, Հայկական բանակ, 2011, 1–2 (67–68), էջ 152–161։

⁸⁶ Գեներալ-մայոր Մուրադյանի Ա., փոխգնդապետներ Սարգսյանի Ա. և Մելքոնյանի Ա. հետ ունեցած առանձնագրույցների սղագրությունից։

Հայաստանում քաղաքացիայի լավ զարգացվածության շնորհիվ՝ ոլորտի կադրերի խնդիր գրեթե չկար: Գործը բարդ էր ռազմաօդային ոլորտում: Քաղաքացիական ավիացիայի՝ «Էրեբունի» օդանավակայանի օդաչուների մի մասը Արցախ էր թռչում անվտանգության աշխատակիցների հսկողության, Մոսկվայի արգելքների պայմաններում և հակառակորդի դարանակալ գնդակների տակ: Մինչ 1988 թ. դեկտեմբեր թռիչքներն իրականացնում էին հիմնականում «Էրեբունի»-ի չորս-հինգ «Ми-8Т» ուղղաթիռները, տասը-տասներկու փոքրիկ «Ан-2» և մի քանի «Як-40» ինքնաթիռները: 1988 թ. մայիսից «Ан-2» ինքնաթիռները հաճախ թռչում էին մահ Գորիսից ու Սիսիանից: «Ми-8Т» ուղղաթիռները և «Як-40» ինքնաթիռները յուրաքանչյուրը հասցնում էին օրական մի քանի թռիչք կատարել (ընդհանուրը՝ օրական մի քանի տասնյակ թռիչք՝ «Էրեբունի» կամ այլ օդանավակայաններից): Այդ լարված աշխատանքը կազմակերպելը հեշտ գործ չէր: Եղել է դեպք, երբ 25-30 տեղանոց «Як-40» ինքնաթիռը Ստեփանակերտի օդանավակայանից վերադարձել է 86 ուղևորով: Հայկական կողմի առաջին ուղղաթիռի կորուստը եղել է հենց այդ պատճառով: 1988 թ. նոյեմբերին իրավիճակը լարված էր մահ Կիրովաբադում. հայկական թաղամասի բնակչությանը սպառնում էր կոտորածը: Այդեն տեղի էին ունեցել ընդհարումներ: Հարկավոր էր դեղորայք հասցնել և իրավիճակը ճշտել: Հայ օդաչուները, ուղղաթիռով գազամուտի ստուգման պատրվակով, մի քանի բոպետով վայրէջք են կատարում քաղաքի հայկական թաղամասի հայկական եկեղեցու բակում: Օդանավակայանի կարգավարը թույլ չի տալիս հայ օդաչուներին թռիչք կատարել, սակայն օդաչուները, վերցնելով մի քանի հայ վիրավորի, օդ են բարձրանում: Նրանց թռիչքը փորձում են կանխել մարտական ուղղաթիռներով: Սակայն հայ փորձառու օդաչուները, շնորհիվ բարձր մասնագիտական որակավորման, դժվարությամբ, բայց խուսափում են մարտական ուղղաթիռներից⁸⁷: 1989 թ.

⁸⁷ Զիրուխյան Ա., Հերոսամարտի պողպատե թևերը, Եր., 2008, էջ 35-36:

նույնների 5-ին տեխնիկական անսարքության պատճառով Երևանից նոր օդ բարձրացած «АН-2» ինքնաթիռը վթարային վայրէջք կատարեց Արտաշատի Մխչյան գյուղի մոտակայքում: Ինչպես միշտ, ինքնաթիռը բեռնված էր ալյուրի պարկերով, որի մեջ գեներ կար: 1990 թ. ապրիլին Մարտակերտի բնակիչները դաշտում էին սարքավորել թռիչքադաշտ «АН-2»-ի համար: Նման բան Արցախում երբեմն-երբեմն փորձում էին անել, որպեսզի ինքնաթիռները ОМОН (ռուսերեն՝ отряд милиции особого назначения)-ի հսկողությունից դուրս լինեին: Սակայն մայիսին ադրբեջանցիները քանդեցին այդ թռիչքադաշտը: 1990 թ. հոկտեմբերի 17-ից Արցախի միակ օդանավակայանը գտնվում էր ադրբեջանական ОМОН-ի հսկողության տակ⁸⁸, որի պատճառով հայկական կողմը հրաժարվում է «Як-40» ինքնաթիռների կիրառումից: Անգամ ուղղաթիռների թռիչքները շատ դժվար էր իրականացնել, քանի որ օդանավակայանում հսկողությունը ոչ թե խիստ էր, այլ՝ ստորացուցիչ: 1991 թ. դեկտեմբերի վերջին ОМОН-ականները, ծեծի ենթարկելով հայ օդաչուներին, առգրավել էին մի ուղղաթիռ: Այդ պատճառով հայ օդաչուները վայրէջք էին կատարում վաղօրոք պայմանավորված և անվտանգ տեղերում: 1991 թ. վերջերին նաև հակառակորդի ՀՕՊ միջոցների ազդեցության աճի պատճառով հայերը «АН-2»-ից լիովին հրաժարվեցին: Նման ինքնաթիռը հեշտությամբ կխոցվեր շատ միջոցներով: «Ми-8» ուղղաթիռները և «Як-40» ինքնաթիռները ևս օրական մի քանի թռիչք էին կատարում (մինչև 20-25 թռիչք/օր): 1987 թ. ուղղաթիռները կատարել են 2500 ժամ գրանցված թռիչք: Գրանցվածը շեշտում ենք, քանի որ լինում էին նաև ապօրինի՝ չգրանցված, թռիչքներ, որոնք առավել վտանգավոր էին: Իրավիճակի սրմանը գուցահեռ՝ ավելանում էր նաև թռիչքների քանակը: 1989 թ. Արցախից կրակի ու ռմբակոծության պայ-

⁸⁸ Հասարակայնության Մ., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 30:

մաններում դուրս է բերվել ավելի քան 5000 ծեր, երեխա, կին ու վիրավոր, իսկ 1990 թ. արդեն կատարվել է 5200 ժամ նման թոփչք⁸⁹:

Տասից էլ քիչ «Մի-8Т» ուղղաթիռները քանակապես և որակապես ի վիճակի չէին դիմանալու 1988-1990 թթ. թոփչքների ինտենսիվությանը: Օդանավակայանի ղեկավարությունը դիմում է կառավարությանը, և մեծ դժվարություններով Ռուսաստանի Դաշնությունից գնվում է հինգ նոր «Մի-8 МТВ-1» ուղղաթիռ: Նոր մեքենաները 3-4 տոննայի փոխաբեմն՝ կարող էին 5-5.5 տոննա բեռ կրել: Օդաչուները շատ արագ յուրացրին նոր ուղղաթիռները: Նախկին խորհրդային ավիաբազայում ծառայող հայերի օգնությամբ հատուկ վարժանքներ էին անցնում ուղղաթիռներից զենքի կիրառման և հակառակորդի զենիթային միջոցներից պաշտպանվելու համար⁹⁰: Խոջալուի կրակակետի լեցման համար հարկավոր էին զենքի, զինամթերքի, վառելանյութի և այլ պիտույքների անհրաժեշտ պաշարներ: Ուղղաթիռների անձնակազմերը գիտակցում էին Արցախի միակ օդանավակայանի ազատագրման կարևորությունը: 1992 թ. փետրվարին՝ Խոջալուի կրակակետի լեցումից հետո, օդանավակայանն անցավ ինքնապաշտպանական ուժերի հսկողության տակ, և վերսկսվեցին «ԿԿ-40» ինքնաթիռների թոփչքները: Դրանք կապված էին բավական մեծ դժվարությունների և վտանգների հետ: Մասնավորապես, հակառակորդի զենիթային սպառազինության հակազդեցությունից խուսափելու համար ինքնաթիռները Ստեփանակերտին մոտենում էին 5000 մ բարձրության վրա, իսկ հետո սկսում փոքր շառավիղ ունեցող զսպանակավոր պտույտներով իջնել: Նույն ձևով վեր էին բարձրանում և ուղղվում Երևան: Հնարքը նյութին չէր, իսկ այս հատուկ մարտավարությանը տիրապետում էին ոչ բոլոր օդաչուները: Շուշին ազատագրելու գործողության մախապատրաստման ընթացքում կատարվում էր օրական մինչև 15 թոփչք: Մարտի 12-ից մինչև մայիսի 5-ը

⁸⁹ Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ., Դրվագներ հայ օդաչուների Արցախում մղած հերոսական պայքարից, Եր., 2006, էջ 7:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 30-31:

ինքնաթիռները կատարել են 690-ից ավելի թռիչք: Արցախ է տեղափոխվել ավելի քան 2700 տոննա բեռ⁹¹: Ուղղաթիռների գործը, սակայն, չէր սահմանափակվում միայն բեռներ ու վիրավորներ տեղափոխելով: Շուշիի ազատագրման գործողությունը մշակելիս ուղղաթիռների միջոցով նաև հետախուզություն կատարվեց: 1992 թ. հուլիսին՝ Շահումյանի անկումից հետո, այնտեղ մնացած ինքնապաշտպանական որոշ ուժերին⁹² դուրս բերելու գործում ևս ներգրավվել են ուղղաթիռներ: Պատերազմի ակտիվ փուլերից էր 1992 թ., երբ սպառազինությամբ գերազանցող ադրբեջանցիները, իսկական պատուհաս դարձած ռեակտիվ համազարկի «ՃՄ-21 Град» կայանքներով, հրթիռակոծում էին հայկական բնակավայրերը: Անհրաժեշտ էր գոնե մեկ համակարգ Արցախ տեղափոխել: Երկրի ղեկավարությունը ժամանակավոր Մոսկվայից խնդրեց ՀՀ գործուղել 20 տոննա բեռնատարողություն ունեցող երեք «Մի-26» բեռնատար ուղղաթիռ: Հենց առաջին թռիչքի ժամանակ, երբ Ստեփանակերտ էին տեղափոխում ալյուր, հետդարձին ադրբեջանցիները փորձում են խփել ուղղաթիռը, սակայն միայն կարողանում են վնասել այն: Գորիսի օդանավակայանում տեխնիկները վերանորոգում են ուղղաթիռը: Ուղղաթիռների հաջորդ թռիչքով Վարդենիսից նշված կայանքը հասցվում է Քոլատակ: Երկրորդ կայանքն ապրիլի 3-ին Շահումյան է հասցվում, սակայն հետդարձին «Մի-26»-ը խփվում է «Իրա» կրովի զենիթահրթիռային համալիրով (ԿԶՀՀ) և վայր ընկնում Օմար լեռան մոտակայքում, ավելի քան 2800 մ բարձրության վրա⁹³: Մոտակայքում ադրբեջանական դիրքերն էին, իսկ եղանակը շատ ցուրտ էր: Ուղղաթիռի մեջ կային ծեբեր, երեխաներ ու վիրավորներ: Հայկական ուղղաթիռները, իրենց ուղևորներին իջեցնելով Վարդենիսում, վերադառնում են փրկարարական աշխատանքի: Մեկ մետրամոց ձյան մեջ հայկական ուղղաթիռներն իրականացնում են փրկարա-

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 437:

⁹² Պարտիզանական պայքար իրականացնողները:

⁹³ Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ., Նշվ. աշխ., էջ 59:

րական գործողություն: Դուրս է բերվում 39 մարդ, սակայն դեպքի վայրում մնում է վեց վիրավոր: Փրկարարական ամբողջ գործողության ընթացքում օդից հակառակորդի դիրքերին հարվածելով՝ աջակցում էր ռուսական երկու «Ми-24»: Հաջորդ առավոտյան «Սպիտակ» փրկարարական ջոկատի օգնությամբ դուրս են բերվում մյուսները, որոնցից երկուսը սառել էին, քանի որ գտնվել էին ուղղաթիռից հեռու: Իսկ վերջինիս մոտ ընկածները ողջ էին մնացել՝ շարժիչների տաքության շնորհիվ: Մյուս երկու «Ми-26»-երը, բնականաբար, այլևս թռիչք չէին կատարելու, դրանց անձնակազմները վերադարձան ՌԴ: Նման մեկ ուղղաթիռը կարող էր միանգամից չորս «Ми-8»-ի բեռ տեղափոխել: Մարտի 27-ին «Як-40» ինքնաթիռի հրամանատար օդաչու Միքայել Անդրեասյանը Արցախից վերադառնում էր՝ խափանված, անսարք և գետնից ԿԶՀՀ-ով խոցված, մեկ շարժիչով օդանավով: Հրաշքով վայրէջք է կատարում «Էրեբունի» օդանավակայանում: Սա արդեն երկրորդ դեպքն էր, երբ աղբյուրներից խոցում էին քաղաքացիական ինքնաթիռը: Մայիսին ունեցանք միանգամից երկու կորուստ, բարեբախտաբար, առանց մարդկային զոհերի: Դրանցից առաջինը տեղի ունեցավ մայիսի 9-ին՝ Շուշիի ազատագրման օրը: Հարություն Դավթյանի հրամանատարությամբ ինքնաթիռը հասել էր Արցախ և վերցնելով հիմնականում վիրավորներին՝ նորից օդ բարձրացել: Երկրորդ օդաչուի փոխարեն օդանավում էր փորձառու հրամանատար Միքայել Անդրեասյանը: Զարվաճառի մոտակայքում աղբյուրներից հիմնական միակ «Су-25»-ի ապագա հերոս օդաչուն հրանոթներով կամ հրթիռով խոցում է վերադարձող «Як-40»-ը: Շարքից դուրս են գալիս շարժիչները, խափանվում է հիդրոհամակարգը և նույնիսկ անիվները չեն բացվում: Մեծ ջանքերի գնով օդաչուն օդանավն ուղղում է դեպի Սիսիանի օդանավակայան և առանց անիվների վայրէջք կատարում: Օդանավի ֆյուզելաժը վերևից հիմնովին ավերվել էր հրդեհից, սակայն փորձառու օդաչուն այնպես է վայրէջք կատարում, որ ներքևի մասը սահմակի դեր է կատարում: Ինքնաթիռի պոչը պոկվում է, «Як-40»-ը գրեթե լիովին կործանվում է, սակայն անձնակազմը և ուղևորները փրկվում են: Սա, թերևս, օդային միակ

մարտն է Արցախյան գոյամարտի ընթացքում⁹⁴: Կա նաև ՁՀՀ-ով խոցվելու վարկած: Ջարմանալին այն է, որ Արցախյան գոյամարտի օդային միակ մարտը տեղի է ունեցել գրոհիչ և մարդատար ինքնաթիռների միջև:

Ընդհանուր առմամբ, քաղաքացիական ավիացիայի ուղղաթիռների օդաչուները միայն տրանսպորտային նպատակներով կատարել են ավելի քան 3700 թռիչք՝ ընդհանուր 11000 թռիչքաժամով, որից միայն 1500-ը՝ գիշերային ժամերին, իսկ մնացածը՝ հիմնականում օդերևութաբանական բարդ պայմաններում: Այս տվյալները վերցված են «Էրեբունի» օդանավակայանի գրանցման մատյաններից: Մատյաններում հաշվված չեն Գորիսի կամ Կամոյի գրանցումով դեպի Արցախ կատարված թռիչքների տարբերությունը կազմող ժամերը:

Ռազմաօդային ուժերի առաջին քայլերը

ՀՀ ռազմական ավիացիայի պատմությունը ևս պետք է սկսենք քաղաքացիական ավիացիայից, քանի որ նույն օդաչուներն ամեն ինչ անում էին, որպեսզի կատարեին նաև մարտական թռիչքներ⁹⁵: 1991 թ. հայ օդաչուների համառ ջանքերի շնորհիվ ռուսները ռազմատրանսպորտային մեկ հին «Ми-8» ուղղաթիռ են տրամադրում, որով քաղաքացիական օդաչուները կատարում են մարտական թռիչքներ: Դեպի Նախիջևան տարվող խորհրդային «Ми-24»-ները ժամանակավոր վայրէջք են կատարում Երևանում, և քաղաքացիական ավիացիայի աշխատակիցները, երկրապահի մարտիկների օգնությամբ, առգրավում են դրանք: Պատրաստվեցին մի քանի անձնակազմեր, որոնք Վարդենիսի Ձողի կողմում աղորբեջանական մի նշա-

⁹⁴ Դավթյանի Հ.-ի հետ ունեցած անձնական գրույցի սղագրություն, Հեղինակի անձնական արխիվ:

⁹⁵ Հայկական օդուժի գործողությունները մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Ավիացիան Արցախյան գոյամարտում, Եր., ԱվիաՄանիա, 2006:

նակետի էին հարվածում, որը դառնում է նորուստյց բոլոր օդաչուների հիմնական նշանակետը⁹⁶:

1992 թ. հունվարին ՀՀ պաշտպանության նորաստեղծ նախարարության կազմում ստեղծվում է ավիացիայի և ՀՕՊ զորքերի համատեղ վարչությունը⁹⁷: Երկիրը գտնվում էր շրջափակման մեջ: Արտերկրից գրեթե հնարավոր չէր հայրենիք տեղափոխել ավիացիոն տեխնիկայի պահեստամասեր: Չկային և՛ որակավորված բավարար քանակով անհրաժեշտ մասնագետներ ու համապատասխան տեխնիկա, և՛ սպառազինություն, սարքավորումներ, օդանավակայաններ: Այդ ընթացքում արտերկրից եկան տասնյակ հայրենասերներ:

Երևանում արդեն տեղակայված ռուսական ուղղաթիռային առանձին էսկադրիլիան՝ միջպետական համապատասխան համաձայնագրերով հանդերձ, հունիսից արդեն հանձնվում է հայկական կողմին⁹⁸: Այդ գործընթացը տեղի ունեցավ ազատամարտիկների համառ ջանքերի շնորհիվ: Ռուսական կողմը ցանկանում էր զորամասն աննկատ տեղափոխել Հայաստանից: 1992 թ. ապրիլին տեղեկանալով, որ այդ զորամասն արդեն հանում են ՀՀ-ից, քաղաքացիական օդաչուները սկզբից փորձում են ուղղաթիռների վրայից մասեր հանել՝ խափանելով այդ գործընթացը, հետո օգնության են գալիս ազատամարտիկները, որոնցից մի փոքր ջոկատ մշտապես գտնվում էր օդանավակայանում և ուղեկցում էր թռիչքները:

Մոսկվայից ժամանած գեներալին պատանդ վերցնելու միջոցով կանխվում է Երևանից 7-րդ գվարդիական բանակի 382-րդ առանձին ուղղաթիռային ավիատակադրիլայի (Չ/Մ 32923) դուրս բերումը, և նույնիսկ որոշ ուղղաթիռներ հետ են վերադարձվում թռիչ-

⁹⁶ Չեռք բերված բոլոր ուղղաթիռներն օրինականացնելու համար անհրաժեշտ էր Մոսկվայում թույլտվություն ստանալ: Հայկական ավիացիայի ներկայացուցիչներին հաջողվեց ինչ-որ կերպ օրինականացնել որոշ սարքեր:

⁹⁷ Փորձը ցույց է տվել, որ սա ավելի ճիշտ քայլ էր: Հետագայում մենք բախվելու ենք այս հարցի հետ: Հարցին մենք կանդրադառնանք ստորև:

⁹⁸ Жирохов М., Журнал АвиаМастер № 6/2000, Воздушная война в Нагорном Карабахе, стр. 3.

քից: Մի քանիսն արդեն տեղ էին հասել և հետ չվերադարձան: Գործողությունը դեկավարելու պատասխանատվությունը ստանձնել էր Վազգեն Սարգսյանը:

Հայկական նորաստեղծ ռազմաօդային ուժերը (Ռ-ՕՌ) արդեն ունեին ուղղաթիռներ: Հավաքագրված օդաչուների երկու խմբերը հունիսի 17-ին Արզնիում կատարում են ուսումնական առաջին թռիչքը: Հայկական նորաստեղծ օդուժի առաջին օդաչուներն էին Ալեքսանդր Աբրահամյանը, Բորիս Բաբայանը, Սերգո Խանադլանը, Գրիգոր Բաղինյանը, Բորիս Խաչատուրովը, Գագիկ Նահապետյանը, Մելիք Մելիքյանը, Գրիգոր Քիլոֆյանը և ուրիշներ: Մեծ էր օգնությունը նաև ռուսական ուղղաթիռային զորամասում ծառայող ռուս հրահանգիչների՝ Վլադիմիր Կոլյանովի և Լեոնիդ Դիդենկոյի կողմից, որոնք ունեին աֆղանական պատերազմի փորձ: 1992 թ. հունիսի 23-ին հայկական անձնակազմերը երեք ուղղաթիռով կատարում են հայկական օդուժի մարտական առաջին խնդիրը:

1992 թ. ամռանը, երբ դաժան մարտեր էին ընթանում Մարտակերտի և շրջակա գյուղերի համար, կատարվում են մարտական մի քանի թռիչքներ: Հուլիսի 6-ից 8-ը մարտական թռիչքներ են կատարվել այդ ուղղությամբ⁹⁹: Հակառակորդը չափազանց ակտիվ էր նաև Ասկերանի և Մարտունիի ուղղություններում: 1992 թ. սեպտեմբերի 5-ին հայկական Ռ-ՕՌ-ն կատարեց մարտական նոր առաջադրանք՝ հարվածներ հասցվեցին Քաջարի ուղղությամբ: Խնդիրը կատարվեց մարտական երկու «Մի-24» և երկու միավոր «Մի-8» ուղղաթիռների միջոցով: Սեպտեմբերին ռազմական ավիացիան գործում էր նաև Լաչինի ուղղությամբ՝ այդ ուղղաթիռների ստանալուց ընդամենը 2-3 օր անց: Հարվածներն ուղղվում էին մարդասիրական միջանցքին սպառնացող հակառակորդի Քարիդշլաղ (Կարիկիշլակ), Ղոչազ և Մաֆյան գյուղերին, Մարտունի-Վարանդա բնագծի վրա գտնվող և հատկապես Մարտունուն սպառնացող Փրջամալ, Ղաջար բնակա-

⁹⁹ Մնացականյան Զ., ՀՀ ՊՆ ավիացիայի վարչությունը՝ 10 տարեկան, Հայկական Բանակ, 3.2003, էջ 23:

վայրերի կրակակետերին ու դիրքերին: Դրանք հիմնականում լավ ամրացված ու ռազմական տեխնիկայով հագեցած հենակետեր էին, որոնց հարվածելն արդեն իսկ վտանգավոր էր, և պահանջում էր մեծ հմտություն ու համարձակություն:

1992 թ. ամռանը Հայաստանը ստացավ նաև իր բաժին մարտական երկու ինքնաթիռները՝ «Cy-25» գրոհիչները: Տեխնիկայի քանակը սահմանափակ էր, և եղած օդաչուները՝ թվաքանակով քիչ: Տվյալ պահին կար ինքնաթիռի միայն երեք օդաչու՝ զնդապետ Ա. Աբրահամյանը, փոխզնդապետ Բ. Բաբայանը և կապիտան Մ. Մեվրյանը: 1992 թ. սեպտեմբերի 14-ին ՀՀ պաշտպանության նախարարի հրամանով ավիացիայի վարչությունն առանձնացնում է ՀՕՊ-ի վարչությունից և դառնում առանձին կառույց, ստեղծվում են զորամասեր և ստորաբաժանումներ: 1992-ի կեսերին զորատեսակն իր կայացման ակտիվ փուլում էր: Բայց զորատեսակի կայացումը երկու առանձնահատկությամբ էր աչքի ընկնում.

1. Նախկին ԽՍՀՄ-ից մնացած նյութական բազան նվազագույն էր, իսկ մասնագետները սակավ էին ու ոչ արհեստավարժ,

2. Խնդիրներ կային նաև տեղանքի հետ. Հայկական լեռնաշխարհի բարդ տեղանքը ավիացիայի կիրառության համար բարդ միջավայր է:

Հիմնականում գործել են «Ми-24» մարտական ուղղաթիռների օդակներ և զույգեր¹⁰⁰: Սակայն, որպես կանոն, ամենատարբեր իրադրությունների համար նրանց հետ թռել են նաև «Ми-8» ռազմատրանսպորտային ուղղաթիռները: Վերջիններս ևս հարվածներ են հասցրել հակառակորդի կրակակետերին և մարտական դիրքերին:

Մարտական ինքնաթիռներով թռիչքներ կատարելը զրեթե անհնար էր բազում պատճառներով, սակայն այդ ուղղությամբ որոշակի քայլեր էին ձեռնարկվում: Արցախի հանրային հեռուստատեսության հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ հայկական «Cy-

¹⁰⁰ Մարտական միավորներ են, որոնք բաղկացած են երկու կամ չորսից վեց ուղղաթիռներից:

25» գրոհիչը Ստեփանակերտի երկնքում խոցվում է մեր ՀՕՊ-ի կողմից (1992 թ. սեպտեմբերի 4, օդաչու՝ կապիտան Մ. Մելիքյան)¹⁰¹: Նույն ամսի 16-ին Մ. Մելիքյանը «Cy-25»-ով հարված է հասցնում Կարմիր Շուկա և Զաջար բնակավայրերի մոտակայքում տեղակայված ադրբեջանական մարտական դիրքերին: Սա հայկական ՌՕՌ-ի ինքնաթիռների մարտական վերջին թռիչքն էր:

Հարկ է նկատել, որ հայկական ուղղաթիռները տասնյակ ու հարյուրավոր մարտական թռիչքներ չէին կատարում, հայ օդաչուները մինչ այդ մեծ փորձ ու հաղթանակներ չունեին, բայց պատերազմի տարիներին պարզապես սխրանք էին գործում:

Այս հաջողություններից հետո հակառակորդը մարտական ակտիվ գործողություններ սկսեց Լաչինի միջանցքի հյուսիսային կողմից՝ Ղոչազ լեռան ուղղությամբ: Հայ ազատամարտիկները, ստանալով ուղղաթիռների աջակցությունը, հաջողությամբ հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները: Հայ օդաչուները հոկտեմբերի 17-19-ը մի քանի մարտական թռիչք են իրականացրել Ղոչազ լեռան ուղղությամբ: Մինչ այդ թռիչքներ էին կատարվել Մոլլալար բնակավայրի, Կարիկիշլակ և այլ կրակակետերի ուղղությամբ: Ուղղաթիռները նպաստել են ինքնապաշտպանական ուժերի առաջխաղացմանը. ազատագրվել է Խրմանլար գյուղը, ապա վնասագերծվել Մազմազակ գյուղում տեղակայված ռազմական հենակետերը:

1993 թ. հունվարին ուղղաթիռներով հարվածներ են հասցվում նաև հակառակորդի Մաֆյան բնակավայրի և շրջակա տեղանքի ուղղությամբ տեղակայված դիրքերին, իսկ 1993 թ. մարտին՝ Չարեկտար բնակավայրի և շրջակա տեղամասերի ուղղությամբ տեղակայված դիրքերին: Ուղղաթիռներով հարվածներ են հասցվել նաև Նարեշտար, Նախիջևանիկ, Մեծ-Շեն, Դրմբոն և այլ տեղամասերում:

¹⁰¹ Նշված տեղեկությունը առաջինը հայտնել է նշված աղբյուրը, սակայն մենք իրողության հաստատումը ստացել ենք անձամբ Մ. Մելիքյանից, ով ներկայումս գնդապետ է և դասավանդում է ՀՀ ՊՆ ավիացիոն ինստիտուտում:

1993 թ. ապրիլի 1-ին ստեղծվում է «Cy-25» գրոհիչ ինքնաթիռների առանձին էսկադրիլիան, որը մարտական գործողություններին չէր մասնակցում, քանի որ կազմավորման և ուսուցման փուլում էր գտնվում: Նախնական երկու ինքնաթիռներին, որոնցից մեկը խոցվել էր, սեպտեմբերին ավելացավ ևս մեկը, նոյեմբերին ՀՀ-ն ստացավ ևս չորս գրոհիչ:

Ռազմական ավիացիայի պատասխանատվության շրջանակում էր նաև տրանսպորտային ապահովման թռիչքներ իրականացնելը: Դրանց միջոցով պատերազմի դաշտից դուրս է բերվել ավելի քան 980 վիրավոր ու հարյուր սպանված: Ռազմաճակատ է տեղափոխվել ավելի քան 24.000 կգ սպառազինություն, պարեն և այլ կարևոր բեռներ¹⁰²: Շատ էին լինում դեպքեր, երբ ուղղաթիռները մարտական թռիչքներից վերադառնում էին վնասվածքներով, բայց, բարեբախտաբար, մարտական գործողությունների ժամանակ հայկական կողմը թշնամու կրակից որևէ թռչող սարք չի կորցրել: Մարտական այս ուղին հայ օդաչուները փառքով անցան: Հարկ է ասել, որ դա եղավ նաև կազմակերպչական որոշ գործողությունների շնորհիվ: Մասնավորապես, ԽՍՀՄ-ից մնացած սակավ գույքն ու տեխնիկան շատ խելամիտ օգտագործվեց: Շրջանային օդանավակայանների հիմքի վրա ստեղծվեցին պարետատներ, որպեսզի մարտական առաջադրանքներից ուղղաթիռները ոչ թե ամեն անգամ Երևան վերադառնային, այլ այնտեղ լրացնեին անհրաժեշտ պաշարները: Դա նաև թույլ էր տալիս տեխնիկան ցրել և ոչ թե մի վայրում կենտրոնացված պահել, քանի որ թշնամին մի հարվածով դրանք կոչնչացներ: Ըստ այդմ՝ 1993 թ. հունվարին կազմավորվեց կապիտան Կամո Ռսկանյանի ղեկավարած Սիսիանի ավիացիոն պարետատունը, որտեղ 1992-ից մարտական հերթապահություն էին կատարում արևելյան ուղղությունում մարտական խնդիրներ իրականացնող ուղղաթիռային օդակների անձնակազմերը: Ձևավորվեցին նաև Գավառի ու

¹⁰² Ռ.ՕՌու-երի ՇՊ գնդապետ Ղազարյանի Ա., անձնական արխիվ:

Ստեփանավանի ավիացիոն պարետատները՝ լեյտենանտներ Նվեր Կոնատյանի և Ալբերտ Մարգարյանի հրամանատարությամբ: Ասենք նաև, որ 1993-1994 թթ. կազմավորվեցին տեխնիկական ու նյութական սպասարկման առանձին զորամասերը՝ ամբողջացնելով ՀՀ ռազմաօդային ուժերի համակարգը:

1992 թ. դեկտեմբերին պաշտպանության նախարարությանը փոխանցված Երևանի երոսակումբի և «Արզնի» օդանավակայանի վերակազմավորման միջոցով 1993 թ. ապրիլին հիմնվեց ՀՀ ռազմաուսումնական առաջին հաստատությունը՝ ավիացիոն ուսումնական կենտրոնը (այժմ՝ ՀՀ ՊՆ մարշալ Արմենակ Խամփերյանցի անվան ռազմական ավիացիոն ինստիտուտ), որի հրամանատար նշանակվեց կապիտան Դանիել Բալայանը:

Կապ. Հայաստանի երրորդ հանրապետության ռազմական կապը ձևավորվեց խորհրդային տարիներին՝ 1989 թ. աշնանը, երբ Ադրբեյջանը սկսեց նաև հեռահաղորդակցության (կապի կոմունիկացիաների) շրջափակումը:

ՀՀ զինվորական կապի համակարգի ձևավորումն ունեցավ երեք փուլ.

1. Հայաստանի կապի նախարարության և այլ գերատեսչությունների քաղաքացիական ռադիոկապի միջոցներով ինքնապաշտպանական ջոկատների միացյալ ղեկավարման կազմակերպում,

2. ՀՀ նախարարների խորհրդին կից պաշտպանության կոմիտեի ղեկավարությամբ կապի կազմակերպում, որը հիմնականում ներառում էր մարտական ջոկատների հետ կապը,

3. ՀՀ ԶՈՒ ԳՇ կապի վարչության ու կապի զորքերի ստեղծում՝ արդեն բանակի կայացման պայմաններում:

Ռադիոկապի մասնագետները խիստ գաղտնի Արցախ տեղափոխեցին և մի շարք վայրերում տեղադրեցին քաղաքացիական նշանակության ռադիոկայաններ, որոնք թեպետ հզոր չէին, սակայն տվյալ պայմաններում խնդիրը լուծում էին: Ստեղծվեց կապի երեք ցանց: Շարժական առաջին կապը ղեկավարում էին կամավորները:

ՀԽՍՀ կապի նախարարության ցանցը ղեկավարում էր ներկայիս պահեստի փոխգնդապետ Արմեն Ազարյանը: Երրորդը՝ ռադիոսի-
րողների ցանցն էր, որը համակարգում էր Կարեն Կարապետյանը:

Իսկ Ստեփանակերտում, աղյուքեջանական վերահսկողության
պայմաններում, Մաքսիմ Բաղմանյանի ղեկավարությամբ՝ ձևավոր-
վեց ղեռնա ընդհատակում գործող Ինքնապաշտպանության ուժերի՝
նշանավոր «61» ազդականչով կապի հանգույցը: Այս ամենը բերեց
նրան, որ Արցախում հատուկ դրություն սահմանվեց, և պետական
կառույցների բոլոր ռադիոկապերը խլացվեցին: Գործում էր միայն
ռադիոսիրողների գաղտնի կապը: Այդ կապը փորձում էին լսել, հա-
կադղել ու ոչնչացնել աղյուքեջանական կառույցները, խորհրդային
ներքին գործերի և 4-րդ բանակի ստորաբաժանումները, պետական
անվտանգության մարմինները: 1991 թ. հոկտեմբերին ԼՂՀ ինքնա-
պաշտպանության ուժերը ստացան առաջին «Ալինկո» դյուրակիր
ռադիոկայանքները, որոնք ազատամարտիկների համար դարձան
կապի հիմնական միջոցը: Ստեփանակերտից նախկին խորհրդային
բանակի 366-րդ գնդի ու ռադիոէլեկտրոնային պայքարի գումարտա-
կի հեռանալով՝ զինվորական կապի փոքրաքանակ ուրշ միջոցներ
հասան ջոկատներին: Մինչ այդ, Ստեփանակերտում քաղաքացիա-
կան կապավորները նորոգել էին շահագործումից վաղուց դուրս ե-
կած հրամանատարաշտաբային մի կիսավեր մեքենա: Մասնագետ-
ները չէին հավատում դրան¹⁰³:

Նման պայմաններում անչափ դժվար էր ղեկավարել: Միայն
կապավորների հնարամտությամբ էր գործը զլուխ բերվում: Նրանք
օգտագործում էին քաղաքացիական նշանակության կապի միջոցնե-
րը՝ սովորական հեռախոսագծերը, տաքսիների, «Շտապ օգնու-
թյան» ու ոստիկանական մեքենաների ռադիոկայանքները:

Պատերազմի տարիներին հիմնադրվեց ՀՀ ՁՈՒ կապի և ավ-
տոմատ կառավարման համակարգերի վարչությունը: Հայ կապա-

¹⁰³ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 72:

վորները մշակեցին խոսակցական աղյուսակներ ու գաղտնագրված կապի բանալիներ, սկսվեց կանոնավոր զինվորական կապի համակարգի ստեղծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների համակարգումը:

Հետախուզական: Նապոլեոնն ասում էր, որ եթե գիտես հակառակորդի մտադրությունները, ապա մարտի կեսը հաղթել ես այդեն:

Մեծ է այս գորատեսակի դերը տարբեր ուղղություններում, գործողությունների մշակման ու պլանավորման, հակառակորդի ուժերի, միջոցների և մտադրությունների ուսումնասիրման ու գնահատման, հետախուզական աշխատանքների իրականացման և բուն մարտական գործողությունների վարման ընթացքում: Թշնամու թիկունքում հետախույզների գործողությունները մեծ նշանակություն ունեին բոլոր ուղղություններում հակառակորդին պարտություն մատնելու համար:

«Արցախյան ազատամարտի ընթացքում հայկական հետախուզական ստորաբաժանումներն առաջինն աշխարհում կիրառեցին փոքր ու դյուրաշարժ խմբերով կոնկրետ ուղղությունում հանկարծակի գործողությունների միջոցով առաջադրանքների կատարման մարտավարություն: Այն հետագայում լուրջ ուսումնասիրության ցույց դարձավ բազմաթիվ պետությունների ռազմական փորձագետների համար և վերջին տասնամյակի ընթացքում լայն կիրառում ստացավ»¹⁰⁴:

Հրետանի: ՀՀ ՁՈՒ հրթիռահրետանային զորքերի կազմավորումը սկսվել է 1992 թ. ամռանը: Նախկին խորհրդային 7-րդ բանակի հրթիռահրետանային սպառազինությունը Հայաստանին էր փոխանցվում բավականին դանդաղ: Հարկավոր էր ավելի արագ գործել: Հայաստանում եղած հակակարկտային ամբողջ տեխնիկան՝ 450 հրանոթ, ընդունվեց վարչության պետ, ներկայիս պահեստի գեներալ-մայոր Վլադիմիր Հայրապետյանի ու վարչության շտաբի

¹⁰⁴ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 75:

պետ, գնդապետ Առնո Տատինցյանի կողմից: Դրանց նորոգման արդյունքում հնարավոր եղավ մարտական վիճակի բերել մոտ 240 հրանոթ: Կամավորական ջոկատներն ու մոտոհրաձգային նորաստեղծ առաջին զորամասերը ծեռք բերեցին թշնամու կրակային խոցման միջոցներ: Հայկական բանակի հրետանային ստորաբաժանումների ձևավորումը սկսվեց սահմանամերձ շրջաններում՝ 100 մմ-ոց «ԿՇ-19» հակակարկտային հրանոթների մարտական կիրառումով, որոնք բոլորովին այլ բանի համար էին ստեղծված:

Հրետանային զորքերի կազմավորումը ընթացել է բանակաշինությանը զուգընթաց, և հրետանավորները միշտ մեծ դեր են ունեցել: Նախ՝ զորատեսակների առումով իրենց քանակով երկրորդն են, և հետո՝ դերով ու նշանակությամբ միշտ կարևորվել են:

Քիմիական զորքեր: Մեզանում քիմիական զորքերի ստեղծումը կարևոր էր նաև այն առումով, որ դեռևս խորհրդային տարիներին Ադրբեջանն ուներ քիմիական զարգացած արդյունաբերություն, որը կարող էր հիմք հանդիսանալ քիմիական զենքի արտադրության համար: Ըստ այդմ անհրաժեշտ էր անձնակազմին սովորեցնել ճիշտ օգտվել անհատական պաշտպանական լրակազմերից և հակազագից: 1992 թ. հունվարի 28-ին կազմավորվեց քիմիական ծառայությունը, որը 1997 թ. վերակազմավորվեց ՀՀ ՁՈՒ ԳՇ ռադիացիոն քիմիական կենսաբանական պաշտպանություն (ՈՔԿՊ) զորքերի վարչության (վարչության պետ՝ գնդապետ Սարգիս Արզումանյան):

Ռադիոէլեկտրոնային պայքար (ՌԷՊ): ՌԷՊի ձևավորումը հիմնված էր նախկին խորհրդային 7-րդ բանակի ռադիոէլեկտրոնային միջոցների վրա: Հայ զինվորականների շնորհիվ՝ երկու առանձին գումարտակների տեխնիկան պահպանվեց ու փոխանցվեց հայկական բանակին: 1992 թ. հուլիսին ժամանակում հետախուզության վարչության ենթակայության ներքո կազմավորվեց ռադիոէլեկտրոնային պայքարի բաժինը, որը ղեկավարում էր ներկայիս գեներալ-մայոր Արշակ Կարապետյանը: Ռադիոէլեկտրոնային պայքարի առաջին զորամասի առաջին հրամանատարն էր կապիտան Ռ. Սարգսյանը: 1993 թ. հունվարի 4-ին զորամասի անձնակազմն իրակա-

մացրեց մարտական հերթապահություն, որի արդյունքը հակառակորդը շատ արագ զգաց: Նման գորատեսակների գործունեությունը մանրամասն ներկայացնել հնարավոր չէ:

Թիկունք: Մինչ բանակի կազմավորումը, մարտական գործողությունների թիկունքային, բժշկական, կապի, ինչպես նաև Արցախից դեպի ՀՀ կապի ապահովման, տվյալ դեպքում՝ հիմնականում ուղղաթիռային թռիչքների իրականացման աշխատանքները մասամբ էին կատարվում քաղաքացիական կառույցների կողմից, մասամբ՝ մի քանի մվիրյալների ու մախաձեռնողների:

Թիկունքային ապահովման աշխատանքները համակարգում էր Վազգեն Սարգսյանը: Թիկունքի անմիջական ղեկավարումն իրականացվում էր սկզբից տարբեր մվիրյալ անձանց կողմից, երբեմն հախուռն ու անկանոն, երբեմն՝ կանոնակարգված: Բանակի կազմավորումից առաջ և անմիջապես հետո դա կատարում էր ՀՀ պաշտպանության նախարարի տեղակալ, ՋՈՒ թիկունքի պետ, գեներալ-մայոր Սերգեյ Մարտիրոսյանը: Բանակի կազմավորմանը զուգընթաց ստեղծվեցին թիկունքի ղեկավարման մարմիններն ու ծառայությունները: Դա դժվարին գործընթաց էր, քանի որ չկային անհրաժեշտ նախապայմաններ, պահեստներ ու բազաներ, նյութական միջոցների նորոգման և այլ համակարգեր: Մեր երկրի ռազմական շրջապատման ու տնտեսական շրջափակման պայմաններում թիկունքի ծառայությունների կազմավորման աշխատանքն ավելի քան դժվար էր ընթանում:

1992 թ. թիկունքի ծառայությունների կազմավորման ու ղեկավարման դերը ստանձնեցին թիկունքի պետ, վարչության պետ, ներկայիս պահեստի գեներալ-մայոր Տիգրան Գասպարյանը և գնդապետ Ա. Նաջարովը:

Այդ ժամանակ թիկունքային բազան իրենից ներկայացնում էր ընդամենը նյութական ապահովման մեկ առանձին գումարտակ, երկու կենտրոնական բազա, կենտրոնական պարենային բազա և երկու անասնաբուժաօգնականակային ջոկատ:

1992 թ. հունիսի 23-ին, երբ նյութական միջոցներով բեռնված ավտոշարասյունը՝ կապիտան Մեսրոպ Հակոբյանի ղեկավարությամբ, Լաչինով մտավ Ստեփանակերտ¹⁰⁵: Դա մեծ ցնծություն էր, 10 տարի անց, ՀՀ պաշտպանության նախարարի հրամանով այդ օրը սահմանվեց որպես ՀՀ զինված ուժերի թիկունքի օր:

Արցախում թիկունքային բանակային կառույցի ձևավորումը սկսվեց 1992 թ. գարնանը, իսկ օգոստոսի 14-ին Արմեն Աբգարյանը նշանակվեց ԻՊԿ նախագահի թիկունքի գծով տեղակալ: ԼՂՀ ներկայիս նախագահ Բակո Սահակյանը այդ ժամանակ թիկունքի շտաբի պետն էր:

Բուժժառայություն: Մինչ կանոնավոր ԶՈՒ-ի ստեղծումը, ռազմաբժշկական գործի կազմակերպումը ստանձնեց քաղաքացիական առողջապահության համակարգը, որը թեկուզ և սովոր չէր ռազմական իրավիճակին, սակայն փայլուն կատարեց իր խնդիրները: Բժիշկները հերթապահություն էին անում, շրջանային բուժմիավորումներում ու Երևանի կլինիկական հիվանդանոցներում դիմավորում և վիրահատում էին վիրավորներին: Այդպես ձևավորվեց զինվորական բժիշկների կորպուսը:

Ընթացող մարտական գործողությունները ստիպեցին առողջապահության համակարգը ևս դնել ռազմական ռելսերի վրա: Խորհյիլային Հայաստանում կար կադրային բարձրակարգ պոտենցիալ և մահճակալներով ու սարքավորումներով ապահովված բուժ-հիմնարկների հզոր ցանց: 1991 թ. ՀՀ առողջապահության նախարարությունում Արմեն Աթաբեկյանի (հետագայում՝ ՊՆ ռազմաբժշկական վարչության պետ) ղեկավարությամբ՝ ստեղծվեց հատուկ ծրագրերի վարչությունը: Նրա և 1993-1995 թթ. ՊՆ ռազմաբժշկական վարչության պետ Բենիկ Հարությունյանի գլխավորած բուժկանխարգելիչ գլխավոր վարչության մասնագետները ՀՀ սահմանամերձ

¹⁰⁵ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 89:

շրջաններում, Արցախում ապահովեցին բնակչության և կամավորական ջոկատների բուժսպասարկումը:

Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության՝ Արցախում վիճակը բոլորովին այլ էր: Այնտեղ երիտասարդ բժիշկների մոտքը արգելված էր, ու, հետևաբար, ծանր դրություն էր: Պատերազմի ընթացքում բուժաշխատողների ավելի քան 1.000 գործուղում եղավ¹⁰⁶: Ջինվորական հոսպիտալը, անկախ իր կարգավիճակից, գործում էր, երբ դեռ նույնիսկ կազմավորված ՋՈՒ չկար:

«Բժիշկներն ինչպե՞ս զինվորական բժիշկ չդառնան: Հիվանդանոցներն ինչպե՞ս զինվորական հոսպիտալներ չկոչվեն, եթե մարդիկ մեռնում են ո՛չ թե գրիպից կամ մալարիայից, այլ՝ հրետանային ռմբակոծությունից: Մենք սովորական բժիշկներ չենք: Մեր վիրաբուժությունը ո՛չ թե ընդհանուր է, կա՛ն կրծքավանդակային, կա՛ն ինչ-որ նեղ մասնագիտական, այլ, ինչպես Նիկոլայ Իվանովիչ Պիրոգովն է ասել, ռազմադաշտային»¹⁰⁷: Սա նշանակում էր, որ քաղաքացիական բժիշկների վերապրոֆիլավորումը զինվորականների՝ կայանում էր ինքնաբերաբար:

Հիվանդանոցները վերածվել էին հոսպիտալների. հրետակոծությունից հետո վիրահատարանները տեղափոխվեցին նկուղներ: Արցախից վիրավորները Հայաստան էին տեղափոխվում ինքնաթիռներով, ապա՝ ուղղաթիռներով: «Լերբումի» օդանավակայանում հիմնվեց վիրավորների կենտրոնացված տեսակավորման բժշկական կետ, որտեղ նրանց առաջին բուժօգնություն էր ցուցաբերվում¹⁰⁸:

¹⁰⁶ Այս տվյալները ընդհանրացված են, դրանք վերցված են տարբեր բժիշկների հիշողություններից և հիմնականում շրջանառության մեջ են դրվել Ջ. Բալայանի կողմից, ով խորապես ուսումնասիրել է բժիշկների գործունեությունը Արցախյան պատերազմում:

¹⁰⁷ Բալայան Ջ., Բժիշկ Մարությանը և նրա պատերազմի հետքը երկար է մնում, Եր., 1999, էջ 167:

¹⁰⁸ 1992 թ. հունվարի 28-ին ՀՀ ՋՈՒ քիկումքի կազմում ստեղծվեց ռազմաբժշկական ծառայությունը, որի առաջին պետն էր Երևանի

Մարտական գործողություններին զուգընթաց՝ զարգանում էր նաև պաշտպանության բանակի բժշկական ծառայությունը: «Տարեգրությունը սկսեց զրանցել առաջին սպանվածներին ու առաջին վիրավորներին: Եվ Վալերին երեկոյան հեռախոսային երկխոսությունների ժամանակ արդեն քիչ էր խոսում «օրվա նորություններից», փոխարենը շատ՝ այն մասին, որ հարկավոր է ռազմադաշտային վիրաբուժություն ստեղծել»¹⁰⁹:

Ռազմադաշտային հոսպիտալները և բուժկետերը շատ ժամանակ բացազատվում էին առաջնագծում, չնայած դա արգելված էր: Հայկական բանակի կորուստներն ավելի քիչ էին այն պատճառով, որ թեպետ տեխնիկական բազում խնդիրներին՝ հայ բժիշկները մասնագիտական ավելի բարձր մակարդակ ունեին և ավելի լավ էին կազմակերպում բուժօգնությունը: Վիրավորների գրեթե 80 տոկոսը, վերադառնալով շարք, շարունակում էր պայքարը¹¹⁰:

«Փաստաթղթերով զրանցված է մոտ տասնմեկ հազար վիրահատություն, որ կատարել են Վալերին (Վալերի Մարությանը) և իր թիմը: Եթե մտածենք, որ ամեն մի վիրահատություն տևել է միջին հաշվով մեկ ժամ, ապա ստացվում է, որ Վալերին ու իր թիմը վիրահատել են հինգ հարյուր օր շարունակ. չորս տարվա հինգ հարյուր օրը: Եվ դա դեռ այն դեպքում, եթե ժամանակը հավասարապես բա-

բժշկական ինստիտուտի գինվորական ամբիոնի պետ, բուժառայության գնդապետ Մնացական Աղաբաբյանը:

Նախկին խորհրդային 7-րդ գվարդիական բանակի երկու գինվորական բուժհաստատությունները մնացին Հայաստանում՝ տեղաբաշխված ռուսական զորախմբի կազմում: Մեր բանակը ռազմաբժշկական կազմակերպված ոչ մի միավոր չստացավ: Ամեն ինչ ստեղծվեց զրոյից՝ հիմնականում Վ. Սարգսյանի ջանքերով:

Նոյեմբերին հիմնադրվեց Վանաձորի կայազորային հոսպիտալը, որի առաջին պետն Արկադի Հարությունյանն էր: Ստեղծվեց Կենտրոնական ռազմաբժշկական հանձնաժողովը, որի առաջին պետը բուժառայության գնդապետ Սամսոն Գրիգորյանն էր:

¹⁰⁹ Բալայան Զ., Բժիշկ Մարությանը և նրա պատերազմի հետքը երկար է մնում, Եր., 1999, էջ 167:

¹¹⁰ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 68:

Ժամեն 1486 օրվա վրա: Բայց չէ՞ որ վիրահատությունների առյուծի բաժինը կատարվել է 1992 թ. մինչև 1994 թ. մայիսը: Ահա, թե ինչպիսի բռնավածություն է եղել: Վիրահատություններ են եղել, որ տևել են վեց, երբեմն էլ՝ տասը ժամ: Եվ դրանք կատարվել են նկուղում»¹¹¹:

Երևանի պետական բժշկական ինստիտուտի 34 ուսանողներ կամավոր զինվորագրվեցին պատերազմին: Ալբերտ Բազեյանի հրամանատարությամբ գործող «Նիկոլ Դուման» կամավորական ջոկատում միավորված բժշկական ինստիտուտի ուսանողները: Մովսես Պողոսյանի ղեկավարած՝ «Մպիտակ» (Երևան) և Ասլան Գրիգորյանի ղեկավարած՝ «Արցախ» (Ստեփանակերտ) փրկարարական ջոկատները ևս հիմնականում բաղկացած էին բժիշկներից:

1992 թ. հոկտեմբերին ինքնապաշտպանության ուժերի ռազմաբժշկական ծառայության պետ նշանակվեց լեզենդար Վալերի Մարությանը:

Զինվորական կոմիսարիատ: ՀՀ զինվորական կոմիսարիատը, որը 1986 թ. ղեկավարում էր լուսահոգի գեներալ-մայոր Արսյուշա Հարությունյանը, ռազմական միակ կառույցն էր, որը խորհրդային բանակի փլուզումից հետո լիարժեք պահպանվել ու շարունակում էր իր գործունեությունը: 1991թ. դեկտեմբերի 9-ին, «Զինապարտության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումով, 3 տարվա դադարից հետո՝ 1992 թ. գարնանը, կազմակերպվեց առաջին զորակոչը: Նույն թվականի օգոստոսին սկսվեց տարածքային պաշտպանության գումարտակների կազմավորումը՝ բանակի, այսպես կոչված, առաջին ստորաբաժանումները: Նորաստեղծ զորամասերում հրամանատարական պաշտոնների նշանակվեցին զինվորական կոմիսարիատներում ծառայող, գրագետ ու բանիմաց ավելի քան 200 սպաներ, որոնցից շատերն այսօր պատասխանատու պաշտոններ են զբաղեցնում ՀՀ զինված ուժերում:

¹¹¹ Բալայան Զ., Բժիշկ Մարությանը և ..., էջ 168:

Հակաօդային պաշտպանություն (ՀՕՊ): Արցախյան ազատամարտի սկզբից մինչև վերջ Ադրբեջանը կիրառում էր վարձկան օդաչուներ: Հայկական կողմը դատապարտված էր առաջին աշխարհամարտի նման ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով ՀՕՊ կազմակերպել: Այդ ընթացքում ԼՂՀ ԻՊՈՒ ՀՕՊ բաժինը ղեկավարում էր Գաբրիել Վարդանյանը¹¹²:

1992 թ. սկզբին Ադրբեջանը տիրացավ իր տարածքի «Ми-24» և «Ми-8» ուղղաթիռների մեկական էսկադրիլիաների, ապա՝ ավիացիոն չորս գնդերի: Հունվարի 28-ին, ՀՀ պաշտպանության նախարարության ավիացիայի և ՀՕՊ վարչության կազմում ստեղծվեց հակաօդային պաշտպանության բաժինը, որը ղեկավարում էր գնդապետ Սերգեյ Գուրոկյանը: Հետագայում, երբ ՀՕՊ-ը առանձնացավ, այս բարդ գործը իր ձեռքը վերցրեց փորձառու զինվորական, ներկայումս պահեստի գեներալ-մայոր Ալիկ Սարգսյանը, որի անմիջական ջանքերի շնորհիվ ՀՕՊ-ը ստացավ կազմակերպված կառույցի տեսք:

ԽՍՀՄ-ը փլուզման պահին Անդրկովկասում ուներ ռազմական մի քանի օդանավակայան, որոնք մտնում էին ՀՕՊ-ի 19-րդ առանձին բանակի և 34-րդ օդային բանակի կազմի մեջ: Վրաստանի տարածքում կար 9-ը, իսկ Ադրբեջանի տարածքում՝ 5 ռազմական օդանավակայան¹¹³: Դրանցից էին Սիտալ-Չայում տեղակայված 80-րդ «Су-25» գրոհիչների առաջին ավիագունդը, Նասոսնիում՝ ՀՕՊ-ի 82-րդ կործանիչային ավիագունդը՝ զինված «МиГ-25» կործանիչներով, Բյուրդամիում՝ 976-րդ ռմբակոծիչային ավիագունդը՝ «Су-24» ինքնաթիռներով, և Դալյարում՝ 882-րդ հետախուզական ավիագունդը՝ «МиГ-25РБ» և «Су-24МР» ինքնաթիռներով: Բաքվի վերանորոգման

¹¹² Հասրաթյան Ս., ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները դարաբաղյան պատերազմի զլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 117-125:

¹¹³ Пядушкин М.. Вооружая Кавказ: Нечаянное наследство Москвы/Кавказ: вооружен и разобшен/ Под редакцией Матвеевой А., Хизкока Д. Saferworld, ЦАСТ: Лондон-М., Февраль 2004, стр. 164-167.

գործարանում էին գտնվում մաս Իրաքյան Ռ-ՕՌու-ին պատկանող տասնյակ «МиГ-25» կործանիչներ: Դրանք ևս նվեր մնացին մորանկախ պետությանը:

Ադրբեջանը ցանկացած գնով ձեռք էր բերում այդ ինքնաթիռներից, չնայած Ռուսաստանը աշխատում էր դուրս հանել դրանք¹¹⁴: Նույնիսկ դեպք է եղել, երբ թռիչքից առաջ ինքնաթիռի անիվները ծակել են, այլ համակարգեր խափանել, միայն թե ինքնաթիռը թռիչք չկատարեր: Ադրբեջանի տարածքից հանվող մարտավարական միջուկային սպառազինությունն անգամ քիչ էր մնում ընկնել ծայրահեղականների ձեռքը¹¹⁵:

Թալանի գործում մեծ դեր էին խաղում մաս ադրբեջանամետ ռուս օդաչուներն ու հրամանատարները: Նրանցից էին Վլ. Կրավցովը, որն օգնեց լուծարելու 82-րդ ավիագունդը (*մոտ 30 կործանիչ բաժին հասավ Ադրբեջանին, իսկ հետո նա ստացավ զեներալի կոչում և դարձավ ադրբեջանական Ռ-ՕՌու-ի հրամանատար*)¹¹⁶, Ա. Պլեշը, որը թուրքերին տեղեկացնում էր ավիագնդի դուրս բերման մասին, հետագայում ադրբեջանական Ռ-ՕՌու-ի էսկադրիլիայի հրամանատարն էր, Յու. Պախոմովը, ով մի քանի միլիոն դոլարի դիմաց վաճառում է 23-րդ մոտոհրաձգային դիվիզիայի ողջ սպառազինությունն ու տեխնիկան, զեներալ-լեյտենանտ Ս. Ու. Բեպպաևը, ով Թիֆլիսից զենք էր փոխադրում Ադրբեջան¹¹⁷:

Ա. Պլեշը տասնյակ թռիչքներ էր կատարել՝ ռումբեր նետելով հայկական գյուղերի և քաղաքների վրա, իսկ վերջում խոցվել ու զերի էր ընկել: Նման վարձկաններ շատ կային: Իհարկե, կային և հակառակ հայացքներ ունեցող սպաներ, որոնք ամեն կերպ շարքից հա-

¹¹⁴ Y.Aliyev. Arms Control Process in Transcaucasia // NATO School, Polaris Quarterly, Vol. 1, Issue 2, Summer 2004, p.47.

¹¹⁵ Ядерное нераспространение / Под ред. Орлова В. А. Т.1. ПИР-Центр: М., 2002, т.1, стр. 211.

¹¹⁶ Жирохов М.. Авиация в армяно-азербайджанском конфликте // www.airwar.ru

¹¹⁷ Նույն տեղում:

նում էին ինքնաթիռները: Ընդհանուր առմամբ, ադրբեջանական ՌՕՈւ-ն խորհրդային «մեծ եղբորից օժիտ» ստացավ ավելի քան 150 մարտական և ռազմաուսումնական ԹՄ-ներ հայկական կողմը ստացել էր մոտ 25 ԹՄ: Ադրբեջանը, իհարկե, ուներ նաև քաղաքացիական ավիացիա, ուղղաթիռներից ձեռքի նոնակներով կատարվում էին ռմբահարումներ:

1992 թ. փետրվարի 19-ին Ղարաբաղի գյուղի մոտ հայտնվեցին ադրբեջանական օդուժի ուղղաթիռները¹¹⁸: Դրանք վարում էին նախկին ԽՍՀՄ-ի այլազգի օդաչուները, որոնք պայմանագրով ծառայության էին անցել Ադրբեջանի ԶՈւ-ում: Նրանք օդային գրոհներով զգալի վնաս էին հասցնում և՛ ինքնապաշտպանական ուժերին, և՛ խաղաղ բնակչությանը: Ադրբեջանական բանակի ագրեսիան ուղեկցվում էր ուղղաթիռների՝ օրեցօր աճող հարվածներով: 1992 թ. ապրիլի 8-ին ադրբեջանական ՌՕՈւ-ն «ստանում է» առաջին ինքնաթիռը՝ «Cy-25»-ը, որը գրոհիչը օդաչու, լեյտենանտ Վադիֆ Բախտիար-օղլի Կուրբանովը¹¹⁹ գողացել էր Սիտալ-Չայ քաղաքում տեղակայված ռուսական օդանավակայանից¹²⁰: Ռուսական կողմը սկզբից ցույց է տալիս, որ անհամգստացած է կատարվածից: Հրաման էր տրված Վազիանի (Վրաստան) օդանավակայանից կործանիչներ պատրաստ պահել՝ փախստական գրոհիչին խփելու համար, սակայն ամեն ինչ ձևական բնույթ էր կրում: Իսկ «Cy-25»-ն անցնում է ակտիվ գործունեության և մարտի 8-ից մշտապես ռմբակոծում Ստեփանակերտը: Այդ մարտում Կուրբանովը միայնակ չէր. ամենաքիչը չորս մարտական ուղղաթիռ էր գրոհել հայկական գյուղերի վրա:

¹¹⁸ Նույն տեղում:

¹¹⁹ Հեղինակը սկզբունքորեն դեմ է ադրբեջանցի, առավել ևս ազերի բառի գործածմանը: Նման էթնիկ ազգային միավորում չի եղել, իսկ Ադրբեջան ու ադրբեջանցի հասկացությունները արհեստականորեն սկսել են կիրառվել միայն 20-րդ դարի սկզբից: Ըստ բավականին բազմաքանակ հեղինակավոր աղբյուրների՝ նրանք անվանվել են կովկասյան թաթարներ:

¹²⁰ Ավելորդ չենք համարում մշել, որ այս օդաչուին իր նախկին գնդի հրամանատարը բնութագրում էր, որպես միջակից ցածր սպա:

Այլ տվյալներով Ստեփանակերտ քաղաքի վրա առաջին ռումբը նետվել է մայիսի 8-ին¹²¹: Հավանական է, որ հենց Կուրբանովն է մայիսի 9-ին խփել հայկական «ԿԿ-40» ինքնաթիռը, որը Ստեփանակերտից դուրս էր բերում ծեղերին և վիրավորներին: Եթե սա ճիշտ է, ուրեմն սա Արցախյան գոյամարտի միակ օդային մարտն է: Նկատենք, որ Կուրբանովի գոհն էին դառնում Արցախի խաղաղ բնակիչները: Միայն մայիսի 8-ին և 9-ին նրա հարձակումից զոհվեց 30 և վիրավորվեց 120 մարդ¹²²: Կուրբանովը Շուշիի ազատագրման հաջորդ օրը խնդիր է ստանում դեկավարվող «օդ-երկիր» դասի հրթիռներով խոցել սուրբ Ղազանչեցոց եկեղեցին, որտեղ մեծ քանակությամբ հրետանային արկեր էին գտնվում: Նպատակն էր դետոնացիայի միջոցով պայթյուն առաջացնել: Սակայն Ադրբեջանի ապագա հերոսը չի կարողանում արդարացնել «իր ժողովրդի վստահությունը»: 1992թ. մայիսի 7-ին ադրբեջանական հետևակն ու զրահատեխնիկան՝ երեք «Ми-24» մարտական ուղղաթիռների աջակցությամբ, հարձակվում են Ստեփանակերտի հարավարևմտյան հատվածի պաշտպանական դիրքերի վրա¹²³: Հաջորդ օրը՝ ցերեկով, ադրբեջանական ուղղաթիռները, ներխուժելով Արցախի օդային տարածք, հարձակման են անցնում՝ ռմբակոծելով Մարտունու Ավդուռ, Մյուրիշեն, Նորշեն, Ասկերանի Շոշ և այլ գյուղերը¹²⁴:

1992 թ. մայիսյան հաջողություններից հետո թշնամին ավելի անգուսպ դարձավ: Չկարողանալով մարտադաշտում հաղթել՝ նրանք փորձում էին վրեժ լուծել խաղաղ բնակիչներից: Մայիսին ռմբակոծվել են Վերինշեն, Այաարիս, Դագրազ, Ալբուլաղ և հայկական այլ գյուղերը, Ստեփանակերտ քաղաքը, Ասկերան և Մարտունի շրջկենտրոնները: Կուրբանովի «Су-25»-ն այդ օրերին իրեն զգում էր

¹²¹ Историческая справка о создании, становлении и развитии Войск ПВО ВС РА. Ер., 2007., стр. 2; Саркисян М.. Нагорный Карабах: Война и политика (1990-1993 гг.). Ереван. 2010, стр. 172.

¹²² Жирохов. Авиация в арм М.яно...

¹²³ Հասարակյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ: Եր., 2001թ, էջ 34:

¹²⁴ Հասարակյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 36:

այնպես, ինչպես ամերիկյան «Թռչող ամրոցները»՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գերմանական ռազմաառյուծաբերական համալիրը ոչնչացնելիս: Կուրբանովի անպատիժ թռիչքը, սակայն, երկար չի տևում: Հունիսի 13-ին Ասկերանի բերդի մոտ հայ հրաձիգներից մեկն իր «Стрела-2М» դյուրակիր ՁՀՀ-ով խոցում է նրա ինքնաթիռը: «Су-25»-ի վրա «աշխատում» էր նաև Ա. Դանիելյանի «ЗСУ-23-4 Шилка» զենիթային ինքնազնաց կայանքը (ՁԻԿ): Կուրբանովի «վաստակն» արժանի հակահարված է ստանում: Հայկական ՀՕՊ առաջին միջոցները ձեռք էին բերվել Ստեփանակերտի 366-րդ մոտոհրաձգային զնդի ունեցած միջոցներից՝ դրանք էին չորսական «ЗСУ-23-4 Шилка» կայանքներ, մույնքան «Стрела-10» կայանքներ և մի քանի հատ «Стрела-2М» դյուրակիր ՁՀՀ-ներ¹²⁵: Մոտ մեկ ամսից արդեն այդ միջոցները ունեին համապատասխան մարտական հաշվարկներ և կարող էին մարտական խնդիրներ կատարել:

1992 թ. մայիսի 13-ին Թբիլիսից Նախիջևան էր թռչում ռուսական բեռնատար «Мн-26» ուղղաթիռը: Ուղղաթիռը Ղազախի մոտակայքում վթարի է ենթարկվում, անձնակազմը՝ մայոր Ս. Վոեվոդինի հրամանատարությամբ, զոհվում է: Քննությունն այդպես էլ չի կարողանում ստույգ պարզել վթարի իսկական պատճառները: 1992 թ. մայիսի 26-ին թշնամին Ադդամի կողմից Մարտակերտի վրա է արձակում «երկիր-երկիր» տիպի հրթիռներ¹²⁶: Հուլիսին Մարտակերտի հա-

¹²⁵ ՊԲ ՀՕՊ-ի պետի զեկույցը՝ նվիրված ՊԲ ՀՕՊ զորքերի ստեղծման 10-րդ տարեդարձին, Ստեփանակերտ, 2002 թ., էջ 1:

¹²⁶ Հասարթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 44: Հավանաբար խոսքը ՀՕՊ-ի «С-200» հրթիռների մասին է: Բազմիցս նշվել է, որ Արցախում կիրառվել են նման հրթիռներ, սակայն ստույգ տեղեկություններ չունենք տեսակների և արդյունքների մասին: Դրանց կիրառման արդյունավետությունը շատ կասկածելի է, քանի որ զենիթային հրթիռը, առանց լուրջ տեխնիկական կատարելագործումների, դժվար է կիրառել ցամաքային նշանակետերին հարվածելու համար: Նման հրթիռների կիրառության դեպքեր եղել են, սակայն դրանք հիմնականում կիրառվում են առանց լուրջ նշանառության (http://rasplctin.ru/php/press-center/news/almaz_061221_02.php):

մար մղված մարտերում աղբյուրաբանական ավիացիան գործում էր կազմակերպված և գրագետ: Բարձունքների վրա տեղակայված հայկական ուժերը ծանր կորուստներ են կրում ուղղաթիռների հարվածներից: Դրանց օդաչուներն այլազգիներ էին և զգացվում էր նրանց աֆղանական փորձը: Ինքնապաշտպանական ուժերը կորցնում են զենիթային միջոցները: Մարտերի ամբողջ ընթացքում աղբյուրաբանական օդուժը ուղղաթիռներից բացի կիրառում էր նաև «Су-25» զրոհիչներ և ձևավորված ուսումնամարտական «Մ-29» ինքնաթիռներ¹²⁷: Այդ ժամանակ հայկական կողմը ևս ունեցել էր հաղթանակներ: Հակառակորդը կորցրել էր որոշակի տեխնիկա, սակայն խիստ զգացվում էր զենիթային միջոցների պակաս: Հուլիսի 22-ին հայկական զորքերը ստացան առաջին ռադիոտեղորոշման կայանը և ձևավորեցին նոր զորամաս: Հուլիսի 31-ին հակառակորդի ինքնաթիռները մեծ բարձրությունից ռմբակոծում են Ստեփանակերտ քաղաքը: Նույնը կրկնվում է օգոստոսի 5-ին¹²⁸:

Այնուհետև այդ ռմբակոծությունները դառնում են ավելի հաճախակի: Մեծ վնասներ էին հասցնում հատկապես «ՔԵԿ-250» և «ՔԵԿ-500» ռմբային կասետները: Օգոստոսի 23-ին Ստեփանակերտ քաղաքի վրա զցված «ՔԵԿ-500» ռմբային կասետից զոհվում է 14 խաղաղ բնակիչ: Նույն ամսի 31-ին նետվում է 12 *(այլ տվյալներով՝ 20)* նմանատիպ ռումբ զոհվում է 16 և վիրավորվում՝ 121 մարդ¹²⁹: Մեկ շաբաթվա ընթացքում քաղաքի վրա նետվում է ավելի քան 20 տոննա ռումբ¹³⁰: Օգոստոսի 20-ին աղբյուրաբանական զինուժի կողմից Մարտակերտի Մեհմանա, Գյուլաթաղ և Հարությունագոմեր գյուղերի վրա հարձակման ժամանակ կիրառում է նաև օդուժ: Նույն ամսի

¹²⁷ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 48-50:

¹²⁸ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 56:

¹²⁹ Աղաջանյան Մ., Միմասյան Ս., Ասատրյան Է.: Աղբյուրաբանական Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ. ագրեսիայի քաղաքա-իրավական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Եր., «Նաիրի», 2006, էջ 98-108:

¹³⁰ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 61-62:

25-ին ՀՀ-ից Արցախ տեղափոխվեցին երեք «Օճ» ՁՀՀ-ներ և ՀՕՊ-ի այլ տեխնիկա, մասնավորապես նոր տեղորոշման կայաններ և այլն, որոնք կարող էին իրադրությունը կտրուկ փոխել: Մեպտեմբերի 4-ին թուրք-թաթարները Ադդամի կողմից մեծաքանակ ուժերով ու միջոցներով հարձակվում են Մարտունու Ավդուռ, Հացի և Նորշեն գյուղերի վրա: Հիմնական ուժերին աջակցում էր նաև օդուժը:

«1992-ի աշնանը, նախկին խորհրդային ՀՕՊ սպառազինության ու տեխնիկայի ընդունմանը զուգընթաց, Հայաստանում միայն սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին կազմավորվեցին հակաօդային պաշտպանության հինգ զորամասեր, որոնք դարձան ՀՀ զինված ուժերի հակաօդային պաշտպանության համակարգի հիմքը: Նրանց մարտկոցները շուտով տեղակայվեցին հանրապետության սահմաններում:

Հայաստանի բուհերի զինվորական ամբիոններում այս զորատեսակի սպաներ չէին պատրաստվում, և սպայական ծառայության զորակոչվեցին ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, ռադիոֆիզիկայի ու էլեկտրոնիկայի մասնագետներ, ովքեր արձակման կայանքներ առաջին անգամ հայկական բանակում տեսան: Սակայն նրանք հիմնարար գիտելիքներ ու նվիրում ունեին, արագորեն յուրացրին ՀՕՊ կազմակերպման մարտավարությունը, և նրանց շնորհիվ հայկական օդային սահմանները դարձան անթափանց, ու Հայաստանում ռմբա-հարվեցին միայն Կապանն ու Վարդենիսը:

Հայաստանում հակաօդային պաշտպանության զորքեր ու համակարգ կազմավորելու համար հարկ էր ՀՕՊ կազմակերպման՝ տասնամյակներով մշակված մարտավարությունում համակարգային փոփոխություններ կատարել: Սարքին տեխնիկայի ու սպառազինության քանակը բավարար չէր օդային սահմանները պահպանելու համար, և հակաօդային պաշտպանության զորքերի հրամանատարությունն ստիպված էր մեկտեղել ՀՕՊ օբյեկտային ու զորային միջոցները, ինչը կազմակերպական, մասնագիտական և ուսումնական առավել քան բարդ գործընթաց էր, որն իրականացվեց վարչության պետ, այսօր պահեստի գեներալ-մայոր Ալիկ Սարգսյանի հմուտ

դեկավարմամբ: Նաև՝ մինչ անկախացումը, Հայաստանում տեղաբաշխված հակաօդային պաշտպանության ամբողջ համակարգը, բնականաբար, ուղղված էր դեպի արևմուտք՝ Թուրքիա, իսկ այժմ պետք էր թեքել արևելք՝ Ադրբեջան»¹³¹:

Ականատեսների վկայությամբ՝ 1992 թ. հոկտեմբերի 28-ի երեկոյան ամհայտ մակնիշի ռազմական ինքնաթիռը ռմբակոծում է Գանձասարի վանքը՝ մի քանի տասնյակ չդեկավարվող հրթիռներ արձակելով վանքի վրա: Նույն օրը և նախորդ օրը երեկոյան հակառակորդի օդուժը մի քանի անգամ ռմբակոծում է նաև Ստեփանակերտը¹³²: Մինչև 5 կմ բարձրությամբ գործող մեր զենիթային միջոցների ակտիվությունը հակառակորդին ստիպեց փոխել մարտավարությունը և գործել մեծ բարձրություններից: Այդ պատճառով անհրաժեշտ էր Արցախում ունենալ նաև մեծ բարձրության և հեռահար միջոցներ: Նոյեմբերի 17-ին Արցախի երկինքն արդեն պաշտպանված էր նոր ու հեռահար համալիրով: Այդ օրը «Կրյր» ՁՀՀ-ը դրվելով մարտական հերթապահության մարտական հաղթանակ ունեցավ:

1993-ի հունվարին կազմավորվեց ՀՀ ՁՈՒ ռազմաօդային ուժերի և հակաօդային պաշտպանության միացյալ հրամանատարական կետը, իսկ սեպտեմբերին՝ Պաշտպանության բանակի զենիթային հրթիռահրետամային զորամասը, ինչն էապես հեշտացրեց ՀՕՊ ստորաբաժանումների ղեկավարումն ու համակարգի գործողությունների արդյունավետության բարձրացումը:

Հայաստանը հետխորհրդային առաջին երկիրն էր, ուր ՀՕՊ օբյեկտային ու զորային միջոցների ռադիոլոկացիոն կայանքները համատեղվեցին և կապվեցին ռադիոլոկացիոն միասնական համակարգին: Դա կազմակերպական, մեթոդաբանական, ուսուցման ու կապի կազմակերպման անչափ բարդ գործընթաց էր, որի նախադեպը ԽՍՀՄ-ում չկար: Փաստորեն, հայկական ՁՈւ-երում միացյալ

¹³¹ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Եր., 2012, էջ 79:

¹³² Հասարակության Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 80:

ՀՕՊ և օդուժ զորատեսակի հիմքերը դեռ վաղուց են դրվել: 1992-ից սկսվեց նաև Հայաստանի օդային տարածքի հետախուզությունը:

1993 թ. հունվարի 19-ին հակառակորդի միանգամից 9 ինքնաթիռ ուժեղացրեցին ինքնապաշտպանական ուժերը խոցում են¹³³: 1993 թ. սկզբներից արդեն Արցախում եղած ՀՕՊ միջոցների քանակն ու տեսականին թույլ էին տալիս կազմակերպել բազմաշերտ և էշելոնացված պաշտպանություն: Մարտի վերջին Արցախում հայտնվեց նաև «С-125» ՋՀՀ-ը, որը ավելի հզորացրեց երկնքի պաշտպանությունը: Դրան հակառակորդը փորձում էր հակադրել ավելի կազմակերպված և հազեցած հարվածներ: Ապրիլի 7-ին ադրբեջանական ինքնաթիռը 500 կիլոգրամանոց ռումբ է նետում Մարտունու շրջկենտրոնի վրա¹³⁴: 1993 թ. օգոստոսի 19-ին երեք ադրբեջանական ինքնաթիռներ հարվածներ են հասցնում Դափան քաղաքին: Իսկ օդաչուների ուժեղացումը սխալների պատճառով 1994 թ. մարտի 25-ին երկու ինքնաթիռ Հորադիզում հարվածում են նաև ադրբեջանական դիրքերին: 1994 թ. ապրիլի 13-ին ադրբեջանական մի քանի ինքնաթիռներ, բազմիցս խախտելով օդային սահմանը, ուժեղացրեցին ինքնապաշտպանական ուժերը: Այդ օրն այն ոչ եզակի օրերից էր, երբ կատարվում էին անգամ մի քանի տասնյակ մարտական թռիչքներ: Նման ուժեղացումները դարձել էին սովորական:

1994 թ. «МиГ-25РБ» ուժեղացրեցին ուժերը ուժեղացրեցին ինքնապաշտպանական ուժերը և, չնայած մեծ ավերածություններին, այնուամենայնիվ, սպասված աղդյունավետությունը չեն ստացել: Մի անգամ մույնիսկ այլազգի օդաչուները հետևյալ մարտավարություն են փորձարկել. վերևից բավականին բարձր և արագ թռչող երկու «МиГ» են մոտենում Ստեփանակերտին, միևնույն ժամանակ,

¹³³ Саркисян М.. Нагорный Карабах: Война и политика (1990-93гг.). Ереван. 2010, стр. 189.

¹³⁴ Հասարակայնության, Դարաբաղյան պատերազմ, էջ 103:

¹³⁵ Հասարակայնության, Դարաբաղյան պատերազմ, էջ 174:

թոշելով բավականին ցածր, քաղաքին են մոտենում մաս երկու, հավանաբար «Су-24» (*կամ*՝ «Су-25») ինքնաթիռներ: Դա ծուղակ էր ՀՕՊ-ի համար, սակայն «ներքևի» ինքնաթիռները հայտնաբերվում են, իսկ «վերևի» ինքնաթիռները չեն կարողանում դիպուկ ոմբանետում կատարել:

Մինչև հրադադարի հաստատումը ադրբեջանական ինքնաթիռները մշտապես հարվածում էին Ստեփանակերտ քաղաքին: Եթե անգամ ճակատներում տիրում էր հարաբերական անդորր, միևնույն է, մայրաքաղաքը պիտի ենթարկվեր հարվածների: Զաղաքը ենթարկվել է ոչ միայն ինքնաթիռների, այլ հրետանու մասսայական ոմբահարմանը: 1991 թ. վերջից մինչև 1994 թ. գարունը Ստեփանակերտ քաղաքի վրա նետվել է «Град» համազարկային կայանքի ավելի քան 20 000, «Алазан»-ի մոտ՝ 2700 հրթիռներ, ավելի քան 1900 հրետանային այլ արկեր, 180 ոմբային կասետ և 500 կիլոգրամանոց ռումբ, այդ թվում վակուումային ռումբեր¹³⁶: Ադրբեջանական օդուժի կատարած թռիչքները մոտենում են 10 000-ի¹³⁷, ինչն անմախաղեսլ է տարածաշրջանի համար:

Հարկ է ասել, որ հակառակորդն անպատիժ չէր գործում. նրա որոշ ինքնաթիռներ խոցվել էին, իսկ որոշ հարվածներ էլ խափանվել: Ինքնապաշտպանական ուժերը ոչ միայն սովորել էին դրանց ժամանակին հայտնաբերել, այլ մաս զինվում էին համապատասխան միջոցներով: 1992 թ. աշմանն Արցախում արդեն հայտնվել էր «Крыг» ՋՀՀ-ն, որը զգալիորեն ավելի հեռահար և բարձրահար էր, քան «Оса»-ն, որի պատճառով ադրբեջանական օդաչուները թռիչքների

¹³⁶ Агаджанян М., Асатрян Э., Минасян С.. Азербайджан против Нагорного Карабаха. Ер., 2006, стр.103.

¹³⁷ Թվերը ստացել ենք հաշվարկային մեթոդով: Երբեմն ադրբեջանական ավիացիան կատարում էր օրական 10 և ավելի թռիչք: Նման ակտիվությամբ թռիչքներ են կատարվել 1992-1994 թթ., դրանից առաջ կատարված թռիչքները եղել են քիչ պակաս: Միջինը ընդունելով 5-6 թռիչք օրական, պատերազմի ավելի քան 1800 օրերի դեպքում ստացվում է 9000-10800 թռիչք: Դրանց մոտ կեսը կարելի է համարել մարտական թռիչքներ:

մարտավարությունը փոխել էին: Նկատենք, որ «Крыг»-ի մասնագետներ մենք չունեինք, սակայն հայ հակաօդայինները, որոնցից շատերը բարձրագույն տեխնիկական կրթություն ունեին, համալիրը մի քանի շաբաթում յուրացրեցին և արդեն ինքնաթիռներ էին խոցում:

Դեռ 1992 թ., երբ առաջին անգամ ռմբակոծվեց Կապանը, այդ ուղղությամբ կազմակերպվեցին ՀՕՊ-ի միջոցների տեղադրությունը: Մասնավորապես, մի քանի 57 մմ-ոց «С-60» հրանոթներով սարքավորվում էր համալիր:

Աղբրեջանական ինքնաթիռների խոցման դեպքերի վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներ տալիս են տարբեր տվյալներ: Աղբրեջանական կողմը խոստովանել է 10 կորցրած ինքնաթիռի և ուղղաթիռի մասին: Հեղինակավոր ռուս փորձագետ, քաղաքական և ռազմական վերլուծությունների ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ Ա. Խրամչիխինը¹³⁸ նշում է 14-16 ինքնաթիռի և 5-6 ուղղաթիռի խոցման մասին¹³⁹: Մեր ուսումնասիրությունները, սակայն, ցույց են տալիս, որ դրանք մոտ են 30-40-ին:

Հ/Հ	Տեղը, ամսաթիվը	Խոցման միջոցը	Օդանավի մակնիշը/տեսակը
1	-1989 թ.-ի հուլիսի 14	դյուրակիր ՉՀՀ-	«Ми-8»
2	Շուշի, հունվարի 28	դյուրակիր ՉՀՀ	«Ми-8»
3	1991 թ. մարտ	«Стрела2» ¹⁴⁰	«Ми-8»
4	Ղաջար-Կարմիր	«Шилка» ¹⁴¹	ուղղաթիռ ¹⁴²

¹³⁸ Александр Анатольевич Храмчихин - заместитель директора Института политического и военного анализа

¹³⁹ Храмчихин А.. На кавказских фронтах – ситуация патовая. Пока....НВО. 2010-01-15.

¹⁴⁰ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», քիվ 151, էջ 56:

¹⁴¹ «Шилка» ՁԻԿ-երը բավականին արդյունավետ են կիրառվել Արցախյան գոյամարտում, դրանց բանակը մեծ չի եղել, որոնցից մեկը գրավել էր Աղբրեջանցիներից (<http://3v-soft.clan.su/>):

	Շուկա միջտարածքում, 1992 թ. ապրիլի 4		
5	-ապրիլի 8	«Шилка» և «Стрела-2М» ¹⁴³	«Ми-24»
6	-1992 թ. ապրիլ	ՀՄՄ-ի, «Шилка»	երկու ուղղաթիռներ
7	Մարտունի, մայիսի 15	«Стрела2М»	«Ми-8» ¹⁴⁴
8	հուլիսի 25	«Оса-АК» կամ «Стрела2У»	ինքնաթիռ ¹⁴⁵
9	Չլդրան, Օգոստոսի 20 կամ 31	-	«МиГ-25ПД» ¹⁴⁶
10	-օգոստոսի 25-ին և 27- ին	«Оса-АК»	երկու ինքնաթիռներ, մեկը՝ Су-24 ¹⁴⁷
11	-սեպտեմբերի 4	«Оса-АК»	«МиГ-21» և «Су-25»
12	-սեպտեմբերի 17	«Оса-АК»	«Ми-24»
13	Ստեփանակերտ, սեպտեմբերի 20	«Оса-АК»	ինքնաթիռ
14	Լիսագոր, հոկտեմբերի 5	«Оса-АК»	ինքնաթիռ
15	Լաչին, հոկտեմբերի 8	«Стрела-2М»	«Ми-24»

¹⁴² Դեմիրիկյան Տ., Երկնքի պահապաններն ու տիրակալները (1-ին գիրք), Եր., 2008 թ., էջ 3:

¹⁴³ Դեմիրիկյան Տ., Նշվ. աշխ., էջ 2:

¹⁴⁴ Տես՝ նույն տեղում:

¹⁴⁵ Ըստ աղբյուրների տվյալների Սարտակերտի տարածքում խոցված «МиГ» կործանիչի օդաչուն եղել է Կոնստանտին Վիրցելը, ում փրկության համար իրականացվել է բացառիկ փրկարարական գործողություն: Այդ օդաչուն շատ փորձառու է եղել և մահացել հետագայում 1993 թ.:
<http://vesti.az/news/133389/>

¹⁴⁶ Օդաչուն կ-ն Յու. Բեյխենկոն էր (15-րդ մարտական բոիչը):

¹⁴⁷ Դեմիրիկյան Տ., Նշվ. աշխ., էջ 10:

16	Ստեփանակերտ, հոկտեմբերի 10	«Оса-АК»	«Су-24» ¹⁴⁸
17	Մարտակերտ, հոկտեմբերի 28	«Оса-АК»	«Ми-24» և «Л-39»
18	-հոկտեմբերի 31	«Оса-АК»	«Су-25» կամ «Су-24»
19	Մարտակերտ, հոկտեմբերի 31	«Стрела-2М»	ինքնաթիռ
20	Ստեփանակերտ	«Круг»	«Су-17»
21	Մարտունի, դեկտեմբերի 6	«Стрела-10» և «Шилка»	«Су-25»
22	Առաջածոր, դեկտեմբերի 6	«Оса-АК»	«Ми-24» ¹⁴⁹
23*	Վարդենիս, դեկտեմբերի 11	-	«МиГ-21» կամ «МиГ-25» ¹⁵⁰
24	Առաջածոր, 1993թ. հունվարի 14	«Оса-АК»	ինքնաթիռ
25	Մարտակերտի ճակատ, հունվարի 15, Խաչենի ձորակ	«Оса-АК»	«МиГ» կործանիչ ¹⁵¹
26	Մարտակերտի ճակատ, հունվարի 15, Սրլսավենդ	դյուրակիր ՁՀՀ	ինքնաթիռ ¹⁵²

¹⁴⁸ Այլ տվյալներով ինքնաթիռը «Су-25» է եղել: Օդաչուն մահացել էր, վառված փաստաթղթերից երևում էր միայն անունը՝ Ալեքսանդր: Նույն ինքնաթիռի վրա, կամ նույն օրը այլ ինքնաթիռի վրա հրթիռներ է արձակել մահ «Круг» ՁՀՀ-ը:

¹⁴⁹ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», քիվ 148, էջ 3:

¹⁵⁰ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», քիվ 148, էջ 8:

¹⁵¹ Դեվրիկյան Տ.: Նշվ. աշխ., էջ. 10: Նշենք, որ հաճախ «МиГ-25»-ը տարբեր աղբյուրներում սխալմամբ անվանվում է «МиГ-21»:

¹⁵² Կա այդ իրողությունը հաստատող տեսաժապավեն, որը բազմիցս անգամ ցուցադրվել է հեռուստատեսությամբ:

27	Մարտակերտի ճակատ, հունվարի 15, Խաչենի ձորակ	«Օսա-AK»	ինքնաթիռ ¹⁵³
28	- հունվարի 20	«Крыг»	«Су-25» ¹⁵⁴
29**	Կուսապատ, մարտի 23	«Օսա-AK»	ուղղաթիռ
30	հարավարևելյան ճակատ, 1994 թ. հունվարի 12	«Крыг»	ինքնաթիռ
31	- հունվարի 23	-	«Су-25»
32	հարավարևելյան ճակատ, հունվարի 31	«С-60»	«МиГ-21»
33	- փետրվարի 2	«С-60»	«Су-25»
34 ***	- փետրվարի 17 ¹⁵⁵	«Ирла» և «Օսա- AK»	«МиГ-21» ¹⁵⁶
35	Մարտակերտ Չայլու,	«Ирла»	ինքնաթիռ ¹⁵⁷

¹⁵³ Հայկական կողմից կան տեղեկություններ, որ ինքնաթիռից կատապուլտ է եղել երկու օդաչու: Եթե դա հավաստի է, ապա կարելի է ենթադրել, որ ինքնաթիռը հավանաբար եղել է «Су-24»: Չնայած, որ շատ դժվար է ստույգ նշել վարձկան օդաչուների անունները, սակայն ըստ որոշ տվյալների՝ հավանական «Су-24»-ի օդաչուներից մեկն եղել է Ա. Չիստյակովը, որին հետագայում գերել են ինքնապաշտպանական ուժերը: Այլ տվյալներով այդ օդաչուն եղել է «МиГ-21»-ի օդաչուն: Սի բան ակնհայտ է, որ բոլոր աղբյուրներով այդ օրը նշվում է երեք ոչնչացված ինքնաթիռ:

¹⁵⁴ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», քիվ 149, էջ 1,2,6:

¹⁵⁵ Այլ տվյալներով դեպքը տեղի է ունեցել մեկ տարի առաջ մույն օրը:

¹⁵⁶ Օդաչուն՝ քաբար վարձկան Մ. Իշկևիչը, զարմացել էր, որ իրեն խոցել են: Լինելով հրահանգիչ և սովորեցնելով այլ վարձկաններին՝ նա իր թռիչքով փորձել էր ցույց տալ, որ հայերը չեն կարող խոցել իրենց: Ապշած էր, որ այդ սառնամանիքին լեռան վրա մտած շարքայինը ժամերով հերթապահություն է կատարել: Հետո պարզվեց, որ այս վարձկանը ԽՍՀՄ-ի ժամանակ եղել էր հայկական ՌՕՈւ վարչության պետի տեղակալ զնդապետ Բ. Բաբայանի աշակերտը:

¹⁵⁷ Հասրաթյան Ս., ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները դարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում: Ստեփանակերտ. 2010, էջ 122:

	ապրիլի 13		
36	Գորիս-Լաչին-Ֆիզուլի հատված, ապրիլի 23 ¹⁵⁸	«Կրյո»	«МиГ-25РБ» ¹⁵⁹

* Ադրբեջանական ՌՕՌ-ները 1992 թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին կորցրել են 14 թռչող սարք¹⁶⁰, որից 11-ը միայն՝ հունիսի 13-ից օգոստոսի վերջը¹⁶¹:

** 1993 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին Արցախի տարածքում հիմնականում «Օսա-ԱԿ» համալիրով ոչնչացվել է չորսական ինքնաթիռ և ուղղաթիռ: Դրանցից մեկը ոչնչացվել է հունիսի 23-ին կամ 26-ին՝ Մարտակերտի համար մղված մարտերի ժամանակ¹⁶², երկու ինքնաթիռ ոչնչացվել է հուլիսի 22-ին Աղդամի մատույցներում¹⁶³, մեկը եղել է «Ми-24» ուղղաթիռ և ոչնչացվել է սեպտեմբերի 3-

¹⁵⁸ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», թիվ 153, էջ 33:

¹⁵⁹ Ստեփանակերտի օդային տարածք մտան միանգամից յոթ ինքնաթիռներ: «МиГ»-երը շատ մեծ արագությամբ էին անցնում (650-700 մ/վ), և միշտ չէ, որ հաջողվում էր նրանց խոցել, սակայն նրանք էլ չէին կարողանում իրենց խնդիրը կատարել: Օդայուն կարողացավ անկարգելով իջնել և ազատվել հայկական կողմի հետապնդումից: Սա փառահեղ հաղթանակ էր, և ատանձնահատուկ պետք է մշել, որ «Կրյո» ՋՀՀ-ն առաջին անգամ կիրառվել է հենց Արցախյան գոյամարտում և, շնորհիվ հայ մասնագետների, փայլեց՝ խոցելով աշխարհի ամենահզոր ինքնաթիռներից մեկին: Դեպքն ավիացիայի պատմության համար համաշխարհային նշանակություն ունի:

¹⁶⁰ «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ» հանրագիտարան, Եր., 2004, էջ 21:

¹⁶¹ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 63:

¹⁶² Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 109: Ս.Հասրաթյան ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում: Ստեփանակերտ. 2010, էջ 122:

¹⁶³ ՊԲ արխիվ, «ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան», թիվ 150, էջ 18:

ին: Մեկ այլ ուղղաթիռ ոչնչացվել է հոկտեմբերի 29-ին Միջնավանի մերձակայքում:

*** Այստեղ նշված չէ 1994 թ. մարտի 17-ին «Կրյո» համալիրով Մեհտիշեն գյուղի մերձակայքում սխալմամբ խոցված իրանական «C-130» ռազմատրանսպորտային ինքնաթիռի մասին: Այս դեպքը ևս բացառիկ էր զուտ ռազմական առումով: Առաջին խոցումից հետո պոկվում է ինքնաթիռի թևը, որը ընդունվում է որպես առանձին նշանակետ, քանի որ թուրքերն այդ ժամանակ կիրառում էին մման մարտավարություն: Առանձնացված թևին արդեն խոցում է «C-125» համալիրը:

Նշված ինքնաթիռների և ուղղաթիռների տեսակների ու դրանց խոցման ամսաթվերի մեջ կարող են լինել որոշակի անճշտություններ, որոնք հիմնականում կապված են պատերազմող և ռուսական կողմերի տեղեկատվության իրարամերժության հետ: Քանի որ հաճախ խոցված օդանավերը մեծ մասամբ հասցնում էին անցնել ռազմաճակատի գիծը, ապա հնարավոր չէր լինում ստույգ ճշտել դրանց տեսակը: Հայկական կողմից որպես զենիթային միջոցներ՝ հիմնականում սահմանափակ քանակով¹⁶⁴, օգտագործվել են խորհրդային արտադրության «Стрела-2М», «Стрела-3» և «Игла» կրովի ՉՀՀ-ներ, «Шилка» ՁԻԿ-ներ, ինչպես նաև՝ «Оса», «Стрела-10» և «Крыг» ՉՀՀ-ներ:

Աղբբեջանական կորուստները թռիչքների առումով կազմում են 0.3 տոկոս, ինչը բացառիկ է իրավիճակի համար, իսկ եթե վերցնենք միայն մարտական թռիչքները, ապա այդ կորուստները կկազմեն ավելի մեծ ցուցանիշ: Մեր ունեցած ինքնաթիռների կորուստները քանակի առումով կազմում են աղբբեջանական ինքնաթիռների 20-25 տոկոսը:

Հայկական կողմի հաջողությունները, ինչպես տեսանք փայլուն էին, դրանք լրացնում են *հայոց փառավոր հաղթանակների շար-*

¹⁶⁴ Որոշ ՉՀՀ-ներ եղել են մեկ-երկու միավոր:

ԶԶ: Հարց է առաջանում, ինչով է պայմանավորված այս բացառությունն ՕՀՄ-ՀՕՊ հասկանարտության երկարամյա պատմության մեջ:

Ինչպես տեսանք, չնայած աղբբեջանական ՌՕՈւ-ի ակտիվությանը, դրանք երբեք չեն կիրառվել մասսայական¹⁶⁵: Գրեթե չեն կիրառվել գերճշգրիտ հարձակման միջոցներ, ՌԷՊ-ի ակտիվ միջոցներ, ղեկավարման ու նշանառման ավտոմատացված համակարգեր և այլն: Աղբբեջանական օդուժը երբեք չի կարողացել խոցել հայկական ՀՕՊ միջոցներ, չնայած որ դա ցանկացած օդուժի առաջնային խնդիրներից է: Հակառադիոլոկացիոն հրթիռներ կիրառելու փորձեր եղել են: Այսինքն՝ աղբբեջանական ՌՕՈւ-ները կիրառվում էին ավանդական խորհրդային մեթոդներով և տեխնոլոգիաներով: Դրան հակառակ՝ հայկական սահմանափակ միջոցները կիրառվում էին բավականին գրագետ, ակտիվորեն խուսանավում էին՝ օգտագործելով տեղանքի ըմճեռած լայն հնարավորությունները: Տեղային պատերազմներում, անգամ ելք մարտի մեջ էին մտնում խորհրդային հզոր ՀՕՊ ստորաբաժանումները մեկ խոցված ինքնաթիռի վրա, արձակվում էր մինչև 8-10 հրթիռ: Որոշ եզակի դեպքերում՝ միայն 5-6 հրթիռ մեկ ինքնաթիռի համար: Հայ մասնագետները հակառակորդին խոցում էին առնվազն 4-րդ հրթիռով, մի քանի համալիրներ, որոնք, ի դեպ, վաղուց արդեն հանված էին սպառազինությունից, արձանագրում էին խոցումներ 5-6-րդ հրթիռներով: Սրանք ևս չտեսնված ցուցանիշներ են համաշխարհային պրակտիկայում: Հայ հակաօդայինների հաջողության հիմնական գրավականը եղած միջոցների գրագետ օգտագործումն էր, շարժունակությունը, դրանցով արագ խուսանավումը և նորարարությունները: Իհարկե, կա նաև այն հանգամանքը, որ Աղբբեջանի դեպքում ավիացիան կիրառվել է լեռնային տեղանքում, ինչը դժվարացնում է արդյունավետությունը,

¹⁶⁵ Վերը բերված օրինակներից կարող եք համեմատել, որ օրական մինչև 30-40 մարտական թռիչքները մեծ արդյունք չեն կարող տալ: Հարվածներն անարդյունավետ են, երբ հատկապես հարվածում են բնակավայրերին կամ սովորական սպառազինությամբ:

գուտ խորհրդային մոդելով՝ հիմնականում առանց ղեկավարվող սպառազինության: Սակայն, միևնույն է, դրանից հայկական կողմի փայլուն գործողությունները չեն խամրում:

Այս ամենով հանդերձ՝ Արցախյան գոյամարտի օրինակը հասկանալի պատճառներով հիմք չի կարող դառնալ ՀՕՊ-ի հետագա զարգացման մոդելի համար: Մասնավորապես, խնդիրն այն է, որ մենք այսուհետ զարգացնելու ենք շեշտակի հարձակումներ, որոնց ժամանակ մոբիլ զրահախմբերին և դեսանտին օդից աջակցություն է հարկավոր, իսկ ցամաքային ՀՕՊ միջոցները չեն կարող ապահովել մնալն պաշտպանություն:

Սակրավոր-ինժեներներ: Ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին օրերից երկրապահ կամավորական տարբեր ջոկատների կազմում սկսեցին գործել նաև սակրավորները: Նրանք բուհերի ռազմական ամբիոններ ավարտած պահեստի սպաներ էին, մի քանի հոգի էլ՝ ԽՍՀՄ զինված ուժերում ծառայած նախկին սակրավորներ: Կային նաև պահեստի սպաներ¹⁶⁶:

Խորհրդային 7-րդ բանակի Երևանի դիվիզիայի ինժեներական ծառայության նախկին պետ, ՀՀ կառավարությանն առընթեր պաշտպանության կոմիտեի անդամ, գնդապետ Աշոտ Մարդանյանի ղեկավարությամբ 1992 թ. ապրիլի 26-ին ստեղծվեց ՀՀ ՊՆ ինժեներական ծառայության բաժինը, որը սեպտեմբերին վերակազմավորվեց ինժեներական գործերի վարչության:

ԼՂՀ-ում այդ ծառայությունը 1992 թ. գլխավորեց Ռուբեն Աղաջանյանը: Գնդապետ Ա. Մարդանյանը սկզբնական շրջանում ջոկատների հետ լինում էր սահմանի ամենատարբեր հատվածներում: Շուտով զինծառայության եկան խորհրդային բանակից վաղուց գորացրված գնդապետներ Բենիկ Նազինյանն ու Բարսեղ Մայիլյանը: Տարիներ շարունակ նրանք պատվով ծառայեցին ազգային բանակում:

¹⁶⁶ Գեներալ-մայոր Ադոյան Ռ. հիշողությունները:

Միայն 1993 թ. սեպտեմբերի 5-8-ը արևելյան ռազմաճակատում սակրավորների զրազետ կազմակերպած պաշտպանության շնորհիվ հակառակորդը մարտի դաշտում կորցրեց ավելի քան 14 միավոր զրահատեխնիկա: 2000 թ. սեպտեմբերի 7-ը Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում սահմանվեց ինժեներական զորքերի օր:

Ռազմական ուստիկանություն: 1992 թ. մայիսի 5-ի ՀՀ ՊՆ հրամանով ստեղծվեց ռազմական ուստիկանությունը: Դրա խնդիրը կայագործելու, զորամասերում, սահմանամերձ շրջաններում օրինականության պահպանումն էր: Ուստիկանությունը մաս պետք է արդյունավետ պայքարեր իրավախախտումների դեմ: Ռազմական ուստիկանության առաջին պետը ներկայիս պահեստի գնդապետ Հովհաննես Հարությունյանն էր: Նրա, գնդապետներ Սերգեյ Աթաբեկյանի, Վահրամ Խոռխոռունու և ներկայիս ՀՀ ուստիկանապետ, գեներալ-լեյտենանտ Վլադիմիր Գասպարյանի ղեկավարման տարիներին ռազմական ուստիկանությունը դարձավ կայացած կառույց:

1.3.1. Մարտական գործողությունների ընթացքը և ավարտը

Շուշիի ու Լաչինի ազատագրումից հետո ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության աչալրջությունը սկսեց թուլանալ: Միսլ գնահատվեցին ձեռք բերված հաղթանակների ռազմավարական և օպերատիվ նշանակությունները: Ինչքան էլ անուրանալի լինել Շուշիի կրակակետի վերացման բարոյա-հոգեբանական նշանակությունը, միևնույն է, հակառակորդի հիմնական խմբավորումները չէին կրել պարտություն, առավել ևս ջախջախված ու ոչնչացված չէին:

1992 թ. հունիսի 12-ին ժամը 17⁰⁰-ին ռազմաճակատի հյուսիսային, արևելյան և հարավարևելյան (120 կմ) ճակատում ավելի քան 150 միավոր զրահատեխնիկայի աջակցությամբ ադրբեջանցիները լայնածավալ հարձակում սկսեցին: Գլխավոր հարվածների թիրախն

էին ընտրվել Ասկերանի, Կիչան-Քոլատակի և Շահումյանի շրջանի հյուսիսարևելյան հատվածները:

Հատկապես ուսանելի է հյուսիսում աղբբեջանցիների ձեռնարկած հարձակումը, որը Արցախյան գոյամարտում զրահատեխնիկայի զանգվածային օգտագործումով ընթացքից հարձակման առաջին խոշոր օրինակն էր:

Հունիսի 12-ին աղբբեջանցիները Խանլարի ու Նավթալանի շրջաններից հարված հասցրին Շահումյանի շրջկենտրոնի ուղղությամբ: Հարձակման անսպասելիության պատճառով աղբբեջանցիները կարողացան ճեղքման տեղամասերում զրահատեխնիկայի ու կենդանի ուժի մինչև 15-ապատիկ առավելություն ստանալ՝ վատ սպառազինված և զինամթերքի զգալի կարիք ունեցող ինքնապաշտպանական ուժերի նկատմամբ:

Հունիսի 15-ի ինքնապաշտպանական ուժերը հակահարվածով փորձեցին վերականգնել իրադրությունը: Ասկերանի ուղղության վրա համառ մարտերից հետո հաջողվեց արգելափակել ճեղքումը, սակայն հյուսիսում նույնն անել չհաջողվեց: Հունիսի 17-ից հուլիսի 9-ը աղբբեջանցիները ռազմական գործողությունները տեղափոխեցին Մարտակերտի շրջանի տարածք: Նրանք սպառնում էին փակել Մարտակերտ -Ստեփանակերտ օպերատիվ-ռազմավարական նշանակության մայրուղին, որով Շահումյանի չգրավված հատվածն ու Մարտակերտի շրջանը կմեկուսացվեր ինքնապաշտպանության հիմնական ուժերից: Հունիսի երկրորդ կեսին աղբբեջանցիները իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին ճակատի հյուսիս-արևելյան հատվածում, որտեղ կարողացան գրավել Մարտակերտի շրջանի դաշտային մասն իր խոշոր բնակավայրերով և սպառնում էին շրջկենտրոնին:

Հունիսի 18-ին ԼՂՀ տարածքում արտակարգ իրադրություն հայտարարվեց, իսկ հունիսի 20-ին անցկացվեց մասնակի զորահավաք: Զորակոչի ենթակա էին 18-40 տարեկան զինապարտ սերժանտները, զինվորներն ու զորակոչիկները, մինչև 50 տարեկան սպաները, 19-30

տարեկան կանայք, մաս մասնագիտական հատուկ պատրաստություն ունեցող բուժքույրեր և ռազմական նեղ մասնագետները:

Հուլիսի 4-ին աղյրբեջանցիները սկսեցին Մարտակերտ քաղաքի գրավման ռազմագործողությունը: Հարձակումն ընթանում էր երեք հիմնական ուղղություններով Լենինականից, Կարմրավանից ու Փափուսվենդից՝ ավելի քան 2000 հետևակայինների և 70 միավոր զրահատեխնիկայի աջակցությամբ: Մարտական գործողությունների ամբողջ ընթացքում քաղաքը ռմբակոծում էին «Cy-25» ինքնաթիռները, աջակցում էին մաս ուղղաթիռները, որոնք վարում էին խորհրդրդային փորձառու օդաչուները:

Հուլիսի 9-ին թշնամին հարձակումը դադարեցրեց և մեծ մասշտաբի վերախմբավորումներ կատարելով պատրաստվում էր նոր հարձակման: Հուլիսի 10-ի դրությամբ ռազմաճակատի գլխին անցնում էր Դ-րմբոն-Գյուլաթաղ հատվածով:

Բացի այդ, աղյրբեջանցիների ժամանակավոր հաջողությունները պայմանավորված էին նրանով, որ 1992 թ. մարտից ռազմական գերատեսչությունը վերահսկող Ազգային ժողովրդական ճակատի (ԱԺԴ) կողմից արագացվել էին Անդրկովկասյան զինվորական օկուպների (ԶՕ) չորս մոտոհրաձգային դիվիզիաներից փոխանցվող տեխնիկայի ու սպառազինության բազայի վրա գործառնաերի կազմավորման ու ծավալման տեմպերը: Հետ կանչվեցին խորհրդային բանակում ծառայող աղյրբեջանցիները: Թեև որոշ ուշացումով, սակայն սկսվեց անվերահսկելի կազմավորումների զինաթափումը:

Աղյրբեջանի նախագահ Ա. Էլչիբեյը հասկանում էր, որ իշխանությունը կայող է պահպանել միայն ռազմական հաղթանակներով ու սկսել էր բանակ զորակոչել մույնիսկ 16-ամյա պատանիների: Զորակոչների պլանները չէին կատարվում, ուստի դրանց անցկացման ժամկետները երկարաձգվում էին: Արդյունքում, փաստորեն, վերացան աշնանային և զարմանային զորահավաքները, փոխարենը գործում էր ամենօրյա զորահավաք: Այս պայմաններում ահավոր չափերի հասավ Աղյրբեջանին համակրող երկրներից վարձկանների ներմուծումը: Հակամարտության մեջ օգտագործվելու նպատակով բան-

տերից ազատ արձակվեցին նույնիսկ ամենածանր հանցագործությունների համար դատապարտվածները: Աղյբեջանը հսկայական նյութական օգնություն ստացավ իրեն համակրող երկրներից:

Նման բարդ պայմաններում ԼՂՀ-ում ծագում էր պետական կառավարման համակարգը վերակառուցելու և կատարելագործելու անհրաժեշտություն: Այդ առումով ձեռնարկված ամենագլխավոր քայլը, ինչպես վերը նշվեց, օգոստոսի 15-ին Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) ստեղծումն էր: ՊՊԿ-ին հանձնվեցին մաս ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի բոլոր գործառույթները: Այսինքն՝ երկրամասում ռազմական լիարժեք կառավարում մտցվեց:

Կարճ ժամանակում կատարվեց ՋՈՒ-ի կառուցվածքային վերակազմավորում: Հանրապետության տարածքում ստեղծվեց վեց պաշտպանական շրջան, որոնք պետք է ունենային ժամանակակից կանոնավոր զինված ուժերին հատուկ սխեմատիկ կառուցվածք: Հրամանի պահանջներին համապատասխան՝ ձևավորվում են գումարտակներ (դիվիզիոններ), վաշտեր (մարտկոցներ), դասակներ և ջոկեր: Մարտական ստորաբաժանումների առկայության պայմաններում ռազմական գործողությունների մշակված ծրագրերը իրագործվում էին միասնական հրամանատարության ներքո, որը տվյալ փուլում հաջողության հասնելու, թերևս, գլխավոր երաշխիքն էր դիտվում: Սակայն դրանց արդյունքները անմիջապես չէ, որ պետք է շոշափելի դառնային: Աղյբեջանցիները իրենց ձեռքում էին պահում ռազմավարական մախաձեռնությունը և շարունակում էին հարձակումը՝ հատկապես հյուսիսում:

Օգոստոսի սկզբին թշնամու հարձակումը վերսկսվեց: Օգոստոսի երկրորդ կեսին աղյբեջանցիները շոշափելի հաջողության հասան հյուսիս-արևմուտքում՝ Վաղուհասի ուղղությամբ, որը նրանց ակտիվ գործելու հնարավորություն տվեց Դրմբոն-Գյուլաթաղ գծում:

Այս փուլում աղյբեջանական օդուժի առջև դրված խնդիրը փոխվեց: Օգոստոսի կեսերից աղյբեջանցիները ձեռնամուխ եղան Ստեփանակերտի ու այլ բնակավայրերի սիստեմատիկ ռմբակոծություններին: Օդային զանգվածային հարվածներն իրականացնում էին

«Сy-25» գրոհիչները, «МиГ-21», «МиГ-25» կործանիչները, ռազմա ուսումնական «Л-29» ինքնաթիռները: Այս ընթացքում թշնամին գրավեց Արծվաշենը:

Մեծաթիվ զոհերի գնով՝ օգոստոսի 26-ին աղբյուրանցիները գրավեցին Մարտակերտ-Քելբաջար ռազմավարական նշանակության ավտոմայրուղին, իսկ սեպտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերային ուժեղ հրթիռա-հրետանային պատրաստությունից հետո գրավեցին Կոճողոտ և Պողոսագոմեր գյուղերը: Սակայն այստեղ զգացնել տվեց աղբյուրանական իշխանությունների մոտ պատերազմի ռազմավարության հալոցելում միասնական մոտեցումների բացակայությունը: Օգոստոսի սկզբին գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-լեյտենանտ Վ. Բարշադլի հրաժարականից հետո՝ հակառակորդը հրաժարվեց զարգացնել հաջողությունը հյուսիսում՝ հիմնական ջանքերը տեղափոխելով Լաչինի մարդասիրական միջանցքի գոտի¹⁶⁷:

Մահապարտների գումարտակը կանգնեցրեց Չլդրան-Հարությունագոմեր-Վաղուհաս գծի սարալանջի երկայնքով դեպի Վանք գյուղը և Գոմաձոր գլոհող աղբյուրանական զորամասի առաջխաղացումը: Տեղանքը հուշում էր, որ տարածքի պաշտպանության հաջողությունը պետք է վճռեր գործողությունները Ասկերանի ու Ստեփանակերտի ուղղություններում: Մահապարտների համար իրադրությունը ծավալվեց բարեհաջող: Վստահելով նախորդ օրը (սեպտեմբերի 2-ին) երեկոյան իրենց հետախուզության բերած տեղեկություններին (որոնք հեռացել էին մահապարտների առաջին գիծ հասնելուց 2-3 ժամ առաջ և տեղյակ չէին համալրման մասին)՝ աղբյուրանցիները մեծաթիվ ուժերով, ինքնավստահ և անփութորեն հարձակում սկսեցին: Մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցնելուց հետո սեպ-

¹⁶⁷ ԼՂՀ պաշտպանական բանակի հրամանատարությունը կատարեց մի շարք օպերատիվ միջոցառումներ: Ռազմաճակատի հյուսիսային հատված տեղափոխվեցին ԿՊՇ-ի 2-րդ և 3-րդ գումարտակները: Ուժերի վերախմբավորում կատարվեց Լաչինի միջանցքի ուղղությամբ, որտեղ հակառակորդի գերակշիռ ուժերի հարվածների տակ ինքնապաշտպանական ուժերը նահանջում էին դեպի «Կյանքի ճանապարհը»:

տեմբերի 26-ին ընկավ Չղրամը: Աղյբեջանցիները, իրենց քանակական ու նյութական առավելություններն օգտագործելով, գրավեցին Սրիսվենդ, Կիչան, Վաղուհաս, Հարությունագոմեր գյուղերը: Ռազմաճակատի գիծը հասել էր Վանք-Առաջածոր-Ղազանչի բնագծին:

1992 թ. սեպտեմբերի երկրորդ կեսը դարձավ հակամարտության բարձրակետը: Հյուսիսում ծավալված մարտերին զուգընթաց՝ սեպտեմբերի 18-ին աղյբեջանցիները միանգամից հարձակում սկսեցին ռազմավարականրեք ուղղություններով: Այս հարձակման հետ աղյբեջանական բանակի հրամանատարությունը և քաղաքական ղեկավարությունը մեծ հույսեր էր կապում. Նրանց կարծիքով հաջողությունը պետք է վճռեր պատերազմի ելքը:

Առաջին հարվածն ուղղվեց Լաչինի մարդասիրական միջանցքի հյուսիսային կողմին:

Երկրորդ հարվածը հասցվեց Ղարաբաղի լեռնաշղթայի վրայով (ծովի մակարդակից 2500 մ բարձրության վրա) դեպի Շուշի ուղղությամբ:

Երրորդը՝ հասցվում էր հարավ-արևելքից՝ Մարտունի շրջկենտրոնի ուղղությամբ:

Մարդասիրական միջանցքը փակվեց, քանի որ այդ ճանապարհով երթևեկությունը դարձավ վտանգավոր: Ծանր վիճակ ստեղծվեց Մարտունիում, որտեղից սկսեցին դուրս բերել կանանց, ծեղերին ու երեխաներին: Դրությունը սպառնում էր վերածվել աղետի, սակայն անձնագոհ պաշտպանության հանդիպած հակառակորդը, իր վերջին ուժերը մարտի մեջ նետելով, սպառեց ռեզերվները և սեպտեմբերի 21-ին ստիպված էր պաշտպանության անցնել: Հարձակման դադարեցումը կապված էր աղյբեջանցիների հսկայական կորուստների հետ (միայն տանկային կորուստները կազմեցին ավելի քան 70 մեքենա): Թշնամու կորուստները մեծ էին նաև այն պատճառով, որ երկրի քաղաքական ղեկավարության կողմից հրահանգ էր իջեցվել ռազմագործողությունը *«ցանկացած գնով»* հաջող ավարտի հասցնել: Դասական խորհրդային մոդել, ուղղակի առանց որևէ հստակ գաղափարական պատրաստության:

Հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին մարդասիրական միջանցքը դարձավ ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմը: Այստեղ աղյուսեցանցիները կարողացան գրավել Թուփադուն լեռը, բայց ինքնապաշտպանական ուժերը նրանց դուրս մղեցին այդ բարձունքից: Մարտեր սկսվեցին մարդասիրական միջանցքի հյուսիսում՝ Ղոչազ լեռան ուղղությամբ:

Մի քանի օր Մարտունու շրջանի պաշտպանական դիրքերը հրթիռակոծելուց հետո աղյուսեցանցիները գրոհեցին Ավդալ-Գյուլափի ուղղությամբ և Ասկերանի Խրամոթ գյուղի վրա, սակայն ոչինչի հասնել չկարողացան:

Սեպտեմբերի 26-ին Մարտակերտի ուղղությամբ «Արծիվ» գումարտակին փոխարինելու եկան «Արծիվ-2»-ի մարտիկները: Այստեղ բավարար ուժեր կենտրոնացրած ինքնապաշտպանական ուժերը նոյեմբերի 10-13-ին հարձակում սկսեցին դեպի հյուսիս-արևմուտք և ազատագրեցին Վաղուհաս, Հարությունագոմեր, Կոճողոտ գյուղերը և Զլորանի մատույցներում պաշտպանության անցան՝ հսկողության տակ առնելով Մարտակերտ-Քելբաջար մայրուղին:

Կիչան-Վաղուհաս բնագծում պաշտպանական բանակի անձնուրաց գործողությունների շնորհիվ հակամարտությունը թևակոխեց շրջադարձային փուլ: Համառ և հակառակորդին հյուծած պաշտպանության շնորհիվ պայմաններ ստեղծվեցին հակահարձակման անցնելու և ԼՂՀ-ի շուրջը անվտանգության գոտի ստեղծելու դժվարին, սակայն ռազմավարական առումով անհրաժեշտ գործընթացի համար:

1992 թ. վերջին 1993 թ. սկզբին ճակատի ամբողջ երկարությամբ նկատվեց ռազմական գործողությունների ակտիվության անկում: Բաքուն շարունակում էր անտեսել խաղաղ գոյակցության հնարավորությունը:

Նկատենք, որ 1992 թ. աշնանը աղյուսեցանցիները սկսեցին հրետակոծել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքները (Կապան, Գորիս, Վարդենիս, Կրասնոսելսկ և Իջևան):

1993 թ. հունվարին վերախմբավորումներ կատարելով՝ աղբբեջանական բանակը լայնածավալ նոր հարձակում սկսեց: Հայկական բնակավայրերի հրետակոծումն ակտիվացավ: Հունվարի 13-14-ին Աղբբեջանը գործի դրեց իր ռազմական տեխնիկայի գրեթե ողջ զինանոցը՝ գրոհային ինքնաթիռներ, ծանր հրետանի, տանկեր ու ՀՄՄ-ներ: Հունվարի 13-ին թեժ մարտեր ծավալվեցին Մարտունու ճարտար գյուղի ուղղությամբ՝ ՌԻ-յան լեռան մերձակայքում, որտեղ աղբբեջանցիների զրոհը ետ մղվեց: Հարավային ուղղությամբ դեպի Ստեփանակերտ հետագա առաջխաղացման համար հեմարանի ստեղծումն ապահովելու նպատակով՝ հունվարի 15-ին աղբբեջանցիները հարձակում սկսեցին հյուսիսում՝ Չղրան-Սրիսավենդ գծում: Հարձակման մեջ ներգրավվեցին 703-րդ ՄՀ բրիգադի, ծովային հետևակի, Ներքին գորքերի և Թարթառի աշխարհագրային գումարտակի զորամասերը: Նույն օրն աղբբեջանցիները հարձակում ձեռնարկեցին Լաչինի մարդասիրական միջանցքի հարավում: ՌԻ թեև հայկական կողմը բավական կորուստներ ունեցավ, աղբբեջանցիները չկարողացան շատ, թե քիչ էական արդյունքի հասնել: Փաստորեն, ոչ մի տեղամասում թշնամին չկարողացավ շոշափելիորեն բարելավել դիրքերը: Իսկ քանի որ հարձակումներն ընթանում էին առանց սեփական կորուստների հետ հաշվի նստելու, աղբբեջանցիները սպառեցին վերջին ռեզերվները և ուղղակի հարկադրված էին պաշտպանության անցնել:

Հունվարի վերջին ԼՂՀ պաշտպանական բանակի հրամանատարության մշակած օպերատիվ պլանի համաձայն՝ հաջողությամբ իրականացվեցին մի քանի անսպասելի հակազորոհներ և կարճատև, բայց ուժգին հարվածներ: Դրանով կասեցվեց մի քանի անգամ գերազանցող ուժերի ճնշումը, ամրապնդվեցին գրավված դիրքերն ու նախադրյալներ ստեղծվեցին հետագայում հարձակողական գործողությունների համար:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ ռազմաճակատում 1992 թ. նոյեմբերին սկսված արմատական բեկումն ավարտվեց 1993 թ. փետրվարի սկզբին: Աղբբեջանական կողմը վերջնականապես կորց-

րեց ռազմավարական նախաձեռնությունը և մի քանի անհամարձակ գործողություններից բացի, մինչև տարեվերջ այլևս ոչինչ չձեռնարկեց:

1993 թ. փետրվարի սկզբին ԼՂՀ ՊԲ-ն սկսեց իրականացնել Մարտակերտի շրջանի ազատագրման օպերատիվ պլանը: Ըստ այդ պլանի՝ նախատեսվեց հարձակումներ գործել երեք հիմնական ուղղություններով.

1. Վաղուհաս-Ջազիկ-Թալիշ,
2. Չլդրան-Դրմբոն-Կուսապատ-Մարտակերտ,
3. Սրշավենդ-Բաշ-Գյունեփայա-Ջանյաթաղ-Գյուլաթաղ-

Մարտակերտ:

Բացի հյուսիսային ուղղության ինքնապաշտպանական ուժերից, հարձակման մեջ ներգրավվելու էին նաև ԿՊՇ-ի և Հայաստանի Հանրապետությունից ժամանած կամավորական ուժերը:

Փետրվարի 5-ին հարձակման անցնելով՝ արցախյան ուժերը մի քանի օրում կոտրեցին աղբբեջանցիների դիմադրությունը և դուրս եկան Մարտակերտ-Քելբաջար մայրուղու Դրմբոն հատված:

Սրիսավենդ-Ջանյաթաղ ուղղությամբ գործող հայկական ուժերը (3-րդ և 4-րդ ՊՇ-ների ուժերի մի մասը, 54-րդ առանձին ՄՀ գումարտակը, վերջինից ձախ՝ ԿՊՇ-ի զորամասերի հետ համագործակցելով) փետրվարի 6-ին ազատագրեցին Սրիսավենդը և, հետապնդելով նահանջող աղբբեջանցիներին, ընթացքից մտան Բաշ-Գյունեփայա: Ջարգացնելով հաջողությունը՝ փետրվարի երկրորդ կեսին ՊԲ-ի ուժերն ազատագրեցին Դրմբոնը, հունվարյան հակահարձակման ժամանակ աղբբեջանցիների կրկին գրաված Վաղուհասը, Չափարը, Ջարդախաչը, Հաթերքը և լիակատար հսկողության տակ առան մայրուղին:

Դաժան մարտեր սկսվեցին Սարսանգի հիդրոհանգույցին տիրանալու համար: Աղբբեջանցիները կենտրոնացրել էին զգալի թվով տեխնիկա: Բացի այդ, թշնամին նահանջելիս պայթեցնում էր ճանապարհները, որը որոշակիորեն խոչընդոտում էր հայկական կողմին առաջին գծի մատակարարման հարցում: Հիդրոհանգույցը գրավելու

համար կազմակերպվեցին միաժամանակյա հարձակումներ՝ ճակատից ու քիկունքից: Հայկական ուժերի կողմից երկու ուղղություններով սկսված հարձակումը աղբյուրների շարքերում խուճապ առաջացրեց, որի պատճառով ՊԲ-ի ուժերը մի քանի օրում գրավեցին մաս մարտավարական առումով նպաստավոր դիրքեր ռազմաճակատի հյուսիսային հատվածի մի շարք տեղամասերում: Այս բոլոր հարձակումների ժամանակ ճակատների ընդհանուր ուժերը երբեք չեն գերազանցել 3000-3500-ը, ընդ որում՝ ռեզերվները կազմում էին ոչ ավելի, քան 400-500 հոգի:

Շարունակելով հարձակողական ակտիվ գործողությունները՝ մինչև մարտի վերջերը ազատագրվեցին մաս Մեծշեն, Մաղավուզ, Մոխրաթաղ, Հակոբ-Կամարի և այլ բնակավայրերը: Մարտի երկրորդ կեսին դրությունը կտրուկ սրվեց Քելբաջարի ճակատում: Ստեղծվող իրավիճակը վերլուծելով՝ աղբյուրներից բանակի հրամանատարությունը սկսեց գիտակցել, որ Մարտակերտի ուղղությամբ հարձակում տանող ՊԲ-ի գործառնների առաջխաղացումը կանգնեցնելու փորձերը կատարյալ անհաջողության են մատնվում: Մարտակերտի ուժերի քիկունքին հարվածելու և ուշադրությունը հյուսիս-արևելքից շեղելու համար էլ աղբյուրներից ակտիվացրին քելբաջարյան խմբավորման գործողությունները: Ընդ որում, դրությունը լարվեց ինչպես հյուսիս-արևմտյան ճակատում, այնպես էլ մարդասիրական միջանցքի շրջանում: Այդ պատճառով էլ ինքնապաշտպանական ուժերը 1993 թ. մարտի 27 ապրիլի 5-ին իրականացրին Քելբաջարի ռազմական հենակետի ոչնչացման մարտական բացառիկ գործողությունը:

Հարձակումը բաղկացած էր երեք հիմնական փուլերից.

Առաջին փուլում (մարտի 27-30-ի ընթացքում) հանկարծակի և հատուկ կազմակերպված հարվածով աղբյուրներից դուրս մղվեցին Աղդաբան, Չարեքտար, Նարեշտար, Թազաքենդ, Քեչիլդայա, Գորման գյուղերի հենակետերից: Այս բնակավայրերի մի մասը՝ հատկապես Աղդաբանը, որը գտնվում էր մայրուղու երկայնքով հարված հասցնող Մ. Մելքոնյանի հրամանատարության տակ գործող ու-

ժերի գործողության կենտրոնում, հենակետ դարձավ հարձակման հաջող վուլի համար:

Երկրորդ փուլը սկսվեց նախորդի վերջում՝ հրետանային գրագետ, բայց կարճ պատրաստություններով (Քելբաջարից հյուսիս և հարավ) հակառակորդին ապակողմնորոշելուց հետո: Այնպես որ, երբ մարտի 31-ի առավոտյան սկսվեց գրոհը, հիմնական հարվածի հարցում մոլորեցված հակառակորդը կազմակերպված դիմադրություն չկարողացավ ցույց տալ, թեև մոտ 10 անգամ ավելի շատ ուժ ուներ: Հարձակումը ծավալվեց վեց հիմնական ուղղություններով.

1. Խճուղու երկայնքով դեպի Քելբաջար հարձակվող ուժերը հիմնական ջանքերը կենտրոնացնելու էին ճանապարհից հարավ ու նրա երկայնքով,

2. Աղդաբանից շարժվելու էին դեպի Յանշակ ու հարձակումը շարունակելու էին Մռավի լեռների ուղղությամբ,

3. Խաչիկ թեփեից գրոհող ուժերը պետք է դուրս գային Աղջաբենդ-Կոնգուր լեռ բնագիծը և ամրանային այնտեղ,

4. Վարդենիսից հարավ-արևելքից դեպի Քելբաջար գրոհող ուժերի առջև խնդիր էր դրվել հաջողությունը զարգացնել Իստիսուի ուղղությամբ,

5. Չարքենդ և Ազիզլու գյուղերից ևս մեկ հարված էր ուղղվում դեպի Քելբաջար՝ ճանապարհը պաշտպանող աղբբեջանցիների դիրքերը երկու կողմից շրջանցելով,

6. Նախատեսվեց ևս մեկ աջակցող հարված Ձող-Սեիդլար-Մռավի լեռներ ուղղությամբ:

Օպերացիան ընթացավ մեծ արագությամբ, իրականացվեցին խոր հարվածներ, լայնորեն կիրառվեցին թևանցման ու շրջանցման զորաշարժերը: Եվ քանի որ ինչպես պատերազմի արողջ ընթացքում, այնպես էլ այս ռազմագործողության ժամանակ ինքնապաշտպանական ուժերին չէր հաջողվել հասնել ճնշող գերազանցության, ուստի փուլն աչքի ընկավ հակառակորդի դիմադրության բազմաթիվ մեծ ու փոքր օջախների ստեղծումով: Թողնելով Քելբաջարը և նահանջի ճանապարհ չունենալով (սպիրիի 2-ին գրավվել էր Քելբաջար-Գյան-

ջա ճանապարհի խաչներուկը)՝ թշնամին դիմադրության օջախներ ստեղծելուց բացի, ուրիշ ոչինչ չկարողացավ անել:

Այսինքն՝ հայկական ուժերը, հանդիպելով հակառակորդի կազմակերպված դիմադրությանը, շրջանցում և արագ առաջանում էին մինչև նպաստավոր նոր բնագիծ, իսկ այս օջախները վերացվում էին հաջողության հստակ ամրապնդումից հետո: Այս օջախների վերացումն էլ կազմեց օպերացիայի երրորդ փուլը, որի ընթացքում կարևոր էր ապրիլի 5-ին Օմարի լեռնանցքի բնագիծ դուրս գալը: Օմարի գրավումով ռազմական հիմնական գործողությունները դադարեցին ու միայն մի քանի օր դեռ շարունակվում էր դիմադրության փոքր օջախների սխառեմատիկ վերացումը: Սա այն մարտավարությունն էր կամ մարտավարության այն տարրը, որը կոչվում է բլիցկրիգ և հիանալի կիրառվում էր գերմանական ու իսրայելական բանակների կողմից:

Ռազմական այս գործողության հաղթական ավարտը: Այս հարձակումը մեկ անգամ ևս ցույց տվեց մարտնչող հայի իրական դեմքը: Բացի այն, որ հատուկ ուշադրություն դարձվեց շինությունների և նյութական արժեքների պահպանմանը, ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, մեծ մարդասիրություն դրսևորելով, քաղաքացիական բնակչությանը հնարավորություն տվեց դուրս գալ հենակետերի վերածված իրենց բնակավայրերից:

1993-1994 թթ. մարտական գործողությունները, շեշտակիորեն տարբերվում էին նախորդ տարիների ռազմական գործողություններից: Ավանդաբար ընդունված է համարել, որ լեռներում մենք միշտ լավ ենք կռվում, հարթավայրերում՝ ոչ այնքան հաջող: Անշուշտ, լեռներում իրականում հեշտ է ինքնապաշտպանական գործողություններ իրականացնելը, սակայն կրկնակի դժվար է նաև հարձակումներ զարգացնելը: Իսկ մենք լեռներում իրականացրել ենք նաև հարձակողական բացառիկ գործողություն՝ Շուշիի ազատագրումը: Ահա, հենց այս տեսանկյունից է կարևոր 1993 թ. պատերազմաշրջանը, քանի որ այն հիմնականում ընդգրկում է մեծապես հարձակողական հարթավայրային մարտեր, հակառակորդի հզոր բազաների նկատմամբ, ո-

րոնք համարվում էին անառիկ, քանի որ ունեին ավելի մեծ զինուժ, քան հարձակողները: Մարտակերտի ու Քարվաճառի մարտական փայլուն գործողություններից հետո եկավ ավելի մեծ գործերի ժամանակը:

Բազմիցս գրվել է այն մասին, որ պատերազմում, հիմնականում իր դիրքի շնորհիվ, ինչ կարևոր նշանակություն ուներ Ակն (Աղդամ) քաղաքը: Ռազմավարական այդ դիրքում հակառակորդը կուտակել էր հսկայական զինուժ: Թշնամին, շնորհիվ ռազմավարական կարևորագույն դիրքի (ըստ էության, այս հարթակը գտնվում է Արցախի սրտում¹⁶⁸), սպառնում էին կենտրոնին ու քեներին՝ ցանկացած պահի ի վիճակի լինելով կարճ ճանապարհով դուրս գալ Ստեփանակերտի մատույցները: Բավական է ասել, որ Ադրբեջանի նախագահ Հ. Ալիևը այս քաղաքն անվանում էր «Ղարաբաղի սիրտն ու հոգին, ադրբեջանական բանակի հույսը»¹⁶⁹: Ռազմավարական այս հարթակի ոչնչացումը օրախնդիր հարց էր: Դրա իրականացման համար, սակայն, համապատասխան ուժեր, միջոցներ և նախապատրաստություններ էին հարկավոր, քանի որ դա ողջ պատերազմում հայկական ուժերի համար հարթավայրային առաջին մեծածավալ հարձակողական գործողությունը պիտի լիներ հակառակորդի անառիկ քաղաքամրոցի նկատմամբ: Այդ տեղից էին իրականացվել բոլոր տեսակի հարձակումները հայկական գյուղերի ու քաղաքների, Արցախի հայության վրա, 1918 թվականից ի վեր¹⁷⁰: Շուշիի ազատագրումից հետո հիմնականում այստեղից էր թշնամին հրետանակոծում Ստեփանակերտը:

1993 թ. հունիսի սկզբին սկսվեց ամառային պատերազմաշրջանը, որը, հիրավի, համաշխարհային ռազմարվեստի պատմության մեջ կարող է մտնել որպես աննախադեպ օրինակ: Ակն քաղաքի ա-

¹⁶⁸ Խոսքը Արցախի իրական տարածքի մասին է և ոչ ԼՂԻՄ-ի:

¹⁶⁹ Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակներն՝ ինչպես եղել են, Ազդականչ 44, Եր., 2008, էջ 110:

¹⁷⁰ Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Եր., 1999, էջ 228-240:

զաւազրման գործողութիւնը, որի նախապատրաստութիւնը սկսվել էր հունիսի 12-ին, ավարտվեց 40 օր անց՝ փայլուն հաղթանակով: Այս գործողութիւնն աննախադէպ է համարվում՝ նկատի առնելով մի քանի բաղադրիչներ: Անդրադառնանք դրանց:

Ամենից առաջ հարկ է նշել, որ այս խնդիրն ուսումնասիրողների զգալի մասը թույլ է տվել մի շատ կարևոր սխալ, երբ Ակն քաղաքի ազատագրումը հաջողված է համարել միայն չորրորդ “փորձից”: Չուտ ռազմագիտության տեսանկյունից քննելով՝ դա ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Մասնավորապէս, այստեղ բաց է թողնված մի շատ կարևոր հանգամանք. Ակնի ազատագրման գործողության հետ մեկտեղ իրականացվել է նաև Մարտակերտի ազատագրումը, որը չափազանց բարդ էր և ռազմավարական մտահոգացման առումով լրացնում էր Ակնի գործողություններին: Այսինքն՝ ազատագրելով Մարտակերտը՝ հայկական ուժերը Ակնը լրիվ աքցանի մեջ էին առնում. ասել է՝ Ակնը հայերը կվերցնեին միայն այն ժամանակ, երբ լիարժեք տիրապետեին քաղաք տանող հիմնական ճանապարհներին և շրջակա գերիշխող դիրքերին, այդ թվում՝ Մարտակերտ քաղաքին: Առաջին հայացքից պարզ այս աքսիոմը հասկանալու համար հարկավոր է նախ իմանալ հայի ռազմական տաղանդի, քաջության և միաժամանակ անիմաստ զոհեր չտալու հանճարեղ սահմանումը: Անդրադառնանք նախ այն ամսաթվերին, որոնք որոշ ուսումնասիրողներ համարում են փորձեր:

Առաջին համարվում է ցփորձ հենց հունիսի 12-ը, ընդ որում՝ այն որակվում է անհաջող. այսպէս, աղբբեջանցի պատմաբանները նշում են, որ հայերը ամսի 15-ին կրկնեցին քաղաքը գրավելու իրենց փորձը և եռօրյա մարտեր վարելով՝ դարձյալ հաջողության չհասան¹⁷¹: Այստեղ մի տարրական հարց է առաջանում. ինչպէ՞ս կարող էին արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերն այդքան սակավ ու-

¹⁷¹ Велимамедов М.: Оборона Агдама. 21.07.2011 http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velimamedov/mamed_velimamedov_oborona_agdama/61-1-0-724

Ժերով արդեն մեկ անգամ տապալված հարձակումը վերսկսել ընդամենը երեք օրից, երբ միաժամանակ Մարտակերտի ուղղությամբ ևս հարձակում էր իրականացվում: Նման գործողության համար հարկավոր էին նյութական և մարդկային հսկայական ռեսուրսներ, որոնք, բնականաբար, հայկական կողմը չուներ: Դա դեռ քիչ է, աղըրբեջանի պատմաբանները, երկրորդ փորձը ևս տապալված համարելով, զոռում են, որ հայերը քաղաքը գրավելու երրորդ փորձը կատարեցին միայն հուլիսի 3-ին: Ժամանակը, ըստ էության, համընկնում է Մարտակերտի ազատագրման ամսաթվի՝ հունիսի 27-ի հետ: Սա նշանակում է, որ հայկական ուժերը իրականում լիարժեք հնարավորություն չունեին հարձակում իրականացնել միաժամանակ երկու ուղղությամբ: Ավելին՝ նման խոշոր տապալումից հետո այդքան կարճ ժամանակահատվածում ուշքի չէին կարող գալ: Այսպիսով՝ կարելի է պնդել, որ իրականում այդ, այսպես կոչված, փորձերը, ըստ էության, իրենցից ներկայացրել են ընդամենը մեկ մեծ գործողության փուլեր ու խուսանավումներ, որոնք նպատակ են հետապնդել մոլորեցնել հակառակորդին: Ահա այսպես են վարվում սակավ ուժերով հաղթողները, որոնք պարտության իրավունք չունեն:

ՀՀ ՊՆ Սեյրան Օհանյանը այս ամենի պատասխանը տալիս է մի ղիպուկ ղիտարկմամբ՝ մարտական նմանատիպ գործողությունները կոչելով դիրքային բարելավման մարտեր: Կոնկրետ դեպքում նման գործողությունների էությունն այն էր, որ մեկ տպավորություն էր ստեղծվում, թե հիմնական հարվածը Ակնի վրա է, և թուլացվում էր Մարտակերտի հատվածի հակառակորդի զգոնությունը, մեկ՝ հակառակը: Հայկական ուժերը, որոնք միասին վերցրած կազմում էին ոչ ավելի, քան 3000 հոգի, առավելագույնը 50 միավոր զրահատեխնիկայով¹⁷² և մոտ 100-150 միավոր հրետանային միջոցներով¹⁷³ շեշտա-

¹⁷² Տվյալները վերցված են ՀՀ ՊՆ Սեյրան Օհանյանի, գեներալներ Ս.Կարապետյանի, Մ.Հակոբյանի և այլոց հետ իրականացրած հարցազրույցներից, ինչպես նաև ՊՆ և ՊԲ արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության ընդհանուր համադրությունների արդյունքներից:

կի հարվածներ էին հասցնում ու խուսանալում՝ հակառակորդին չթողնելով ուշքի գալ: Հակառակորդն այդ արագընթաց հարվածների և ուժերի դիրքային փոփոխության մեջ չէր կարող կողմնորոշվել և խելամիտ պաշտպանություն իրականացնել: Միևնույն ժամանակ այս ամենը ենթադրում էր հետախուզություն մարտով, հակառակորդի պաշտպանության թույլ տեղերի որոնում և մոլորեցում: Հունիսի 27-ին ազատագրելով Մարտակերտը և նոր միայն հիմնական ուժերով կատարելով վերախմբավորում՝ իրականացվեց Ակնի խորտակման գործողությունը, որն էլ տևեց մոտ մեկ ամիս ու աչքի ընկավ նուրբ ու հաշվարկած հարվածներով, որոնց առանձին կանոդարադոնանք:

Ահա ռազմարվեստի պատմության մեջ փայլուն այս օրինակի ապացույցները, երբ կանխավ ավելի փոքր ուժերով իրականացվում է համաժամանակյա հարձակում երկու հատվածների վրա և խուսանավման շնորհիվ հակառակորդը չի կարող կողմնորոշվել, թե դրանցից որն է գլխավորը: Համաշխարհային ռազմարվեստին հայտնի է Բրուսիլովյան ճեղքում հասկացությունը, որը ենթադրում է համաժամանակյա ճեղքում մի քանի հատվածներում: Սակայն դա ենթադրում է հսկայական միջոցների կուտակում մի քանի ուղղություններում, և դա, ըստ էության, իրեն կարող է թույլ տալ միայն հսկայական միջոցներ ունեցող կողմը: 1993 թ. հայկական կողմի որդեգրած գործողությունները ավելի զրազետ և նրբանկատ իրականացում պահանջող մարտավարություն է, որի դեպքում (սա հատկապես կարևոր է ընդգծել) պարտությունները անթույլատրելի էին: Այս դեպքում միաժամանակ հարվածի հիմնական ուղղությունը մեկն է, ուղղակի այն շատ արագ կարող է փոփոխվել, և հակառակորդը կարող է չհասցնել դա հասկանալ: Սակավաթիվ նման ուժերի խուսանավումները և վե-

¹⁷³ Պետք է հատուկ նշել, որ այդ ժամանակ հրետանային միջոցների նման քանակը ապահովվել էր մաս կենտրոնական ենթակայության հիմնական միջոցների՝ առաջնագծին մոտեցմամբ, ինչը բավականին համարձակ թայլ էր:

րախմբավորումները ամենաբարդ գործերն են պատերազմների ժամանակ, որոնք իրականացվում են՝ հաշվի առնելով զորքերի բարոյահոգեբանական վիճակը, ունեցած միջոցների ընդհանուր քանակը, եղանակային պայմանները, ճանապարհների հնարավորությունները և այլն: Դու կարող ես շատ արագ վերախմբավորում անել, սակայն կունենաս բազում այլ խնդիրներ՝ կապված իրավիճակի փոփոխության, սեփական զորքի տոկոսության, ներդաշնակ գործելու և այլ հարցերի հետ: Սակայն եթե վերախմբավորումները ճիշտ ու գրագետ անես, ապա հակառակորդը ուղղակի կարող է չհասցնել դեմն առնել:

Պատմությանը հայտնի են բազում դեպքեր, երբ մեկ ճիշտ վերախմբավորումն ու զորաշարժը հաղթանակ են ապահովել անգամ գերազանցող ուժերի նկատմամբ. հիշենք Գավգամելլայի, Կաննի, Աուստերլիցի օրինակները: Կան նաև հակառակ օրինակները. այսպես, Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբին՝ 1941թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսների շեշտակի հաջողություններից հետո Հիտլերի սխալ վերախմբավորումների և զորաշարժերի հետևանքով գերմանական տանկային խմբավորումները հայտնվեցին ոչ ճիշտ տեղերում, որի հետևանքը եղավ Մոսկվայի տանուլ տված ճակատամարտը: Ասվածը գիտականորեն հիմնավորելու համար անդրադառնանք համաշխարհային պատմության այլ օրինակների:

Ակնի ազատագրումից մեկ ու կես տարի անց՝ 1994 թ. դեկտեմբերի 31-ին, ՌԴ-ավելի քան 38 000-ոց զորախումբը՝ զրահատանկային հզոր խմբավորմամբ՝ 250 միավոր, հրետանու և օդուժի հզոր օջակցությամբ փորձեց շեշտակի գրոհով գրավել Գրոզնի քաղաքը: Հիմնական գրոհող ուժերի քանակը գործողության սկզբում կազմում էր ավելի քան 12 000 զինվոր ու սպա¹⁷⁴: Զաղաքը պահող ուժերը գնահատվում էին մինչև 8 000 մարտիկներ: Մինչև մարտի սկիզբը տևած գրոհը հիմնական մասով ռուսական կողմի համար խայտա-

¹⁷⁴ Трошев Г. Моя война. М.: 2001. стр. 44; Россия и СССР в войнах XX века. — М.: 2001. стр. 584.

ռակ հետևանքներ ունեցավ: Չնայած հզոր հրետանային ավերածություններին, գորքը շատ մեծ դժվարությամբ էր առաջանում: Չնայած քաղաքը, ըստ էության, գրավվեց, սակայն մինչև օրս գրեթե ոչ մի մասնագետ դա հաղթանակ չի համարել: Ռուսական ուժերի կորուստները կազմում էին 1500-2000 զինծառայող:

Իրաքում գտնվող ամերիկյան ուժերը ապրիլի 2004 թ. 4-ին հանդիպեցին Ֆալուջա քաղաքի բնակիչների դիմադրությանը, որը կոտորելու համար ձեռնարկված մեկամսյա ռազմական սահմանափակ գործողությունները ոչ մի հաջողություն չբերեցին: Զաղաքը պաշտպանող շուրջ 20 000 մարտիկները կայողացան հետ մղել ամերիկյան մոտ 7000 հոգանոց զորախմբի հարձակումները: Նույն թվականի նոյեմբերի 8-ին սկսվեց 12-օրյա ավելի հզոր հարձակում, որին արդեն մասնակցում էր անգլոամերիկյան և իրաքյան ավելի քան 12 000 հոգանոց զորախումբը, հսկայական ծանր տեխնիկա և օդուժ¹⁷⁵: Երկրորդ փորձը պսակվեց հաջողությամբ, սակայն շատ դաժան ռմբակոծությունների գնով: Մարտական գործողությունները իրականում ավելի երկար տևեցին. քաղաքի լիարժեք վերահսկողության հաջողվեց հասնել միայն դեկտեմբերի կեսերին¹⁷⁶: Դաշնակիցները կորցրին մոտ 100 զինծառայող:

Իրաքյան այս գործողությունը, իհարկե, որոշակիորեն ավելի հաջողված էր, քան ռուսական ուժերի գործողությունները՝ Գրոզնին գրավելիս, սակայն, նշենք, թե ինչու և ինչպես են դրանք համեմատելի մեր գործողությունների հետ:

Վերը բերված համեմատությունը պատահական չկատարեցինք: Թվական տվյալներով ռազմական տեսանկյունից համեմատե-

¹⁷⁵ Ricks, Thomas E. (2007). *Fiasco: The American Military Adventure in Iraq*. United States: Penguin Books. p. 399; "Black Watch ordered to join US cordon for assault on Fallujah". *The Independent* (London). 22 October 2004. Retrieved 23 May 2010.

¹⁷⁶ Ricks, Thomas E. (2007). *Fiasco: The American Military Adventure in Iraq*. United States: Penguin Books. p. 400; "U.S. Won't Let Men Flee Fallujah". *Fox News Channel*. 13 November 2004. Retrieved 19 May 2011.

լի գործոցները ստորև ներկայացնենք աղյուսակով ու համեմատական առանձին տվյալներով:

22	Հարձակվողների ուժերը և միջոցները				Պաշտպանվողների ուժերը և միջոցները				Կորուստները	
	Զորքի բանակը	Զրահատեխնիկա	Հրետանի	Օդուժ	Զորքի բանակը	Զրահատեխնիկա	Կրետանի	Օդուժ	Խարձակվողներ	Կորուստներ
Ավս	30000	50	Հնդ-հա-նուր 80-100	-	6000-8000	100	150	150	100-150	5000
Գրողնի	38000	250	1000	Հնդհա-նուր 100 թռչող սարք	12 000	-	50	-	1500-2000	6000-8000
Ֆալուս	7000	50	300	Հնդհա-նուր 180 թռչող սարք	20.000	-	50	-	100-200	1500-2000
	10.000-12.000	80	1000	Հնդհա-նուր 200 թռչող սարք	4000	-	50	-	100-500	1500-2000

Ինչպես տեսնում ենք, ռազմարվեստի կանոնների համաձայն հայկական բանակի ուժերն ու միջոցները բավարար չէին կարող լինել ամրացված քաղաք գրավելու համար: Եթե անգամ կենդանի ուժը մասսայական չի մասնակցում քաղաքների գրավմանը, ինչը գրագետ գործողությունների նախապայման է, ապա գոնե կրակային ու հարվածային միջոցների մասով հարկավոր է որոշակի խտություն ապահովել, ինչը ռազմարվեստում պարտադիր պայման է: Օրինակ՝ 1942-1943 թթ. Ստալինգրադի քաղաքային մարտերի ժամանակ 50-60 զինվորին բաժին էր ընկնում մեկ հրանոթ, իսկ 400 զինվորին՝ մեկ

գրահամեքենա¹⁷⁷: Ահա, մարդկային զոհերի գնով հաղթելու բանաձևը՝ մասդաքը, սա ռազմարվեստի վատագույն օրինակներից մեկը: 1967 թ. Իսրայելի կողմից Նրուսադենի գրավման ժամանակ 2-3 զինվորին բաժին էր ընկնում մեկ հրետանային միջոց և մեկ գրահամեքենա¹⁷⁸: Ռազմական միջոցների մեծ խտությունն ու հագեցվածությունը բավարար է համարվում քաղաքների գրավման ժամանակ: Սա ռազմարվեստի դասական լավագույն օրինակներից մեկն է: Վերը բերված օրինակներից կարող ենք հաշվել, որ Գրոզնիի գրավման ժամանակ 45-50 զինվորին բաժին է ընկել մեկական գրահամեքենա և 8-10 զինվորին մեկական հրետանային միջոց: Ամերիկացիներն ունեին ավելի հագեցած միջոցներ՝ 7-8 հոգուն բաժին էր ընկնում մեկական հրետանային միջոց: Հայկական բանակը յուրաքանչյուր 15-20 զինվորի համար ուներ մեկական հրետանային միջոց: Եթե հաշվենք, որ գերտերությունները հիմնական ստորաբաժանումներին զինում են մաս ալ օժանդակ, հզոր կրակային միջոցներով, որոնցից հայկական բանակում չկար, իսկ իրենց հրետանային միջոցները ավելի հզոր էին ու ճկուն, ապա պատկերը կամբողջանա: Ռազմարվեստի կանոնների համաձայն՝ հայկական ուժերը չպետք է դիմեին քաղաքի գրավմանը: Օրինակ՝ 2008 թ. Յիսինվալ քաղաքի ուղղությամբ հարձակվող վրացական ուժերի յուրաքանչյուր 10 զինվորին բաժին էր ընկնում մեկական հրետանային միջոց¹⁷⁹:

Ընդհանուր գնահատականի համար նշենք մի քանի հետաքրքիր փաստ:

• Չուտ քաղաքների բնակչության և տարածքի չափերի առումով Ակնը ավելի փոքր է, քան Գրոզնին ու Ֆալուջան, որոնք բավա-

¹⁷⁷ Исаев А., Сталинград. Трудное начало. Журнал «Родина» номер 1/2013, стр. 6

¹⁷⁸ Michael B. Oren. Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East. — Oxford University Press, 2002. — pp. 220-223.

¹⁷⁹ Минасян С., «Пятидневная война» августа 2008 г. Военно-политический анализ. Кавказ-2008, Ежегодник института Кавказа. Ереван, 2010, стр. 119-120.

կանին մոտ են իրենց չափերով: Սակայն քանի որ քաղաքից զատ նախնական փուլում մարտերը ընթանում էին նաև շրջակա գյուղերի համար և, ըստ էության, ազատագրվել է ոչ միայն քաղաքը, այլև շրջանը ընդհանրապես, ապա տարածքների չափերը լրիվ այլ են. Ակնի շրջանի ազատագրված մասը (մոտ 850 կմ²) տարածքով 2 անգամ ավելի մեծ էր Գյուղնիից (մոտ 450 կմ²) և գրեթե նույնքան էլ Ֆալուջայից (մոտ 550 կմ²):

- Գործողությունների տևողությամբ ևս Ակնի ազատագրումը ավելի կարճ է տևել՝ ընդհանուր դիրքային բարելավման մարտերով՝ մոտ 40 օր, իսկ երկու մյուս դեպքերում՝ 60-70 օր և ավելի: Այսինքն՝ մարտական գործողությունների պլանը ավելի լավ է նախապատրաստվել ու իրականացվել:

- Ռուսական կողմը, ըստ էության, գործողություններ էր ծավալում իր երկրի ներսում, լավ պատրաստված որոշակի զինյալների, սակայն ոչ կանոնավոր բանակի դեմ:

- Երկու գերտերությունների զինուժը շրջապատել էր հակառակորդին և լիարժեք տիրապետում էր թատերաբեմին, ռազմական լեզվով ասած՝ թիկունքից կամ թևերից հարձակման վտանգ չկար: Իսկ հայկական բանակը ամեն պահի կարող էր ենթարկվել ապաշրջափակող հարվածի:

- Երկու գերտերություններն էլ հարձակման պահին ընդհանուր ուժերով (հաշվի առնելով նաև օժանդակ տեխնիկան) գերազանցում էին պաշտպանվողների ներուժը, ունեին պահեստային ամսպառ միջոցներ և ուժեր: Հայկական ուժերը խիստ սակավ էին:

- Երկու պաշտպանվողներն էլ ավելի քիչ ներուժ և հնարավորություններ ունեին, քան աղբյուրացիները Ակնում 1993 թ.:

- Ակնի մարտերում և առհասարակ 1993 թ. Արցախում հայ զինվորի կողմից պարտություն կրած ահաբեկիչներն էին նաև, որ հետո հաջողությամբ հակադարձում էին ռուսական և ամերիկյան բանակին:

Հայկական ուժերը և միջոցները, ինչպես վերը նշեցինք, մոտ 2-2.5 անգամ սակավ ուժերով էին հարձակում նախաձեռնում մի հա-

կառակորդի վրա, որի թևերից ու թիկունքից ցանկացած պահի կարող էր օգնություն գալ և հարված հասցնել հայկական ուժերին: Հարձակումն իրականացվում էր հակառակորդի ամրացված քաղաքի վրա, որի գրավումը ենթադրում էր մահ մեծաքանակ ուժերի կորուստ: Հարձակման ընթացքում միաժամանակ հարվածներ էին հասցվում այլ հատվածներում, որոնք և՛ շեղող էին, և՛ հիմնական այլ հատվածների համար: Սա չափազանց նրբանկատ ու ռիսկային մարտավարություն է և ենթադրում է գործողությունների արագություն, ամսխալություն և այլն: Այս գործողությունների մեջ չափազանց մեծ է ռիսկայնությունը:

Հայկական կողմի գործողությունները, հաշվի առնելով վերը բերված համեմատությունները, ուղղակի անմախաղեպ էին, դրանք անգամ անհամեմատելի են աշխարհի հզորագույնների հետ: Հայկական ուժերի հաջողության հիմնական գրավականը զուտ մարտական գործողությունների ավելի զրազետ կազմակերպումն էր, որին դեռ կանդիդատներ: Անգամ աղյրեջանցի հեղինակներն են խոստովանում, որ հայկական ուժերը, ըստ էության, հունիսի 12-ին խնդիր ունեին ընդամենը աղյրեջանական ուժերի կիսումը, քաղաքի շրջապատումը և փոքր այլ խնդիրներ, ինչը ենթադրում էր մահ հետախուզություն մարտով: Պատերազմների ժամանակ հակառակորդի ուժերի կիսումը բարդագույն խնդիրներից է, այն քչերին է հաջողվել, այն էլ հիմնականում դա անում են մեծ ուժեր ունեցող և արդեն հստակորեն նախաձեռնությանը տիրապետող բանակները: Խոսելով քաղաքը գրավելու հաջորդ «փորձերի» մասին, աղյրեջանցի հեղինակները ականայից կրկին խոստովանում են, որ հայկական, ըստ էության, արագ գործողություններով վերադասավորվում էին և փոքր ուժերով մեծ ու արագ հարվածներ իրականացնում¹⁸⁰: Նույն Մարտակերտի ազատագրումը, ըստ այս հեղինակների, ստացվեց խոր թևանցման և

¹⁸⁰ Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт. Военный аспект. Баку-1995, стр. 26.

մխրճում իրականացնելու շնորհիվ¹⁸¹: Հայկական ուժերի գորաշար-
ժային փայլուն մարտավարության մասին է խոսում նաև այն իրո-
դությունը, որ լայնածավալ հարձակումների սկսելուն պես հայկա-
կան հրետանին Կիչանում այնպես էր տեղակայվել, որ կարողանա
միաժամանակ կրակ բացել և՛ Մարտակերտի, և՛ Ալնի ուղղությ-
յամբ¹⁸²: Այսինքն՝ վարում էր կրակի ճկուն խուսաճանքով: Այստեղ
մեր հակառակորդը ակամայից կրկին խոստովանում է, որ հայկա-
կան ուժերը, չունենալով զրահատանկային մեծաքանակ միջոցներ,
դաշտավայրում, ստիպված լինելով հիմնականում օգտվել նման մի-
ջոցներից, գնացել էին փայլուն լուծման՝ ստեղծել էին, այսպես կոչ-
ված, խառը զրահախմբեր, և խուսափելով ճակատային գրոհներից,
գործել էին շատ գրագետ:

Ինչպես գիտենք, Ալն քաղաքի ազատագրման ժամանակ հայ-
կական ուժերը անգամ քաղաքի շրջակա կարևորագույն բարձունք-
ները վերցնելուց հետո էլ չշտապեցին քաղաք մտնել և միայն հուլիսի
21-ին, երբ արդեն քաղաքին հասցվել էր համապատասխան
ճշգրտությամբ հրետանային հզոր հարված, զգուշորեն քաղաք
մտան՝ չտարվելով փողոցային ծանր մարտերով¹⁸³: Նույնիսկ պաշտ-
պանական շրջանների, որոնք մասնակցում էին գործողություններին,
800-1000 հոգուց քաղաք մտնելու համար ընտրվել էին լավագույն
պատրաստված 100-200 հոգի¹⁸⁴: Սա այն հիանալի օրինակն էր, երբ
քաղաք չէին մտցվում տանկեր ու այլ տեխնիկա, մարդկային մեծա-
քանակ ներուժ, այլ ընտրվում էին լավագույններից լավագույնները,
հատկապես այն պայմաններում, երբ քաղաքի պաշտպանների ոգին

¹⁸¹ Велимамедов М.: Оборона Агдама. 21.07.2011 http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velimamedov/mamed_velimamedov_oborona_agdama/61-1-0-724;

¹⁸² Հարությունյան Գ., Մեր հաղթանակները: Եր., 2012, էջ 321:

¹⁸³ ՊԲ արխիվ, «Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями», գ. 38, քուդը 19-22:

¹⁸⁴ Գեներալ-լեյտենանտ Հակոբյանի Մ., գեներալ-մայոր Կարապետյանի Ս. հետ ունեցած զրույցների սղագրությունից:

վերջնականապես կոտրված չէ: Այսպիսով՝ հայկական ուժերը չկրկնեցին ավանդական այն սխալը, որը արել են շատ բանակներ և արեց ռուսական բանակը մեկ տարի անց Գրոզնիում, վրացական բանակը՝ 15 տարի անց Ցխինվալում և այլն: Ամերիկյան բանակը 2003 թ. տանկերը մտցրեց Ֆալուջա, սակայն մարտավարական առումով կարողացավ դա գրագետ իրականացնել:

Այստեղ ամրագրենք, որ հայկական բանակը մարտական և ոչ մի գործողության ժամանակ նման սխալ թույլ չի տվել, զրահախմբերը քաղաքներ չէին մտնում, մարտավարական լեզվով ասած՝ ճակատային զրոհների գրեթե չէին դիմում, այլ թևանցում կամ շրջանցում էին կատարում՝ հակառակորդին գրեթե շրջապատելով՝ թողնում էին միայն նահանջի ճանապարհ: Հաջողությունների զգալի մասն էլ, բացի խառը զրահախմբերի հետ արդյունավետ համագործակցությունից, պատկանում է հրետանավորներին, որոնք գործողությունից գործողություն ավելի գրագետ ու կազմակերպված, ավելի հուժկու հարվածներ էին հասցնում թշնամուն:

Այսպիսով՝ որոնք էին Ակնի ազատագրման և բերված օրինակների մարտավարական առանձնահատկությունները: Ակնի դեպքում հայկական ուժերը, ձեռնպահ մնալով զրահատեխնիկան քաղաք մտցնելուց, դիմեցին շրջապատման, զրոհող փորձառու փոքր խմբերի հարձակողական մարտավարությանը, որոնց աջակցում էին հրետանային դիպուկ կրակով: 1967 թ. Երուսաղեմի գրավման ժամանակ իսրայելական բանակը ևս դիմել էր այս մարտավարությանը՝ տանկային բրիգադները քաղաքը վերցրել էին աքցանի մեջ ու կրակով աջակցում էին քաղաք մտած մարտիկներին: Սակայն հատուկ պետք է ասել, որ իսրայելական բանակը Երուսաղեմ մտցրեց հատուկ պատրաստված դեսանտային 28-րդ, 66-րդ և 71-րդ զնդերի զինվորներին¹⁸⁵, որոնք փայլուն կատարեցին իրենց գործը: Իսկ հայոց բանակի դեպքում մարտիկները սովորական ջոկատների զինվորներն էին,

¹⁸⁵ Michael B. Oren. Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East. — Oxford University Press, 2002. — pp. 220-223.

առանց հատուկ պատրաստության, ուղղակի նրանցից ընտրվել էին բացառիկները՝ կազմելով մարտական առանձին խմբեր: Սրանք հենց այն մարտական խմբերն էին, որոնք՝ ջոկ, դասակ, վաշտ համակարգից այն կողմ էին: Մարտավարության մեջ մարտական առանձին խմբերի գործողությունները ուսումնասիրության առանձին ու խորքային թեմա է: Դրանք առաջինը կիրառել էին գերմանացիները Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, դրանց հեղինակը Օսկար ֆոն Գուտիերն էր¹⁸⁶: 1990-ականներից մարտական խմբերը աշխարհի բոլոր առաջավոր բանակներում դարձան կիրառվող: Այսօր ռազմարվեստի տեսաբանները լրջորեն քննարկում են, թե ինչպես պետք է ճիշտ օգտագործել դեռ Առաջին աշխարհամարտից կիրառվող¹⁸⁷ և հատկապես աֆղանական պատերազմում լավ տարածում գտած մարտական խմբերի մարտավարությունը: Դրանք հատկապես ավելի կիրառելի են տեղային պատերազմներում¹⁸⁸: Հետագայում այդ մարտավարությունը լայնորեն կիրառեցին նաև արևմտյան բանակները 1990-2000-ականների պատերազմներում: 2003 թ. ապրիլի 5-12-ը ամերիկյան բանակի խառը մարտական խմբերը, որոնք ունեին նաև տանկեր, հանդուգն գրոհով մտան Բաղդադ և գրավեցին քաղաքի կենտրոնը: Մարտական խմբերը, ճիշտ է, տանկերով էին մտնում քաղաք, ինչը վտանգավոր էր (այդ մասին արդեն գրել ենք), սակայն քանի որ մարտական խմբերի անձնակազմը բարձրակարգ վարպետացած էր և լավ զինված, ինչպես նաև մինչ քաղաք մտնելը ոչնչացրել էին հակառակորդի հիմնական ուժերը, ապա գործը հաջողությամբ

¹⁸⁶ Кларк У. Как победить в современной войне. М., 2004, стр. 91.

¹⁸⁷ «Штурмовые бригады Красной Армии в бою», Москва, 2008; Чуйков В. Тактика штурмовых групп в городском бою. <http://www.vrazvedka.ru/main/learning/vopros-ob/chuykov.shtml>

¹⁸⁸ Պետրոսյանց Հ. Տ., Տեղային պատերազմների առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը մարտավարության զարգացման վրա. Նր., 2002. էջ 2-3.

յամբ ավարտվեց ¹⁸⁹։ Ահա մնան ճիշտ ու գրագետ մարտավարական մոտեցումներ էր կիրառում հայկական ՁՈւ-ն և դրանով հարստացնում համաշխարհային ռազմարվեստի պատմությունը։

1993 թ. դեռ Զարվաճառի ազատագրման ժամանակ հայկական հրետանին իրականացրեց պատերազմի ընթացքում ամենամեծ հրետանային հարվածը։ Իսկ Մարտակերտի ազատագրության ժամանակ հայկական ուժերի գործողությունների մեջ աչքի ընկավ գումարտակային հրետանին, մասնավորապես ականանետները, որոնք հարձակվող ուժերին իրենց կրակի տակ ուղղակի առաջ էին տանում։ Հայկական հրետանային միջոցների քանակը չէր անցնում 70-80-ը, որից 100 մմ-ից մեծ միջոցները կազմում էին ոչ ավելի, քան 40 միավոր։ Հրետանային մախապատրաստական կրակը տևեց մոտ 40 րոպե ¹⁹⁰, ինչն անմախաղեպ էր Արցախյան պատերազմի համար։ Արդյունքում արդեն հուլիսի 21-ի որջը ստացավ հրետանու ամենամեծ հարվածը ¹⁹¹։ Հայկական հրետանին իր նշանակությամբ և հիմնական ուժերի հետ համագործակցությամբ օրեցօր ավելի կազմակերպված ու նշանակալի էր դառնում։ Հրետանու այդքան գրագետ և արդյունավետ կիրառությունը հատկապես զարմանալի է այն պատճառով, որ նույնիսկ 1994 թ. զարմանը ՊԲ կենտրոնական ենթակայության տակ զնդային հրետանու հետ միասին կար ընդամենը շուրջ 200 միավոր հրետանային միջոց, որից հակատանկային՝ մոտ 30, իսկ 122 մմ և ավելի տրամաչափի միջոց՝ ուղիղ 83 միավոր ¹⁹²։ Այս թիվն էր հիմնական բնորոշիչը, հիմնական հրետանային միջոցները։

¹⁸⁹ Богданов К., Гром над Багдадом: как американцы взяли свой Грозный. <http://ria.ru/analytics/20130404/930954853>.

¹⁹⁰ Հասարակայն Ս., ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում։ Ստեփանակերտ, 2010. էջ 72

¹⁹¹ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ։ Եր., 2012, էջ 138-141։

¹⁹² ՊԲ արխիվ, «Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями», գ. 4, ք.12, թուղթ 31-32։

Միևնույն ժամանակ հակառակորդն ուներ մի քանի հարյուր միավոր ծանր հրետանային միջոց: Սովորաբար նման հաջող գործողությունների ժամանակ, ինչքան էլ այս կամ այն զորատեսակն ավելի լավ ու արդյունավետ գործի, այն չի կարող փակել բոլոր բացերը, եթե այդպիսիք կան մյուս զորատեսակներում: Հիմնականում ամեն ինչ լավ է ստացվում, երբ համագործակցությունը բարձր մակարդակի է: Ակնի ազատագրման ժամանակ զորատեսակների (հրետանի և ընդհանուր այլ ուժեր, ՊՇ-ների միջև, հարվածային այս կամ այն զրահախմբեր և ընդհանուր) միջև այդ ընդհանուր համագործակցությունը դրվեց նոր մակարդակի վրա: Մենք վերը արդեն նշել ենք, որ Շուշիի ազատագրման ժամանակ այդ համագործակցությունը առաջին անգամ բարձր մակարդակի վրա դրվեց տարանջատ ջոկատների միջև:

Այժմ խոսենք 1993 թ. ամառային հարձակումների գործողությունների ընդհանուր տրամաբանության շարունակության մասին, գործողություններ, որոնք նորանոր հաղթանակներ պարգևեցին ոչ միայն հայոց զենքին, այլև համաշխարհային ռազմարվեստի պատմությանը:

Դեռ Ակնի ազատագրության ժամանակ հայկական ուժերը ռազմաճակատի հարավում իրականացրել էին հետախուզական մարտեր՝ հակառակորդի դիմադրությունը որոշելու և ուշադրությունը շեղելու համար:

Թշնամին Վարանդայի (Ֆիզուլի) հատվածում մեծ ուժեր էր կուտակել, քանի որ այդ պահին միակ ուղղությունն էր, որտեղից կարող էին լայնածավալ հարձակում իրականացնել: Դա էլ հնարավոր էր դարձել իրականացնել հուլիսի վերջից հաստատված հրադադարի շնորհիվ: Ադրբեջանական հարձակումն սկսվում է օգոստոսի 4-ին Վարանդայից Հադրութի շրջանի ուղղությամբ: Հաջորդը օրը՝ օգոստոսի 5-ին, ադրբեջանցիներն անցնում են լայնածավալ հարձակման Ջրակնի ուղղությունից, ապա նաև Մարտունու ուղղությամբ՝ Վարանդայից: Նույն օրվա երեկոյան Ադրբեջանի բանակը փորձում է

ռազմաճակատի գիծը ճեղքել մաս Ասկերան-Աղդամ հատվածում: Հրետակոծվում են Գորիսի ու Կապանի շրջանները¹⁹³:

Օգոստոսի 7-ին և 8-ին աղյբեջանցիները շարունակում են ռազմաճակատի գիծը տարբեր հատվածներում ճեղքելու փորձերը՝ օգտագործելով ռազմական տեխնիկայի մեծ տեսականի, գործողության մեջ դնելով մաս միջին հեռահարության երկիր-երկիր դասի հրթիռներ¹⁹⁴: Ծանր մարտեր են ծավալվում ռազմաճակատի հարավային մասում՝ Մարտունու և Հաղորութի շրջանների ուղղությամբ: Հակառակորդի կողմից հրթիռակոծվում են մաս Հաղորութի շրջանի Է-դիլլու, Հին Թաղլար, Խժաբերդ և այլ գյուղերը¹⁹⁵:

Օգոստոսի 9-ին թեժ մարտ է սկսվում Մարտունու շրջանի Ուրյանա լեռան համար: Չորս ժամ տևած մարտում հայ մարտիկները կարողանում են ետ մղել թշնամու հարձակումը: Նույն օրը Վարանդայի կողմից հարձակվող աղյբեջանական խմբավորումը կարողանում է գրավել մի քանի գյուղ և ռազմավարական նշանակություն ունեցող բարձունք: Իրավիճակը շտկելու նպատակով ՊԲ հրամանատարությունը կենտրոնական ՊՇ-ից ռազմաճակատի այդ հատված է տեղափոխում լրացուցիչ ստորաբաժանումներ, որոնք տեղակայվում են Հաղորութի շրջանի Սափնշեն գյուղում: Այդ ժամանակահատվածում թշնամին կարողացել էր գրավել Յոր, Առաքյալ, Բանաձոր գյուղերը և դրանք վեր ածել ռազմական հենակետերի¹⁹⁶:

Օգոստոսի 15-ին աղյբեջանական բանակը Վարանդայից սկսում է Մարտունու հարավային և Հաղորութի արևելյան ուղղությամբ հերթական հարձակումը: Նրանց աջակցում էր մաս օդուժը, որը ռմբակոծում է Հաղորութ քաղաքը: Նույն օրը, սակայն, թշնամու

¹⁹³ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ 1988-1994; հանրագիտարան, Սարգսյան Ֆ. Տ. և այլք., Եր., 2004, էջ 24-25:

¹⁹⁴ Որպես այդպիսին նրանք հիմնականում օգտագործում էին ՀՕՊ-ի հին հրթիռներ, մասնավորապես վտանգավոր էին «С-200» զենիթահրթիռային համալիրի հրթիռները:

¹⁹⁵ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001, էջ 119-120:

¹⁹⁶ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001, էջ 121-123:

հարծակումը կասեցվում է, և պաշտպանության բանակն անցնում է հակահարձակման: Արդյունքում Մարտունու պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները շրջապատում և ոչնչացնում են շրջան ներխուժած թշնամուն: Նույն օրը պաշտպանության բանակի 11-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակը հետախուզական գումարտակի հետ ազատագրում է Հաղրուքի շրջանի Քարագլուխ գյուղը: Իրենց հերթին ռազմաճակատի հարավային ուղղությամբ հարձակման են անցնում կենտրոնական, առաջին և վեցերորդ ՊՇ-ների ստորաբաժանումները և ազատագրում Յոր, Առաքյալ ու Բանաձոր գյուղերը: Մարտունու ՊՇ-ի 21-րդ և 22-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակներն էլ հակահարձակման են անցնում Վերին Յաղլավենդ բնակավայրի ուղղությամբ, որտեղ տեղակայված էր ադրբեջանական բանակի 831-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակը: Օրվա ընթացքում Մարտունու ՊՇ-ի 21-րդ, 22-րդ, 23-րդ և 24-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակները զարգացնում են հարձակողական գործողությունները Վերին Յաղլավենդ, Կարամամեղլի, Կաբու Դիլիդարդու, Ներքին Վեյսալու, Քարավենդ բնակավայրերի և «Նամազչալա» բարձունքի ուղղությամբ, որտեղ հակառակորդը կենտրոնացրել էր Վարանդայի, Կովսականի, Ջրակնի (Ջեբրայիլ) և Սանասարի (Կուրաթլու) զորային խմբավորումները¹⁹⁷:

Ռազմական անհաջողությունները ստիպում են Ադրբեջանի ղեկավարությանը կրկին բանակցություններ սկսել:

Սակայն հերթական հրադադարը ևս Ադրբեջանն օգտագործում է շունչ քաշելու և նոր հարձակում նախապատրաստելու համար: Արդեն օգոստոսի 19-ի գիշերը Վարանդայում տեղակայված ադրբեջանական ստորաբաժանումները, խախտելով հրադադարը, սկսում են հրթիռակոծել Հաղրուքը, եղիլու գյուղը ու Մարտունու շրջանի հարավային հատվածը: Ռազմական գործողությունները վերսկսվում են Վարանդա-Ջրակն-Սանասար մարտագծի ողջ երկայնքով, սակայն

¹⁹⁷ Մասնակից հրամանատարների հետ ունեցած առանձնագրույցների տվյալներով:

թշնամին կրկին անհաջողություն է կրում. կարճ ժամանակահատվածում ՊԲ 13-րդ, 14-րդ, 15-րդ, 21-րդ, 22-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակները, 83-րդ առանձին մոտոհրաձգային բրիգադը, մեկ ականանետային մարտկոցի կրակի աջակցությամբ ագատագրում են ԼՂՀ հարավային սահմանը, ապա մարտերը տեղափոխում Վարանդայի և Ջրակնի շրջանների տարածք¹⁹⁸:

ՊԲ ստորաբաժանումները, մշակված օպերատիվ պլանի համաձայն, անցնում են հակահարձակման: Ջրակնը արցանի մեջ առնելուց հետո հայկական ուժերը հարձակումը զարգացնում են երկու հիմնական ուղղությամբ, ինչը նոր մակարդակի բացառիկ մարտավարական մոտեցում էր մեր իրականության մեջ: Մարտունու ՊԸ-ի գումարտակները, գործելով երկու ուղղությամբ (համապատասխանաբար Մովսես Հակոբյանի և Նելսոն Սողոմոնյանի հրամանատարությամբ), հրետանային գրազետ կրակի աջակցությամբ ճեղքում են հակառակորդի դիրքերը և ծախ թևից դուրս գալիս մայրուղի¹⁹⁹: Վարանդայի ուղղությամբ հարձակման է անցնում մահ Հաղորթի պաշտպանական շրջանի Տողի գումարտակը: Աջ թևից լայնածավալ հարձակման է անցնում Մանվել Գրիգորյանի հրամանատարությամբ գործող 5-րդ բրիգադը, որը, ճնշելով թշնամու կրակակետերը և առաջանալով մի քանի ուղղություններով, դուրս է գալիս Վարանդա-Ջրակն մայրուղի ու վերահսկողություն հաստատում Հորադիզ գյուղ և Արաքսի ափ տանող խճուղին: Այդ պահին 5-րդ բրիգադն Արաքսից հեռու էր մոտ 15 կմ: Վարանդան պաշտպանող աղբբեջանական 160-րդ գնդի և Ֆիզուլիի 702-րդ բրիգադի զորամասերը (ըստ տարբեր տվյալների՝ 4000-7000 զինծառայող) շրջապատման մեջ չընկնելու

¹⁹⁸ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ: Եր., 2012, էջ 142-147:

¹⁹⁹ Նկատենք մարտավարական հստակ ձեռագիրը՝ թևերից հարձակումներ, հիմնականում գումարտակների միավորներով:

համար օգոստոսի 22-ին թողնում են քաղաքն ու շրջանը²⁰⁰: Պաշտպանության բանակի վերահսկողության տակ է անցնում մոտ 1380 կմ² տարածք ունեցող պատմական Վարանդան (Ֆիզուլին):

Օգոստոսի 23-ին Հաղրուքի ՊՇ-ի ստորաբաժանումները Արթուր Աղաբեկյանի հրամանատարությամբ նախ ազատագրում են շրջանի մի շարք բնազավթված բնակավայրեր, ապա դուրս գալիս Վարանդա-Ջրակն մայրուղի: Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները՝ Սամվել Կարապետյանի հրամանատարությամբ, սկսելով իրենց հարձակումը Սարինշենի բարձունքներից՝ ճեղքում են թշնամու պաշտպանությունը, ազատագրում Հաղրուքի շրջանի մի շարք գյուղեր, ապա մտնում Ջրակնի շրջան:

Նույն օրը Կենտրոնական և Հաղրուքի ՊՇ-ների ստորաբաժանումները համատեղ ջանքերով ազատագրում են Լենքորանի գումարտակի և տեղի աշխարհագրայինների կողմից պաշտպանվող Ջրակն քաղաքը, իսկ երկու օր հետո նաև համանուն շրջանի մեծ մասը: Պաշտպանության բանակի հսկողության տակ է անցնում մոտ 1050 կմ² տարածք ունեցող պատմական Ջրակնի այդ հատվածը (Ջեբրայիլ)²⁰¹: Ողջ շրջանը ազատագրվեց օգոստոսի 25-ին: Հաջորդ օրը թշնամուց լիովին մաքրվում է նաև Հաղրուքի շրջանի ամբողջ տարածքը, որի մի մասը նրանք գրավել էին սկսված լայնածավալ հարձակման ժամանակ: Հայկական ստորաբաժանումները կանգ են առնում Այաքսից մոտ 15 կմ հեռավորության վրա: Սա արդեն պատմական և հոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցող հաղթանակ է համար: Դրանով արդեն մեծ շրջափակման մեջ էին հայտնվում Մանասար ավանը և Կովսականը (Ջանգելան)²⁰²: Վերջիններս, սակայն, իրենց հերթին սպառնալիք էին հայկական կողմի

²⁰⁰ Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակներն՝ ինչպես եղել են, Ազդականչ 44, Եր., 2008, էջ 127:

²⁰¹ ՊԲ արխիվ, «Дело с приказами ПКСО», գ. 4, թուղթ 75:

²⁰² Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ: Եր., 2012, էջ 143:

համար: Փաստորեն, Վարանդայի և Ջրակնի ազատագրումից հետո Սանասարի շրջանը մնացել էր սեպի պես խրված պաշտպանության բանակի հարավային ռազմաճակատում: Այդպիսով, եթե աղբյեջանական բանակը ռազմաճակատի արևելյան հատվածում կարողանար պարտություններից հետո ուշքի գալ, ապա, կարող էր լուրջ վտանգ ստեղծել պաշտպանության բանակի համար՝ հարվածելով քիկունքից, քանի որ այնտեղ տեղակայված էր թշնամու բավական ուժեղ խմբավորում: Իր հերթին Սանասարը ինքը բավական խոցելի իրավիճակում էր, քանի որ Աղբյեջանի վերահսկողության տակ գտնվող մնացած տարածքների հետ կապված էր 15 կմ-ոց մերձա-րաքսյա նեղ շերտով: Հաշվի առնելով այս հանգամանքները՝ ՊԲ կենտրոնական շտաբը որոշում է ոչնչացնել Սանասարի ռազմական հենակետերը:

ՊԲ կենտրոնական շտաբի ցուցումով՝ Սանասարի ռազմավա-րական նշանակության հենակետերը ոչնչացնելու նպատակով այն-տեղ են կենտրոնացվել 1-ին, 2-րդ, 4-րդ և Կենտրոնական ՊՇ-ների ստորաբաժանումները: Սանասարի ուղղությամբ հարձակումը են-թադրում էր, որ սկզբում Շուշիի ՊՇ-ի ստորաբաժանումները՝ Վաչա-գան Իշխանյանի հրամանատարությամբ, Քիրս լեռան շրջանից պի-տի մտնեին Սանասարի շրջան: Սա արդեն բավական բարդ գորա-շարժ էր, ըստ էության խոր թևանցում: Իրենց հերթին շրջան պիտի մտնեին նաև Հաղրուքի ՊՇ-ի Խժաբերդի ու Տումիի վաշտերը: Այս առաջին հարձակումը, սակայն, անհաջողություն է կրում, և հայկա-կան ուժերը, կորուստներ տալով, վերադառնում են ելման դիրքեր: Ա-րագ վերախմբավորվելով՝ կրկին սկսում են հարձակումը: Այդ ըն-թացքում Մարտակերտի ՊՇ-ից մեկ գումարտակ է տեղափոխվում Լաչինի շրջան՝ հարձակմանը մասնակցելու նպատակով, իսկ Մար-տունու, Հաղրուքի և Կենտրոնական պաշտպանական շրջանները ձևավորում են հարձակողական 3 խմբավորումներ: Նման խմբավո-րումներում լինում էին տարբեր հատվածներից եկած տարբեր ստո-րաբաժանումներ, որոնք ներդաշնակման խնդիրներ կարող էին ունե-նալ, սակայն այդպիսի խնդիրները, ըստ էության, հայկական բանա-

կում բացակայում էին²⁰³։ Նման արագ և գրագետ վերախմբավորումները հայկական ուժերի հիմնական գործելաոճն էին։ Հայկական ուժերը սակավ ուժերով շարունակում էին գրագետ հարվածներ հասցրել։ Ինչպես տեսնում ենք, հիմնական ստորաբաժանումները գումարտակներն էին, սակավությամբ բրիգադները, որոնք, ըստ էության, 5-6 գումարտակներ էին, սակայն, միևնույն է, գումարտակների հրամանատարներին ռազմագործողության ընդհանուր մտահղացման շրջանակներում տրված էր մեծ ազատություն։ Բոլոր հարվածները հասցվում էին շեշտակի գրոհներով, արագ գործողություններով՝ հիմնականում թևային հարվածներ, խոր գորաշարժեր։ Ընդամենը 50-60 տանկերը և այլ զրահամիջոցները՝ մոտ 3000 հոգանոց զորախմբով, մշտապես արագ խուսանալով էին և առանց պահեստային մեծ ուժերի՝ հակառակորդին հասցնում էին անսպասելի հարվածներ։ Գումարտակները հիմնական ստորաբաժանումներ դարձրած և արագ խուսավարման մարտավարությամբ՝ հիմնականում գործում են արևմտյան երկրների առաջավոր բանակները։ Սա խորհրդային մոդել չէր։ Մեր դեպքում դա, իհարկե, իրավիճակային հիմք ուներ, սակայն նման մարտավարությունը հրամկազմի ճիշտ որոշումն էր, որը ռազմարվեստում առաջատարները հետագայում պիտի փաստեն։

Սանասարի ուղղությամբ նոր հարձակումը սկսվում է օգոստոսի 29-ին այն բանից հետո, երբ Լաչինի ուղղությամբ ադրբեջանցիները ձեռնարկում են հայկական պաշտպանական դիրքերը ճեղքելու անհաջող փորձ։ Հարձակողական երեք խմբավորումները անմիջապես պաշտպանությունից անցնում են հարձակման, ճեղքելով հակառակորդի պաշտպանությունը՝ դուրս են գալիս գլխավոր մայրուղի, գրավում Խանդլիի կամուրջը, Լաչին-Մամեդբեյի ճանապարհի խաչմերուկներն ու ճանապարհահատվածները։ Չնայած Սանասա-

²⁰³ Բոլոր ՊԸ-ների հրամանատարների հետ ունեցած առանձնագրույցները հավաստում են, որ նման խնդիր ընդհանրապես չի եղել շատ քիչ ջոկատներ կային, որոնք ներդաշնակման խնդիրներ էին ունենում։

րի բավական ուժեղ խմբավորման համառ դիմադրությանը՝ հայկական ուժերը օգոստոսի 31-ին մարտերով մտնում են Մանասար քաղաք, ապա վերահսկողություն հաստատում համանուն շրջանի մեծ մասի վրա²⁰⁴:

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել, ընդամենը 50 միավոր զրահատեխնիկա ունեցող հայկական զորախումբը մինչև իսկ 70-100 կմ-ոց զորաշարժեր էր իրականացնում: Չունենալով հանգստանալու ոչ մի հնարավորություն՝ այն ամիսների շարունակ հարվածներ էր հասցնում հակառակորդին. ահա այն արդյունքը, որը չտեսնված էր անգամ ռազմարվեստի ուսուցիչների համար: Վարանդայի, Ջրակնի և Մանասարի հաղթանակները կարևոր նշանակություն ունեին Հայաստանի անվտանգության համար: Այդ հաղթանակների շնորհիվ վերացավ Լաչինի միջանցքի վրա կախված վտանգը, նվազեց Հադրութի, Մարտունու, Կապանի, Գորիսի շրջանների հրետակոծման ենթարկվելու վտանգը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Կովսականի և Արաքսի ափի ազատագրման ու ռազմաճակատի գիծը կրճատելու համար: Բացի այդ, հայկական վերահսկողության տակ անցան մեծ դեր ունեցող ռազմավարական նշանակության մի շարք ճանապարհներ²⁰⁵:

Սեպտեմբերին սկսված հայ-ադրբեջանական բանակցությունները որոշակի ժամանակով դադարեցրին մարտական գործողությունները: Ռազմական գործողությունները վերսկսվում են Ադրբեջանում նախագահական ընտրությունների ավարտից անմիջապես հետո: Հոկտեմբերի 10-ին Ջրակնի՝ իր հսկողության տակ գտնվող հատվածից ադրբեջանական բանակը լայնածավալ հարձակում է սկսում Հադրութի շրջանի ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 17-ին ադրբեջանցիները հարձակում են սկսում նաև ԼՂՀ հյուսիսարևելյան հատ-

²⁰⁴ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001, էջ 125-126:

²⁰⁵ Հայոց բանակի հաղթանակները իրենց նշանակությամբ վերաճել էին տարածաշրջանային ռազմավարական նշանակության, որն արդեն առաջացնում էր լուրջ քաղաքական ռեզոնանս:

վածում և Ակնի ու Վարանդայի սահմանամերձ դիրքերի ուղղությամբ: Մեկ շաբաթ անց՝ հոկտեմբերի 24-ին, ՊԲ ստորաբաժանումները հաջողությամբ կասեցնում են հակառակորդի առաջխաղացումը, ընթացքից անցնում հակահարձակման և ազատագրում Կովսականի շրջանի մնացած մասը, Ջրակնի ու Սանասարի շրջանների՝ մինչ այդ չգրավված տարածքները, Վարանդայի շրջանի Հորադիզի ենթաշրջանը: Ռազմական գործողությունների նման արագ փոփոխության պայմաններում հայկական ուժերը սրընթաց անցնում էին գործի՝ պաշտպանությունից հարձակման կամ հակառակը: Սա բարձրագույն մասնագիտական կարողությունների և ոգու դրսևորում էր:

Հորադիզ կայարանի գրոհը հոկտեմբերի 23-ին իրականացվել է ընդամենը միավոր տանկերով, ինչը ուղղակի ապշեցուցիչ է՝ հաշվի առնելով հակառակորդի ունեցած միջոցները: Այս հատվածում, չհաշված բազում օժանդակ միջոցները, գործում էր հակառակորդի մեկ գունդ, տանկային մեկ վաշտ և օժանդակ այլ ուժեր: Շատ է խոսվում այն մասին, որ հոկտեմբերի 30-ին Միջնավանի երկաթուղային հանգույցը գրավել են տանկային գումարտակին հավասար ուժեր²⁰⁶: Ադրբեջանական կողմը պնդում է, որ այդ ուժերը եղել են ավելի քան 50 միավոր զրահատանկային միջոցներ, սակայն իրականում հայկական կողմը նման ուժեր չունեի, որպեսզի միայն մեկ ուղղությամբ և միայն մեկ կետում այդպես հարվածեր: Ջրահատանկային միջոցների հավանական քանակը կազմում է մոտ 20-25 միավոր²⁰⁷:

1993 թ. աշնանը ազատագրվեցին Կովսականը, Խոտափերինի կամրջի հարակից հենակետերը: Այդ գործողություններն իրենց բնույթով կրկին հարձակողական էին, որոնց ժամանակ նորից ՊԸ-

²⁰⁶ Հակոբյան Մ., Հայ ժողովրդի ռազմական տարեգիրք, 1991-2009: Եր., 2009, էջ 27; Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт. Военный аспект. Баку-1995, стр. 26.

²⁰⁷ Նմանատիպ գնահատականի կարելի է հանդիպել նաև այլ հեղինակների մոտ: Տես մասնավորապես Степанян К. «Хроника карабахской войны» <http://expert.openarmenia.com/archives/268>

ների հարվածային խմբերը դարձյալ գործում էին հիմնականում ինքնուրույն, ազատ, շեշտակի ու վճռական: Նրանք արագ խուսափում էին և հակառակորդին հնարավորություն չէին տալիս ուշքի գալ: Այսպես էլ ավարտվեց 1993 թ. փառահեղ պատերազմաշրջանը:

Եթե 1993 թ. ընդհանուր պատերազմաշրջանը վերլուծենք ռազմարվեստի բոլոր բաղադրիչներով, ապա այն նախորդ տարիների մարտական գործողություններից տարբերվում էր նախ և առաջ արդեն նշված զրահախմբերի մարտավարական ճիշտ կիրառմամբ: Ինչպես նկատել են մույնիսկ աղբբեջանցի մասնագետները, հայկական ուժերը, միջոցների սակավության պատճառով ստեղծելով խառը զրահախմբեր, լուծել էին զորքերի խուսանավման խնդիրը: Սակայն իրավիճակը լիարժեք պատկերացնելու համար նշենք, որ այդ զրահախմբերը զրահատեխնիկայի տարբեր միավորների միացություն էին՝ տանկեր, հետևակի մարտական տարբեր մեքենաներ, զրահափոխադրիչներ ու հրետանային ինքնագնաց տարբեր միջոցներ: Նման խմբերի կիրառման բարդությունը այն է, որ միջոցները, ունենալով տեխնիկական տարբեր հնարավորություններ, հրամանատարների համար ստեղծում էին բազում խնդիրներ: Նրանք չէին կարող կոնկրետ միանման խնդիրներ դնել բոլորի առջև, քանի որ ամեն մեկը չէր կարող մյուսի առջև դրված խնդիրը լուծել: Ահա այստեղ է, որ հրամանատարի տաղանդին և փորձին լրացնելու են գալիս անձնակազմի հնարամտությունը, փորձը, ոգին և մարտական կարևորագույն այլ հատկանիշներ, առանց որոնց այդ ինքնադրսևորումն ավելի շուտ գործի հաջողությունը կկործաներ, քան կարող էր որևէ դրական ներգործություն ունենալ արդյունքի վրա: Սակայն հայկական ուժերը, փաստորեն, ոչ միայն ոչ ավանդական մարտավարական լուծում էին տվել, այլև այդ լուծումը շատ լավ օգտագործում էին՝ հակառակորդի համար ավելի դժվար դարձնելով իրենց դեմ պատերազմելը: Խառը զրահախմբերն արարգաշարժ էին, թշնամուն հասցնում էին խորտակիչ հարվածներ և արագ խուսանավում: Նրանք հիմնականում ճակատային հարվածներ չէին հասցնում, գերադասում էին թևանցումները. հակառակորդի թույլ տեղերի շոշափումով նրան

շրջապատում էին, ինչը թույլ էր տալիս խուսափել նաև մեծ գոհերից: Մասնավորապես, հայկական գործերի մարտավարության մշտական լուծումներից էր վճռական գրոհներից առաջ ոչ մեծ խմբերով գերիշխող բարձունքների գրավումը. հակառակորդին արագ և շեշտակի հարվածներով ճնշելով՝ թողնում էին միայն նահանջի ճանապարհ, որից հետո նոր դիմում օդակի սեղմմանը: Սակայն միշտ եղել է լուծումների անսպասելի տարբերակը, անակնկալը²⁰⁸: Դեպքերը զարգանում էին շատ արագ, հայկական կողմը իրավիճակին լիովին տիրապետում էր լավ հետախուզության շնորհիվ և հասցնում էր ճիշտ արձագանքել դրան: Այդպիսի պայմաններում լավ տեղեկությունները թույլ են տալիս գործել ավելի ճիշտ, սակայն նման դեպքերում նաև կա հրամանատարի ճիշտ կռահելու գործոնը, տաղանդը, որով նա հասկանում է հակառակորդի գործողությունների տրամադաբանությունը: Նա կարող է ճիշտ որոշել թշնամու հիմնական հարվածի ուղղությունը, հիմնական գործողությունների տրամաբանությունը և այլն: Սա նշանակում է հակառակորդից մեկ-երկու քայլ առաջ լինել և, ըստ էության, կառավարել նրա գործողությունները, որն էլ ռազմարվեստում կոչվում է էֆֆեկտների տեսություն²⁰⁹: Արևմուտքում այս ամենը քննարկվում էր տեսական մակարդակում շատ վաղուց, սակայն կիրառել հնարավոր են համարում միայն տեղեկատ-

²⁰⁸ Անակնկալ և ոչ ստանդարտ լուծումները, որոնք առանձնագրույցների ժամանակ ներկայացնում են ՊՇ-ների հրամանատարները և առանձին ջոկատների հրամանատարները զարմանալի են: Դեպքերից մեկի ժամանակ հակառակորդը տեղակայվել էր գյուղը շրջապատող երկու բարձունքներում և ոչ մի կերպ գյուղին մոտենալ չէր լինում, գրոհները հիմնականում ուղղված էին բարձունքների ուղղությամբ, որը իրենք լավ պահում էին: Սեր գործերը հասկանալով, որ հակառակորդը կրկին սպասում է բարձունքների գրոհը, դիմել էր խորամանկության՝ շեշտակի մտել գյուղ ու միանգամից շրջանցելով թիկունքից խփել բարձունքի պաշտպաններին: Այսինքն՝ կենտրոնից գրոհել, սակայն գյուղից արագ անցնել թիկունքային հարվածի:

²⁰⁹ Deptula. David A. Effects-Based Operations: Change in the Nature of Warfare. Arlington VA: Aerospace Education Foundation, Defense and Airpower Series. 2001, pp. 8-9.

վական դարաշրջանի և ցանցակենտրոն պատերազմների իրագործման դեպքում: Վերջինիս համաձայն՝ արդեն հնարավոր է կառավարել հակառակորդի մտադրությունները՝ ստիպելով նրան նախապես կայացնել իր համար կործանարար որոշումներ²¹⁰: Հայկական ռազմական միտքն այս ամենի որոշ տարրեր կատարում էր առանց համապատասխան միջոցների տիրապետման:

Ջրահախմբերի և այլ ստորաբաժանումների ընդհանուր գործողությունների հաջողությունն ապահովվում էր արդեն օպերատիվ մակարդակում կայացված ճիշտ լուծումներով: Մասնավորապես, խոսքը, այսպես կոչված, պաշտպանական շրջանների ստեղծման մասին է:

Ռազմարվեստի ուսուցիչներին հիմնականում անհայտ գույամիավորման այս անունը մի բացառիկ բան էր: ՊԸ-ներն իրենց ուժերով ու միջոցներով գտնվում էին դասական զնդերի և բրիգադների մեջտեղում: Դրանք ավելի մեծ էին, քան զնդերը և ավելի փոքր, քան խորհրդային դիվիզիաները, ու ավելի մոտ էին բրիգադներին: Իրենց կազմում ունենալով մոտավորապես 5-6 գումարտակ և օժանդակ ստորաբաժանումներ, մասնավորապես՝ սեփական հրետանի ու զրահախումբ, ՊԸ-ները առավելագույնս ինքնուրույն և կենսունակ էին, քանի որ նաև վարչատարածքային հարցերում էին ինքնուրույն ու ինքնաբավ: Դրանք, լինելով ինքնուրույն բռունցք, ուղիղ ենթարկվում էին գլխավոր հրամանատարությանը (թատերաբեմի հրամանատարության՝ իմա արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար), միջանկյալ այլ օղակի չէին ենթարկվում: Պարզ ասած՝ լինելով գունդ-բրիգադ օղակի զորամիավորում, դրանք իրենց գլխին չունեին մեկ այլ, օրինակ՝ դիվիզիա կամ կորպուս, հետո նոր՝ գլխավոր հրամանատարություն: Այս հանճարեղ օպերատիվ-մարտավարական լուծումը, որը գտել էին հայ զինվորականները մարտի պայմաններում, հետագայում պիտի ամրագրվեր աշխարհի ուժեղագույնների կողմից՝ որպես օրինաչափություն: 1990-ականների վեր-

²¹⁰ Печуров С. Л.. Англо-саксонская модель управления в военной сфере. М., 2005, стр. 200-232.

ջին և 2000-ականների սկզբներին ամերիկյան ու արևմտյան այլ բանակներում լայնորեն սկսվեց մեքենայացված/մոբիլիզացված-արագաշարժ բրիգադների ներդրումը²¹¹։ Իհարկե, դժվար է ասել, թե ամերիկյան բանակում ուսումնասիրել են Արցախյան պատերազմի փորձը, սակայն ենթադրել, որ նրանք ևս իրենց փորձով եկան այդ եզրակացությանը, կարելի է։ Դրանք, ըստ էության, արդեն իրենց բազմակի արդարացրած ՊՇ-ների մոդելներն էին, որոնք ուղղակի շարժունակության և ծանր զինատեսակների ավելի մեծ հնարավորություններ ունեին։ Դրանց գումարած օդուժի հնարավորությունները և այլն։ Դրանք արցախյան ՊՇ-ների նման ուժեղացված բրիգադներ էին, որոնց վերադասությունից հանվել էին դիվիզիան ու կորպուսը։ Դա նրանց հաջողվել էր նախ կրակային և շարժունակության հզորացման հաշվին, սակայն ամենամեծ հարցը կառավարելիության աստիճանի բարձրացումն էր, որը լուծվել էր ցանցակենտրոնության շնորհիվ՝ տիեզերական կառավարում, ԱԹՄ-ներ և այլն, իսկ մեզանում՝ փորձի ու հմտության շնորհիվ։ Նույն փորձի ռուսական բանակն անցավ 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմի ժամանակ և այդ դեպքում ևս խնդիր դրվեց դասական զնդերից անցնել բրիգադների ու վերացնել միջանկյալ դիվիզիա-կորպուս օղակը։ Այսինքն՝ ռուսական բանակն այդ ամենը իր կաշվի վրա զգաց միայն 15 տարի հետո։

Մենք կյանքի փորձով աշխարհում առաջին դասական՝ գլխավոր հրամանատարություն-բանակ-դիվիզիա-բրիգադ-գումդ մոդելից անցում ենք կատարել գլխավոր հրամանատարություն-կիրառող ուժեր մոդելին, որը ռազմագիտական լեզվով կարելի է անվանել՝ Կառավարվող ապակենտրոնացում։ Սա, ըստ էության, հինգերորդ սերնդի պատերազմների հիմնական տարրերից մեկն է, որը հետո

²¹¹ Written by Victor O'Reilly for Congressman Jim Saxton, D21 Aug 22, 2003. p. 103-108. cochraneinst@adelphia.net; Формирование механизированных бригад «Страйкер» в сухопутных войсках США. 20.08.2010. <http://www.military-informant.com/index.php/army/523-stryker.html#.UclYxfmeMZk>

կամրագրեն արևմտյան ռազմական տեսաբանները: Նման մոդելը առաջին հերթին շեշտակի բարձրացնում է զորքերի կառավարելիությունը, ինքնուրույնությունը և այլ բաղադրիչներ, որոնք բերում են զորքերի կիրառման ընդհանուր արդյունավետությանը:

Աշխարհի հզորագույն բոլոր բանակները, որոնք մեծ ու փայլուն հաղթանակներ են տարել, օժտված են եղել հատկապես հրամանատարների տաղանդով, խիզախությամբ, նվիրվածությամբ, պատրաստությամբ և, մասնավորապես, անձնակազմի՝ ավանդական հատկանիշներից զատ, նաև՝ գործողությունների ազատության հնարավորությամբ: Հայկական բանակը, ըստ էության, իր ենթականերին տվել էր ազատ գործելու ու անկաշկանդ հնարավորություն, ինչը, իհարկե, փորձի և վստահության պաշար է պահանջում, սակայն նախ և առաջ ընդգծում էր հայ տեսակի անհատականություն լինելու լավագույն հատկանիշները: Եվ դա զարմանալի էր, մասնավորապես, այն առումով, որ ՊՇ-ներում, զրահախմբերում ու մարտական ստորաբաժանումներում ներգրավված էին նվազագույն բանակի մարտիկներ, որոնք, առանց համապատասխան կապի և կառավարման միջոցների, գործում էին հաջող և նրանց համագործակցությունը բարձր մակարդակի էր: Այսինքն՝ այն, ինչ աշխարհի հզորները հետո պիտի անեին՝ շնորհիվ մոր մակարդակի կառավարման համակարգերի, հայկական ուժերը դա արեցին ավելի շուտ և առանց այդ կապի համակարգերի:

Բացի ՊՇ-ների հաջող գործողությունների, զրահախմբերի և հրետանու կիրառման առանձնահատկություններից, կարող ենք նշել նաև այլ գործոններ: Ինչպես տեսնում ենք, հայ հրամանատարները զտել էին մարտավարական, օպերատիվ, ռազմավարական, կամակերպչա-կառուցվածքային այնպիսի լուծումներ, որոնք ռազմարվեստի ամենաառաջավոր լուծումներն էին և դա ապացուցեց համաշխարհային հետագա փորձը: Նույն այդ ժամանակ մեծ զարգացում ապրեց հետախուզությունը, առանց որի չէր իրականացվում մարտական և ոչ մի գործողություն: Հայ հետախույզները աննախադեպ գործողություններ են իրականացրել: Մարտական գործողություններ

րի աաաաաաաաա մեջ առաջնային նշանակություն տրվեցին ռադիո-
հետախուզությանը, ռադիոպայքարին, քողարկմանը և մոլորեցմանը:
ՌԷՊ միջոցները արդեն Մարտակերտի ազատագրության ժամանակ
կարողացան լուրջ վնասներ պատճառել թշնամուն, իսկ ռադիոխա-
ղերի միջոցով հակառակորդի հրետանին կրակ բացեց յուրայինների
վրա²¹²: 1993 թ. օգոստոսի 22-ից կայանների անձնակազմերը Գորի-
սին ու Կապանին սպառնացող թշնամական հենակետերի ոչնչաց-
ման գործողության ընթացքում հաջողությամբ իրականացրին հա-
կառակորդի ռադիոկապերի ռադիոէլեկտրոնային ճնշումը և բազ-
միցս արժանացան այս ուղղության գործերի հրամանատարության
խրախուսանքներին:

Հակառակորդի ավիացիայի կայուն ղեկավարումը խախտելու
և կողային ՌԼԿ-ների հուսալի ճնշումն ապահովելու նպատակով՝
1994 թ. մի ստորաբաժանում տեղափոխվեց արևելյան ռազմաճա-
կատ և անձնակազմի հմուտ ու զրազետ ղեկավարման շնորհիվ զգա-
լի ավանդ ունեցավ հայրենիքի օդային սահմանների պաշտպանու-
թյան գործում:

Ընդհանուր առմամբ, հայոց բանակը մարտական այդ գործո-
ղությունների մեջ շարունակում էր կազմավորման իր հստակ գոր-
ծընթացը: Բանակաշինության գործը ընթանում էր իր փուլերով:
Ստեղծվում էին նորանոր ստորաբաժանումներ, և գորատեսակների
աշխատանքը դառնում էր ավելի կազմակերպված ու արդյունավետ:
1993 թ. ռազմական գործողությունների վարման մարտավարական
մոտեցումների տրամաբանության և 1918 թ. Սարդարապատ-Ապա-
րան-Ղարաբաղիսա ճակատամարտի վարման մարտավարության
մեջ հստակ կա մի ընդհանրություն. երկու դեպքում էլ հայկական ու-
ժերը, լինելով սակավաթիվ, իրենց հիմնական գործողությունների
արդյունավետությունը կառուցում էին մոբիլ խմբերի գորաշարժերի
վրա, սրագ գրոհում ու ճեղքեր բացում, արագ թևանցում ու շրջան-

²¹² Հարությունյան Գ., Մեր հաղթանակները: Եր., 2012, էջ 318-322:

ցում, խուսափում ճակատային արյունալի մարտերից՝ հակառակորդին կանգնեցնելով փաստի առաջ: Իսկ նման մարտական գործողությունների վարումը պահանջում է զորքերի հստակ ու անսխալ կառավարում, անթերի իրագործում և խիզախություն: Այդ ժամանակ չունեցած կապի միջոցներին փոխարինում էր հրամանատարի տաղանդն ու հմտությունը, զորքերի ընկալումը և փորձը, չունեցած պահեստային ուժերին փոխարինում էին մահապարտները, որոնք երբեք չէին նահանջում, երբեք տեղի չէին տալիս ու հակառակորդին ստիպում էին փախչել: Ահա, այսպիսի հատկանիշներն ու այլ գործոններ են օգնում հաղթանակներ տանել այն տեղերում, որտեղ հաղթանակները հաշվարկների դեպքում անհնար են լինում: Արցախյան պատերազմը իր տեսակով դասական տեղային պատերազմ դարձավ հատկապես 1993-1994 թթ.: Հայկական բանակի ստորաբաժանումները միջոցների սակավության պատճառով մարտական գործողությունների ժամանակ զուտ մարտավարական խորության վրա 1 կմ ճակատով կարողանում էին ապահովել հետևյալ խտությունը՝

- 0.2-0.4 զումարտակ,
 - 1-5 տանկ, բացառիկ պահերին մինչև 7,
 - 2-5 հրանոթ, բացառիկ պահերին մինչև 10 ,
 - 1-2 հակատանկային միջոց, կարճ ժամանակով մինչև 5,
 - 200-300 հակատանկային և հակահետևակային ական:
- Նույն ժամանակ հակառակորդը կարողացել է ապահովել՝
- 0.5-1 զումարտակ
 - 7-10 տանկ
 - 7-15 հրանոթ
 - 5-10 հակատանկային միջոց
 - 300-500 հակատանկային և հակահետևակային ական
 - 10-15 մարտական թռիչք օդուժի համար

Աշխարհում քիչ երկրների բանակների է հաջողվել հարթավայրում հարձակողական գործողություններ վարել՝ ի սկզբանե ունենալով հակառակորդից 2-3 անգամ ավելի քիչ ուժեր, երբեմն դասական

պահանջներից էլ սակավ միջոցներ: Սակայն դրանցից էլ ոչ մեկին չի հաջողվել ընդամենը 100-150 միավոր և զրահատեխնիկայով, ընդհանուր ուժերով զիջելով հակառակորդին, մոտ 3000-ոց զորքով, ընդամենը 4-4,5 ամսում ազատագրել մոտ 6000 կմ² տարածք: Չորաշարժերը իրականացվում էին մեծ արագությամբ, որը մարտի համար հնարավոր չէր համարվում, զրահատեխնիկան միշտ զինված էր նախատեսվածից սակավ մարտապաշարով, սակայն խնդիրները կատարվում էին փայլուն: Գործողությունների ժամանակ պլանային ժամանակացույցները քիչ էին խախտվում, սակայն եթե անգամ այդպիսիք լինում էին, եթե առաջանում էին շեղումներ, ապա հրամանատարների ճիշտ կողմնորոշման, իրավիճակի ճիշտ գնահատման շնորհիվ ամեն ինչ արագ շտկվում էր այնպես, որ հարձակման ընդհանուր մտահղացմանը հավատարիմ լինի:

1993 թ. ազատագրական գործողությունների ավարտից հետո, օգտագործելով հրադադարի ռեժիմը և քաղաքական իրավիճակը՝ Ադրբեյջանի նոր ղեկավարությունը կատարում էր ուժերի և միջոցների վերախմբավորում և կուտակում: 1993 թ. նոյեմբերի սկզբներից մինչև դեկտեմբերի երկրորդ կեսը հարաբերական անդորր էր տիրում:

Դեկտեմբերի երկրորդ կեսին ադրբեյջանցիները լայնածավալ հարձակումով կարողացան հասնել մասնակի հաջողությունների: ԼՂՀ ՊԲ-ի ուժերը անհավասար մարտերում դեկտեմբերի 26-ին ստիպված էին թողնել 13 պահակակետ Փափռավենդի մերձակայքում, մեկ դիրք Մարտունու Աղբուտուն գյուղի մոտ, իսկ դեկտեմբերի 28-ին Թալիշ և Մատաղիս գյուղերը: Դրությունը հատկապես ծանրացավ Փափռավենդ-Քենգերլի տեղամասում: Հակառակորդի ահագնացող ճնշմանը դիմակայելու համար Մահսուղլու-Փափռավենդ-Պուշլի յալ բնագծում պաշտպանական մարտերի մեջ մտցվեցին 4-րդ, 5-րդ և Կենտրոնական ՊՇ-ների ու 71-րդ առանձին ՄՀ զումարտակի ուժերը, որոնք հաջողությամբ ետ մղեցին հակառակորդի մեծաթիվ զորքերը, իսկ դեկտեմբերի 29-ին կեսօրին հակահարձակումով ոչ միայն վերականգնեցին նախկինում կորցրած դիրքերը, այլև

Բոյաժնեդրի ուղղությամբ հաջողությունը զարգացնելով, վերականգնեցին Սաֆուլուի և հարակից բնակավայրերի աղբեջանական կրակակետերը:

Մինչև տարվա վերջին օրը տևած մարտական գործողությունները բերեցին նրան, որ հակառակորդը չնչին հաջողությունների հասավ, սակայն կորցրեց մոտ 700 զինվոր և հայկական հակադարձման ուժերը հասան Թարթառի ջրանցքի աջ ափը: Հայկական զորքերը ապացուցեցին, որ իրենց հարձակմանը դիմանալ անհնար է, իսկ պաշտպանվելուց հետո ամենափոքր հնարավորությունն անգամ օգտագործում են կրկին հարձակման նետվելու համար:

Նոր տարվա առաջին իսկ օրերին հակառակորդը, կրկին մեծ ուժեր կուտակելով, փորձեց ճեղքել ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը և, ոչ ավելի, ոչ պակաս, շրջապատել հայկական ընդհանուր ուժերը: Մարտի էին նետվել, այսպես կոչված, Բաքվի հատուկ նշանակության ջոկատները, աֆղան մոջահիդներ և այլ վարձկաններ: Վերախմբավորումներ կատարելով՝ աղբեջանցիները Հորադիզի ուղղությամբ 5 կմ ճակատում խորացան մինչև 15 կմ: Այս տեղամասում ՊԲ-ի համար ստեղծվել էր անբարենպաստ իրադրություն, և առաջխաղացումն ամեն գնով շարունակող հակառակորդի դեմ մարտերում հայկական կողմը ևս անդառնալի կորուստներ էր ունենում:

1994 թ. հունվարի 11-ին առավոտյան հուժկու կրակով (ներգրավվեց հրետանի, օդուժ և զրահատեխնիկա) հարավում նոր հարձակում սկսվեց: Երկկողմանի ծանր մարտերում աղբեջանցիների առաջխաղացումը կասեցվեց:

Այդ օրը հայկական բանակը Հակոբ-Կամարի մոտ գլխավին ջարդեց Բաքվի հատուկ նշանակության 77 հոգանոց խմբին, իսկ մի քանի օր անց արդեն ամեն ինչ փոխվեց՝ ամենուր ջախջախված, թշնամու գերված ուժեր էին, որ ոչնչացվում էին ամբողջ վաշտերով ու գումարտակներով:

Աղբեջանցիներին չօգնեց մույնիսկ զրահամեքենաների կորսուսը: Դրա շնորհիվ արդեն հունվարի 12-ին հակահարձակումով ոչնչ-

չացվեցին հակառակորդի ռազմական հենակետերը Կորգան, Աշաղի, Աբղուռահմանլու և Յուխարի Մեյիդահմեդլու բնակավայրում: Իսկ հունվարի 26-28-ին թշնամին հարթավայրային հարավարևելյան հատվածում զրահատանկային մեծ կորուստներ կրեց: Աղբբեջանական հարձակումը լայնածավալ էր, և հակառակորդը ուղղակիորեն գրոհում էր նաև ՀՀ-ի վրա, ինչը նույնիսկ չէին թաքցնում: Մի շարք հարձակումներ ձեռնարկվեցին Մարտակերտի հեռուստաաշտարակի ուղղությամբ, որոնք, սակայն առավելապես ուշադրությունն Օմարից շեղելու նպատակ էին հետապնդում: ԼՂՀ ՊԲ-ի հրամանատարությունն Օմարի շրջանում կենտրոնացրեց 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ և ԿՊ շրջանների 71-րդ ու 51-րդ առանձին ՄՀ գումարտակների ուժերը և հունվարի 24-ին կանգնեցրեց հարձակումը: Հաջող էր պաշտպանությունը նաև մյուս տեղամասերում, որտեղ ևս կասեցվեց աղբբեջանցիների առաջխաղացումը:

Փետրվարի սկզբներին ՊԲ-ի ուժերը հաջորդական հարվածներով իրականացրեցին Օմարի վերագրավման ռազմագործողությունը, որն ավարտվեց փետրվարի 18-ի առավոտյան՝ լեռնանցքի վրա վերահսկողության հաստատումով:

Սակայն շուտով Զարվաճառում հակառակորդի խմբավորումը սառեց ու լիովին ջախջախվեց:

Թեև աղբբեջանցիները հյուսիսում կատարյալ պարտություն էին կրել, բայց չէին հրաժարվում հարձակողական գործողություններից: Փետրվարի վերջին հիմնական հարվածի ուղղությունն ընտրվեց հարավարևելյանը՝ Աշաղի Մեյիդահմեդլու բնակավայրից մինչև Հորադիզ բնագիծը՝ դեպի Ֆիզուլի ընդհանուր ուղղությամբ: Թշնամին չկարողացավ արդյունքի հասնել, ավելին՝ հակահարձակումով ինքնապաշտպանական ուժերը մարտի սկզբին ոչնչացրին Հորադիզ գյուղի և 271.8 բարձունքի կրակակետերը:

Ավելի քան մեկ ժամ տևած մարտում աղբբեջանցիները ետ չափրվեցին նաև Աղդամի ուղղությունից, իսկ Օմարում այդպես էլ ոչնչի հասնել չկարողացան և ստիպված վերադարձան ելման դիրքերը:

Ապրիլի սկզբին աղբբեջանցիները նոր հարձակում ձեռնարկեցին Լևոնարի ու Մատաղիս գյուղերի շրջանում: Ապրիլի 10-ին հակահարձակումով ՊԲ-ի ուժերը Գյուլիստան ու Թալիշ ուղղությամբ մի շարք բարձունքներ գրավեցին, իսկ երկու օր անց մտան Վերին Չայլու և Լևոնարի:

Ապրիլի 16-ին ճնշվեց Գյուլիջայի կրակակետը (Մարտակերտից հարավ-արևելք), որը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում քնեքում գործող մեր ուժերին՝ առաջխաղացումը զարգացնելու համար: Ապրիլի 18-ին 5-րդ ՄՀ բրիգադի ստորաբաժանումները, մի շարք բարձունքներ գրավելով, ընդհուպ մոտեցան Թուփկարակոյունլու գյուղին:

Այս ընթացքում համառ պաշտպանությամբ աչքի ընկան Աշաղը Սեյիդահմեդլուից հարավ բնագծում դեպի Ֆիզուլի ձգտող աղբբեջանցիների դեմ գործող ուժերը:

Ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբին ահեղ մարտեր էին մղվում Կարմիրավանի ազատագրման համար: Գյուղը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ: Այստեղ աղբբեջանցիները մեծաթիվ ուժեր էին կենտրոնացրել, քանի որ Կարմիրավանի կորստի դեպքում ՊԲ-ի ուժերի առջև մեծ հնարավորություններ էր բացում Յարմջայի ու հարակից պաշտպանական բնագծերը գրավելու համար: Թշնամու դրությունը բարդանում էր նրանով, որ այս ընթացքում ՊԲ-ի ուժերն իրենց հսկողության տակ էին առել Աղդամ-Բարդա մայրուղին, որը զգալի դժվարություններ էր ստեղծում հակառակորդի առաջին գծի մատակարարման և վերախմբավորումներ իրականացնելու գործում:

Մարտակերտում գրեթե միայն 5-րդ կամավորական բրիգադի կողմից իրականացված հակահարձակմանը չէին դիմանում աղբբեջանական երկու՝ 702 ու 707-րդ բրիգադները, ՆԳՆ գունդը և այլ օժանդակ ուժեր, որոնց թիկունքում կանգնած էին արգելափակիչ ստորաբաժանումները:

Կարճ հրադադարից և հերթական բանակցություններից հետո Բաքում մարտի 3-ին կրկին վերսկսեց հարձակումները: Չմեռային-գարնանային ավանտյուրան Աղբբեջանի վրա թանկ նստեց՝ ունե-

ցավ նյութական մեծ կորուստներ, մոտ 8000 ոչնչացված զորախումբ, 100 միավոր զրահատեխնիկա և այլն: Հայկական կողմը չզիտեր, որտեղ թաղի աղքատ դիակ: Ապրիլի կեսերին հայկական ուժերը շատ արդյունավետ հարձակումներ իրականացրին Մարտակերտի ուղղությամբ՝ մեկը մեկի հետևից ազատագրելով մի քանի բնակավայրեր՝ ընդհուպ մոտենալով Գյուլիստանին:

5-րդ բրիգադի, Տիգրան Մեծ ջոկատի և Մարտակերտի հատվածի ինքնապաշտպանական ուժերի այս գործողությունները նոր տեսակի զլուխգործոց էին այն իմաստով, որ հարձակում էին զարգացնում դժվարամատչելի, լեռնաանտառային տեղանքում, խոշոր ձորերի ու բնական այլ արգելքների պայմաններում, որտեղ հակառակորդի ուժերն առնվազն երեք անգամ գերազանցում էին: Այստեղ հայկական ուժերը փայլուն կիրառում էին պարտիզանական մարտավարությանը բնորոշ փոքր խմբերով շրջանցումները, թիկունքային հարվածները, շեղող և այլ գործողություններ: Եվ այս ամենն այն դեպքում, երբ Թարթառի պաշտպանական ընդհանուր բնագիծն աղբրեջանցիները փորձել էին վերածել անառիկ բնագծի (հաճախ այստեղ էր ժամանում Հեյդար Ալիևը), ձեռնարկվել էին բացառիկ միջոցառումներ: Դեռ 1993 թ. աղբրեջանական բանակը, չսահմանափակվելով դաշտային դատարաններով, ըստ էության, Հայրենական մեծ պատերազմից հետո երկրորդ անգամ ստեղծել էր պատժիչ, արգելափակիչ խմբեր: Այսինքն՝ աղբրեջանական պատժիչ խմբերը, թիկունքում կանգնած, զնդակահարում էին մարտից փախչող սեփական զորքին²¹³: Եվ նման պայմաններում հայկական սակավաթիվ ուժերը, համառ դիմադրությունը կոտրելով, հաղթահարել էին Թարթառի պաշտպանական աննախադեպ բնագիծը և սպառնում էին ազա-

²¹³ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ: Եր., 2012, էջ 143:

տագրել Թարթառն ու Բարդան: Ահա, թե ինչ պայմաններում էր Ալիկը Մոսկվայից հրադադարի խնդրում²¹⁴:

Հայոց փառավոր հաղթանակների հիմնական հաջողությունը ուրոշ հեղինակներ կապում են առաջին հերթին աղոթեջանում տիրող քաղաքական անկայունության հետ: Սակայն նրանց հիշեցնենք, որ 1993 թ. ավարտին սկսված աղոթեջանական ամենալայնածավալ հարձակման ժամանակ այդ երկրում անկայունություն չկար: Այդպիսին չէր իրավիճակը նաև 1994 թ. գարնանը, երբ աղոթեջանական հարձակումները շատ ավելի մեծամասշտաբ էին ու կազմակերպված: Ահա այսպես ավարտվեցին մարտական գործողությունները, ահա այսպիսի զարգացումների արդյունքում էր թշնամին խնդրազրեք ուղարկում հրադադարի համար:

1993 թ. շարունակվում էր բանակաշինության բարդ գործընթացը, և կառուցվածքակազմակերպչական գործառույթները անմիջապես ազդում էին ռազմաճակատում հաջող մարտական գործողությունների վարման որակի, արագության և բնույթի վրա: Այդ թվականի մարտական գործողությունները ապացուցեցին, որ հայկական բանակը ավելի արագ է զարգանում ու մարտական գործողություններ վարում, քան պետությունը հնարավորություն ունի: Թիկունքային, սպառազինության, մատակարարման և ապահովման ստորաբաժանումները գնում էին զորքի հետևից, ինչը բացառիկ երևույթ էր:

Այսպիսով՝ հայկական բանակը կազմավորում էր զորատեսակներ ու զորամասեր՝ հիմնականում չունենալով անհրաժեշտ միջոցներ և հնարավորություններ: Դրա հետ զուգահեռ մարտական գործողություններում հայկական բանակը տանում էր փայլուն հաղթանակներ²¹⁵:

²¹⁴ Աղոթեջանն ինքն է խնդրել 94-ի հրադադարի մասին. Կազմիրով, 15 նոյեմբերի 2010. <http://www.haynews.am/hy/archive-16197>

²¹⁵ 1993-1994 թթ. մարտական գործողությունների մանրամասն վերլուծությունը, ինչպես նաև բանակաշինության առանձնահատկությունները, տես՝

ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի, պաշտպանության բանակի ձևավորումն ու Արցախի սահմանների պաշտպանությունը ղեկավարեցին Արցախի հերոս Սամվել Բաբայանը, Վիտալի Բալասանյանը, ՊԲ հրամանատարի սպառազինության ու տեխնիկայի գծով տեղակալ Վյաչեսլավ Հյուսունցը, Արշավիր Ղարամյանը, Արցախի հերոսներ, գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Հակոբյանը, գեներալ-մայոր Սամվել Կարապետյանը, գեներալ-մայորներ Արմեն Ղահրամանյանը, Վարդան Բալայանը, Կամո Վարդանյանը, Միքայել Արզումանյանը, գնդապետ Գարիկ Սաֆարյանը, Արցախյան ազատամարտի տարիներին ՊՇ-ների հրամանատարներ Նելսոն Մոդոնոյանը, Նորայր Դանիելյանը, Վաչագան Իշխանյանը, Շահեն Մեղրյանն ու գեներալ-մայոր Սերգեյ Չալյանը:

1.4. Բանակի կառուցվածքը և սպառազինությունը

Ինչպես վերև ասվեց դեռ 1992 թ. գեներալ Ն. Տեր-Գրիգորյանը ներկայացրեց բանակի կառուցվածքին վերաբերվող մի հիմնավոր փաստաթուղթ: Ստեղծման պահից հայկական ՁՈւ-ն՝ ըստ կառուցվածքի, բաժանվեց կենտրոնական ապարատի, ղեկավար կազմի, գլխավոր շտաբի, զորատեսակների և զորամիավորումների:

ՁՈւ-ն ստեղծման պահին ընդհանուր առմամբ որպես նախատիպ ուներ խորհրդային բանակը, սակայն շատ առանձնահատկություններ կային, որոնք կարելի է անվանել ազգային առանձնահատկությունից կամ իրավիճակից բխող: Պաշտպանության նախարարները գրեթե միշտ եղել են քաղաքացիական անձինք: Նախարարը տվյալ դեպքում իրականացնում էր զինված ուժերի հիմնական կառավարումը, ռեժիմային, տնտեսական և այլ գործառույթների վերահսկողությունը: Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության առաջին նախարար է նշանակվել Վազգեն Սարգսյանը 1991 թ.

և պաշտոնավարել է մինչև 1992 թ.: Այնուհետև պաշտոնավարել է Վազգեն Մանուկյանը՝ 1992-1993 թթ.: 1993 թ. ՀՀ պաշտպանության նախարար է նշանակվել Սերժ Սարգսյանը և պաշտոնավարել է մինչև 1995 թ.: 1995 թ. պաշտպանության նախարար կրկին նշանակվել է Վազգեն Սարգսյանը և պաշտոնավարել մինչև 1999 թ.: Նույն թվականին նախարար է նշանակվել Վաղարշակ Հարությունյանը, իսկ 2000 թ.՝ կրկին Սերժ Սարգսյանը և պաշտոնավարել մինչև 2007 թ., այնուհետև Միքայել Հարությունյանը՝ 2007-2008 թթ.: 2008 թ. մինչ օրս պաշտպանության նախարարը Սեյրան Օհանյանն է²¹⁶:

Զորքերի անմիջական ղեկավարումն իրականացնում էր զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը, որը զինվորական պաշտոն էր: Նա միաժամանակ նախարարի տեղակալ էր համարվում: 1991 թ. ԶՈՒ ԳՇ պետ է նշանակվել Գուրգեն Դալիբալթայանը և այդ պաշտոնում մնացել մինչև 1992 թվականը: Նույն թվականին նշանակվել է կրկին խորհրդային զենքերալ Նորատ Տեր-Գրիգորյանը և պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1993 թ.: 1993 թ. նշանակված Հրաչ Անդրեասյանը շարունակել է պաշտոնավարել մինչև 1994 թ.: Նույն թվականին նշանակվել է Մյքայել Հարությունյանը և այդ պաշտոնում եղել մինչև 2007 թ.: Այնուհետև 2007 թ. նշանակվել է Սեյրան Օհանյանը՝ մեկ տարով: 2008 թ. պաշտոնավարում է Յուրի Խաչատուրովը:

Պաշտպանության նախարարի այլ տեղակալները ևս կարող էին լինել ինչպես քաղաքացիական անձինք, այնպես էլ զինվորականներ: Առաջին տեղակալը զորքերի մարտունակության հիմնական պատասխանատուն էր, սակայն ներկայումս առաջին տեղակալը հիմնականում պատասխանատու է կադրերի և կրթության համար: Մյուս տեղակալները համակարգում էին տարբեր ոլորտները՝ սպառազինություն, քիկունք, իրավական աշխատանք, դաստիարակություն և այլն: Պաշտպանության նախարարի տեղակալներից բանակաշինության գործում մեծ ներդրում ունեն գեներալ-լեյտենանտներ՝

²¹⁶ ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայք:

Անատոլի Ջինևիչը, Միխայիլ Գրիգորյանը, Գուրգեն Մելքոնյանը, Արթուր Աղաբեկյանը, Ալիկ Միրզաբեկյանը, Մկրտիչ Աբրահամյանը, Մանվել Գրիգորյանը, գեներալ-մայորներ Սերգեյ Մարտիրոսյանը, Աշոտ Պետրոսյանը, Աստվածատուր Պետրոսյանը, Գրիգոր Հարությունյանը, գնդապետներ Վահրամ Խորխոռունին և Հմայակ Հարոյանը: Զաղաքացիական տեղակալներից են եղել Անդրանիկ Քոչարյանը, Գևորգ Վարդանյանը, Վահրամ Շիրխանյանը, այժմ՝ Դավիթ Տոնոյանը և Արա Նազարյանը:

Ջինված ուժերը, ըստ կառուցվածքի, ունեին ցամաքային զորատեսակներ և օդուժ: Ցամաքային զորատեսակներն են՝ հետևակ, հրետանի, զրահատանկային զորքեր, հետախուզություն, ՀՕՊ զորքեր, ինժեներական զորքեր, կապի զորքեր ու ՌԷՊ: Օդուժը կառուցված չէր խորհրդային դասական տարբերակով, քանի որ միջոցների սակավության պատճառով բանակային ավիացիան և օդուժի այլ տեսակները միավորված էին:

ԶՈՒ-ն, ընդհանուր առմամբ, կառուցվածքային մեծ փոփոխություններ չէր կրում մինչև 2007-2008 թթ.: Պաշտպանական բարեփոխումները լայն թափ ստացան այն ժամանակ, երբ օրենքով ամրագրվեց, որ նախարարի ու տեղակալների պաշտոնները քաղաքական են, և զորքերի վերահսկողության հիմնական պատասխանատուն ԳՇ-ն է, որ բանակի մատակարարման հարցերը լուծվում են ԳՇ-ի պատվերով և նախարարի տեղակալ-դեպարտամենտի պետի ապարատի կողմից իրականացվող տենդերային թափանցիկ գնումներով: Արդեն առանձնացված կառույցներ համարվող ՊՆ-ի և ԶՈՒ ԳՇ-ի ներկայիս կառուցվածքը տես՝ գծանկար-2-ում:

ՀՀ ԶՈՒ-ի թվակազմը ներկայումս կազմում է մոտ 45.000²¹⁷, որի զգալի մասը սպաներ, ենթասպաներ և պայմանագրային զինծառայողներ են: Ժամկետային զինծառայողները գնալով ավելի շատ են փոխարինվում պայմանագրայիններով: Հայկական բանակը բա-

²¹⁷ The Military Balance 2010, p. 174; 2013թ. ՀՀՊՆ-ի կողմից The Military Balance-ին փոխանցվող տեղեկագրերի տվյալներ:

ժանված է պաշտպանության բանակի, բանակային հինգ կորպուսների և օպերատիվ ենթակայության բրիգադների ու զնդերի, որոնք հիմնականում հարվածային հեռահար միջոցների և հատուկ նշանակության զորամասերն են ու զորատեսակները: Դրանք են մասնավորապես օդուժը, ՀՕՊ-ը (որոնք, ի դեպ, միավորված չլինելով՝ դրոշակի խնդիրներ ունեն, որին կանդրադառնանք), հրթիռահրետամային բրիգադներն ու զնդերը, հակատանկային գունդը, հատուկ նշանակության բրիգադը, ռադիոհետախուզությունը, ռադիոէլեկտրոնային պայքարի և այլ զորամասերը: Պաշտպանության բանակը, որը ամենամեծ զորամիավորումն է, իր հերթին բաժանվում է երկու դիվիզիայի և օժանդակ այլ զորամասերի ու ստորաբաժանումների, որոնցից իր հիմնական ռեզերվում ունի հարվածային մեկական բրիգադ՝ զրահատանկային, մոտոհրաձգային և փոքր այլ ստորաբաժանումներ²¹⁸: Պաշտպանության բանակը, լինելով բանակային օղակի զորամիավորման խնդիրներ լուծող զորախումբ և գտնվելով թշնամու հիմնական հարվածի ուղղության վրա, ունի խորհրդային կորպուսների հաստիքներ ու քանակություն: Բանակային կորպուսները, լուծելով խորհրդային կորպուսների և բանակների խնդիրներ, ունեն դիվիզիաների հաստիքներ ու քանակություն: Սակայն, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրը պետք է լուծի իր կոչմանը համապատասխան խնդիրներ, ունի պահպանության համապատասխան տարածքներ,

²¹⁸ Ավելի հասկանալի լինելու համար ներկայացնենք, որ խորհրդային բանակը ուներ այսպիսի կառուցվածք՝ զնդերից հետո իր չափերով հաջորդ զորամիավորումը բրիգադն էր, որը կազմում էր երեք գունդ և այդպես ամեն մի նախորդ երեք զորամիավորումը կազմում էր ավելի մեծ մեկը: Երեք բրիգադը կազմում էր մեկ դիվիզիա, որոնք իրենց հերթին մեկ կորպուս և դրանք էլ մեկ բանակ: Միջին հաշվով մեկ բրիգադը ուներ մինչև 5000 հոգի անձնակազմ, մեկ դիվիզիան՝ մինչև 15-18 հազար, մեկ կորպուսը՝ 60-80 հազար, իսկ մեկ բանակը կարող էր ունենալ մինչև 500 հազար անձնակազմ: Ինչպես կարող ենք տեսնել, հայկական բանակի համանուն զորամիավորումները չափերով բավականին փոքր են խորհրդայիններից, սակայն իրականացվելիք խնդիրներով ոչ միայն չեն զիջում, այլ նաև գերազանցում են:

ուստի դրանց ենթակայության տակ եղած և մարտերի ժամանակ տրված ստորաբաժանումների քանակն ու հզորությունը կարող է փոփոխվել: 2008-2012 թթ. դրանք շեշտակիորեն փոխվել են: Մասնավորապես, բոլոր օդակների ենթակայության տակ եղած տանկային գումարտակները և հրետանային դիվիզիոններն այսօր ակտիվորեն վերակազմավորվում են գնդերի: Դրանք, ըստ էության, տվյալ ուղղությունների (պատերազմի ժամանակ ուղղությունները ենթադրում են մեկ կամ երկու զորամիավորում՝ դիվիզիա կամ կորպուս, ընդհանուր՝ մինչև 100-150 կմ ճակատ) հարվածային հիմնական միջոցներն են: Նման միջոցները հիմնականում տեղակայված են հավանական և նախատեսվող հարվածների հասցման ուղղություններում այն հաշվարկով, որ ելնելով տեղանքի պայմաններից ու այլ իրավիճակներից՝ հակառակորդին առավելագույն վնաս պատճառեն: Հայկական բանակի զորամասերը և ստորաբաժանումները սկզբից ևս ունեին խորհրդային դասական ստորաբաժանման տարբերակը: Յուրաքանչյուր երեք ջոկ կազմում էր մեկական դասակ և այդ սկզբունքով երեք դասակը՝ վաշտ, երեք վաշտը՝ գումարտակ, երեք գումարտակը՝ մեկ գունդ: Իհարկե, սկզբից հիմնականում անձնակազմի և տեխնիկայի սակավության պատճառով կարող էր, օրինակ, գումարտակում լինել ոչ թե երեք վաշտ, այլ՝ երկու: Մասնավորապես՝ խնդիրը ծանր էր հրետանու զորամասերում, որտեղ մարտկոցները կազմված էին ոչ թե հրետանային վեց միջոցներից, այլ՝ երեք-չորս, մույնը դիվիզիոններում. կարող էին լինել հաստիքով նախատեսվածից պակաս: Սակայն արդեն 1990-ականների վերջին և 2000-ականների սկզբներին այդ իրավիճակը շտկվեց: Գրեթե բոլոր ստորաբաժանումները համալրվեցին այդ բացակա միջոցներով, և ավելին՝ որոշ ստորաբաժանումներ սկսեցին վերակազմավորվել մեկ աստիճան բարձր ստորաբաժանումների²¹⁹: 2000-ական թվականների կեսերից բանակում տեղի են ունենում այնպիսի բարեփոխումներ, ո-

²¹⁹ 2004, Պաշտպանության նախարարի զեկույցը ամփոփիչ կոլեգիայի նիստին, նախարարի գործավարություն:

րոնց ընթացքում շատ ստորաբաժանումներ օպտիմալացվում են, ստանում այլ կառուցվածք և տեսք, համալրվում նոր զենքերով ու զինտեխնիկայով և լուծում այնպիսի խնդիրներ, որոնք նախատեսված չէին խորհրդային բանակի տարբերակով: Այդպիսի բարեփոխումների են ենթարկվում հատկապես տեխնիկական շատ զորամասեր և ստորաբաժանումներ: Հայաստանի տարածքային պաշտպանության տարբերակը ևս բազմիցս քննարկվել է: Չնայած որ պատերազմի ժամանակ բանակային կորպուսները և ՊՇ-ները հենց նման ֆունկցիաներով են օժտված լինելու, սակայն բանակի հրամանատարությունը ուսումնասիրում է նաև համաշխարհային փորձը²²⁰: Առաջնագծի զորամասերը ևս այս առումով ստանում են նոր տեսք, մասնավորապես այդ զորամասերում ծանր զենքերի, զրահատեխնիկայի և այլ միջոցների քանակների ներդրումը զգալիորեն փոխել է իրավիճակը: Վերջին 5-6 տարիների ձեռքբերումներից է այն, որ հայկական բանակի ջոկերը ստացել են նոր կառուցվածք և դրան համապատասխան՝ սպառազինություն: Հարցը կոնկրետ վերաբերում է արդեն բոլոր ջոկերին հատկացվող երկուական տարբեր գնդացիներին, բոլոր դասակներում առկա հակատանկային լրացուցիչ միջոցներին, այդ թվում՝ հրթիռներ, բոլոր վաշտերում ծանր զենքերի քանակի շեշտակի ավելացմանը և այլն: Համագորային բոլոր ստորաբաժանումներն ու զորամասերը մեծացնում են իրենց հակաօդային, հրետանային, հակատանկային, տանկային և ինժեներական կարողությունները, ինչպես նաև մարտական ապահովման այլ հարցերը²²¹: Բոլոր գնդերում ստեղծվում կամ հզորացվում են տանկային գումարտակներ, եղած տանկային ստորաբաժանումները շատ ժամանակ դարձվում են զրահատանկային, որոնց մեջ է մտցվում այլ

²²⁰ Քոթանջյան Հ. Ս., Պետության տարածքային պաշտպանության կազմակերպման հարցի շուրջ՝ Իսրայելի օրինակով, Հայկական բանակ, 3(61). 2009, էջ 25-33:

²²¹ Մարտական ապահովումը կապն է, հետախուզությունը, քողարկումը և այլն:

գրահատեխնիկա՝ դարձնելով խառը գրահախմբեր: Գնդերում հզորացվում են ՀՕՊ միջոցները, հրետանին, գումարտակները հրետամային առանձին միջոցներ են ստանում, որպեսզի ինքնուրույնության խնդիր ընդհանրապես չունենան:

ՀՀ ՁՈւ-ի ստորաբաժանումները ստեղծվել են խորհրդային հիմքի վրա, սակայն դրանց ուղղակի պատճենումը չեն: Մեզանում էլ խորհրդային բանակի նման կան՝

- ջոկեր
- դասակներ
- վաշտեր
- գումարտակներ
- գնդեր
- բրիգադաներ, դիվիզիաներ
- կորպուսներ ու բանակ:

Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, կան իրավիճակից բխող շեղումներ. օրինակ՝ մեզ մոտ պարտադիր չէ, որ այս սանդղակի ամեն մի հաջորդ ստորաբաժանումը կամ միավորումը իր մեջ ունենա մախորդի հստակ երեք միավորը:

Մինչ օրս ՀՀ ՁՈւ-ում կազմավորվել է 323 առանձին կարգավիճակ ունեցող ստորաբաժանում, զորամաս և զորամիավորում, որոնք ժամանակի ընթացքում նաև փոփոխությունների են ենթարկվել: Դրանցից մոտ 200-ը գումարտակ, գունդ և բրիգադ օղակի ստորաբաժանումներ ու զորամիավորումներ են, որոնք անմիջապես մարտական նշանակություն ունեն: Դրանց մասին մանրամասն տեղեկությունները մեծամասամբ գաղտնի են:

Ընդհանուր բարեփոխումների տրամաբանությունը բխում է նաև ռազմավարական հարցերի վերամայումից, բանակի կիրառման դոկտրինալ փոփոխություններից: Եթե հայկական բանակը մինչև 2000-ականների վերջերը հիմնականում պատրաստվում էր պաշտպանության, և խոսք էր գնում միայն հակահարձակման մասին, ապա այսօր, դոկտրինալ առումով՝ խոսքը կանխարգելիչ հարվածի և

հարձակողական գործողությունների մասին է: Այդ մասին են վկայում բանակի կողմից վերջին ժամանակներում անցկացվող լայնամասշտաբ բազում գորավարժությունները:

Սպառազինությունը.

Հայկական բանակի կազմավորման ժամանակ սպառազինությունը՝ չհաշված որոշ ինքնաշեն և փոքր մոդելներ, հիմնականում խորհրդային մոուշներ էին՝ ատրճանակներից սկսած մինչև ուղղաթիռներ ու հակաօդային պաշտպանության զենիթահրթիռային միջոցներ: Շատ ժամանակ դրանք խորհրդային բանակի սպառազինությունից վաղուց հանված մոուշներ էին, որոնք, սակայն, հայ ազատամարտիկների և զինվորականների կողմից կիրառվում էին մեծ հաջողությամբ: Նման միջոցներից էին հակակարկտային «KC-19», «Ալազան» կայանները, նաև «Կրուգ» զենիթահրթիռային համալիրը: Վերջինս, երկար տարիներ լինելով խորհրդային զինանոցում, չէր օգտագործվել մարտական որևէ գործողության մեջ, չէր ունեցել նշանակալի որևէ հաջողություն և դուրս էր գրվել սպառազինությունից հնացած լինելու պատճառով: Հայ հակաօդայինները, սակայն, ոչ միայն այն առաջին անգամ կիրառեցին մարտում, այլև գործադրեցին աշխարհի բարդագույն նշանակետերից մեկի՝ «ՄիԴ-25» արագաթիչ կործանիչի նկատմամբ:

Խորհրդային բանակից հայկական նորաստեղծ բանակին մնացած սպառազինությունը կազմում էր մոտ 180 միավոր տանկ, ընդ որում, երկու տեսակի՝ «T-55» հին տանկեր և «T-72» համեմատաբար նոր տարատեսակ, մոտ 450 միավոր տարատեսակ զրահամեքենա, այդ թվում՝ շուրջ 200 միավոր հետևակի մարտական մեքենա՝ երկու տեսակի՝ «ԵՄՄ-1» և «ԵՄՄ-2», 250 միավոր հրետանային միջոց և այլ մանր սպառազինություն²²²: Խորհրդային տարիներին Հայաստանի տարածքում մեծ ռազմաբազաներ, ինչպիսիք Ադրամի պահեստներն էին կամ Ադրբեջանի ու Վրաստանի տարածքների օ-

²²² Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 22-24:

դանավակայանները, չկային: Եղածն ընդամենը խորհրդային 7-րդ բանակի միջոցներն էին, որոնք էլ չհաջողվեց ամբողջովին վերցնել, և շատ բան Հայաստանի տարածքից ուղղակի հանվեց:

Պատերազմի առաջին իսկ օրվանից հայկական բանակը զինված էր «Կալաշնիկովի» մի քանի տեսակի ինքնաձիգներով, գնդացիներով, տարատեսակ ատրճանակներով: Շատ փոքր բանակությամբ կային նաև «Мосин» հրացաններ, «Мосин» և «СКС» կարաբիններ, որոնք մեծ հաշվով փամփուշտների կիրառման տեսանկյունից ոչ մի խոչընդոտ չէին ստեղծում, քանի որ կիրառում էին նույն Կալաշնիկովի տեսակների զենքերի փամփուշտները: Դրանք հիմնականում 5.45 մմ-ոց, 7.62 մմ-ոց և նույն տրամաչափի մեծ փամփուշտներ էին²²³: Չեռքի հրաձգային զենքերից ավելի մեծ զենքերի դեպքում խնդիրներն ավելի էին խորանում. եթե 1990-1992 թթ. հինգ ազատամարտիկներից երկուսն ուներ վերը նշված հրաձգային զենքերից ինքնաձիգներ կամ հրացաններ, նոճակներ, սովորական գնդացիներ՝ 12.7 մմ-ոց և ավելի մեծ տրամաչափի, նոճակներ, ակամանետներ և սպառազինության այլ մոդուլներ, ապա 100-ից ավելի ազատամարտիկներից յուրաքանչյուրին հասանելիք 10-ի փոխարեն կար մեկ-երկուսը: Սա էր նաև պատճառը, որ հակառակորդի թիչ թե շատ կազմակերպված ու մեծաքանակ ուժերի դեմ դժվար էր վարել ինքնապաշտպանական արդյունավետ մարտեր:

Էլ ավելի մեծ զինատեսակների և տեխնիկայի մասին խոսելիս՝ ավելի մեծ խնդիրներ պիտի արձանագրենք: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո իրավիճակը հետզհետե շտկվում էր: Տարբեր ճանապարհներով հայկական զինուժը ստանում էր նոր միջոցներ և տեխնիկա: Հրետանային միջոցներից հիմնականում շատ էին կիրառվում 82 և 120 մմ-

²²³ Устинов А. И., Патроны ручного огнестрельного оружия и их криминалистическое исследование, Москва, 1982, стр. 18-42; Чумак Р. Н., Русский 7,62 мм винтовочный патрон, История и эволюция // СПб Атлант, 2007; Благовестов А. И., То, из чего стреляют в СНГ, Справочник стрелкового оружия / под общ. Ред. Тараса А. Е., Минск, 2000, стр. 541-542.

ոց ականանետները: 76, 85 և 100 մմ-ոց հրետանային միջոցները ևս զմալով շատանում էին, մասնավորապես՝ հակակարկտային «КС-19» կայանները, մոտավորապես 450 միավոր էին, որոնցից հնարավոր եղավ օգտագործել միայն 250-ը²²⁴: Սակայն, մեծ արդյունավետություն չունեին: Բացի այդ, դրանց համար արկերը շատ սակավ էին²²⁵: Նշված միջոցների մեջ կային հրանոթներ, որոնք երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ էին կիրառվել: 122 մմ-ոց հրետանային միջոցները, մասնավորապես՝ «Д-30» հաուբիցները, որոնք բազմանպատակայիններն էին, պատերազմի ընթացքում շատ սակավ էին՝ ոչ ավելի, քան մեկ-երկու տասնյակ: Իսկ 152 մմ-ոց հիմնական տրամաչափի հրանոթներ գրեթե չկային մինչև պատերազմի ավարտը: Միայն 1993-1994 թթ. պաշտպանողական, հետո նաև ազատագրական մարտերին են մասնակցել նման միջոցները. մասնավորապես՝ 152 մմ-ոց «Геоминт» հեռահար հրանոթ-հաուբիցները մասնակցել են Քարվաճառի, Ադդամի ազատագրմանը և բավականին արդյունավետ ու հեռահար կրակ են վարել²²⁶: Նման ինքնազնաց միջոցները՝ խոսքը դեռ ԽՍՀՄ-ի ժամանակներից ՀՀ տարածքում մնացած «2С3» հրետանային ինքնազնաց կայանների մասին է, մասնակցել են նաև ազատագրական արագընթաց մարտերին՝ հարթավայրերում: Մեզանում հրետանային միջոցները առանցքային նշանակություն ունեն նաև այն առումով, որ փոխարինում են օդային հարձակման միջոցներին, լեռնային տեղանքում անփոխարինելի են՝ որպես կրակային հզոր միջոցներ²²⁷:

²²⁴ Դերիկյան Ս., Կրակն պատմե՛ջ, ՀՀ ՁՈՒ զորատեսակներ, Հրթիռային զորքեր և հրետանի, Եր., 2008, էջ 15:

²²⁵ ՀՀ ՁՈւ-երի հրետանու առաջին պետ՝ գեներալ-մայոր Հայրապետյան Վ. հետ ունեցած զրույցի տղագրությունից:

²²⁶ Դերիկյան Ս., Կրակն պատմե՛ջ, ՀՀ ՁՈՒ զորատեսակներ, Հրթիռային զորքեր և հրետանի, էջ 16-20:

²²⁷ Խաչատուրով Յու. Գ., ՀՀ ՁՈՒ-ի հրթիռային զորքերի և հրետանու զարգացման հիմնական ուղղությունները պաշտպանական բարեփոխումների

Ջրահատանկային միջոցները՝ հին «Т-55» և համեմատաբար նոր «Т-72» տանկերն էին: Առաջինը, ճիշտ է, հնացած էր, սակայն քանի որ ուներ 100 մմ-ոց ակոսավոր հրանոթ, ապա երբեմն կարող էր կիրառվել որպես հրետանային միջոց և թեթև լինելու շնորհիվ՝ լեռնային որոշ տեղանքներում հաջողությամբ էր կիրառվում՝ որպես կրակային առանձին աջակցության միջոց: Ընդհանրապես հայկական կողմը, մինչև 1993 թ. ամառային մարտերը, սակավության և այլ պատճառներով տանկերն ու այլ միջոցները հիմնականում կիրառում էր որպես կրակային աջակցության մեծ ու հեռահար միջոցներ: Ջրահատեխնիկայից կիրառվում էին նաև «БМП-1» և «БМП-2» հետևակի մարտական մեքենաները, մասնավորապես, երկրորդը մեծ հարգանք էր վայելում անձնակազմի մոտ՝ շնորհիվ իր հեռահար 30 մմ-ոց ավտոմատ հրանոթի: Մեծ տարածում ունեին «МТЛБ» կոչված բազմանպատակ զրահամեքենա-քարշակը և տարբեր զրահափոխադրուիչներ, մասնավորապես՝ «БРДМ», «БТР-60», «БТР-70» և այլն:

Ահա, նման սպառազինությամբ մենք հաղթեցինք թշնամուն: Պատերազմի վերջին փուլում և հատկապես դրանից անմիջապես հետո հայոց բանակը Ռ-Դ-ից ստացավ մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

1994-1996 թթ. Հայաստանը Ռ-Դ-ից ստացել է մեծ քանակությամբ նոր սպառազինություն և ռազմական տեխնիկա, որը, անշուշտ, նորաստեղծ բանակի համար շատ կարևոր էր: Դրանք, սակայն, հիմնականում արդեն մեծ ազդեցություն չէին կարող թողնել մարտական գործողությունների վրա²²⁸: Խոսքը վերաբերում է, այսպես կոչված, մեկ միլիարդ դոլար արժողությամբ զենքին, որի մասին շատ էին խոսում Ադրբեջանում՝ որպես գրաչոլյան մատակարարում: Հենց այդ ժամանակ մեզ փոխանցված սպառազինության մեջ հատկապես

համատեքստում՝ համաշխարհային միտումների հաշվառմամբ, Հայկական բանակ, 4(74), 2012, էջ 9-18:

²²⁸ Кенжетаев М., Оборонная промышленность Республики Армения, Экспорт вооружений, № 6, октябрь-декабрь, 1997.

կարևոր նշանակություն ունեին ծանր զենքերն ու զնդացիւրները, նոնականետերն ու ականանետները, տանկերը, հրետանային մեծ միջոցները և այլն: Այդ ժամանակ ՀՀ տարածքում՝ 102-րդ ռուսական ռազմաբազայում, տեղակայվեց նաև «С-300 В» զենիթահրթիռային առաջին համալիրը²²⁹:

Հետագա տարիներին հայոց բանակի սպառազինությունը և ռազմական տեխնիկան օրեցօր հզորանում է թե՛ քանակապես, թե՛ որակապես: 1999 թ. Հայաստանը Չինաստանից գնեց մեծ քանակությամբ հրաձգային զենքեր, մասնավորապես, «Կալաշնիկովի» ինքնաձիգի՝ չինական արտադրության «Тип-59» ինքնաձիգներ և մեծ հեռահարության հրթիռային համազարկային կայանքներ՝ «WM-80 Tayfun»: Վերջիններս ունեն 273 մմ տրամաչափի ութ հրթիռ և կարողանում են թիրախներ խոցել՝ մինչև 80-90 կմ հեռավորության վրա²³⁰: Նման միջոցներ տարածաշրջանում ընդհանրապես չկային մինչև 2004-2005 թթ., երբ Ադրբեջանը Ուկրաինայից գնեց նմանատիպ ռուսական «Смерч» կայաններ: 2003-2005 թթ. Հայաստանը Սլովակիայից գնեց մոտ 10 միավոր «Су-25» զրոհիչ ինքնաթիռ՝ դրանց քանակը հասցնելով 20-ի: Նույն ժամանակում գնեց նաև ռազմատրանսպորտային երկու «Ил-76» ինքնաթիռ²³¹, իսկ 2008-2010 թթ. Ուկրաինայից ձեռք բերեց «Л-39» ուսումնամարտական 10 միավոր ինքնաթիռ: Սովորական սպառազինությունների ձեռքբերումները մշտական բնույթ են կրում, և դրանք տարեցտարի ավելի մեծ ծավալներ են ստանում: Օրինակ՝ 2000-ականների կեսերից հայոց բանակում գնումների շնորհիվ հայտնվեցին նոր սերնդի և տարբեր հեռահարության հակատանկային միջոցներ՝ 60 մմ-ոց փոքր և այլ ականանետեր, մեծ քանակությամբ սովորական զնդացիւրներ և այլն, ո-

²²⁹ ՀՀ ՊՆ Հարությունյան Վ. հետ ունեցած առանձնագրույցի սղագրությունից, Հեղինակի անձնական արխիվ:

²³⁰ Шунков В. Н., Ракетное оружие, Мн., 2001, стр. 485-52; Гуров С. В., Реактивные системы залпового огня, Тула, 2006, стр. 260-262.

²³¹ Московский Комсомолец, 22 мая, 2004, № 110, стр. 4.

րոնցից շատերը առաջին անգամ տրվեցին նաև դասակներին: Այդ ամենի շնորհիվ հայոց բանակի փոքր ստորաբաժանումները՝ ջոկ, դասակ, վաշտ, ներկայումս ավելի են զինված, քան աշխարհի շատ բանակներում: Մեր բանակի ստորաբաժանումները հագեցել են 12.7 մմ-ոց հեռահար դիպուկահարներով, անգլիական, ֆիննական ու այլ արտադրության 8.59 մմ-ոց հատուկ նշանակության դիպուկահարներով, իսկ հատուկ նշանակության ջոկատները՝ նաև այլ տեսակների բացառիկ զինատեսակներով ու սարքավորումներով: 2008 թ. սպառազինման մոյ ծրագրերն անմախաղեպ են իրենց ծավալներով: Երկիր են բերվել և դեռ բերվում են մի քանի հարյուր միավոր զրահատեխնիկա, տանկ, հրետանային մեծ՝ 152 մմ միջոցներ: Այդ տարիներին գրեթե լիովին վերազինվել է ՀՕՊ-ի հեռահար բաղադրիչը: Հին համալիրների փոխարեն այսօր հիմնական հեռահար միջոցներ են համարվում «С-300 ПС» զենիթահրթիռային համալիրները²³²: ՀՀ-ն հրթիռային ոլորտում մեծ ձեռքբերումներ է իրականացրել: Ներկայումս բանակի սպառազինության մեջ կան 220, 273, 300 մմ-ոց համազարկային կրակի կայանքներ, 40-ից մինչև 90 կմ հեռահարությամբ, 70-120 կմ հեռահարությամբ «Тока» և «Тока У» մարտավարական հրթիռներ, 300 կմ հեռահարությամբ «Р-17 Эпбрыс» օպերատիվ մարտավարական հրթիռներ և այլն²³³: Նման միջոցների քանակը տարեցտարի շատանում է:

Այսօր հայոց բանակը սպառազինության մեջ մեծացնում է սեփական ռազմաարդյունաբերության տեսակարար կշիռը: Հայաստանը գրեթե զրոյից սկսեց ռազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծումն ու կայացումը: Կարճ ժամանակում հայկական ընկերություններում մշակվել են զենքերի զգալի մոդուլներ, որոնցից մի քանիսն արդեն գտնվում է մեր բանակի սպառազինության մեջ: Դրանցից հատկապես հետաքրքիր են «Կռունկ» և անօդաչու թռչող այլ սարքե-

²³² ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ս. ելույթը նվիրված Հայոց բանակի 21-ամյակին:

²³³ 2011, Երևանի զորահանդես:

րը, համազարկային ակամանները և որոշ զինատեսակներ²³⁴: Հայկական արտադրության նմուշներից են մաս հրետանու կրակի կառավարման տարբեր համակարգերը: Օրինակ՝ «2 ԿԱ-Ա-02» համակարգերը, համալրված լինելով ժամանակակից համակարգչային սարքավորումներով, կարող են մինչև 20 կմ հեռավորության վրա հայտնաբերել ու գրանցել հակառակորդի նշանակետերը, որոշել տեխնիկայի և սպառազինության տեսակը, ցերեկային և գիշերային պայմաններում ճշգրիտ որոշել հրաձգության տվյալները և արդյունավետ սպասարկել հրետանու կրակը:

Հայ մասնագետները ստեղծեցին բազմափող նոնականետային շարժական կայանքներ: Դրանք նախատեսված են, որ ոչնչացնեն հակառակորդի քողարկված կրակակետերը, բաց տեղանքում և տարբեր տեսակի թաքստոցներում՝ կենդանի ուժը, մաս շարքից դուրս հանեն զրահապատ և ավտոմոբիլային թեթև տեխնիկան: Կայանքները կարող են 6 վայրկյանում կատարել 12 համազարկ և միջին հեռավորությունների վրա միաժամանակ հրետակոծել 1.500 քառակուսի մետր մակերես²³⁵:

Այժմ հայկական ռազմաարդյունաբերությունը թողարկում է ավելի քան 2.000 անուն արտադրատեսակ: Մեր ձեռնարկություններում նորոգվում է սպառազինության ու ռազմական տեխնիկայի ամբողջ տեսականին: Հայկական արտադրության զենքերից շատերը ոչ միայն բազմիցս ներկայացվել են տարբեր ցուցահանդեսների ժամանակ, այլ մաս կիրառվել զորավարժություններում և մարտական իրավիճակներում: Հայկական անօդաչու թռչող սարքերը իրականացրել են մարտական խնդիրներ, կիրառվել են հատկապես հրետանու կրակի կառավարման համակարգում, ինչն արդեն մոլ սերնդի պատերազմների տարրերից է և տվյալ դեպքում՝ զուտ ազգային հենքի վրա:

²³⁴ Հայկական բանակ, քիվ 3, 2011, էջ 60-123:

²³⁵ Նույն տեղում, մարտավարատեխնիկական բնութագիր:

Այսօր հայոց բանակը սպառազինված է աշխարհի առաջավոր բանակների ցամաքային սպառազինության մեջ գտնվող հիմնական զինատեսակներով ու զենքերով:

Ցամաքային զորքերի սպառազինության մեջ է գտնվում հրաձգային զենքերի մեծ տեսականի: Այսպես՝

1. Ատրճանակներ՝ հիմնականում «ՓՄ» և «ԴԴ» տեսակի:

2. Ինքնաձիգներ՝ հիմնականում «Կալաշնիկովի» «ԱԿՄ», «ԱԿ-74» և դրանց բազում տարատեսակները: Հատուկ ուժերի սպառազինության մեջ վերջերս հայտնվել է նաև ռուսական «ԱՇ Բառ» ինքնաձիգը:

3. Գնդացիքներ՝ հիմնականում «Կալաշնիկովի» համակարգի «ՓՊԿ», «ՓԿ», մեծ գնդացիքներ՝ «ԺԱԿ», «ԿՊԲ» և «ԽԾ», որոնց քանակը բավականին շատ է: Եթե 1990-ականների սկզբներին 15 զինվորին բաժին էր հասնում մեկ սովորական գնդացիք, իսկ մեծերը՝ ամեն 50-յո՞ղ զինվորին, այսօր իրավիճակը մոտ 5 անգամ բարելավվել է:

4. Դիպուկահարներ. բացի խորհրդային «ՇԲԺ»-ից, այսօր համազորային ստորաբաժանումներում մեծ տարածում ունեն «Սև նետ» կոչվող 12.7 մմ-ոց մեծ դիպուկահարները, իսկ հատուկ ստորաբաժանումներում՝ աշխարհահռչակ «Acuracy SWA», «Sako TRG-42», «PGM», «BCC» և այլ դիպուկահար հրացանները:

5. Նռնականետներ՝ հիմնականում խորհրդային արտադրության «ՓՊԴ-7»՝ իր տարատեսակներով, նաև մոր համակարգեր՝ մեկանգամյա օգտագործման «ՓՊԴ-18», «ՓՊԴ-27» և այլն: Հայկական բանակում վերջին ժամանակներում «ԱԴԿ-17» ավտոմատ նռնականետերի մեծ քանակություն է ավելացվել: Մեծացել են նաև ինքնաձիգների վրա ամրացվող «ԴՊ-25» և այլ նռնականետերը, որոնք զգալիորեն բարձրացնում են մարտիկի կրակային հզորությունը:

6. Հրանետեր՝ հիմնականում ազգային արտադրության նմուշներ: Որոշ քանակությամբ ռուսական «РПО» հրանետեր գտնվում են նաև առաջապահ ստորաբաժանումների սպառազինության մեջ:

7. Հակատանկային այլ միջոցներ: Հայոց բանակում բացի խորհրդային «СПГ» հակատանկային մեծաքանակ նոնականետերից, օրեցօր մեծանում է նաև այլ միջոցների թիվը: Մասնավորապես՝ այսօր դասակներն ու վաշտերը զինված են «Метис», «Корнет», «Фарот» և հակատանկային այլ միջոցներով: Իսկ ավելի խոշոր ստորաբաժանումներն ունեն մեծ քանակությամբ «Конкурс», «Штурм-С» և հակատանկային կառավարվող հրթիռային այլ համալիրներ:

8. Ականանետեր. հիմնականում գումարտակներին տրված և առանձին հրետանային ստորաբաժանումների 82 և 120 մմ-ոց ականանետերից բացի, ներկայումս հայկական համագորային փոքր ստորաբաժանումները զինված են 60 մմ-ոց աջակցության միջոցներով, որոնք բավական արդյունավետ են մոտակա մարտերում:

9. Զրահատեխնիկա. բացի բավական հայտնի խորհրդային «БТР-60» և հետագա տարատեսակներից, «БРДМ», «МТЛБ», «БМП-1» ու այլ միջոցներից, հայոց բանակում օր օրի ավելանում է «БМП-2»-ների, նաև մոր սերնդի զրահամեքենա ավտոմեքենայի բանակը: Ներկայումս հայկական ռազմարդյունաբերական ձեռնարկություններում «БМП-1»-երը կատարելագործում են «БМП-2»-ների:

10. Տանկերի ամենամեծ քանակությունը՝ մի քանի հարյուր միավոր, կազմում են արդեն հայտնի «Т-72»-ները, նաև քիչ քանակությամբ՝ «Т-55» տանկերը: Նշված բոլոր միջոցներն էլ այսօր կատարելագործվում են, մախապատրաստվում է մեծ համագործակցություն արտասահմանյան որոշ ընկերությունների հետ:

11. Հրետանին հիմնականում ներկայացված է խորհրդային միջոցներով: Արդեն նշված ականանետներից զատ հայկական բանակի հրետանին իր սպառազինության մեջ ունի մի քանի հարյուր

միավոր 85 մմ-ոց, 100 մմ-ոց, 122 մմ-ոց, 152 մմ-ոց քարշարկվող հրանոթ, հաուբից և հաուբից-հրանոթ, որոնցից առավել հեռահարներն ունեն մինչև 28 կմ կրակի հեռահարություն, իսկ հիմնական տրամաչափի հանդիսացող 152 մմ-ոց «Д-20»-ները՝ մինչև 17 կմ հեռահարություն: Հիմնական քարշարկվող հրանոթերն են՝ «Д-1», «М-30», «Д-44», «Д-20», «Д-30» և «Геоцинт». բացի դրանցից, կան մեծ քանակությամբ ինքնագնաց 122 մմ-ոց «2С1» և 152 մմ-ոց «2С3» հրանոթներ, որոնք ավելի արդյունավետ միջոցներ են: Ռեակտիվ հրետանին ունի 122 մմ-ոց «БМ-21 Град», 220, 273 և 300 մմ-ոց համազարկային կայանքներ, որոնց հեռահարությունը հասնում է մինչև 80-90 կմ: Հրթիռային ավելի հեռահար միջոցները երկուսն են:

12. ՀՕՊ ուժերն ունեն փոքր գործողության ավտոմատ 23 մմ-ոց քարշարկվող և ինքնագնաց միջոցներ՝ «ЗУ-23-2», «ЗСУ-23-4 Шилка» կայաններ, «Игла» կրովի զենիթահրթիռային համալիրներ, ինչպես նաև «Оса АК», «С-125», «Крыг», «Куб», «С-300 ПС» զենիթահրթիռային համալիրներ, որոնք ունեն 10 կմ մինչև 75 կմ խոցման հեռահարություն և 0-25 կմ խոցման բարձրություն²³⁶:

13. Օդուժը զինված է «Як-18», «Л-39» ուսումնամարտական ինքնաթիռներով, «Ми-2» ուսումնամարտական ուղղաթիռներով, «Ми-8» ռազմատրանսպորտային և «Ми-24» մարտական հարվածային ուղղաթիռներով, «Су-25» գրոհիչ ինքնաթիռներով: Օդուժի հիմնական խնդիրը կործանիչի բացակայությունն է: Մանրամասն տե՛ս համապատասխան եզրակացությունը:

Վերը ներկայացված զենքերի և սպառազինության միջոցով այսօր ապահովվում է ՀՀ և ԼՂՀ անվտանգությունը: Սպառազինման գործընթացը մշտական է. հընթացս ձեռք են բերվում նորանոր զենքեր ու սպառազինություն, հիմնականում՝ միանման զենքեր, իսկ նորերը՝ այնպիսի հաշվարկով, որ շատ բազմատեսակ չլինի և արտա-

²³⁶ Вестник ПВО. <http://pvo.guns.ru/index.htm>

հայտի ընդհանուր խնդիրների լուծման տրամաբանությունը՝ հենարանային լինելու հետ միաժամանակ²³⁷:

Գծանկար 2³⁸

ՀՀ Պաշտպանության նախարարություն

ՀՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱԾԱԽՏԱՐԱԼՆԵՐ

ՀՀ ՇՈՒ ԳԸ ՊԵՏ

ՀՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՏԱԿՈՒՄԻ ՏԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀՀ ՁՈՒ-ի կառուցվածքը

ՀՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱՆԻՐԱՆԻ ՔՈՏԱՆԻ

ՀՀ ՇՈՒ ԳԸ ՊԵՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՐՄԱՐԱՆԻ

ՀՀ ՇՈՒ ԳԸ ՊԵՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀՀ ՇՈՒ ԳԸ ՊԵՏԻ
ՏԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀՀ ՇՈՒ ԳԸ ՊԵՏԻ
ՏԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀՀ ՇՈՒ ԳԸ ՊԵՏԻ
ՏԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀՀ ՇՈՒ ԳԸ ՊԵՏԻ
ՏԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

²³⁷ Հայկական բանակի սպառազինության կատարելագործման և արդիականացման միտումների մասին տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Տարածաշրջանի ռազմականացումը և Հայոց բանակը, Էջ 106-172:

²³⁸ ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայքում հասկանալի քաղաքական պատճառներով պաշտպանության բանակը չկա: Այս հարցը մեր միջավայրում մշտապես տարաբնույթ քննարկումների առարկա է դառնում: ՊԲ-ը դա ընդամենը մեր զինված ուժերի, ՀՀ ՁՈՒ-երի, հայոց բանակի մեկ զորամիավորումն է, այս պահին ամենաուժեղ զորամիավորումը, սակայն միասնական հայկական բանակի մասն է կազմում և առանձին լինել չի կարող և չի եղել երբեք, սկսած իր ստեղծման պահից: Հասկանալի է, որ մենք որոշակի քաղաքական ցուցանիշներից ելնելով, որոնք մեզ համար այս պահին ինչ որ հարցեր են լուծում, մենք այլ բան ենք նշում, սակայն պետք է հասկանալ, որ ՀՀ ՁՈՒ-երը միասնական են ու մեկ մարմին:

ՊՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐ

Պաշտպանական քաղաքականության վարչություն

Քարտուղարություն

Ֆինանսաբյուջետային և պլանավորման վարչություն

Վերահսկիչ վարչություն

Ռազմական ոստիկանություն

Քննչական ծառայություն

Կապիտալ շինարարության և գորքերի բնակավորման վարչություն

Ֆինանսական տեսչական վարչություն

Վարչատնտեսական վարչություն

Կենտրոնական ռազմաբժշկական հանձնաժողով

Տեղեկատու վերլուծական բաժին

Տեղեկատվության և հասարակայնության հետ կապերի վարչություն

Կոլեգիայի աշխատանքների կազմակերպման բաժին

Կադրերի և ռազմական կրթության վարչություն

Իրավաբանական վարչություն

Ձինանշանագրային բաժին

Ձինծառայողների սոցիալական պաշտպանության վարչություն

Ռազմաարդյունաբերական վարչություն

ՀՀ ՊՆ նյութատեխնիկական ապահովման ղեկարտամենտի տնտեսագիտական վերլուծության և գնումների փաստաթղթերի ձևակերպման վարչություն

ԶՈՒ ԳԾ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐ

Հետախուզության վարչություն

Հրթիռային գորքերի և հրետանու վարչություն

Ավիացիայի վարչություն

Ձորքերի ծառայության և զինվորական ծառայության անվը-
տանգության ապահովման վարչություն

Հակաօդային պաշտպանության գորքերի վարչություն

Ռազմավարական պլանավորման վարչություն

Մարտական պատրաստության վարչություն

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական կոմիսարիատ
Թիկունքի վարչություն

Կապի և ավտոմատ կառավարման համակարգերի վարչու-
թյուն

Ինժեներական գորքերի վարչություն

Սպառազինության վարչություն

Ռադիացիոն, քիմիական, կենսաբանական պաշտպանության
վարչություն

Կազմգորահավաքային վարչություն

Ռազմաբժշկական վարչություն

Օպերատիվ վարչություն

Անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների վարչություն

Ֆինանսական վարչություն

Կադրերի վարչություն

Ռադիոէլեկտրոնային պայքարի բաժին

Ռազմական հաղորդակցությունների բաժին

Ռազմատեղեկագրական բաժին

Ռադիոտեղեկագրական բաժին

Ստանդարտացման և չափագիտական բաժին

Ռազմանվագախմբային բաժին

1.5. Բանակաշինության շարունակականությունը, գորատեսակները և բաժինները

Սիսիանում և Նոյեմբերյանում 1994 թ. նոր գորամասեր կազ-
մավորվեցին, որոնց առաջին հրամանատարներն էին Հովհաննես Ա-
զոյանն ու Վալերի Չիթչյանը: Այդ գորամասերն այսօր էլ իրենց հիմ-
նական խնդիրը՝ սահմանների պաշտպանությունը, կատարում են

փայլուն: Մոտոհրաձգային զորամաս հիմնադրվեց նաև Ճամբարակում: Զինադադարի հաստատումը, որը հայոց բանակի փայլուն հաղթանակի արդյունքն էր, հնարավորություն տվեց, որ մեր բանակաշինությունը մտնի նոր, ավելի հաստատուն փուլ:

«Աշխարհում սակավաթիվ են այն դեպքերը, երբ «ոչ խաղաղություն, ոչ՝ պատերազմ» անորոշության պայմաններում բազմառիշտ մեծ ու նվազ հիմնախնդիրներով ծանրաբեռնված՝ (մանավանդ մեր սլարազայում՝ փոքր ու նորանկախ) ի գործու գտնվեր ոչ միայն կերտելու կառավարման հստակ համակարգ՝ իշխանության բոլոր քներով հանդերձ, վերականգնել ավերված տնտեսությունը, այլ նաև, այդ ամենին զուգահեռ, ռազմական շինարարության միջազգային չափանիշներին համապատասխան՝ կայացնել և կանոնակարգել սեփական զինված ուժերի գործունեությունը: Մի պահ սթափվեմք և ինքններս մեզ հարցնենք՝ որն էր այս հաջողության գաղտնիքը... Իհարկե, սեփականը ճանաչելու, զննհատելու և այն պահելու ներքին ցանկությունը: Այո՛, մեզնից յուրաքանչյուրի մեջ նստած է արյամբ ձեռք բերածը պահելու և ավելացնելու վճռական բնազդը: Հայոց բանակի հրամանատարների ծանրակշիռ մասը, չունենալով համապատասխան զինվորական կրթություն կամ ռազմական գործի հանդեպ առանձնահատուկ սեր, կարողացավ հանուն երկրի ազատության վեր կանգնել իր ներքին, անձնական ազատությունից և զինվորական կանոնադրության պահանջներն ընդունելով որպես առաջնահերթություն՝ հրադարարի հաստատումից հետո շարունակեց իր անբասիր ծառայությամբ կայացնել սեփական զինուժը»²³⁹:

Պաշտպանության նախարարության ղեկավարության առջև նոր խնդիրներ դրվեցին: Բացի առաջին գծում մարտական հերթապահությունում ընդգրկված անձնակազմից, բանակը մարտադաշտից պիտի վերադառնար զորանոցներ ու զբաղվեր ամենօրյա մարտական ուսուցմամբ: «Անհրաժեշտ էր իմաստավորել մարտական

²³⁹ Օհանյան Ս., 2007, տարեմուտի ուղերձ, Ստեփանակերտ:

գործողությունների փորձը, մարտական գործողությունների շրջանից դուրս բերել մեծ քանակությամբ անձնակազմ, տեխնիկա և սպառազինություն, նախատեսել զորամասերի տեղաբաշխման նոր վայրեր, վերանայել զորամասերի և զորամիավորումների կազմակերպահաստիքային կառուցվածքը, զորքերի խմբավորումների կազմը, պետական սահմանի վրա կազմակերպել մարտական հերթապահություն, ճշգրտումներ մտցնել ռազմական շինարարության 1995-2000 թթ. համար մշակված հայեցակարգում:

1995-1998 թթ. ընթացքում զվհավոր շտաբի գործունեության հիմնական ուղղությունը զինված ուժերի կառուցվածքի համապատասխանեցումն է հանրապետության սահմանների պաշտպանության ուղղությամբ լուծվող նոր խնդիրներին՝ տարածաշրջանում տիրող ռեալ իրադրության՝ մեր հարևանների ռազմական պատրաստությունների, երկրի տնտեսության հնարավորությունների հաշվառմամբ:

Այդ տարիներին նաև շարունակվում էր նոր զորամիավորումների և զորամասերի կազմավորումը: Վերակազմավորվեցին եղած զորամիավորումներն ու զորամասերը, կազմավորվեցին օպերատիվ ուղղությունների վարչությունները, որոնց հիմքի վրա հետագայում ստեղծվում էին հիմնական օպերատիվ ուղղություններով բաժնակային կորպուսներ:

... Ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձվում ռազմական գործողությունների վարմանը լեռնային և լեռնաանտառային թատերաբեմի բարդ կլիմայական պայմաններում, տարանջատ օպերատիվ ուղղություններում: Կարևորություն էր տրվում հրամանատարական կազմի ուսուցմանը, նրա օպերատիվ մտածողության զարգացմանը, իրադրությունը վերլուծելու ու գնահատելու, նպատակահարմար որոշում ընդունելու, քարտեզում այն արտացոլելու, ենթակա հրամանատարների ամօժև խնդիրներ դնելու, տեղանքում աշխատանք կազմակերպելու, ռազմագործողությունում, մարտում ենթակա զորքերը կա-

ռավարելու կարողությունների ձևավորմանը», - գրում է Մ. Հարությունյանը²⁴⁰:

1994-2007 թթ. ժամանակահատվածն աչքի ընկավ բանակի համար կարևոր մի առանձնահատկությամբ՝ դաշտային բանակը այլ բնույթ էր ստանում՝ դառնալով զորանոցային, սակայն միաժամանակ մշտական մարտական խնդիր կատարող: Հսկայական աշխատանք կատարվեց մարտական պատրաստության ասպարեզում: Մարտունակության բարձրացման, հրամանատարական բոլոր օղակների պատրաստության, նյութատեխնիկական հզոր բազայի ստեղծման, զորամասերի կազմավորման ու կարգապահության ամրապնդման ուղղությամբ կատարված աշխատանքներն ուղղակի հսկայական են:

Ձրամասերում կառուցվում էին հրաձգարաններ, տանկային ուղեգծեր, հրազենահրետանային կամ լազերային հրաձգարաններ, մարտավարական ուսուցման դաշտեր: Ձինված ուժերի զարգացումը ընթանում էր բնականոն փուլերով. ամեն մի նոր տարում բանակը ստանում էր նոր զենք ու տեխնիկական հնարավորություններ, և 2000-ական թվականների սկզբներից այն անցավ ավտոմատ կառավարման համակարգի²⁴¹: Դա հնարավորություն է տալիս ՊՆ կենտրոնական ապարատի հրամաններն ու որոշումները զորքերին հասցնել էլեկտրոնային եղանակով և արագ:

Ձորատեսակները և բաժինները բանակաշինության այս փուլում

Իրավաբանական վարչություն: Բանակաշինության նոր փուլը ենթադրում էր նաև իրավական նոր դաշտ: Սեդրակ Սեդրակյանի ղեկավարած իրավաբանական վարչությունը մեծ աշխատանք կատա-

²⁴⁰ Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի դերը ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, 2002, հմ. 1-2, էջ 40-42:

²⁴¹ Բանակն ամեն մասնագետի կարիք էլ ունի», Փետրվար, 2004 <http://www.aravot.am/2004/02/21/317011/>

րեց օրենսդրական գործունեության ասպարեզում: ՀՀ ազգային ժողովում շուտով ընդունվեցին՝ «Պաշտպանության մասին», «Ձորահավաքային նախապատրաստության և զորահավաքի մասին», «Ձինապարտության մասին», «Ձինվորական ծառայություն անցնելու մասին», «Ձինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին», «Պաշտպանության նպատակով տրանսպորտային միջոցների ներգրավման մասին», «Ռազմական դրության իրավական ռեժիմի մասին», «Սահմանված կարգի խախտմամբ պարտադիր զինվորական ծառայություն չանցած քաղաքացիների մասին», «Ձինծառայողների նյութական պատասխանատվության մասին», «Այլընտրանքային ծառայության մասին», «ՀՀ զինված ուժերի կայագորային ու պահակային ծառայությունների կանոնագիրք» և «ՀՀ զինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագիրք» ՀՀ օրենքների, «ՀՀ զինված ուժերի կարգապահական կանոնադրության» մասին: Դրանց հիման վրա ընդունվել են ՀՀ Նախագահի բազմաթիվ հրամանագրեր, ՀՀ վարչապետի և կառավարության որոշումներ²⁴²: Բանակի զարգացմանը զուգահեռ առաջանում էին բազում խնդիրներ թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին շրջապատում: Օրենսդրական շատ փոփոխություններ՝ խստացումներ և գործընթացներ, առաջացնում էին որոշակի դժգոհություն ու խնդիրներ: Օրինակ՝ կոռուպցիոն ռիսկերի նվազեցման նպատակով «Ձինապարտության մասին» օրենքում փոփոխություններ մտցնելու ու զորակոչից խուսափողների թիվը նվազեցնելու բազմակի փորձեր եղան, որոնք մշտապես հանդիպում էին հասարակական տարբեր շերտերի դի-

²⁴² Իրավաբանական վարչության պետ, գեղապետ Ս. Սեդրակյան, անձնական հուշեր, ՀՀ ՁՈւ կարգապահական կանոնագիրք, Եր., 2012, ՀՕ-91-Ն, 10 ապրիլի 2012; ՀՀ ՁՈւ-երի Ներքին ծառայության կանոնագիրք, Եր., 2007, ՀՕ-99, 7 հունվարի, 1997:

մադրությանը: Հիմնավորումները մեծամասամբ այն էին, որ գիտությունը կզրկվի երիտասարդ կադրերից²⁴³:

Զինկոմ և պահեստագոր: Պատերազմի ավարտից հետո մեծ թվով ազատամարտիկներ զորացրվեցին և դարձան պահեստագորայիններ: Կամավորականները մնում են զինված ուժերի ռեզերվում: Արդեն մի քանի տարի է, ինչ ՁՈՒ-ի զարգացման և մարտական պլաններում պարտադիր ներառվում են լայնածավալ զորավարժություններ՝ պահեստագորայինների ներգրավմամբ: Ազատամարտիկները ևս մի քանի օրով զորակոչվում են և հաղորդակցվում նոր սերընդի հետ, իրենց փորձը փոխանակում ու մաս ոգևորում ժամկետային զինվորներին: Զինկոմիսարիատները մեծ աշխատանք են կատարում ամենամյա զորակոչերի ժամանակ: Սա բավական բարդ ոլորտ է: Խոսքը վերաբերում է կոռուպցիոն վտանգներին: Այս ոլորտում մշտական ու հետևողական աշխատանքներն իրենց պտուղները տվել են: Հատկապես 2008-2013 թթ. հետևողական պայքարը՝ կարգապահների և անօրինականությունների դեմ, բերել է նրան, որ այս տարիներին բանակ է զորակոչվել մոտ 5000 զինծառայող, որոնք ունեին կեղծ փաստաթղթեր և պատրաստվել էին ազատվել ծառայությունից: Այդ տարիներին զորակոչը կատարվել է ավելի քան 105-109 տոկոսով: 2013 թ. առաջին զորակոչն իրականացվել է 111 տոկոսով, որի ժամանակ նախնական պլանավորածից զգալի թվով ավելի նորակոչիկ է զորակոչվել²⁴⁴: 2014 թ. առաջին զորակոչը ևս կատարվել է ավելի քան 100 տոկոսով՝ կրկին ի հայտ բերելով բազում օրինախախտների: Սրանք ձեռքբերումներ են, որ իրականացվել են զինկոմիսարիատների և ՌՌ-ի հետևողական պայքարի արդյունքում: Սա ռազմավարական նշանակության խնդիր է պետության համար, որի

²⁴³ Բանակը չի շահի, գիտությունը կտուժի, Փետրվար 20, 2004. <http://www.aravot.am/2004/02/20/316993/>

²⁴⁴ ՊՆ Օհանյան Ս., գեկույց 08.08.2013 զորակոչի արդյունքներին նվիրված խորհրդակցության ժամանակ: Հաշվի առնելով գաղտնիության հանգամանքը՝ թվեր չենք նշում:

վերջնական լուծումը շատ մոտ է: 2014 թ. գորակոչը անցկացվեց վիճակահանության մեթոդով: Սրանք ՀՀ ազգայի անվտանգության ամրապնդման համար կարևորագույն ձեռքբերումներ են:

Օպերատիվ վարչություն: Օպերատիվ վարչությունը այդ տարիներին ՀՀ ՁՈՒ կիրառման, ծավալման ու տարբեր ռազմագործողությունների մշակման առումով հսկայական գործ է կատարել: Իրականացվել են օպերատիվ օդակի բազմաթիվ գորավարժություններ²⁴⁵: Այդ ամենը տարեցտարի լայնածավալ և խորքային բնույթ է կրում, քանի որ բանակի կարողությունները ևս օր օրի մեծանում են բոլոր ասպեկտներով: Մարտական հենակետերի կահավորման, հագեցման, մարտական ծառայության կազմակերպման բոլոր հարցերում օպերատիվ վարչության աշխատանքը տարեցտարի ավելի բարդ և հագեցած է դառնում. չնայած բանակային բարեփոխումների շրջանակներում որոշ աշխատանքներ թեթևացան՝ դրանք փոխանցվելով ռազմավարական պլանավորման վարչությանը, ինչն ավելի ճիշտ է ու հեռանկարային: Ամեն դեպքում օպերատիվ վարչության գործունեությունը բանակային բարեփոխումների փուլում ծանր է, քանի որ փոփոխություններն ու վերանայումները չափազանց շատ են: Բանակը վերափոխումների մեծ փուլում է. իրականացվում է ռազմավարական պլանավորման վերանայման նոր փուլը: Սա հայկական բանակի պատմության մեջ բացառիկ երևույթ է: Ներկայումս մինչև 2016 թ. իրականացվելու է վերանայման գործընթացը, որպեսզի հաստատվի զարգացման հնգամյա նոր պլանը:

Հետախուզություն: Զինվորական հետախուզությունը շարունակում է մնալ երկրի ռազմական անվտանգության ապահովման կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը: Հավաստի և համաժամանակյա տեղեկատվությունը՝ շփման գծում տեղի ունեցող մարտավարական իրավիճակի և տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրադ-

²⁴⁵ Դավթյան Ա. Մ., Ձորքերի օպերատիվ պատրաստման որոշ հարցեր գորային կառույցի բարեփոխումների տեսանկյունից, Հայկական բանակ, 1-2(67-68), 2011, էջ 26-34:

րության փոփոխությունների վերաբերյալ, չափազանց կարևոր է: Հատուկ հետախուզության և ռադիոհետախուզության զորամասերը՝ շնորհիվ ՀՀ ՁՈՒ գլխավոր շտաբի հետախուզության վարչության անձնակազմի ամենօրյա հետևողական ջանքերի, ամեն օր մեծ արդյունքներ են արձանագրում: Այսօր ռազմական հետախուզությունը հետևողականորեն ընթանում է բարեփոխումների ուղիով: Ձորատեսակում ավելանում են ժամանակակից մարտի վարման համար անհրաժեշտ ունակություններով օժտված ստորաբաժանումները: Մեծ ուշադրություն է դարձվում հետախույզների միջոցառումների ու գործերի պատրաստությամբ: Ձգալի մասը գաղտնի է և հրապարակման ենթակա չէ:

ՀՀ ՁՈՒ-ի հատուկ նշանակության, «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանակիր բրիգադն անցել է մարտական փառապանծ ուղի: Այսօր էլ այդ զորամասը մշտապես մարտական բնագլխում և դրանից այն կողմ մարտական բազում խնդիրներ է իրականացնում, և տարվա մեջ չկա մի օր, որ բրիգադի մարտիկները չգտնվեն այս կամ այն հատվածում՝ գործուղման մեջ:

Ռազմական հետախուզությունն այսօր տիրապետում է բավարար միջոցների և տեղեկատվության, որպեսզի բացահայտի հակառակորդի բոլոր պլանները:

Հայ հետախույզներ են հակառակորդի խոր թիկունքում՝ տարվա ցանկացած եղանակին և օրվա բոլոր ժամերին, պատրաստ կատարելու զանազան խնդիրներ: Հատուկ նշանակության ստորաբաժանումները համարված են արդիականացված գնդացիներով, բարձր ճշգրտության հակատանկային կառավարվող հրթիռային համալիրներով, նշանառու հեռահար մարտ վարելու գերճշգրիտ սպառազինությամբ, գրոհային դիպուկահարների լեռնային պատրաստություն և կրակով ապահովված գիշերային տեսանելիություն ունեցող այլ խմբերով: Այս զորամասը հրադադարից ի վեր մշտապես մարտական խնդիրներ է կատարում թե՛ սահմանագծում, թե՛ հակառակորդի թիկունքում, սակայն մարտական ոչ մի կորուստ չի ունեցել:

Հետախուզության ամենօրյա հետևողական ջանքերի շնորհիվ է, որ ժամանակին բացահայտվում ու կանխվում են հակառակորդի ոտնձգությունները: Ամեն անգամ ծախողվում են «ղիպուկահարների պատերազմ» սկսելու հակառակորդի փորձերը՝ շնորհիվ հայկական ՁՈՒ-երի վճռական գործողությունների: Այդօրինակ սադրանքները մեզ պարտավորեցնում են լինել ավելի զգոն ու մարտունակ:

Հակաօդային պաշտպանություն (ՀՕՊ): Ձինադադարից հետո մեծ աշխատանքներ կատարվեցին հակաօդային պաշտպանության համակարգի կատարելագործման համար: 2001 թ. 102-րդ ռուսական ռազմաբազայի ՀՕՊ միջոցների հետ իրականացվեց մարտական հերթապահություն: Հայ մասնագետները ՀԱՊԿ շրջանակներում մշտապես անցկացվող զորավարություններում ցուցաբերում են գերազանց արդյունքներ, որոնցից վերջինը 2011 թ.: «Մարտական ընկերակցություն 2011» համատեղ զորավարություններում ՀՕՊ-ի ստորաբաժանումները կրկին խոցեցին բոլոր թիրախները: Մա արդեն մարտական ավանդույթ է, որի ժամանակ հայ հակաօդայինները պարտադիր գերազանց գնահատական են ստանում²⁴⁶:

Հայրենական ռազմաարդյունաբերական համալիրն այս ոլորտում արդեն առարկայական պտուղ է տվել: Մեր կողմից արդիականացվել են պատերազմի տարիներին իրենց գերազանց դրսևորած «OCA-AK» զենիթահրթիռային համալիրները, որոնք մեզ համար չափազանց մեծ նշանակություն ունեն: Նման փոքր հեռահարության և միասնական շարժական բազայով համալիրները շատ կարևոր են մեր տեղանքում և երբեմն միակ գործածելի միջոցներն են մարտական գործողությունների ժամանակ, հատկապես երբ արագ զորաշարժեր կամ շեշտակի հարձակումներ են իրականացվում: Այսօր, սակայն, ՀՕՊ զորքերի կազմակերպչակառուցվածքային հարցում կա մեկ բացթողում, որը հարկավոր է լրացնել հնարավորինս շուտ. դա ՀՕՊ զորքերի և օդուժի՝ միասնական զորատեսակ դառնալու խնդիրն է, որը դեռ մեզանում լուծված չէ:

²⁴⁶ Հակոբյան Ա., Երբ թշնամին չի հասկանում, նրան ոչնչացնում են. <http://www.armworld.am/detail.php?paperid=4184&pageid=129056&lang=:>

ՀՕՊ-ի և ՌՕՈւ-ի համատեղումը մեկ գորատեսակի մեջ կենսական անհրաժեշտություն է: Հայտնի է, որ ցանկացած մարտում ցամաքային զորքերի (ՅԶ), օդուժի և ՀՕՊ ստորաբաժանումների ու զորամասերի համագործակցության կարելի է հասնել համատեղ և միաժամանակյա գործողություններով: Ապակենտրոնացված ղեկավարման համակարգը բարդացնում է զորքերի ընդհանուր ղեկավարումը: Միասնական հրամանատարության բացակայության պայմաններում առանձին ղեպքերում անխափան կապը պահպանելը բարդ խնդիր է դառնում. էլ չենք խոսում հրամանատարներից մեկի սուբյեկտիվ որոշման հետևանքով մյուս զորատեսակների բնականոն գործունեությանը խափանելու հավանականության մեծացման մասին: Ռազմարվեստի պատմության ընթացքում անհաջող ելքով գործողությունների մեջ մեծ տեղ են զբաղեցնում վատ կամ խափանված կապի պատճառները: Այսուհանդերձ, նշվածը չի կարող միանշանակ պնդումների և անցյալի ժառանգությունը մեխանիկորեն մերժելու հիմք դառնալ: Երկար տարիներ երկու զորատեսակները գործել են առանձին: Այս ընթացքում ձևավորվել են ավանդույթներ, գործողությունների հիմունքներ և տեսություններ: Միավորելով այդ երկու զորատեսակները՝ հարկավոր է այդ ամենը վերանայել և մանրամասնորեն նոր նորմեր ու կանոններ մշակել: Ուժերի համատեղումը և միակենտրոն ղեկավարումը գրեթե միշտ տվել է դրական արդյունք, սակայն այդ ամենը հարկավոր է ամել խելամտորեն: Համոզված ենք, որ դրանով պետության պաշտպանունակությունն էլ ավելի կամրապնդվի: ՀՕՊ զորքերի և օդուժի միավորման ռազմավարական քայլը, որը պետական կարևոր նշանակություն ունի, պետք է ունենա իր ռազմատեխնիկական և տնտեսական հիմքերը: Ներկայումս ՀՕՊ-ը բաղկացած է ավտոմատացված բազում միջոցներից և համակարգերից, որոնք աշխատում են բարդ համագործակցությամբ²⁴⁷:

²⁴⁷ ՀՕՊ-ի ֆունկցիաների մեջ է մտնում յուրային բոլոր ԹՄ-ների վերահսկողությունը, որով այն ինչ-որ կերպ վերահսկում է նաև ՌՕՈւ-ին: Սակայն կատարելով օդուժի գործողությունների ռադիոտեխնիկական ապահովումը՝ ՀՕՊ-ը չի ենթարկվում այդ վարչությանը: ՀՕՊ-ի կիրառու-

ՀՕՊ-ի առաջնակարգ խնդիրներն են՝

✓ պետական օդային սահմանի պահպանում և վերահսկողություն,

✓ օդային սահմանների անընդհատ հետախուզում,

✓ օդային անցանկալի օբյեկտների հայտնաբերման դեպքում դրանց բնութագրերի և չափանիշների որոշում, համապատասխան ռազմական ու ղեկավար մարմիններին ճիշտ ու ժամանակին զեկուցում,

✓ պետական և ռազմական կարևոր օբյեկտների (վարչական, արդյունաբերական-տնտեսական շրջաններ), գործարարների հավաքատեղիների (այդ թվում՝ գործերի շարժի ժամանակ), հրամանատարական կետերի և այլ շինությունների պահպանումը հակառակորդի օդային հարվածներից:

Վերը նշված բոլոր խնդիրների բարեհաջող կատարման համար ՀՕՊ-ը պետք է լինի ակտիվ, բազմանպատակային, շարժունակ, օպերատիվ, խանգարումների և դիվերսիաների նկատմամբ կայուն, համաեղանակային, գործողությունների և ֆունկցիաների մեծ սպեկտրում ավտոմատացված:

Վերոգրյալ խնդիրների լուծման և հնարավորությունների ձեռքբերման համար պետք է ապահովել ՀՕՊ-ի տեսադաշտի լիարժեքությունը: Լիարժեք տեսադաշտ ասելով՝ հասկանում ենք ՀՀ-ի, ԼՂՀ-ի լրիվ տարածքները, նաև հարևան պետությունների տարածք-

բյան ամենամեծ հավանականությունն առաջանում է այն ժամանակ, երբ հավանական է նաև սեփական ՌՕՈւ-ի ակտիվ կիրառումը: Հետևաբար, ՀՕՊ-ի ստորաբաժանումները պետք է ապահովեն սեփական օդուժի տեղաշարժը և նույն օդային տարածքում կանխեն հակառակորդի թռիչքները: Թե՛ մեր, թե՛ հակառակորդի կողմից թռիչքները կարող են լինել բավականին ինտենսիվ՝ յուրաքանչյուրի կողմից օրական մի քանի տասնյակ, ամզամ՝ հարյուր: Նշվածին հարկավոր է ավելացնել նաև քաղաքացիական ինքնաթիռների չվերթները, որոնք ևս հարկավոր է վերահսկել ոչ պակաս խստությամբ: Սեփական և հարևան պետությունների տարատեսակ ԹՄ-ների քանակը տարեցտարի ավելանում է, ինչը հարցադրումը ավելի է բարդացնում և պահանջում անհապաղ լուծում:

ների զգալի մասը: Ներկայումս այդ տեսադաշտն ապահովվում է վերգետնյա ՌՏԿ-ներով: Այդտեղ կան որոշակի խնդիրներ՝ կապված ՀՀ-ի ու ԼՂՀ-ի լեռնամատառային կտրտված տեղանքի հետ: Նույնիսկ հարթավայրային տեղանքում թռչող սարքեր հայտնաբերվում են բավական դժվարությամբ: Լեռնայինում խնդիրն ավելի է բարդանում: Հետևաբար, հարկավոր է կիրառել ռադիոլոկացիոն և հայտնաբերման տարատեսակ այլ միջոցներ՝ օդային լիարժեք տեղեկատվություն և խոցման ավելի մեծ հնարավորություն ստանալու համար²⁴⁸:

Ամիրաժեշտ է մեկտեղել օդային հետախուզության և վերահսկողության բոլոր միջոցները: Օդային վերահսկողության և հետախուզության ողջ տեղեկատվությունը մեկ կենտրոնում կուտակելով, համատեղ գործողություններով ու մեկ կենտրոնից ղեկավարելով՝ զգալիորեն մվագում է տարատեսակ խանգարումների և հակազդեցությունների կիրառումը: Ձգալիորեն բարձրանում է նաև ցանկացած ԹՄ-ի հայտնաբերման ճշտությունը: Օրինակ՝ ինքնաթիռին միաժա-

²⁴⁸ Այստեղ տեղին է հիշել ամերիկացիներին՝ իրենց AWACS-ներով և տարատեսակ այլ օդային հետախուզության միջոցներով: Նման համալիրների բանկարժեքության պատճառով ՀՀ ՁՈւ-ում կարելի է կիրառել օդապարիկների, դիրիժաբլների և այլ ԱԹՄ-ների հիման վրա ստեղծված հետախուզության, կապի ապահովման և օդային ղեկավարման կետեր: Այսօր, հատկապես լեռնային տեղանքում, ոչ մի ՀՕՊ չի կարող միայն վերգետնյա համակարգերով ու սպառազինությամբ նման ամենատես ու օպերատիվ ցանց ապահովել: Խնդիրը հետաձգել չի կարելի:

Բացառված չէ, որ հակառակորդը, օգտագործելով քաղաքացիական ինքնաթիռների թռիչքները, մոտիկ գտնվելով դրանց, չեզոք պետության տարածքից մարտական ինքնաթիռով փորձի հարվածներ հասցնել: Հարևան պետություններից մեկի հեռավոր սահմանների վրա հակառակորդի մարտական ինքնաթիռները կարող են անմկատ մոտենալ մեր օդային տարածք մտնող քաղաքացիական ինքնաթիռին և շատ մոտ թռչելով՝ հասնել մինչև Երևան, քանի որ մոտենալու պահին մեր ՌՏԿ-ները չեն կարող վերահսկել քաղաքացիական ինքնաթիռի թռիչքը: Մեր սահմանը մտնելու պահին ՌՏԿ-ների հետևող սարքերի վրա դրանք կարող են երևալ որպես մեկ ինքնաթիռ: Նման պայմաններում շատ դժվար է կանխել դիվերսիան:

մանակ հետևող վերերկրյա և օդային հետախուզական մի քանի համակարգերից ստացված տեղեկությունները հնարավոր է լինում ի մի բերել և մշակել հրամանատարական մեկ կետում:

Համատեղ գորատեսակի կենտրոնացված ղեկավարումը թույլ կտա ավելի արագ ու ստույգ տեղեկություն ստանալ ՀՕՊ-ի յուրաքանչյուր համալիրից, հետախուզման և հսկողության յուրաքանչյուր կենտրոնից ու ռադիոտեղորոշման կայանից (ՌՏԿ): Միջոցները կարող են տեղակայված լինել հանրապետության ողջ տարածքում: Իրական ժամանակում ստացվող այդ տեղեկատվությունը մշակվելով՝ հրամանատարական կետից կարող է հաղորդվել տվյալ շրջանում գործող ՀՕՊ-ի համակարգերին, ռազմական և քաղաքացիական ավիացիային՝ թույլ տալով խուսափել հակառակորդի հետ անցանկալի հանդիպումից, կրկնակի հարվածներից, օդային բախումներից:

Օդում: Հայկական ռազմաօդային ուժերը ևս առանց կործանիչի ապագա չունեն: Հայկական ՌՕՈւ-ի համար կործանիչ ընտրելու հարցը բավականին հետաքրքիր է. հարմար «թեկնածուներ» չատկան, պետք է ճիշտ ընտրություն կատարել: Մենք ընտելացել ենք, որ մեզ համար լավագույն «թեկնածու» են համարում հիմնականում խորհրդային տարատեսակները և տվյալ դեպքում ավելի փոքր «ՄիԴ-29»-ը: Սակայն փորձենք ամեն ինչ վերլուծելով՝ հասկանալ, թե իրականում որ տարբերակն է ամենահարմարը:

Ցանկացած զենքի լավագույն ստուգատեսը պատերազմն է: Խորհրդային կործանիչներից առաջին հերթին մարտական գործողությունների մասնակցեց իր քաշային կարգով ավելի թեթև «ՄիԴ-29»-ը: Այս կործանիչը ոչ մի հատկանիշով չի համապատասխանում ՀՀ ՁՈւ-ի ՌՕՈւ-ի հիմնական ինքնաթիռի պահանջներին: «ՄիԴ-29»-ը միայն նշված փաստերի հիման վրա չէ, որ մեզ համար համարում ենք անարդյունավետ²⁴⁹:

²⁴⁹ «ՄիԴ-29»-ը կործանիչն ունի 330 մ/վ արագացում, առավելագույնը 2000 կգ բեռնատարողություն (ռմբատարողություն) և 700-1500 կմ թռիչքի հեռահարություն, 700-ը՝ գետնամերձ, 1500-ը՝ մեծ բարձրության վրա: Ընդ

Կործանիչը ցանկացած ՌՕՈւ-ի հիմնական գործիքն է, իսկ մեզ մնան փոքր երկրում՝ մաս ամենաերկար ձեռքն անգամ ռմբակոծության համար: Այսինքն՝ կործանիչները պետք է կատարեն մարտավարական խնդիրներ: Սա նշանակում է, որ ամենասովորական խնդիրը, որ կարող է առաջանալ մարտական գործողությունների ժամանակ, ասենք աղբեջանական Դալյար, Քյուրդամիր և Գյանջա ռազմաբազաներին, ինչու չէ մաս Մինգեչաուրի ջրամբարին անգամ սովորական ռումբերով հարվածելն է: Նման խնդիր կատարելու համար 250 և 500 կգ-ոց ռումբերը կարող են բավարար չլինել: Ցանկալի է, որ ինքնաթիռը կրի 1000 և անգամ 1500 կգ-ոց ռումբեր: Կործանիչները կարող են գործել մաս Արցախի տարածքից, սակայն ռազմական հասկանալի պատճառներով՝ ցանկալի է, որ դրանք գործեն ՀՀ-ի տարածքից²⁵⁰:

«МиГ-29»-ն իր քների կախոցներից 1000 և 1500 կգ-ոց ռումբ չի կարող տանել: Եթե անգամ մեկ 1000-1500 կգ-ոց ռումբ կրի երկու

որում, այս տվյալները ոչ միաժամանակ, այսինքն՝ մնան հեռահարություն այն ունի առանց ռումբերի և միագիծ թռիչքի դեպքում՝ բաքերում ունենալով մինչև 4500 կգ վառելիք: 4500 լ. վառելիքով ստացվում է 1430 կմ: Համեմատության համար նշենք, որ «Су-27»-ը՝ 9400 լ. վառելիքով, բարձրության վրա կարող է թռչել մինչև 3900 կմ: Ստացվում է, որ «Су-27»-ը յուրաքանչյուր կմ-ի համար ծախսում է մոտ մեկ լիտր պակաս վառելիք: Օգտագործելով 2,08 անգամ ավելի վառելիք՝ թռչում է 2,72 անգամ մեծ հեռավորություն: Ժամանակի ընթացքում, փաստորեն, «Су-27»-ի շահագործումը նույնիսկ ավելի քիչ ծախսատար է: «МиГ-29»-ին չափերով և բնութագրերով մոտիկ ֆրանսիական «Mirage 2000» կործանիչը, իր բաքերում կրելով 4000 լ. վառելիք, ունի թռիչքի 1850 կմ հեռավորություն: Դժվար չէ հաշվել, որ ֆրանսիական կործանիչը ևս յուրաքանչյուր կմ-ի համար ծախսում է մոտ մեկ լիտր պակաս վառելիք: Համապատասխան ռումբերի դեպքում, կամ բարձրության փոփոխության պայմաններում հեռահարությունը պակասում է 2-4 անգամ: Фомин А., Гордон Е., Михеев А., «МиГ-29», легкий фронтовой истребитель, М., 2003, стр. 84-257; Беляев В., Ильин В., Российская современная авиация, М., 2001, стр. 78-79.

²⁵⁰ Հակառակորդի հրթիռահրետանային կրակի տակ չընկնելու, սեփական ԹՍ-ներն ուղեկցելու, ՀՀ-ն տարածքի ռազմավարական օբյեկտները ևս պաշտպանելու համար և այլն:

շարժիչների արանքում, ապա նման ռմբատարողությամբ այն մարտական թռիչքով կունենա առավելագույնը 150-300 կմ հեռահարություն²⁵¹:

Այս պայմանները ոչ թե բավարար չեն, այլ մեզ համար անթույլատրելի են: Այս ամենից բացի, «ՄիԴ-29» կործանիչն անգամ հարմարեցված չէ գերճշգրիտ ռումբերի կիրառության համար: Օրինակ՝ իր մրցակից արևմտյան կործանիչներն անգամ կարողանում են կրել օպերատիվ-մարտավարական հրթիռներ:

Հայկական Ռ-ՕՈւ-ի համար լավագույն տարբերակը, եթե քաղաքական և գումարային խնդիրներ չլինեն, ամերիկյան նորագույն «F-35»-ն է: Այս կործանիչն աշխարհում միակն է, որն ունի մեկ շարժիչ, միաժամանակ ուղղահայաց թռիչք-վայրէջքի հնարավորություն: Այն գրեթե ոչ մի տվյալով չի զիջում նույնիսկ երկշարժիչանի կործանիչներին: Հենց նման հատկանիշներով է, որ այն մեզ համար դառնում է անփոխարինելի: ՀՀ-ում օդանավակայանային ցանցի սակավության պատճառով «F-35»-ի ՈւԹՎ-ի հնարավորությունը մեզ համար ուղղակի անփոխարինելի է: Սա, փաստորեն, ուղղաթիռների նման հնարավորություն ունեցող կործանիչ ինքնաթիռ է:

Հարմար տարբերակներ են նաև ամերիկյան «F-16C», «F-15E», ֆրանսիական «Mirage 2000-5», «Rafale C-1», «JAS-39 Gripen», եվրոպական «EF2000»²⁵² և ռուսական «Су-30» կործանիչները:

Հաշվի առնելով մերօրյա քաղաքական իրադրությունը, հայ օդաչուների մասնագիտական պատրաստության հիմնախնդիրները և

²⁵¹ Մարտական թռիչքը ենթադրում է բարձրությունների արագ փոփոխում, ինչպես նաև արագությունների արագ տատանում, ինչի ժամանակ կտրուկ մեծանում է վառելիքի ծախսը: Թռիչքը գերազանցապես ընթանում է փոքր բարձրություններում, որի ժամանակ հեռահարությունը կտրուկ փոքրանում է:

²⁵² Ամերիկյան «F-35», ինչպես նաև նշված ֆրանսիական և եվրոպական կործանիչները համարվում են ոչ ծանր կործանիչներ, այսինքն՝ իրենց դասակարգմամբ «ՄիԴ-29»-ի մրցակիցներ են: Դրանք մի շարք հատկանիշներով գերազանցում են վերջինիս:

ինքնաթիռների նախնական գինը, հավանաբար, մեզ համար ներկայումս լավագույն տարբերակը հենց ռուսական «Су-30» կործանիչն է։ Վերջինս ունի մինչև 8 տոննա ռմբատարողություն և բոլորի բավականին մեծ հեռահարություն։ Կործանիչը հաջողությամբ կարող է խոցել և՛ օդային, և՛ վերգետնյա նշանակետեր։ Կատարելով օդային գերազանցության ապահովման խնդիր՝ կարող է ինտեգրված լինել ՀՕՊ-ի հետ և միաժամանակ հեռահար՝ մինչև օպերատիվ-մարտավարական խորության հարվածներ հասցնել վերգետնյա կարևոր նշանակետերին²⁵³։ Կործանիչը ղեկավարում է երկու օդաչու, ինչը շատ կարևոր է նմանապատիվ խնդիրների համալիր լուծման համար։ «Су-30»-ը լեռնային տեղանքում վերգետնյա նշանակետերին հարվածելու ժամանակ մի քանի տվյալով զիջում է «Су-24»-ին և «Су-25»-ին (ցածր թռչելու հնարավորություն, գրահապատ բաղադրամասեր և այլն)²⁵⁴, սակայն դրանց գերազանցում է այլ՝ ոչ պակաս կարևոր տվյալներով (բոլորի հեռահարություն, տարատեսակ սպառազինություններ կրելու հնարավորություն և այլն)։ Այն միաժամանակ օդային մարտի բոլոր ձևերում գերազանցում է դրանց ու «МиГ-

²⁵³ Երկու խնդիրների կատարման համար այն կարող է զինվել մինչև 100 կմ և ավելի հեռահարության ճշգրիտ հրթիռներով (Х-28, Х-31, Х-35, Х-58, Х-59, Р-27, Р-77 և այլն)։ Այսինքն՝ կործանիչը, գտնվելով ՀՀ օդային տարածքում համապատասխան բարձրության վրա, կարող է խնդիրներ կատարել ԼՂՀ-ի և նույնիսկ Ադրբեյջանի տարածքում։ Օդային մարտերի վարման, ինչպես նաև այլ ԹՄ-ների ղեկավարման տեսանկյունից սա հատկապես կարևոր է։ Վերգետնյա նշանակետերին հարվածելու համար «Су-30»-ը կրում է նաև գերճշգրիտ ռումբեր։ «Су-30»-ը, բոլոր խնդիրների լուծման հետ մեկտեղ այլ միջոցների համար հանդիսանում է օդային հրամանատարական կետ։ Օդային հարվածներ հասցնելու ժամանակ այն կարող է կազմակերպել ամբողջ մարտը՝ և՛ հարվածել, և՛ օգնել այլ ԹՄ-ներին՝ կատարելու ճշգրիտ հարվածներ, և՛ միաժամանակ պաշտպանել այդ սարքերը օդային հակառակորդից Марковский В., Перов К., Советские, стр. 47; Беляев В., Ильин В., Российская, стр.156-157; Sukhoi T-50/1-21/Article 701 PAK-FA Sukhoi T-10/Su-27/30/33/35/35S/37 Flanker, Aug 14 2011, <http://www.ausairpower.net/flanker.html>

²⁵⁴ Архипова М., Реактивные самолеты вооруженных сил СССР и России, М., Минск, 2002, стр. 32-33.

29»-ին²⁵⁵: «Cy-30»-ն աղբբեջանական «МнГ»-երին գերազանցում է քոչիքի հեռավորությամբ, ինչը հատկապես շատ կարևոր է մարտերը հակառակորդի տարածք տեղափոխելու տեսանկյունից:

Նկատենք, որ եթե նույնիսկ այսօր հայկական ՁՈւ-ն ձեռք բերի «МнГ-29» կործանիչներ, և վերջապես ստեղծվի կործանիչ ավիացիա, միևնույն է, դա լինելու է կարճաժամկետ լուծում՝ ի պատասխան աղբբեջանական նախաձեռնությանը, որն անթույլատրելի է Հայաստանի համար: Դա կլինի հենց այն, ինչին ձգտում է Աղբբեջանը՝ սիմետրիկ պատասխան, սպառազինությունների մրցավազ: Աղբբեջանի կողմից «Cy-27»-երի, «F-16C»-երի կամ համարժեք այլ ինքնաթիռների ձեռքբերման դեպքում հայկական ՌՕՈւ-ն նորից կհայտնվի դժվար կացության մեջ: Ավելին՝ ամեն ինչ կստացվի նույն՝ աֆրիկյան սցենարով²⁵⁶:

Հայկական կողմը աղբբեջանական նախաձեռնությանը ոչ թե պիտի պատասխանի, այլ նախաձեռնությունը վերցնի իր ձեռքը:

²⁵⁵ Բացի ակնհայտ մարտավարատեխնիկական տվյալներից, ասվածի լավագույն ապացույցը հանդիսացան օդային մարտերը եթովպիական «Cy-27»-երի, որոնք հանդիսանում են «Cy-30»-ի նախատիպը և Էրիթրեյական «МнГ-29»-երի միջև: Մարտերը գրեթե բացարձակապես ավարտվեցին առաջինի հաղթանակներով: Жирохов М., Война в воздухе на Африканском Поре, <http://www.airwar.ru/history/locwar/africa/eritrea/critrea.html>

²⁵⁶ Տեղեկանք. «Cy-30» կործանիչը առաջիկա 20 տարում կարող է դառնալ աշխարհի ամենամասսայական կործանիչներից մեկը: Բանն այն է, որ լինելով 4-րդ սերնդի լավագույն կործանիչներից մեկը և ներկայումս լավագույն ռուսականը՝ այն բավական էժան է, ինչի համար էլ ձեռք է բերվում մի շարք երկրների կողմից: Այս կործանիչի հիմնական թերությունները՝ վատ ռադիոսարքավորումներ, սպառազինություն և այլն, կարելի է որոշակիորեն շտկել: Հենց այս ճանապարհով կարող են գնալ Չինաստանը և Հնդկաստանը, որոնք պլանավորում են մեծ քանակությամբ նման կործանիչներ ունենալ: 10-20 տարի հետո Արևելքում այս կործանիչները կարող են լուրջ բախումների մեջ լինել ամերիկյան կործանիչների հետ: Չինաստանը, Հնդկաստանը և Ինդոնեզիան կունենան մեծ քանակությամբ նման կործանիչներ, որոնց հետ շահերի բախում կարող են ունենալ ամերիկյան կործանիչներով զինված Ճապոնիան և Ավստրալիան: Այս տեսանկյունից էլ շահավետ է նման կործանիչների ձեռքբերումը:

«Cy-25»-երի որոշ քանակություն ՀՀ-ն ունի, սակայն «Cy-30»-ը ՀՀ-ի համար կարող է լուծել ռազմավարական խնդիրներ: Նման ինքնաթիռների անգամ փոքր քանակը՝ 10-12 միավոր, կարող է ուժերի հարաբերակցության հարցում մեծ բան փոխել: Դրանք իրենց զսպիչ դերը կատարած կլինեն անգամ հակառակորդի կողմից համանման ինքնաթիռների մեծ քանակի առկայության պայմաններում: Կիրառության արդյունավետությունը և ընդհանուր հաջողությունն արդեն կախված կլինի կիրառության հմտությունից ու պատրաստությունից:

Գալիք պատերազմը դատապարտված է ընթանալ արցախյան լեռներից այն կողմ: Հատկապես կարևոր է պատմական հայոց հողերի՝ Քուռ-արաքսյան ջրային սահմանը, որի կամուրջների համար առանձնակի մարտեր կարող են ընթանալ: Սա հայոց պատմական սահմաններն են, որոնք բացի պատմական արժեքից, նաև բնական հզոր սահմաններ են: Այդ մարտերում հայկական ՌՕՈւ-ն ստիպված է ունենալ գերճշգրիտ հարվածային միջոցներ ու կործանիչներ, որոնք պիտի պահպանեն գրոհիչ և ուղղաթիռային ավիացիան²⁵⁷: Կործանիչների ձեռքբերումն անմիջապես պետք է համատեղել ՀՕՊ զորքերի և ՌՕՈւ-ի միավորմամբ՝ առավելագույն արդյունավետության ու ճիշտ կառավարման մպատակով: Հայկական ՌՕՈւ-երը պետք է զինվեն առաջնակարգ կործանիչներով, որոնք թե՛ օդային մարտում, թե՛ վերգետնյա նշանակետերին հարվածելիս մեծ հնարավորություններ ունեն:

Հրետանի: Հրթիռահրետամային սպառազինությունը մեզ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում՝ նախ իր հզորության, ապա նաև գիտատեխնիկական մակարդակի բարձրացման արդյունքում օրեցօր ամենահզոր ՕՀՄ-ներին ավելի մոտենալու պատճառով: ՀՀ ՁՈւ-ի ունեցած և ՀՀ անկախության 20 - ամյակի զորահանդեսի ժամանակ ցուցադրված «P-17 (8K14, SS-1c Scud-B, 9K72 P-

²⁵⁷ Այս մասին հանգամանալից տես՝ Арутюнян А. Оборона или наступление? О плане ведения войны с Азербайджаном, <http://blog.ararat-center.org/?p=332>

300 *Эльбрус хамалхир*)», օպերատիվ-մարտավարական հրթիռները, իհարկե, հարձակողական հզոր միջոցներ են, սակայն դրանք արդեն հնացած են և փոխարինում են պահանջում: Դրանք ՀՀ Ջու-երի ունեցած ամենաերկար ձեռքն են մարտական գործողությունների ժամանակ: Ներկայումս հայկական բանակը միջոցներ է ձեռնարկում նմանատիպ նոր հրթիռային համակարգեր ձեռք բերելու համար, մասնավորապես խոսքը ռուսական օպերատիվ-մարտավարական «Искандер (9K720)» նոր համակարգերի մասին է, որոնք զգալիորեն կփոխեն ուժերի հարաբերակցությունը ողջ տարածաշրջանում: Նկատենք, որ վերջին 10 տարում աշխարհում նման զինատեսակներ գրեթե չեն վաճառվում, դրանք ստեղծել են 4-5 պետություններ:

Իհարկե, ՀՀ-ն չի կարող մեծ քանակությամբ սպառազինություն գնել, և չկա նաև դրա անհրաժեշտությունը: Հայկական բանակը հիմնական շեշտը պետք է դնի որակի և ոչ անորակ քանակի վրա: Առաջնորդվելով նվազագույն քանակի, նպատակային ծախսերի և արդյունավետության հիմունքներով՝ մեզ հարկավոր է ձեռք բերել հարձակողական որոշակի միջոցներ. միջոցներ, որոնք հիմնականում իրենց զսպողական դերը կկատարեն Ադրբեյջանի ռազմավարական օբյեկտներին հասցվող վտանգի առումով: Արժեք-արդյունավետություն-բազմաֆունկցիոնալության տեսանկյունից ելնելով՝ ներկայումս հայկական բանակին անհրաժեշտ են այնպիսի ՕՀՄ-ներ, որոնք ունենան օպերատիվ մարտավարական հեռահարություն՝ հակառակորդի կարևորագույն նպատակակետերին հասնելու համար: Դրանք պետք է լինեն հոսալի և սպասարկման համար քիչ ծախսեր պահանջող, իսկ հզորությունը պետք է լինի բավարար և՛ վախեցնելու, և՛ իրականում խոցելու համար²⁵⁸:

²⁵⁸ Լավ տարբերակ է ռուսական արտադրության «Искандер (9K720)» օպերատիվ մարտավարական հրթիռային համալիրը: Վերջինս արձակման մեքենայի վրա ունի երկու հրթիռ, ինչը շատ կարևոր հանգամանք է: Համալիրի հրթիռներն ինքնակառավարվող են, ունեն 280 կմ հեռահարություն և 480 կգ մարտական մաս: Հրթիռներն օժտված են բարձր դիպուկությամբ,

Ընդհանրապես մեզ համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում համազարկային մեծ կրակի ռեակտիվ համակարգի (ՀԿՌՀ) նոր զարգացումները: Հայաստանի համար անարդյունավետ և անիմաստ է հեռանկարում ունենալ հին «Смерч» կամ նրան համարժեք այլ համալիր, որոնք օգտագործում են սովորական չդեկավարվող հրթիռներ: ԱՄՆ-ն անգամ չունի փոքր և միջին տրամաչափի ՀԿՌՀ²⁵⁹: Այդ զենքերը չունեն մեծ ճշգրտություն, իսկ դրանց զինամթերքի ծախսն ահռելի է, որպեսզի լրացնի ճշտությունը²⁶⁰: Նման զենքերի կիրառությունը պահանջում է մեծ ծախսեր՝ ապահովելով շատ ցածր արդյունավետություն²⁶¹: Գովազդային տվյալների մեջ գրվում է, որ, օրինակ, «Смерч» ՀԿՌՀ-ն իր 12 հրթիռներով խոցում է 67 հա տարածություն: Վերջերս ստեղծված այս համակարգի ավելի թեթև տարբերակը, որն ունի ընդամենը 6 հրթիռ, ըստ նույն գովազդային տվյալների՝ դարձյալ ունի 67 հա խոցելու հնարավորություն: Սա առնվազն տարօրինակ է: Սակայն եթե հարցին մասնագիտորեն մոտենանք, ապա ամեն ինչ պարզ է դառնում: Համակարգը ոչ թե խոցում է այդքան տարածք, այլ ընդամենը իր հրթիռները ցրում է այդ տարածության վրա: Բնականաբար, արդեն կապ չունի քանի հրթիռ ենք արձակում: Եթե անգամ արձակենք 3 հրթիռ, միևնույն է, դրանք ցրվելու են 67 հա-ի վրա: Սա արդեն դիպուկության խնդիր է, իսկ դա նման զենքերի դեպքում լավագույնս կազմում է հեռավորության 1-1,5

ուղղորդվում են օպտիկական սկզբունքով, ինչը դրանց մեզ համար շահեկանորեն տարբերում է ամերիկյան հրթիռներից: Ամերիկյան հրթիռները, միգուցե, ավելի դիպուկ են, սակայն խիստ կախված են արբանյակային ուղղորդումից: Համալիրը սպասարկման մեծ ծախսեր չի պահանջում և ըստ եղած տվյալների՝ հուսալի է: Տարբերակներ շատ կան, սա եզակի հնարավորություն չէ: Широкопад А., Указ. Соч., стр. 255-256.

²⁵⁹ ЗВО, 10.2000, стр. 26.

²⁶⁰ Նման համակարգերով կրակելու դեպքում սեփական զորքերի անվտանգ հեռավորությունը կազմում է մոտ 1 կմ կամ արգելվում է այն դեպքում, երբ հրանոթային հրետանու համար այդ հեռավորությունը կազմում է մինչև 250-300 մետր:

²⁶¹ Латвухин А. Н., Современная артиллерия, М., 1970, стр. 212.

տոկոսը: Այս ցուցանիշը նույնն է գրեթե բոլոր մեծ տրամաչափի ՀԿՌՀ-ների դեպքում, որոնք արձակում են չդեկլարվող հրթիռներ: Այսինքն՝ 70 կմ հեռահարության դեպքում ռուսական վերը նշված ՀԿՌՀ-ի հրթիռները շեղվում են մինչև 700-800 մ, ինչը նորմալ է ու կազմում է արդեն մոտ 70 հա:

Հայտնի է, որ Ադրբեյջանը 1991 թ. վերջից մինչև 1994 թ. զարում Ստեփանակերտ քաղաքի վրա արձակել է «Град» ՀԿՌՀ-ի ավելի քան 20.000, «Алазан»-ի՝ մոտ 2.700 հրթիռ, ավելի քան 1900 հրետանային արկեր և այլն²⁶²: Ինչպես կարելի է նկատել, այստեղ հիմնական դերակատարը խորհրդային 122 մմ-ոց արկերն են, որոնք ամենաշատն էին կիրառվում, չնայած բոլորն էլ չդեկլարվող և ոչ ճշգրիտ զենքեր են: Հայտնի է, որ արցախյան գոյամարտի ընթացքում հայկական կողմի կորուստները խաղաղ բնակչության շրջանում կազմել են մինչև 2200-2500 մարդ: Եթե մյուս բոլոր զենքերը համենք և մարդկային բոլոր կորուստներն էլ պայմանականորեն հաշվենք, կստացվի Ստեփանակերտում ամեն մի խաղաղ բնակչի սպանելու համար ադրբեյջանական կողմը ծախսել է մոտ 10 միավոր 122 մմ-ոց հրթիռ: Բնականաբար, մեր հաշվարկներն ավելի համեստ են, ավելորդ ծախսերն ավելի մեծ են, իսկ այդ քանակության մեջ կան նաև ազատամարտիկներ: Կան նաև համաշխարհային այլ օրինակներ²⁶³:

²⁶² Агаджанян М., Асатрян Э., Минасян С., Азербайджан против Нагорного Карабаха, Ер., 2006, стр. 103.

²⁶³ 2008թ. օգոստոսին տեղի ունեցած մարտական գործողությունների ժամանակ վրացական բանակն առաջին երկու-երեք օրերին, բացի հրետանային այլ միջոցներից, Ֆիսինվալի քաղաքը և մնացած բնակավայրերն ինտենսիվորեն հրետակոծում էր մինչև 40 միավոր 122 մմ-ոց և մի քանի այլ ավելի մեծ տրամաչափի ՀԿՌՀ-ով: Պատերազմից հետո հայտնի դարձած տվյալներով հարավօսական ընդհանուր կորուստները կազմում են մոտ 1500-2000 մարդ: Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ նման զենքերով յուրաքանչյուր մարդու վրա արձակվել է մոտ 10-11 հրթիռ: (Потери Южной Осетии в войне с Грузией составили 1492 человек, <http://www.regnum.ru/news/1044120.html#ixzz1WKrfJIB>; Жертвы грузинской агрессии, 17 сентября, 2008, <http://www.interfax.ru /society/txt.asp?id=33259>); (Минасян

Նույն եզրակացությանն են եկել միջազգային անկախ փորձագիտական գրեթե բոլոր խմբերը, որոնք ՀԿՌՀ-ները համարում են ոչ ճշգրիտ գեներ²⁶⁴։ Իհարկե, ոմանք կարող են պնդել, որ արևելքի քանակը չի կարելի հաշվել մարդկային կորուստների համեմատությամբ, դրանք նախատեսված են բոլորովին այլ խնդիրների համար։ Այս գեներերը մեծ դիպուկություն չունենալով՝ զանգվածային ավերածություններից զատ, այլ խնդիրներ գրեթե չեն լուծում։

Նույն անարդյունավետությունը և մեծ ծախսերն են նաև ավիացիոն չդեկլարավող սպառազինության դեպքում։ Եթե 122 մմ-ոց և նման հրթիռների դեպքում դեռ որոշակի կիրառության անհրաժեշտություն կա՝ ելնելով դրանց ցածր արժեքից և արձակման միջոցների առկայությունից, ապա մեծ տրամաչափի դեպքում, ինչպես ասեցինք, մեծ ծախսեր կառաջանան։ Սովորական չդեկլարավող 300 մմ-ոց հրթիռները ևս էժան չեն։ Տարբեր գնահատականներով «Смерч» ՀԿՌՀ-ի մեկ համազարկն արժե մոտ 1.5 մլն դոլար։ Նույնքան արժեն ավիացիոն այն հրթիռները, որոնք գերճշգրիտ են և ունեն մինչև 150-200 կմ հեռահարություն։ Բնականաբար, դրանց արդյունավետությունն անհամեմատելի է։ Ցավոք, չդեկլարավող հրթիռներով ՀԿՌՀ-ները ուղիղ համեմատելի են ու անգամ փոխարինում են չդեկլարավող հրթիռներով բանակային ավիացիային՝ հարվածային ուղղաթիռներ և գրոհիչներ։ Ավելին՝ եթե ընտրության խնդիր կա, շատ ավելի էժան ու համեմատաբար արդյունավետ է ունենալ հեռահար ՀԿՌՀ, քան գրոհիչ ինքնաթիռ։ Սակայն հարցն այն է, որ եր-

С., «Пятидневная война», августа, 2008; Военно-политический анализ, Кавказ, 2008, Ереван, 2010, стр. 149.); (Мирные жители на линии огня, Грузино-российский конфликт, 2008 (Amnesty International Secretariat Peter Benenson House 1 Easton Street London WC1X 0DW United Kingdom www.amnesty.org) стр. 2.): Նույն վիճակն է նաև Իսրայելի դեպքում, որի ուղղությամբ արաբական ահաբեկիչները մշտապես նման հրթիռներ են արձակում։ <http://www.iaf.org.il/4388-39969-en/IAF.aspx>; <http://www.idf.il/1283-15558-en/Dover.aspx>.

²⁶⁴ Минасян С., «Пятидневная война», августа, 2008, Военно-политический анализ, Кавказ, 2008, Ереван, 2010, стр. 143-150.

կուսն էլ սխալ ու անարդյունավետ ճանապարհներ են: Ահա, այս պատճառով է, որ արևմտյան մասնագետները դեռ 1980-ականներից մտածում էին դրանց կատարելագործման և փոխարինման մասին: Հրթիռային տեխնոլոգիաների և միկրոէլեկտրոնիկայի զարգացումը թույլ տվեց մեծ համալիրները կատարելագործել այն աստիճան, որ մի փոքր մեծացվելով՝ վերածվում են դրանք գրեթե մարտավարական հրթիռների: Նշված «MLRS»-ն, «Смерч», «WM-80»-ն, նաև չինական «WS-1B»-ն, «WS-2D»-ն, իսրայելական «LAR-160»-ն, «MAR-290»-ն և այլ համալիրները կատարելագործվելով՝ վերածվել են «մինի» մարտավարական ու անգամ օպերատիվ-մարտավարական հրթիռային համալիրների և արձակում են ոչ թե մեկ, այլ 2-4 հրթիռ: Հրթիռների չափերը մեծացել են, դիպուկությունը՝ հիմնականում արբանյակային նշանառմամբ, աճել է մի քանի տասնյակ անգամ: Իհարկե, հրթիռների մեծացմամբ արձակման կայանների վրա նախկին 8-12-ի փոխարեն՝ այսօր տեղադրվում է 2-4 հրթիռ, սակայն դա դառնում է անգամ առավելություն: Նմանատիպ հրթիռների կիրառության գործում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հատկապես ԱԹՄ-ները, որոնք բազում մարտավարական խնդիրներից զատ, կարող են նաև հանդիսանալ մարտավարական հրթիռային համալիրների նշանառման համակարգեր: ԱԹՄ-ների ճիշտ կիրառությամբ կարելի է հասնել տեղեկատվական զգալի առավելության, որն էլ ներկայումս որոշիչ է համագորային մարտում: ՀԿՌՀ-ն, մարտավարական և օպերատիվ-մարտավարական սովորական հրթիռներին զիջելով իրենց մարտական մասի հզորությամբ, ունեն նաև որոշակի առավելություն: Հակահրթիռային զենիթահրթիռային համալիրը (ՉՀՀ), մարտավարական և օպերատիվ-մարտավարական սովորական հրթիռներին զիջելով, իր չափերից ելնելով, ավելի շուտ է հայտնաբերում և որպես արդյունք՝ ավելի հեշտությամբ կարող է խոցել: ՀԿՌՀ-ի հրթիռները չափերով փոքր են, և համազարկով արձակումները լրջորեն փոքրացնում են դրանց հայտնաբերումը, ուղեկցումը և խոցումը: Մեզ համար սա շատ կարևոր է, քանի որ Ադրբեյջանը

տիրապետում է «С-300 ПМУ-2» ՁՀՀ-ի և փորձում է ձեռք բերել ավելի կատարյալները²⁶⁵:

Լավ հնարավորություն կա մաս արդեն ձեռք բերված չինական 273 մմ-ոց «WM-80» և ռուսական «Смерч (9К58)» ՀԿՌՀ կատարելագործել՝ ավելացնելով մաս քանակը: Չինացի մասնագետները կատարել են այդ համալիրի հրթիռների կատարելագործում: Նույն տրամաչափի նոր հրթիռները կարող են արձակվել մինչև 120 կմ: Իսկ ավելի կատարելագործված «Գուարդիան-2» հրթիռները, որոնք մեծացվել են մինչև 406 մմ-ի, կարող են նպատակակետեր խոցել մինչև 280 կմ հեռավորության վրա և ղեկավարվում են արբանյակային նշանառությամբ²⁶⁶: Վերջին հրթիռներով, իհարկե, արձակման կայանի վրա արդեն տեղադրվում է ոչ թե ութ, այլ երեք հրթիռ, սակայն

²⁶⁵ Նման ՀԿՌՀ-ից լավագույն տարբերակն ամերիկյան 240 մմ-ոց «MLRS» բազմաֆունկցիոնալ ՀԿՌՀ-ն է, որն ունի մի քանի տեսակի՝ 30-ից մինչև 90 կմ հեռահարություն ապահովող, չդեկավարվող և ղեկավարվող մարտական մեծ մասերով՝ մինչև 12 հրթիռների (M-26, M-27, M-28, M-29 և այլն) արձակման հնարավորություն: Բացի դրանից, այս համալիրի արձակման կայանից կարելի է արձակել «ATACMS» երկու հրթիռ (MGM-140 և MGM-164 իրենց մարտավարական և օպերատիվ մարտավարական տարբերակներով): Այս հրթիռների տարատեսակները հարմարեցված են ամենատարբեր պայմաններում կիրառելու համար, ունեն մաս կասետային մասեր: «MLRS»-ն ունի արձակման թրթուրավոր կայան: Փաստորեն, «MLRS» բազմաֆունկցիոնալ ՀԿՌՀ-ն փոխարինում է ռուսական «Смерч (9К58)» ՀԿՌՀ-ին, «Точка (9К79-1)» մարտավարական և «Искандер-Э (9К723)» օպերատիվ-մարտավարական հրթիռներին միաժամանակ: Մեկ ԱԿ-ով երեք տեսակի ՕՀՄ՝ ունենալով լավ հնարավորություն է, որն ավելի նպատակահարմար է մաս մեզ համար: Այստեղ հիմնական խնդիրն այն է, որ ամերիկյան հրթիռների գերճշգրտությունն ապահովում է արբանյակային ուղղորդմամբ: Իսկ դա, ինչպես գիտենք, օգտագործողի կամքից անկախ գործող համակարգ է և կարող է ամենամահարմար պահին անջատվել: Lockheed Martin (Vought) MLRS Rockets (M26/M30/M31). <http://www.designation-systems.net/dusrm/app4/mlrs.html>: Гуров С.В., Реактивные системы залпового огня, Тула, 2006, стр. 432; <http://www.sinodefence.com/army/artillery/mlrs/273.asp>.

²⁶⁶ Гуров С. В., Реактивные системы залпового огня, Тула, 2006, стр. 432; <http://www.sinodefence.com/army/artillery/mlrs/273.asp>

տվյալների փոփոխությունն ուղղակի զարմացնում է: Այն «MLRS»-ի մման ևս բազմամպատակ է: Մարտական տարբեր պայմաններում կարելի է արձակել ցանկացած տեսակի հրթիռ՝ ըստ անհրաժեշտության: Նման հզոր հրթիռներ ունի մաս ռուսական կատարելագործված համալիրը, որը կարելի է առանձին կամ ռուսական կողմի հետ համատեղ իրականացնել մաս «Смерч (9К58)»-ի հիման վրա:

Նման մոտ երկու տասնյակ համալիր կարող է փոխել ուժերի հավասարակշռությունը՝ ապահովելով երկարաժամկետ անվտանգություն: Եթե անգամ հայկական ուժերը նույնամման համալիրների քանակով զիջեն հակառակորդին, ապա դրանց առկայությունը թշնամուն բավական կզգաստացնի: Ռազմավարական օբյեկտների նկատմամբ հարվածի մտավախությունն²⁶⁷ ինքնաբերաբար այս զենքերը կվերածի զսպողական միջոցների:

Հրանոթային հրետանու (փողային հրետանի) սպառազինության տեսակների մեջ ևս անհրաժեշտ է ստեղծել նախաձեռնող, որակական գերազանցության հակակշիռ: Ներկայումս ադրբեջանական բանակի սպառազինության մեջ գտնվող 152,4-203,2 մմ հրետանային համալիրները լեռնային պայմաններում մարտական արագընթաց գործողությունների համար քիչ կիրառելի են²⁶⁸:

Այսպես, 203,2 մմ-ոց «2С7 Пион» համալիրի փոխարեն կարող է նույնպես կիրառվել խորհրդային արտադրության 240 մմ «2С4 Тюльпан» ինքնագնաց ականանետը: Վերջինս նախորդին զիջում է միայն կրակի հեռահարությամբ, սակայն դա բնական է, քանի որ ականանետը երբեք հրանոթին հեռահարությամբ մրցակից չի եղել: Ընդհանուր համալիրը «2С7 Пион»-ից թեթև է մոտ երկու անգամ, արկերը ծանր են, հետևաբար, հզոր 1.1-2.2 անգամ, իսկ կրակի դիպու-

²⁶⁷ Նավթահանման և մշակման ոլորտի ենթակառուցվածքներ, մեծ ռազմաբազաներ և այլն:

²⁶⁸ Բացառությամբ վերջերս ՌԴ-ից ձեռք բերված համակարգերը:

կությունը բարձր է 10-30 տոկոսով²⁶⁹: «2С4 Тюльпан» ականանետը հաջողությամբ պայքարում է երկաթբետոնե ամրաշինական կառույցների դեմ, կարող է կրակ բացել մինչև 80 աստիճան բարձրացված հրանոթով, ինչը շատ կարևոր է լեռնային պայմաններում: Ականանետն ունի հատուկ ուղղորդվող արկեր՝ «Смелчак», որոնց կիրառությունն Աֆղանստանում և Չեչնիայում ապացուցեց դրանց արդյունավետությունը: Ընդամենը 2-4 արկերով թիրախները ոչնչացվում էին 80 տոկոս արդյունավետությամբ, իսկ սովորական արկերով խնդիրը կատարվում էր 4-6 արկերով²⁷⁰: Այս ամենը լեռնային տեղանքում «2С4 Тюльпан» ականանետը դարձնում է հզոր միջոց: Նման ականանետները կարող են լուրջ հնարավորություն տալ համագորային մարտում:

Հայկական զինուժի համար առաջնային նշանակություն ունեն լեռնային, ոչ ծանր, սակայն ինքնագնաց հրետանային միջոցները, որոնք մեծապես ինտեգրված են հարձակման և հետախուզական ընդհանուր միջոցների հետ: Հիմնականում դրանք են՝ 152,4-155 մմ-ոց ինքնագնաց հրետանային կայանները, ականանետները: Մասնավորապես, մեզ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ռուսական «2С19 Мста-С» կայանը, որը հնարավոր է անգամ կատարելագործելով հասցնել համաշխարհային լավագույն մակարդակի: Այստեղ էական է այն հանգամանքը, որ դրանք կարողանան կիրառել ղեկավարվող արկերի ռուսական և արևմտյան տեսակներ, կրակեն արագ, տարբեր հետազդեցությամբ, ինչպես ժամանակակից նմուշները: «2С19 Мста-С»-ը հարմար է նաև նրանով, որ կարող է կիրառել խորհրդային մախկին նույն տրամաչափի գրեթե բոլոր արկերը: Կա-

²⁶⁹ Ломаченко С. В., Булатов О. Г., Гаврилович С. В., Артиллерия большой мощности, история и перспективы развития, Военная мысль, Март-апрель, 2001, стр. 4-6.

²⁷⁰ Трошев Г. Н., Чеченский излом, Дневники и воспоминания, 2-е изд., М., 2009, стр. 325; Ломаченко С. В., Булатов О. Г., Гаврилович С. В., Артиллерия большой мощности, история и перспективы развития, Военная мысль, Март-апрель, 2001, стр. 5.

րելի է անգամ ավելացնել արդեն գոյություն ունեցող «283 Ակացիա»-ների քանակը և կատարելագործել դրանք: Նման կայաններն ու դրանց կրակը ճկուն են, շատ արագ են խուսանալում, ինչը ժամանակակից մարտում, հատկապես լեռնային տեղանքում, մեծ նշանակություն ունի: Ապագան պատկանում է ինքնագնաց և արագաշարժ հրետանուն, քանի որ լեռնային տեղանքում քարշակվող հրանոթները մեծ խնդիրներ են ստեղծում: Աշխարհի առաջատար բանակներում քարշակվող և ինքնագնաց հրետանու հարաբերակցությունը կազմում է գոնե 50/50:

Կապ: Ներկայումս կապի գործերի զարգացման ընթացքում իրականացվում են անմախաղեպ վերափոխումներ և կատարելագործումներ: Կապի համակարգի թվայնացման գործընթացն ակտիվ փուլում է: Զինված ուժերի էլեկտրոնային փոստի զարգացման և ավտոմատ կառավարման համակարգերի ներդրման մեծածավալ աշխատանքներ են ընթանում: Հեռակետային կապի հանգույցներում ներդրվում են հայրենական արտադրության դաշտային թվային ռադիոկայաններ, լոկալ մի շարք ցանցեր են: Դրանց շնորհիվ՝ ՀՀ զինված ուժերի տարբեր վարչություններում և զորամասերում ավտոմատացվում են բազմաթիվ գործառնություններ՝ էապես բարձրացնելով հաշվառման և հատուկ բնույթի տարբեր խնդիրների կատարման որակը:

Ինժեներական ծառայություն: Մարտական գործողությունների ավարտից հետո ինքնուս սակրավորների ու մասնագետ առաջին սպաների գործը կանգ չառավ, քանի որ հետախույզների և սակրավորների համար դրանք երբեք չեն ավարտվում: Կառուցվեցին և սարքավորվեցին պաշտպանական նշանակության հարյուրավոր կիլոմետրեր ձգվող ճանապարհներ ու արգելափակոցներ: Մեծ աշխատանքներ կատարվեցին մարտական հերթապահություն իրականացնող ստորաբաժանումների անձնակազմի անվտանգությունն ապահովելու և կենցաղային պայմանները բարելավելու համար: Կառուցվել են լեռնային այնպիսի ճանապարհներ, որոնք ապահովում են զորքերի հաղորդակցությունը անհնարին թվացող շատ տեղանք-

ներում²⁷¹: Առանձին, ինժեներասակրավորային խաղաղապահ գումարտակի ուժերով Տավուշի և Սյունիքի մարզերում ակամազերծվել են հսկայական տարածքներ: Մեր սակրավորները ընդգրկվել են միջազգային խաղաղապահ առաքելություններում՝ 2003-2007 թթ. գործելով Իրաքում, 2010 թ.՝ Աֆղանստանում:

ՌԷՊ: Հակառակորդի ղեկավարման ռադիոկապերի ռադիոէլեկտրոնային ճնշումը կարևորագույն խնդիրներից է: Նոր դարաշրջանի պատերազմներում դրանց դերը էլ ավելի կկարևորվի: Շնորհիվ ռադիոէլեկտրոնային պայքարի ստորաբաժանումների անձնակազմի հմուտ աշխատանքի՝ նույնիսկ մարտեր են հաղթում: Ռադիոէլեկտրոնային պայքարի գործերն այսօր ՀՀ ՁՈւ-ի այն գաղտնի ու հզոր խաղաքարտերից մեկն են, որոնց մասին սովորաբար քիչ բան է հայտնի լինում, սակայն մեծ գործ են կատարում՝ հետախուզության գաղտնի ստորաբաժանումների նման:

Թիկունք: Զինված ուժերի թիկունքն այսօր ժամանակին ու որակով լուծում է զորամիավորումների, միավորումների և զորամասերի առօրյա գործունեության թիկունքային ապահովման խնդիրները: Հարստացվում են անձնակազմի սնունդն ու հանդերձանքը, բարելավվում են զինծառայողների կենցաղային պայմանները: Ներկայումս հայ զինվորը մարտական դիրքերում տասնյակ տեսակի պահածո է ստանում, բնական հյութ, խտացրած կաթ և այլն:

Բուժժառայություն: Ներկայումս զինված ուժերում գործում են բազում հոսպիտալներ և բուժհաստատություններ: Շատ քիչ հիվանդություններ կան, որոնք չեն բուժվում ռազմաբժշկական հաստատություններում: Այսօր բանակում ծառայում է բժշկական գիտությունների 5 դոկտոր և 35 թեկնածու: Բժշկական ապահովումը բարձր մակարդակի վրա է, ներկյալում են ժամանակակից բազմատեսակ

²⁷¹ Ինժեներական ծառայության նախկին պետ գեներալ-մայոր Ադրյանի Ռ. Վեկոյցները և անձնական արխիվները: ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ս., գնահատականները բանակային կորպուսների մարտական հենակետերի այցելությունների ժամանակ:

սարքավորումներ և համակարգեր, ռազմական բժիշկները մշտապես կատարելագործման դասընթացներ են անցնում արտերկրում²⁷²:

Նյութատեխնիկական ապահովում և կապիտալ շինարարություն: Փորձագետների գնահատմամբ զինված ուժերի մարտունակությունն ապահովող նյութատեխնիկական միջոցների կենտրոնացված մատակարարումն ու գործընթացի թափանցիկությունն ապահովելու գործում մեծ աշխատանք է կատարվել: Բանակի գնման և մատակարարման համակարգը համարվում է օրինակելի պետության համար: Բանակում կառուցվել են 15 նոր զինավան և շուրջ 300 տարբեր կառույց, նորոգվել է մեծ ու փոքր 400 շինություն²⁷³: Ամեն տարի տասնյակ սպաներ նոր բնակարաններ են ստանում, իսկ հարյուրավոր զինվորներ քնում են նոր կացարաններում: Կառուցվող նոր զորանոցներում ու կացարաններում արդեն նախատեսված են ամենօրյա բաղնիքներ և համդերձարաններ՝ անմիջապես ննջարաններում²⁷⁴:

Լուրջ առաջընթաց է արձանագրվել զորքերի ծառայության ու զինվորական ծառայության անվտանգության ապահովման ասպարեզներում: Կարգապահության և մարտունակության բարելավման ցուցանիշները երևում են թվերով: Այսպես, 2007-2012 թթ. ընթացքում մոտ կրկնակի պակասել են ինքնախեղումների, ինքնասպանությունների, դիտավորյալ սպանությունների և այլ դեպքերը²⁷⁵: Մահվան

²⁷² Փարսադանյան Ա. Մ., ՀՀ ՁՈՒ-ի ռազմաբժշկական ծառայության զարգացման որոշ հայեցակարգային հարցեր, Հայկական բանակ, 4(70). 2011, էջ 9-18; Սերոբյան Մ. Յ., ՀՀ ՊՆ կենտրոնական պոլիկլինիկայի գործունեությունը ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում, Հայկական բանակ, 4(70). 2011, էջ 34-40:

²⁷³ Ձորքերի բնակավորման և կապիտալ շինարարության վարչության տարվա ամփոփիչ հաշվետվություն-զեկույց, 2013:

²⁷⁴ ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ս., հատուկ հրահանգ, որը ձևակերպվել է կապիտալ շինարարության ղեկավար փաստաթղթերում:

²⁷⁵ ԱՀՏԱ վարչության պետ գեներալ-մայոր Ալեքսանյանի Ա. գաղտնի զեկույց ՊՆ Օհանյան Ս.:

դեպքերը նշված ժամանակահատվածում մոտ 70-ից իջել են 50-ի, որոնցից կարգապահության հետ առնչություն ունեցողները կազմում են մոտ 35, իսկ 2013 թ. ընթացքում՝ նախորդ տարվա հետ համեմատած, նվազել են 30 տոկոսով՝ կազմելով 33 դեպք: Առաջնագծում, շնորհիվ ձեռնարկված բացառիկ միջոցառումների, հակառակորդի կրակից տարեկան կորուստները նվազել են շուրջ երեք անգամ՝ հասնելով մինչև 5-6-ի: Բանակի ղեկավարության համար դեռ մտահոգիչ են մնում միջանձնային հարաբերությունները, որոնք հիմնականում գալիս են հասարակական կյանքից, և դրանց դեմ լուրջ պայքարել է հարկավոր: 2014 թ. պաշտպանության նախարարը հայտարարել է բանակում փողոցային բարքերի և արատավոր արժեքների դեմ պայքարի տարի՝ միաժամանակ ահազանգելով, որ հատկապես վտանգավոր է, այսպես կոչված, հեռուստադաստիարակությունը:

Սոցիալական ապահովում: Մեծ ծրագրեր են իրականացվում զինծառայողների, զոհված, մահացած ու անհայտ կորած ազատամարտիկների և զինծառայողների սոցիալական պաշտպանության ոլորտում: Միայն վերջին 5 տարիներին ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը զինծառայողներին հատկացրել է 1.495 ծառայողական բնակարան: Բնակարան ձեռք բերելու համար անհատույց պետական ֆինանսական աջակցություն է հատկացվել զոհված, հաշմանդամ դարձած և կարիքավոր զինծառայողների գրեթե 2.000 ընտանիքների²⁷⁶:

Հասարակական վերահսկողություն: Բանակի գործունեության արդյունավետ միջոցներից մեկը մաս բանակի նկատմամբ հասարակական վերահսկողության կարևորությունն է: Քայլեր են իրականացվում բանակի նկատմամբ հասարակական վերահսկողության մեխանիզմների կատարելագործման և զինված ուժերի կենսագործունեությունն առավել թափանցիկ դարձնելու ուղղությամբ: Սա 21-րդ դարի բանակի ձևավորման կարևորագույն քայլերից մեկն է: Բա-

²⁷⁶ Ջորքերի բնակավորման և կապիտալ շինարարության վարչության և ՀՀ ՊՆ աշխատակազմի համատեղ տեղեկանք:

նակ-հասարակություն կապի ամրապնդումը իրականացվում էր ոչ միայն լսարաններում ու դահլիճներում տեղի ունեցող համդիպումների, այլև զորամասեր ու մարտական փառքի վայրեր գնացած պատանիների և երիտասարդության հայրենաճանաչողական արշավների, զորամասային առօրյային ծանոթանալու միջոցով: Հասարակական տասնյակ կազմակերպություններ տարեկան մոտ 80 այցելություն են կազմակերպում զորամասեր, որոնց ժամանակ ստուգում և իրենց աչքով են տեսնում բանակային առօրյան: ՊՆ ղեկավար կազմը մասնակցում է ամենատարբեր միջոցառումների՝ համապատասխան հրավերներով²⁷⁷: Պաշտպանության մախարարությունն աջակցում է մախագորակոչային տարիքի պատանիների և ուսանողների ռազմահայրենասիրական դաստիարակությանը, մախնական զինվորական պատրաստության դրվածքի բարելավմանը: Այդ պատճառով լուրջ օգնություն է ցուցաբերվում հանրապետության դպրոցներին: Հատկացվել են տասնյակ վարժասարքեր, մախատեսվում է ևս մի քանի տասնյակը²⁷⁸: Ոմանք երբեմն առարկում են, թե դրանով բանակը շեղվում է իր գործառույթների իրականացումից, սակայն, մեր կարծիքով, այդ մոտեցումը սխալ է: Բանակը հնարավորության դեպքում պատրաստ է էլ ավելի աջակցել դպրոցականներին:

Հասարակական սեկտորում բանակն այսօր ամենաքննադատվող կառույցներից մեկն է, որը նաև օգտակար է: Բանակը որդեգրել է թափանցիկ աշխատառճը, որը միանշանակ բերելու է ոլորտի առողջացմանը: Օրինակները բազում են²⁷⁹:

Նվազախումբ և պատվո պահակախումբ: 1992 թ. ստեղծվեց զինված ուժերի զինվորական միացյալ փողային նվազախումբը, որը

²⁷⁷ Տ և ՀԿ վարչության պետի տարեկան հաշվետվություն, 2013:

²⁷⁸ Գեներալ-լեյտենանտ Սարգսյան Մ., զեկույցը ՀՀ ՊՆ կրթության և զիտության մախարարության հետ անցկացված համատեղ ֆորումին, 2013:

²⁷⁹ Հարությունյան Հ., Հունվարի 28. Բանակի տոն ու մարդկային ողբերգություն, ԱԶԳ, #6, 29-01-2013, էջ 1-3:

դեկավարում էր ՀՀ վաստակավոր արտիստ, «Մարտական ծառայության» մեդալի ասպետ, գեղապետ Արմեն Պողոսյանը: Նույն թվականին ստեղծվեց նաև պատվոպահակային վաշտը: Վերջինիս կայացման գործում մեծ են 2-րդ աստիճանի «Մարտական խաչ» շքանշանի ասպետ, գեղապետ Կարեն Մարգարյանի, փոխգեղապետներ Աշոտ Հակոբյանի և Վարդան Խանֆերյանի ներդրումները:

Հոգևոր ծառայություն: Առաքելական եկեղեցին և նրա սպասավորները մշտապես ծառայություն են իրականացնում հայոց բանակում: Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի հոգևոր գործունեությունը՝ արցախյան պատերազմի ժամանակ, չափազանց բարձր է գնահատվում: Այսօր բանակում իրենց ծառայությունն են իրականացնում նաև հոգևորականները: Մոտ ապագայում զինված ուժերի բոլոր գորամասերը կունենան իրենց մատուցները, և յուրաքանչյուր զինվոր հնարավորություն կունենա բարձրացնելու իր սրտի աղոթքն առ աստված:

Քննչական ծառայություն և դատախազություն: Բանակաշինության նոր փուլի և կատարելագործման արդյունքներից մեկն էլ ՊՆ քննչական մարմնի ստեղծումն էր: Հանրապետության զինվորական դատախազության հետ միասին՝ քննչական ծառայությունը հսկայական աշխատանք է կատարում զինված ուժերում օրինականության ու կարգուկանոնի պահպանման, հանցագործությունների բացահայտման, հանցագործություն կատարած անձանց հայտնաբերման և նրանց պատասխանատվության ենթարկելու ուղղությամբ:

Չորամիավորումներ: Հայոց բանակը շարունակում է հիմնականում բաղկացած մնալ պաշտպանության բանակից և հինգ բանակային կորպուսներից: Հիմնական հատվածի պաշտպանությունը իրականացնում է պաշտպանության բանակը: Հայաստանի Հանրապետության հարավարևելյան սահմանների պաշտպանությունը պատվով են իրականացնում բանակային առաջին կորպուսի զորամասերը, որոնք ստեղծվել են 1996 թ.:

Փառապանծ ավանդույթներ ունեն բանակային 2-րդ կորպուսի ստորաբաժանումները: Կորպուսը կազմավորվել է 1996 թ.: Այդ կոր-

պուսի ստորաբաժանումները, որոնք հմտացել էին լեռնային տեղանքում մարտական գործողություններ իրականացնելու ժամանակ, փառքով են պսակել իրենց մարտական ուղին և այժմ ներգրավված են մարտական հերթապահությունում՝ Զարվաճառի ու Վարդենիսի հատվածում:

Բանակային 3-րդ կորպուսը ևս ձևավորվել է 1996 թ.: Ձորամիավորման մարտիկները պաշտպանում են Հայաստանի հյուսիս-արևելյան սահմանները՝ Տավուշի, Նոյեմբերյանի ու Իջևանի շենքերը: Այդ կորպուսի՝ նոր ձևավորվող 3-րդ հատուկ բրիգադի մարտիկները, Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության օպերատիվ արձագանքման հավաքական ուժերի մասն են կազմում: Նրանք պատրաստ են արագ արձագանքել ցանկացած ճգնաժամի: Բանակային այս կորպուսն իր պաշտպանության տեղամասում ունի հայկական մի քանի գյուղեր, որոնք հակառակորդի կրակի տակ են²⁸⁰: Ահա նաև այս առումով են բարդ այս կորպուսի խնդիրները: 2013 թ. բանակային 3-րդ կորպուսի տեղամասում հակառակորդն ավելի շատ է խախտել հրադադարը, քան արցախյան հատվածում:

Հանրապետության հարավարևմտյան սահմաններում տեղաբաշխված են բանակային 4-րդ կորպուսի զորամասերը, որոնք հիմնականում կազմավորվել են 1997-2000 թթ: Բանակային այդ կորպուսը պահպանում է նախիջևանյան սահմանը և, այսպես կոչված, երևանյան դարպասները: Բանակային 4-րդ կորպուսի կազմում է սպարապետ Վ. Սարգսյանի անվան գունդը, բանակային 5-րդ կորպուսի կազմում՝ Թամանյան 89-րդ դիվիզիայի անվան հատուկ գունդը:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում, գիտության և տեխնիկայի թռիչքածև զարգացման արդյունքում, ռազմական գործում աննախադեպ չափերի է հասել գիտելիքների և նորագույն տեխնոլո-

²⁸⁰⁾ ՀՀ տարածքում կա շուրջ 27 հայկական գյուղ, որոնք գտնվում են հակառակորդի կրակի տակ, դրանցից 90 տոկոսը Տավուշում է:

գիաների իմացության տեսակարար կշիռը: Ռ-ազմական գործը վերաժվել է գիտելիքահենք ասպարեզի²⁸¹:

Ընդհանուր առմամբ հայոց բանակի հետպատերազմյան զարգացումը կարելի է բաժանել երեք հիմնական փուլերի.

1. Մարտերից հետո բանակը զորանոցներ վերադարձնելն էր: Սա ենթադրում էր՝ եղած զորքերի համապատասխան ստորաբաժանումների և զորամասերի կազմում, ռեժիմային համապատասխան ծառայությունների կազմակերպում, հանդերձավորում, նորմատիվային բոլոր պահանջներով նյութական և այլ ապահովումների հստակեցում: Ամեն օր կազմավորվում էին նորանոր զորամասեր, հստակեցվում էին հաստիքները, ստացվում էր նոր սպառազինություն և ռազմական տեխնիկա: Կատարվում էր զորակոչ, համալրումը բավականին դժվար էր. ազատամարտիկները փոխարինվում էին ժամկետայիններով և դրանով առաջանում էին բազում նոր խնդիրներ: Ձորքերն իրենց մարտունակության պահպանման համար ստիպված էին անցկացնել մշտական զորավարություններ, որոնց համար մեծ ռեսուրսներ էին հարկավոր: Այդ փուլը, իհարկե, աչքի էր ընկնում մեծ բարդություններով, նախարարը հիմնականում Վ. Սարգսյանն էր, որի համար «տղայական», հերոսական բանակը ամենամեծ ձեռքբերումն էր²⁸², սակայն այդ բանակը հարկավոր էր կերպարանափոխել: Հիմնականում 1995-1997 թթ. այդ գործընթացը սկսվեց, որը տևական ու դժվարին ընթացք ունեցավ:

2. Երկրորդ փուլը հենց ազատամարտիկների բանակը կանոնավոր, դասական բանակ դարձնելու փուլն էր: Այդ փուլի ժամանակային սահմանները պայմանականորեն կարելի է համարել 1996 թ. մինչև 2006-2007 թթ.: Այս փուլում ավելի հստակեցվեցին ՊՆ

²⁸¹ Զորանցյան Հ. Ս., Չիլինգարյան Դ. Ս., Ավետիսյան Վ. Պ., Մինասյան Ա. Ա., Պաշտպանական բաղադրականություն հասկացությունը՝ որպես Հայաստանում պաշտպանական բարեփոխումների իրականացման տեսական-մեթոդաբանական գործիք, Հայկական բանակ, 1-2(59-60), 2009, էջ 8-19:

²⁸² Վազգենը բանակի հավերժ Սպարապետն է, Հունվար 29 2004, <http://www.aravot.am/2004/01/29/316800/>

և ԳՇ վարչությունների հստակ աշխատանքները, զորամիավորումների և զորամասերի կառուցվածքն ու հաստիքները, մեծապես լուծվեցին զորակոչի, զորքերի հանդերձավորման, սննդի ու մատակարարման բոլոր հարցերը: Հայոց բանակը համալրվում էր նորամուտ սպառազինությամբ և ռազմական տեխնիկայով: Ամեն տարի անցկացվում էին մեծածավալ ու ավելի հզոր զորավարություններ: Պաշտպանական բնագծերը հազեցան ու համալրվեցին: ԶՈւ-ն ապահովեց խոր էշելոնացում, որի ժամանակ տեղադրվեցին հազարավոր ակամներ, փորվեցին հակատանկային հարյուրավոր փոսեր, քաշվեցին փշալարեր: Հազեցած այդ բնագիծը հակառակորդը պայմանականորեն անվանում էր «Օհանյանի գիծ»²⁸³: Այդ ամենը եթե չի էլ չեզոքացնում հակառակորդի առաջխաղացումը, ապա զգալիորեն բարդացնում է նրա մարտական ակտիվ գործողությունները: Լուծվում էին կադրային հարցերը, ավելանում էր մասնագիտական և ակադեմիական կրթությամբ սպաների բանակը: Շատ ստորաբաժանումներ, համալրվելով նոր զենքերով, վերաճեցին ավելի մեծ ստորաբաժանումների: Ազատամարտիկների բանակը դարձավ արիեստավարժ ու դասական բանակ՝ ազգային որոշակի տարրերով: Այսպիսով՝ բանակը դասական ձև ու կառուցվածք ստացավ, սակայն դեռ կային որոշ թերություններ, որոնք հիմնականում պայմանավորված էին սոցիալ-տնտեսական և օրենսդրական հիմքերով:

3. Բանակի զարգացման երրորդ փուլը ընդգրկում է 2007-2008 թթ.: Խնդիրը, այսպես ասած, 20-րդ դարի բանակը 21-րդ դարի բանակ դարձնելն էր, այն էլ՝ ոչ մի որևէ երկրի բանակի պատճենով: Բանակը մեծապես կերպարամափոխվեց՝ խորհրդային դասական բանակային ընկալում ունեցողների համար անգամ անճանաչելի աստիճանի: ՀՀ ՊՆ-ն ստեղծման առաջին իսկ օրվանից սերտ համագործակցություն էր հաստատել զարգացած պետությունների զինված ուժերի հետ՝ ՀՀ անվտանգությունն ապահովող միջա-

²⁸³ Якубян В., Армяно-азербайджанская война, на чьей стороне Кремль?. <http://old.express.am/karabakh/karabakh3.html>. 8 декабря 2009 года.

վայրն ամրապնդելու և ընդլայնելու նպատակով: Ինտեգրվում էր ռազմաքաղաքական հեղինակավոր դաշինքներին ու ակտիվորեն մասնակցում դրանց ծրագրերին: Միջազգային լայնաֆորմատ համագործակցության տրամաբանական շարունակությունը դարձան Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական բարեփոխումները: Դրանց իրականացման գործընթացը սկսվեց դեռ 2005-2006 թթ.: ՀՀ ՊՆ Սերժ Սարգսյանի գլխավորությամբ և գեներալ-մայոր, քաղաքական գիտությունների դոկտոր Հայկ Քոթանջյանի գիտական ղեկավարությամբ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ մշակվեցին ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարությունը և վերջինիս հիման վրա ՀՀ ռազմական դոկտրինը²⁸⁴, որոնց ընդունումը հնարավորություն ընձեռեց սահմանել պաշտպանական բարեփոխումների նպատակները, գերակայությունները և, հիմնական ուղղություններն ու խնդիրները և մշակել պաշտպանական բարեփոխումների՝ մինչև 2015 թ. ընդգրկող ծրագիրը: Այն, վերջին երեք տարում իրականացված պաշտպանության ռազմավարական վերանայման գործընթացի հետ, հիմք դարձավ ՁՈւ-ի զարգացման հնգամյա ծրագրի մշակմանը, որի կատարումով կապահովվի պաշտպանության ոլորտի երկարաժամկետ ու կայուն զարգացումը: Ներկայումս ընթանում է վերանայման գործընթացը: Բանակի կառուցվածքը ենթարկվեց լուրջ փոփոխությունների. ավելի հստակ տարանջատվեցին ՀՀ ՊՆ և ԳՇ գործառույթները, դրանց համապատասխան կրճատվեցին որոշ հաստիքներ և ստեղծվեցին նորերը: Ձորքերի ղեկավարման հարցում հստակեցվեց ԳՇ դերը: Հ. Քոթանջյանի կողմից ղեկավարվող Դ. Կանայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտը (ԱՌՀԻ) իր տեսակի մեջ բացառիկ կառույց է, որը լինելով ՀՀ ՊՆ-ն կազմում՝ իրականացնում է ազգային և ոչ միայն ազգային ռազմավարական

²⁸⁴ Managing Strategic Changes Through DEEP Reforms: A View from the Perspective of U.S.-Armenia "Smart Power" Cooperation. Kotanjian, Hayk // Connections (18121098); Fall 2012, Vol. 11 Issue 4, p83.

լայնածավալ ուսումնասիրություններ ռազմաքաղաքական դեկավա-
րությանը տալով երկարաժամկետ պլանավորման ուղեցույցներ:
Պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանի կարգադրությամբ և
ՊՆ 2008 թ. մայիսի 30-ի կոլեգիայի որոշմամբ ՊՆ ԱՌՀԻ-ի «Հայկա-
կան բանակ» ռազմագիտական հանդեսն իր 2008-2012 թթ. մասնա-
գիտացված համարներում կազմակերպել է պաշտպանական համա-
կարգի բոլոր ոլորտների հեռաժամկետ ու բարեփոխման ուղենիշնե-
րի համակարգային մշակումը՝ ՊՆ և ԳԸ, ՀՀ նախարարությունների
ու գերատեսչությունների, նաև Հայաստանի ազգային ակադեմիայի
ու գիտական այլ կազմակերպությունների առաջատար մասնագետ-
ների ներգրավմամբ: Բանակաշինության արդի փուլի, ՀՀ ՋՈՒԲ բարե-
փոխումների ուղենիշների մասնագիտական համալիրը ՊՆ ԱՌՀԻ-ի
կողմից 2013 թ. ի մի է բերվել «Հայաստանի Հանրապետության
պաշտպանական-անվտանգային համակարգի բարեփոխման ուղե-
նիշները» փորձագիտական երկհատորյակում²⁸⁵:

Հայաստանի Հանրապետության բանակաշինության արդի
խնդիրների համակարգային իմաստավորմանն ու լուծմանն է նպա-
տակաուղղված 2012 թ. ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ-ում գործող «Քաղաքական գի-
տություններ և միջազգային հարաբերություններ» գիտական աստի-
ճաններ շնորհող մասնագիտական խորհրդի հատուկ նիստում ՀՀ
Պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանյանի թեկնածուական
ատենախոսության պաշտպանությունը²⁸⁶:

²⁸⁵ Օհանյան Ս., «Մուտքի խոսք». «Հայաստանի Հանրապետության
պաշտպանական-անվտանգային համակարգի բարեփոխման ուղենիշ-
ները». Մաս I, էջ 3, 4:

²⁸⁶ «Սեյրան Օհանյանը՝ քաղաքական գիտությունների թեկնածու». Ներկա-
յացնում ենք Քաղաքական գիտությունների դոկտոր (ՌԴ), Պաշտպանա-
կան ազգային համալսարանի հրավիրված առաջատար պրոֆեսոր (ԱՄՆ),
Քաղաքական գիտությունների զծով ԱՌՀԻ-ում գործող «Քաղաքական գի-
տություններ և միջազգային հարաբերություններ» գիտական աստիճաններ
շնորհող ԲՈՀ-ի մասնագիտական խորհրդի նախագահ, ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ-ի
պետ, գեներալ-մայոր Հայկ Զոբանջյանի հաղորդագրությունը. ՀՀ ՊՆ Ազ-

Հայաստանում բանակաշինության գործընթացի անընդհատ արդիականացմանն է ծառայում ՌԴ-ի, ԱՄՆ-ի ուղեղային աշխարհահռչակ կենտրոնների գործակցությամբ (Հարվարդի համալսարան, ԱՄՆ պաշտպանական ազգային համալսարան, ՌԴ նախագահին կից պետական ծառայության ռուսաստանյան ակադեմիայի «Ազգային անվտանգության ամբիոն») ՀՀ ՊՆ ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի կողմից մշակված պաշտպանական-անվտանգային հասկացությունների և տերմինների հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարանի մշակումը, ինչը ՀՀ Նախագահ Սերժ Սարգսյանի գնահատմամբ ծառայելու է Հայաստանյան բանակաշինության համապատասխանությանը՝ արևմտյան և ռուսաստանյան պաշտպանական-անվտանգային համակարգերին²⁸⁷:

ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում՝ 2009 թ. կազմավորվեց ՀՀ ՁՈՒ ԳՇ ռազմավարական պլանավորման

գային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտում գործող Քաղաքական գիտություններ և միջազգային հարաբերություններ գիտական աստիճաններ շնորհող խորհրդի՝ բանակաշինության արդի խնդիրներին մվիրված հատուկ նիստում տեղի է ունեցել պարոն Սեյրան Օհանյանի թեկնածուական ատենախոսության պաշտպանությունը, որի արդյունքներով հայցորդին շնորհվել է քաղաքական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Report.am. 3:45 21/12/2012, <http://report.am/news/society/seyan-ohanyan-qaxgitutyunneri-teknacu.html>

²⁸⁷ Սարգսյան Ս., «Հայաստանի Հանրապետության եռալեզու պաշտպանական-անվտանգային բառարանը՝ որպես ազգային անվտանգության համակարգի զարգացման և միջազգային անվտանգության ճարտարապետությանն ինտեգրման գործիքարան», «Պաշտպանական անվտանգային տերմինների բացատրական հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն, ռուսերեն-հայերեն, անգլերեն-հայերեն բառարան». Կազմողներ՝ Չիլինգարյան Դ., Սարգսյան Ա., Խմբագրական խորհրդի նախագահ Քոթանջյան Հ., ՀՀ ՊՆ ԱՌՀ-ի, Եր., 2012, էջ. VII, 800 էջ. Նույն տեղում. Օհանյան Ս. «Պաշտպանական-անվտանգային տերմինների եռալեզու բացատրական բառարանի դերը՝ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական բարեփոխումների լույսով», էջ X:

վարչությունը: Հենց այդ վարչության ուժերով է իրականացվում ԶՈՒ-ի կայուն զարգացման և պաշտպանության ռազմավարական վերանայման ծրագիրը: Վերլուծությունների արդյունքում որոշվում են հավանական պատերազմի ռազմավարական բովանդակությունը, ռազմագործողությունների և դրա վարման օպտիմալ միջոցները և այլն: Մշակվեցին ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների 2010-2015 թթ., ՀՀ սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի զարգացման պետական ծրագրերը, ՀՀ ԶՈՒ զարգացման պլանը: Իրականացվում են կարևոր մի շարք այլ աշխատանքներ²⁸⁸: Ներկայումս ՊՆ Ս. Օհանյանի ղեկավարությամբ վերանայվում է ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների հնգամյա հաջորդ ծրագիրը, որը կհաստատվի մինչև 2016 թ. և կներառի 2016-2020 թթ.: Այն ևս բխում է ՀՀ ռազմական դոկտրինից և ազգային անվտանգության հայեցակարգից:

Կադրերի հարցում արժանագրվեցին զգալի արդյունքներ, գումարտակի և դիվիզիոնի հրամանատարներից բարձր բոլոր պաշտոններում ներկայումս նշանակվում են միայն ակադեմիական կրթությամբ սպաներ, այսինքն՝ ռազմական մագիստրոսների աստիճանով, իսկ ավելի ցածր պաշտոնների նշանակում են հիմնականում լրացուցիչ կրթություն ստացած սպաների, որոնք այդ պաշտոններում նշանակվելու համար անցել են հատուկ դասընթացներ: Հաստատվեցին հիմնարար մի շարք փաստաթղթեր՝ զինված ուժերի տեխնիկական հագեցվածությունը, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի տեսականին պահպանելու ու զարգացնելու նպատակով: Դրանց հիման վրա իրականացվեց բանակը նորագույն ռազմական տեխնիկայով համալրելու գործընթացը: Ամեն մի զորամիավորման համար ստեղծվում են համապատասխան պաշարներ ու պահեստներ, նո-

²⁸⁸ Այս փուլի բարեփոխումների մասին ընդհանուր տես՝ Օհանյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության ԶՈՒ անցած ուղին, ներկան և ապագան, Հայկական բանակ, 2012, թիվ 1-2, էջ 15-25; Օհանյան Ս., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը, որպես պաշտպանական բարեփոխումների առաջնային խնդիր, Հայկական բանակ, 2011, թիվ 3, էջ 9-17:

րագույն ու ժամանակակից հնարավորություններով զորավարժարաններ: Ամեն մի զորամիավորում ապահովման և մարտական պատրաստության առումով դառնում է առավելագույն ինքնուրույն և ինքնաբավ:

Բանակաշինության այս փուլերում, երբ զորքն անցավ նաև առօրյա ծառայության, ի հայտ եկան մի շարք թերություններ, որոնք կապված էին ինչպես կառուցվածքակազմակերպչական նրբությունների, այնպես էլ երկրի սոցիալ-տնտեսական և այլ իրավիճակների ու պատճառների հետ: Մասնավորապես՝ բանակի որոշ ստորաբաժանումներում հայտնվեցին այնպիսի կադրեր, որոնք մարտական գործողությունների օրհասական պահին իրենց դերը կատարել էին, սակայն բանակաշինության այս փուլում անելիք չունեին, քանի որ չէին տիրապետում համապատասխան գիտելիքների, փորձի և հմտության: Նրանցից միանգամից ձերբազատվել հնարավոր չէր, քանի որ համապատասխան քանակի կադրեր պարզապես չկային:

Բանակաշինության այս փուլում ի հայտ եկան նաև այլ թերություններ՝ մատակարարման հետ կապված: Բանակի համար անհրաժեշտ նյութական միջոցները հիմնականում ձեռք էին բերվում ուղղակի գնումների միջոցով, ինչը կոռուպցիոն մեծ ռիսկեր էր պարունակում: Դրա առաջն առնելու համար որոշվեց հրաժարվել մատակարարումների այդ մոտեցումից՝ անցնելով տենդերային գնումների տարբերակին:

Ներկայումս բանակի կարևորագույն խնդիրներից է նաև երիտասարդ սերնդի՝ նորակոչիկ զինվորի գաղափարական դաստիարակության խնդիրը: Բանակի ղեկավարությունը դրա համար փորձում է շեշտը դնել զինվորների գաղափարական դաստիարակության վրա: Այդ գործում բանակը միշտ պատրաստ է եղել ցանկացած ա-

ջակցության հասարակական բոլոր շերտերի կողմից, այդ թվում՝ նաև մամուլի²⁸⁹:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Երրորդ հանրապետության հայոց ազգային բանակն անցել է զարգացման երեք հիմնական փուլ. առաջինը՝ 1988 թ. փետրվարի շարժումից մինչև 1992 թ. մայիսը, երբ մայրական գործողություններն այլ բնույթ ստացան, երկրորդը՝ 1992 թ. հունիսից մինչև հրադադարի հաստատումը, երրորդը՝ 1994 թ. մայիսից մինչ օրս²⁹⁰:

Իհարկե, սրանք ընդհանուր փուլերն են, ավելի մանրամասն կներկայացնենք վերջաբանում:

²⁸⁹ Տես Հարությունյան Հ., Խոսքը կարող է կյանք արժենալ, կամ զենքի մեջ դրված փամփուշտը նախատեսված է միայն թշնամու համար, ԱԶԳ, #96, 11-06-2013, էջ 2-3:

²⁹⁰ Մինասյան Է. Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Եր., 2013, էջ 118:

2. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ԵՎ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԵՏ

2.1. Դաշտային հրամանատարների դերը սպայական կադրերի պատրաստման գործում

Ազատամարտի հրամանատարներից շատերը ոչ միայն արհեստավարժ զինվորականներ չէին, այլև բարձրագույն կրթություն չունեին: Մարտերը հիմնականում կրում էին պարտիզանական, տեղային բնույթ, մասշտաբային չէին, այդ պատճառով մման կրթության խնդիր չկար, նրանց շարքերում եղած հատուկեմտ մասնագետներն էլ բավարար էին: Պատերազմի այդ փուլում չափազանց մեծ դեր կատարեցին Արկադի Կարապետյանը, Վալերի Բալայանը, Վիտալի Բալասանյանը, Լեոնիդ Ազգալդյանը, Մոնթե Մելքոնյանը, Սամվել Բաբայանը, Մամվել Գրիգորյանը, Արթուր Աղաբեկյանը, Նելսոն Սողոմոնյանց և շատ ու շատ այլ նվիրյալներ, որոնք, չունենալով ռազմական կրթություն, մեծ գործ կատարեցին իրենց անձնուրած ծառայությամբ:

1992 թ., երբ պատերազմը սաստկացավ, այդ նույն հրամանատարներն արդեն արհեստավարժ էին դարձել և զինվորական կրթության պակասի խնդիրը նորից շեշտակի չէր զգացվում: Այդ ժամանակ, սակայն, արդեն դրա պակասը լրացվում էր այլ գործոններով.

- Բանն այն է, որ նրանցից շատերը բարձրագույն քաղաքացիական կրթությամբ անձինք էին, որոնք եթե հրամանատար էլ չէին, ապա տեղակալ էին, և, ըստ էության, արհեստավարժ զինվորականներ դարձան ժամանակի ընթացքում: Այսօր էլ նրանցից շատերը բանակում են և փայլուն հրամանատարներ են, օրինակ, գեներալն Լ. Մնացականյանը, Վ. Ավետիսյանը և այլք:

• ԽՍՀՄ բանակից եկան մեծ թվով բարձրակարգ արհեստավարժ կադրեր, որոնք արագ լրացրին եղած բացը, և, ըստ էության, գլխավոր հրամանատարության մեջ երբեք մասնագետների պակաս չի եղել: ՀՀ ԳՇ պետերը, վարչությունների պետերը և զորամիավորումների հրամանատարները կամ բարձրակարգ զինվորական մասնագետներ էին, կամ ունեին նմաններին իրենց որպես ենթականեր ու օգնականներ:

• Վերջին տեղում չէր մասնաճյուղի հանգամանքը, որ հայ ռազմիկը մարտական պայմաններում շատ արագ էր արհեստավարժ դառնում, եթե անգամ այդ մասնագետը չէր: Օրինակ՝ ՀՕՊ, ինժեներական և այլ զորքերում մեծ մասնագետները մինչ օրս մեծ քանակ են կազմում՝ մինչև 60 տոկոս:

Շատ ժամանակ խորհրդային բանակից եկած սպաները, որոնք մարտական գործողությունների փորձ չունեին, սովորում էին շատ քան հենց ազատամարտիկներից, որոնք արդեն կոփվել էին մարտի դաշտում: Նրանք միմյանց փոխլրացնում էին: Այսպիսին էր դաշտային հրամանատարների ներգրավվածությունը մարտական գործողություններին բանակաշինության մախնական փուլում: Սպայակազմի պակասը լրացնելու նպատակով 1992-ի հոկտեմբերի 26-ին ՀՀ կառավարությունը որոշեց մոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին անցկացնել պահեստագործի սպաների զորակոչ²⁹¹: Երկու տարվա ծառայությամբ սպաները պատվով կատարեցին իրենց խնդիրը: Նրանք մեծ դեր ունեցան ինչպես զորամասերի ձևավորման, այնպես էլ 1994-ի մայիսյան հաղթական զինադադարը նվաճելու գործում: Սպաներից շատերը ծառայության ժամկետի ավարտից հետո մնացին բանակում և այժմ էլ զբաղեցնում են բարձր ու պատասխանատու պաշտոններ:

1994 թ. սեպտեմբերին հիմնվեցին սպայական եռամսյա դասընթացներ: Ունկնդիրները, որոնց մեծ մասն այդեն պատերազմա-

²⁹¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 167, գործ 517, թերթ 1-2:

կան փորձ ուներ, ստանում էին մոտոհրաձգային դասակի ու վաշտի հրամանատարների, հրետանավորների, տանկիստների և ՀՕՊ մասնագիտության համապատասխան որակավորում: Այդ դասընթացները մեծ դեր խաղացին սպայակազմի մասնագիտական գիտելիքների ու հմտությունների մակարդակի բարձրացման գործում: Դասընթացներում դասավանդում էին ինչպես արհեստավարժ զինվորականներ, այնպես էլ փորձառու ազատամարտիկներ, որոնք իրենց գիտելիքներն ու փորձը փոխանցում էին նոր սերնդին: Այսինքն՝ այս թուրք բայլերով դաշտային հրամանատարների մասնագիտական կրթությունը հասցվեց անհրաժեշտ նվազագույնի, որպեսզի ընդհանուր կառավարման գործում դա խոչընդոտ չհանդիսանա և չկրկնվի առաջին հանրապետության օրինակը: Ներկայումս բանակում ոչ մասնագիտական կրթություն ունեցող հրամանատարների տեսակարար կշիռը կազմում է մոտ 10 տոկոս, բայց նրանք էլ փորձառու կադրեր են, մասնակից բազում կարճ դասընթացների:

2.2. Խորհրդային զինվորականների ներգրավումը բանակաշինության գործում

1992 թ., երբ ստեղծվեց հայոց բանակը, ազատամարտում արդեն լայնորեն ընդգրկված էին խորհրդային բանակի կադրերը: Ճիշտ է, ԽՍՀՄ-ի օրոք հայ ժողովրդի զավակների հանդեպ շատ դեպքերում վարվում էր այնպիսի քաղաքականություն²⁹², որ քիչ թույլ տալին նրանց մասնակցել զինվորական գործին, քիչ ընդունվեին ռազ-

²⁹² Օրինակ՝ հայերից նվազագույնի էր հասցված օդաչուների, նավաստիների և թարձրակարգ այլ մասնագետների պատրաստումը: Տարեկան ընդունվում էին ոչ ավելի քան մեկ տասնյակ՝ բոլորը միասին: Կրեմլյան զինվորական ուսումնարանի համար Խորհրդային Հայաստանին կամ տեղ չէին հաստկացնում, կամ ընդամենը մեկ հոգու: Հայերին, չնայած իրենց հսկայական ներդրմանը, այդպես էլ թույլ չտվեց տիեզերագնաց դառնալ: Տվյալները վերցված են հեղինակի երկարամյա ուսումնասիրություններից, սպաների և ոլորտի մասնագետների հետ իրականացված հարցազրույցներից և համադրություններից:

մական բուհեր և այլն, սակայն դրանով հանդերձ՝ խորհրդային բանակում բարձրակարգ հայ մասնագետները բավական մեծ թիվ էին կազմում: Դա հիմնականում պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ ԽՍՀՄ-ի տարբեր հանրապետություններում ծնված և այնտեղ ապրող հայերը ևս զինվորականներ էին դառնում: Հայաստան եկած խորհրդային բարձրակարգ շատ զինվորականներ ծնվել ու ապրել էին հայրենիքից հեռու, ոմանք էլ, թեպետ, ծնվել էին Հայաստանում, սակայն երկար տարիներ զինվորական ծառայության մեջ էին եղել դրսում: Նրանք էին՝ գեներալ-գնդապետներ Գուրգեն Դալիբալթյանը, Միքայել Հայությունյանը, Յուրի Խաչատուրովը, Արցախի հերոս, գեներալ-լեյտենանտ Քրիստափոր Իվանյանը, գեներալ-լեյտենանտներ Նորատ Տեր-Գրիգորյանցը, Հրաչ Անդրեսյանը, Անատոլի Ջինկիչը, Սկրտիչ Աբրահամյանը, Էմիլիո Ապրիամովը, Միքայել Գրիգորյանը, Մուրադ Սարգսյանը, Ստեփան Միրզոյանը, Վալերի Գրիգորյանը, Հայկազ Բաղմանյանը, Ստեփան Գալստյանը, Արցախի հերոս, գեներալ-մայոր Արկադի Տեր-Թադևոսյանը, գեներալ-մայորներ Արտյուշա Հարությունյանը, Ֆելիքս Գոռյանը, Լևոն Կարապետյանը և այլք: Տարբեր հաշվարկներով՝ Հայաստան վերադարձած զինվորականների քանակն անցնում է մոտ 4000-ը²⁹³: Մեծ թվով փորձառու սպաներ՝ հիմնականում գնդապետներ ու փոխգնդապետներ, ՀՀ-ում հիմնադրված ռազմական բուհերում անցան դասախոսական աշխատանքի և օգնեցին դաշտային հրամանատարների ինտեգրմանը:

²⁹³ ՀՀ ՊՆ կադրերի գործավարություն, պահոցներ, որոնք ընդգրկում են 1992 -1998 թթ. և իր մեջ ներառում է պատերազմին մասնակցած սպաների և ենթասպաների գործեր: Ճշգրիտ թիվը ներկայացնել հնարավոր չէ, քանի որ ժամանակին այդ հաշվառումը չի իրականացվել, շատերը եկել են մինչև բանակի ստեղծումը, շատերը պահեստագործից են անցել բանակ, կամ մոր էին զորացրվել խորհրդային բանակից, ոմանք էլ Հայաստանում տեղակայված ռուսական զորամասերից են սահում անցել, ոմանք մնացել և մասնակցել են մարտական որոշ գործողությունների, իսկ հետո՝ կրկին հեռացել երկրից և չեն հաշվառվել:

2.3. Սպայական կադրերի պատրաստումը բարձրագույն և միջ- նակարգ մասնագիտական հաստատություններում

1994 թ. գորակոչն իրականացվեց Հայաստանի Հանրապետությունում առաջին անգամ մշակված բժշկական չափանիշներով:

1994 թ. մարտի 27-ին ՀՀ կառավարությունը որոշում ընդունեց տարվա երկրորդ եռամսյակում պահեստագործի սպաների ու զինապարտների վարժական հավաքներ կազմակերպելու մասին²⁹⁴: Ինչպես արդեն նշեցինք, Արցախում ևս եռամսյա դասընթացներ կազմակերպվեցին: 1994 թ. ապրիլի 20-ին ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ստորագրեց զարմանային գորակոչի մասին հրամանագիրը: Ապրիլի 9-ին վարչապետ Հ. Բազրադյանն ու պետմախարար Վ. Սարգսյանը սպայական վկայականներ հանձնեցին գնդապետ Միքայել Տիտանյանի ղեկավարած դասընթացների առաջին շրջանավարտներին:

Սեպտեմբերի 1-ին առաջին կուրսանտներին ընդունած բարձրագույն զինվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարանում և Երևանի Մխիթար Հերացու անվան պետական բժշկական համալսարանի կազմում սկսվեցին ռազմաբժշկական ֆակուլտետների հիմնադրման աշխատանքները²⁹⁵: Ներկայումս հայկական բանակի համար սպաների կրթման հիմնական կառույցը Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտն է:

Հայաստանի Հանրապետությունում սպայական կադրեր պատրաստելու հրամայականով 1994 թ. հունիսի 24-ին ՀՀ կառավարության թիվ 279 որոշմամբ²⁹⁶, ապա պաշտպանության նախարար Ս. Սարգսյանի հունիսի 25-ի հրամանով հիմնադրվեց «Բարձրագույն զինվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարան»՝

²⁹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 171, գործ 124, թերթ 1-2:

²⁹⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 171, գործ 428, թերթ 1-2:

²⁹⁶ Նույն տեղում, գործ 264, թերթ 1-2:

ներկայիս Վազգեն Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտը: Ռազմական ուսումնարան հիմնադրելը բավական համարձակ քայլ էր նորաստեղծ բանակի համար, քանզի անգամ տասնամյակների պատմություն ունեցող բանակների համար մման կառույց ստեղծելիս լուրջ դժվարություններ են ծագում: Ուսումնարանի առաջին պետ նշանակվեց զեներալ-մայոր Սերգեյ Մարտիրոսյանը: ՀՀ կառավարության և պաշտպանության մախարարության համապատասխան վարչությունների գործադրած ջանքերի շնորհիվ՝ սեպտեմբերի 1-ին ուսումնարանն իր դռները բացեց առաջին կուրսանտների սռաջ: Նոյեմբերի 1-ին ՀՀ պաշտպանության մախարարի հրամանով Երևանի պետական համալսարանի զինվորական ամբիոնը հանձնվեց բարձրագույն զինվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարանին (ԲԶԲՀՈՒ)-ին: Հաստատությունն արագորեն համալրվեց պրոֆեսորադասախոսական որակյալ կազմով, ստեղծվեցին կենսականորեն անհրաժեշտ բոլոր օղակները, դրվեցին բարձրորակ սպայական կադրերի պատրաստման համար ուսումնառյութատեխնիկական անհրաժեշտ բազայի հիմքերը: Սկսվեցին գորանոցների շինարարությունը, ուսումնական ծրագրերի, հրամանատարական կազմի համալրումը, կուրսանտների ընդունելությունը:

Ռազմական ինստիտուտի բացումը նշանավորվեց պաշտպանության մախարարի կողմից ռազմական ինստիտուտի պետին մարտական դրոշի հանձնումով՝ որպես զինվորական պատվի, փառքի, արիության խորհրդանիշ, որպես հիշեցում յորաքանչյուր կուրսանտի՝ իր սրբազան պարտքի՝ հայրենիքին անձնվիրաբար ծառայելու մասին:

ՀՀ ՊՆ համապատասխան վարչությունների աջակցությամբ ուսումնարանի նյութատեխնիկական բազան հետզհետե համալրվեց առաջին անհրաժեշտության գրականությամբ, սպառազինությամբ ու մարտական տեխնիկայով, և այդեն 1995 թ. սկզբին ուսումնական գործընթացը մտավ իր բնականոն հունի մեջ: 1996 թ. սեպտեմբերի 21-ին ինստիտուտի տարածքում բացվեցին 3-րդ, 4-րդ գորանոցները:

Բարձրագույն զինվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարանն իր գոյության սկզբնական շրջանում զինվորական մասնագետներ էր պատրաստում 8 մասնագիտությունների գծով: Սա պարտադրված բայլ էր, որովհետև նոր-նոր կազմավորվող հայկական բանակը, որի կորիզն առավելապես երկրապահ կամավորականներից էր կազմված, կարիք ուներ արհեստավարժ, բազմափորձ սպաների:

Միաժամանակ ՀՀ զինված ուժերը շուտափույթ սպաներով համալրելու նպատակով՝ ուսումնարանի բազայի վրա անցկացվում էին մեկամյա դասընթացներ, որտեղ ընդունվում էին Հայաստանի բուհերն ավարտած երիտասարդներ: Շեշտն առավելապես դնելով գործնական, ռազմադաշտային պարապմունքների վրա՝ վերջիններիս պատրաստում էին որպես դասակի հրամանատարներ: Այդ նախաձեռնության շնորհիվ ՀՀ ՁՈՒ-ն մինչև 1998 թ. համալրվեց 200-ից ավելի սպաներով: Այդ գործընթացը վերսկսվեց մոտ 10 տարի անց:

ՀՀ կառավարության՝ 1998 թ. հունվարի 16-ի թիվ 24 որոշմամբ ՀՀ ՊՆ բարձրագույն զինվորական ուսումնարանը վերակազմավորվեց ռազմական ինստիտուտի (ՈւԻ)՝ շարունակելով ուսուցումը 8 մասնագիտությունների գծով²⁹⁷:

1998 թ. ռազմական ինստիտուտը տվեց իր առաջին շրջանավարտները՝ շուրջ 157 սպա, որոնք ընդունվել էին 1994 թ.: Այդ շրջանավարտներից ներկայումս բանակում կան գնդի մի քանի հրամանատարներ ու գորամիավորման հրամանատարի տեղակալներ, վարչությունների բաժնի պետեր:

Սպարապետ Վ. Սարգսյանի ողբերգական վախճանից հետո՝ ՀՀ նախագահի հրամանագրով, ապա պաշտպանության նախարարի հրամանով ռազմական ինստիտուտն անվանվեց նրա անունով:

ՀՀ պաշտպանության նախարարի 2001 թ. մայիսի 29-ի հրամանով ինստիտուտն անցավ երկու՝ մոտոհրաձգային և հրետանա-

²⁹⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 113, ցուցակ 188, գործ 24, թերթ 1:

յին մասնագիտություններով սպայական կադրերի պատրաստմանը, ինչը պայմանավորված էր ինստիտուտի ուսումնականության հիմնական բազայի հնարավորություններով և դասախոսական կազմի մասնագիտական պատրաստվածության աստիճանով:

Համագորային մասնագիտության շրջանակներում 2007-2008 թթ. ուսումնական տարվանից 4-րդ կուրսում պատրաստվում են նաև տանկիստներ, իսկ 2008-2009 թթ. ուսումնական տարվանից՝ հետախույզներ և ռազմական ինժեներներ-սակրավորներ:

2001 թ. մարտին շահագործման հանձնվեց «Զառ» ուսումնական կենտրոնն ու «Բալահովիտի» հրաձգարանը, որոնք մտնում էին ինստիտուտի կառուցվածքի մեջ:

2002 թ. մայիսի 18-ին ՌԻ-ի բակում բացվեց ՀՀ Ազգային հերոս Վ. Սարգսյանի կիսանդրին, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 1-ին՝ ռազմապատմական քանդարանը:

Հատկապես 2003 թ. սկսած՝ ինտեգրվելով պետական բուհերի համակարգում՝ ռազմական ինստիտուտը դարձավ հանրապետության պետական բուհերի լիիրավ անդամ և ստացավ փոխադարձ համագործակցություն ու անշահախնդիր օգնություն ակնկալելու լայն հնարավորություններ²⁹⁸: Միջազգային համագործակցությունը, հատկապես 2003-ին և 2008-ի աշնանը ՆԱՏՕ-ի կողմից «Գործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում կազմակերպված «Համատեղ լավագույն ջանք» և «Համատեղ աղեղ և համատեղ նիզակակիր» գորավարժություններին հայկական ստորաբաժանումների մասնակցությունը, լավ հնարավորություն ստեղծեց յուրացնելու միջազգային բանակաշինության առաջավոր փորձը:

²⁹⁸ Կարապետյան Մ. Ն., Մելքոնյան Ա. Ս., ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտում իրականացվող բարեփոխումների ընթացքը ռազմակրթական զարգացումների համատեքստում: Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012, էջ 34-40:

Մասնավորապես հետաքրքիր է Իսրայելի փորձը, որը մեզ համար օրինակելի է²⁹⁹:

Փորձի փոխանակման լավագույն աղբյուր են հանդիսանում մակ տարբեր ժամանակներում ՌԻ այցելած արտասահմանյան պատվիրակությունները: Այսպես՝ տարիների ընթացքում ինստիտուտն հյուրընկալում է Հունաստանի, Չինաստանի, Իրանի, Լիտվայի, Բելառուսի, Գերմանիայի, Ուկրաինայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Ռումինիայի և ՆԱՏՕ-ի ռազմական պատվիրակություններին, որոնց հետ համագործակցությունն օգնել է կատարելագործելու ռազմական կրթական համակարգը:

2004 թ. հունվարի 27-ից ՌԻ-ում գործում է մակ սպայական կադրերի որակավորման բարձրացման կենտրոն, որտեղ իրենց մասնագիտական գիտելիքներն են կատարելագործում սպաները: Ինստիտուտում մշտապես աշխատանքներ են տարվում ոչ միայն ուսումնառող իսրայելական բազայի կատարելագործման, արդիականացման, այլև պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմն արհեստավարժ, բանիմաց կադրերով համալրելու ուղղությամբ³⁰⁰:

Այժմ ինստիտուտում գործում է երկու ֆակուլտետ՝ համագործաշին՝ 4 ամբիոնով և հրետանային՝ 3 ամբիոնով, ինչպես մակ 3 առանձին ամբիոն: Ուսումնադաստիարակչական գործընթացում ընդգրկված են տասնյակից ավելի գիտությունների թեկնածուներ, դոցենտներ, ռազմական գործի գիտակ բարձրակարգ դասախոսներ: Յուրաքանչյուր ուսումնական դասակ ունի իր լսարանը, իսկ մասնագիտացված ամբիոններում գործում են մակ հատուկ լսարան-լաբո-

²⁹⁹ Զորանցյան Հ. Ս., Իսրայելի պաշտպանության բանակում զինվորի մարտական ոգու ձևավորման փորձի մասին՝ ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների լույսի ներքո, Հայկական բանակ, 2009, թիվ 1-2 (59-60), էջ 37-86:

³⁰⁰ Կարապետյան Մ. Ն., Մելքոնյան Ա. Ս., ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտում իրականացվող բարեփոխումների ընթացքը ռազմակրթական զարգացումների համատեքստում: Հայկական բանակ, 3 (73). 2012, էջ 34-40:

րատորիաներ: Ինստիտուտի կուրսանտներն ուսանում են անգլերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն, հունարեն և այլ լեզուներ:

Ռազմական կրթություն և լեյտենանտի սկզբնական սպայական կոչում ստանալուց զատ՝ ՌԻ շրջանավարտները մաս միջազգային բարձրագույն եռաստիճան համակարգի առաջին աստիճանի՝ բակալավրի որակավորում են ստանում՝ հնարավորություն ունենալով պահեստագոր անցնելուց հետո աշխատել ինժեների մասնագիտությամբ: Ներկայումս ընթանում են լայնամասշտաբ աշխատանքներ ՌԻ-ի հիման վրա ռազմական համագորային ակադեմիա ստեղծելու ուղղությամբ: 2013 թ. արդեն բացվեցին այդ աշխատանքի մախնական փուլ հանդիսացող հրամանատարաշտաբային դասընթացները, որտեղ ընդունվեցին գումարտակի և գնդի հրամանատարական օղակի սպաներ: 2014-2015 թթ. գործելու է արդեն ռազմական ակադեմիա, որտեղ ընդունվելու են ավելի շատ ունկնդիրներ³⁰¹:

Իր ստեղծման օրվանից ինստիտուտը պատրաստել է ավելի քան 4000 սպա: ՌԻ-ի տարբեր տարիների շրջանավարտներից 6-ը արդեն դարձել են գնդի հրամանատարներ, ավելի քան 30-ը՝ գնդի հրամանատարի տեղակալներ, շուրջ 100-ը՝ գումարտակների և դիվիզիոնների հրամանատարներ, 10-ը՝ զորատեսակների պետեր, 10-ը՝ բանակային կորպուսների և վարչությունների բաժանմունքների և ծառայությունների պետեր, 12-ը՝ ռազմական ինստիտուտի ամբիոնների պետեր և ավագ դասախոսներ:

Խամփեդյանցի անվան ռազմավիագիտ ինստիտուտ

Ելնելով ժամանակի պահանջներից՝ 1992 թ. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումով հանրապետական աերոակումբը և «Արզնի» օդանավակայանը փոխանցվեցին ՀՀ պաշտպանության մախարարության ենթակայությանը: Հայաստանի զինված ուժերի համար անհրաժեշտ ավիագիտ մասնագետների պատրաստման մպատակով, պաշտպանության մախարարի հրա-

³⁰¹ ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ս., Ելոյթ Վ. Սարգսյանի անվան ՌԻ-ում կայացած կոլեզիայի ժամանակ, 2013:

մանով՝ 1993 թ. ապրիլի 1-ին վերակազմավորվեց որպես ՊՆ ռազմաավիացիոն կենտրոնի և դարձավ ՀՀ ռազմամասնագիտական առաջին հաստատությունը:

ՀՀ ՊՆ միջնորդությամբ 1994 թ. սեպտեմբերի 20-ին կառավարության թիվ 447 որոշմամբ ռազմաավիացիոն կենտրոնին տրվեց միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատության կարգավիճակ՝ Ռազմաավիացիոն քոլիջ քատեխնիկական ուսումնարան անվանումով (ուսման տևողությունը 3 տարի)³⁰²:

Հաշվի առնելով ուսումնարանի պատրաստության աստիճանը և ելնելով ժամանակի պահանջներից՝ ՀՀ պաշտպանության նախարարի 2001 թ. մայիսի 25-ի հրամանով ուսումնարանը վերակազմավորվեց ՊՆ բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ ՊՆ ռազմաավիացիոն ինստիտուտի, ուսուցումը ստացիոնար համակարգում՝ 4 տարի³⁰³: Նախկինում ուսումնարանն ավարտած շրջանավարտներին բարձրագույն ինժեներական կրթություն ստանալու հնարավորություն ընձեռելու նպատակով՝ կազմակերպվեց եռամսյա հեռակա ուսուցում:

2002 թ. ինստիտուտը սկսեց կազմակերպել նաև ՋՈՒ սպա-կապավորների, իսկ 2005 թ.՝ հակաօդային պաշտպանության մասնագիտություններով սպաների պատրաստումը: Սրանք այն մասնագիտություններն էին, որոնք ժամանակին գործում էին Վ. Սարգսյանի անվան ՌԻ-ում³⁰⁴:

Ի նշանավորումն ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակի 60-ամյակի՝ ՀՀ պաշտպանության նախարարի 2005 թ. ապրիլի 1-ի հրամանով ինստիտուտը սկսեց կրել մարշալ Արմենակ Խամփեդյանցի

³⁰² Բալայան Դ. Կ., Ալեքսանյան Դ. Մ., ՀՀ ՊՆ մարշալ Արմենակ Խամփեդյանցի անվան ռազմական ավիացիոն ինստիտուտում ռազմական կրթության զարգացման հարցի շուրջ, Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012, էջ 42-46:

³⁰³ ՀՀ ՊՆ հրաման 0167, Եր., Բալայան Դ. Կ., Ալեքսանյան Դ. Մ., էջ 42-46:

³⁰⁴ Բալայան Դ. Կ., Ալեքսանյան Դ. Մ., էջ 42-46:

անունը և նույն հրամանով ռազմական ավիացիոն ինստիտուտին հանձնվեց մարտական դրոշը:

2004 թ. ինստիտուտն անցավ ուսումնական գործընթացի կազմակերպման՝ ֆակուլտետային սկզբունքով: Հանրակրթական առարկաների ֆակուլտետը ապահովում է կուրսանտների գիտելիքների ճարտարագիտական բազան և ընդհանուր ռազմական պատրաստությունը: Մյուս երեք՝ ավիացիոն, կապի և հակաօդային պաշտպանության ֆակուլտետները մասնագիտացված են: Ինստիտուտը անցած տարիների ընթացքում պատրաստել է շուրջ 500 օդաչու, շտուրման, ինքնաթիռային, ուղղաթիռային և ավիացիոն սպառազինությունների տեխնիկներ ու ճարտարագետներ, հակաօդային պաշտպանության մասնագետներ, համագորային կապավորներ, որոնցից 206-ն արժանացել են շքանշանների ու մեդալների, գերատեսչական պարգևների³⁰⁵: Նրանցից մի քանիսն այսօր զբաղեցնում են գնդի հրամանատարի, տեղակալների, էսկադրիլիայի հրամանատարների պաշտոններ, իսկ մեկը՝ գնդապետ Գագիկ Ասլանյանը, զբաղեցնում է ավիացիայի վարչության շտաբի պետի պաշտոնը³⁰⁶:

Ձինված ուժերի սպայակազմը նաև համալրվում է Երևանի Մխիթար Հեռացու անվան բժշկական համալսարանի ռազմաբժշկական ֆակուլտետի ղեկավար՝ բուժծառայության գնդապետ Սամվել Գալստյանի շրջանավարտներով:

Ձինված ուժերի շարքերը ամեն տարի համալրում են ռազմամարզական վարժարանների բազմաթիվ շրջանավարտները: Անցած տարիների ընթացքում Մոնթե Մելքոնյանի անվան ռազմամարզական վարժարանը տվել է շուրջ 1.000 շրջանավարտ, որոնցից շատերն այսօր ծառայում են ՀՀ զինված ուժերում³⁰⁷:

³⁰⁵ ՀՀ ՊՆ կադրերի և ԱՀՏԱ վարչության տրամադրած տվյալների ընդհանուր ամփոփում:

³⁰⁶ ՀՀ ՊՆ կադրերի տրամադրած քաղվածք:

³⁰⁷ Մոնթե Մելքոնյանի անվան ռազմամարզական վարժարանի կողմից ներկայացված զեկույցի տվյալներ:

1998 թ. ՊՆ համակարգում ստեղծվեց ենթասպամների դպրոցը: Այն ներկայումս ինտեգրված է կրտսեր հրամկազմի պատրաստման լայնածավալ մախագծի մեջ և պատրաստում է մնան մասնագետներ համագորային մասնագիտությունների գծով: Դպրոցը լրացնում է ուսումնական այն կենտրոններին, որտեղ ևս պատրաստվում են մնան մասնագետներ³⁰⁸:

Զինված ուժերում ներդրվել են պայմանագրային զինվորական ծառայության ու պայմանագրային սերժանտների ինստիտուտները՝ աստիճանաբար արհեստավարժ բանակ ստեղծելու, մաս սահմանամերձ շրջաններից բնակչության արտահոսքը կանխելու նպատակով: Այսօր առաջնագծի վտանգավոր բազմաթիվ հատվածների պաշտպանությունը վստահված է պայմանագրային զինծառայողների:

Ռիսկային էին կադրերի նշանակման գործընթացները, որտեղ կոռուպցիան վտանգավոր էր: 2007-2008 թթ. սկսվեց կիրառվել սպաների նշանակման վիճակահանության մեթոդը, որպեսզի կոռուպցիոն ռիսկերը նվազեցվեն, և ձեռնարկված քայլերը համապատասխան արդյունք տվեցին:

2.4. Կադրերի պատրաստումը և որակավորումը արտերկրում

Արտերկրում սպայական կադրեր պատրաստվում են՝ 1993 թ. սկսած, երբ ՀՀ-ի և մի շարք երկրների միջև ստորագրվեցին համագործակցության համապատասխան պայմանագրեր: Համագորային հիմնական մասնագիտություններով սպաներ պատրաստվում են ՌԴ-ում: 1993 թվականից ՌԴ-ում սովորել է ավելի քան 800³⁰⁹ հայ ուսանող, ներկայումս էլ սովորում է շուրջ 200-ը: ՌԴ-ի համագորային,

³⁰⁸ Ներկայումս բարեփոխումների շրջանակներում կրտսեր հրամկազմում միավորված են սերժանտական և ենթասպայական աստիճանների կրող հրամանատարները: Սա խորհրդային համակարգից անցում է դեպի արևմտյան ռազմական համակարգի, ՀՀ ՊՆ մախարարի հրաման համար 0176, 2011, մայիսի 14, անձնակազմի վերաբերյալ:

³⁰⁹ Գաղտնիության պատճառով ստույգ թիվը չեն նշում:

մասնագիտական և ԳՇ ակադեմիաներում ուսանել է ավելի քան 700-800 սպա՝ հիմնականում գումարտակ, գունդ օղակի, մաս գեներալական հաստիքների, այսօր էլ սովորում է ևս մի քանի տասնյակը: Կարճաժամկետ տարատեսակ դասընթացների և մասնագիտական կուրսերի մասնակցել է ավելի քան 1000 սպա՝ հիմնականում զնդի օղակի, դասախոսական և վարչական կազմից:

ՌԴ-ից հետո մյուս երկիրը, որտեղ մեծ քանակությամբ հայ սպաներ են սովորում, Հունաստանն է: 1993 թ. Հունաստանի համագորային ակադեմիայում և բժշկական մասնագիտություններով սովորել է շուրջ 100 սպա, ներկայումս էլ սովորում է մի քանի տասնյակը: Սովորել և սովորում են մաս Գերմանիայում՝ մինչ օրս 15 ուսանող և սպա, մաս Իտալիայում՝ 10 ուսանող և սպա:

Արևմտյան շատ երկրներում հայ սպաներն անցել են հատուկ և որակավորման բարձրացման տարատեսակ դասընթացներ: ՌԴ-ից հետո նման դասընթացներ ամենամեծ քանակով անցել են ԱՄՆ-ում՝ շուրջ երկու հարյուր սպա, որոնցից, սակայն մի քանիսն են ավարտել արտասահմանցիների համար նախատեսված բարձր աստիճանի «Պատերազմի քոլեջ» դասընթացը, որը հավասար է ՌԴ ԳՇ ակադեմիային: Մի քանի տասնյակ սպաներ նման դասընթացների են մասնակցել Չինաստանում, մոտ 100 սպա էլ նման դասընթացների է մասնակցել Մեծ Բրիտանիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում և այլուր³¹⁰:

Ընդհանուր առմամբ, հայոց բանակի համար սպաների պատրաստման գործընթացը մի քանի հետաքրքիր առանձնահատկություն ի հայտ բերեց: Ճիշտ է, արտերկրում՝ հատկապես առաջավոր երկրներում, մասնագետներ պատրաստելն ունի իր դրական կողմերը, սակայն դրանում կան մաս բազում խնդիրներ ու բացթողումներ: Մասնավորապես, այդ սպաները, քանի որ ուսման են զնում բավական փոքր տարիքում՝ 17-18 տարեկան հասակում, ապա ուսումնա-

³¹⁰ ՀՀ ՊՆ կադրերի վարչության ռազմակրթական բաժնի գործավարություն, Արտաքին կապերի գաղտնի թղթապահակներ:

ռությունից հետո արդեն ձևավորված լինելով որպես հասուն մարդ՝ մեծապես կրում են այդ երկրների արժեհամակարգն ու դատողությունը: Այսպես, ՌԴ-ում սովորած մոտ երեք տասնյակ ուղղաթիռային օդաչուներից ներկայումս մեր բանակում ծառայում է շուրջ 10 տոկոսը: Մնացածը կամ հեռացել են բանակից, կամ բանակից կամավոր դուրս եկել՝ անգամ մուծելով որոշակի տուգանքներ³¹¹: Արևմուտքում սովորած սպաները ևս ազգային մտածելակերպի խնդիր ունեն, երբեմն ավելի դժվար են համակերպվում հայկական բանակի իրականությանը, սակայն քանի որ գնալու հնարավորությունները մեծ չեն, ապա մնում են և ինտեգրվում: Նկատենք, որ արտերկրում սովորած սպաների մակարդակը մասնագիտական հարցերում բավական բարձր է, մասնավորապես Արևմուտքի ակադեմիաներում վերապատրաստում անցած սպաները, որոնց բազային կրթությունը հայկական ռազմական բուհերում է անցել:

Սրանով հանդերձ՝ կա նաև ՀՀ-ում սովորած սպաների մակարդակի և որակի ապահովման որոշակի խնդիր, որը հիմնականում առնչվում է չափազանց ցածր կրթական մակարդակի, գիտակցականության, դաստիարակության և պատասխանատվության հետ: Սա ուղղակի կրթական և դաստիարակության (հիմնականում հեռուստադաստիարակման) ոլորտում 15-20-տարիների բացթողումների հետևանքն է, որոնց մասին վաղուց ահազանգում էին որոշ մասնագետներ³¹²: Կրթական ծրագրերում ազգային տարրի ներգործության շեշտակի ավելացման կարիք կա: Մեր կողմից առաջարկվել է՝ անգամ արտադասապրոցեսային օրակարգում կարելի է հաստատել ազգային մթնոլորտ՝ ստորաբաժանումների անունները և զինվորա-

³¹¹ Ուսումնասիրությունը կատարված է 32822 զորամասի օրինակի վրա, հեղինակի կողմից նույն զորամասում ծառայելու ընթացքում և օդաչուների հետ անձնական հարցումների շնորհիվ:

³¹² Այս մասին մանրամասն տես՝ Միրաբյան Վ., Ագրեսիվ հեռուստատեսության հետևանքները, Եր., 2012:

կան կոչումները ազգայնացնելով, դասակները և վաշտերը ազգային գործիչների անուններով կոչելով:

Ուսումնառության առաջին երկու տարում ապագա սպան սովորում է հիմնականում ռազմական առարկաներ՝ արդեն հնացած մարտավարություն, կրակային, շարային, ֆիզիկական, երկրորդ մասնագիտության համար որոշակի ճշգրիտ առարկաներ: Այս փուլում հումանիտար առարկաներին հատկացված է նվազագույն դերակատարություն: Արևմտյան երկրների բանակներում լայնորեն կիրառվում է սպայի քաղաքացիական կրթություն և գիտական կոչումներ ստանալը³¹³: Նրանք կամ բանակ են զորակոչվում քաղաքացիական բուխից, կամ ծառայության ընթացքում ստանում են գիտական կոչումներ: Մեզանում սա կրում է ձևական ու մասնակի բնույթ:

Արտասահմանում լայնորեն կիրառվում է պայմանագրային հիմունքներով մի քանի տարի ծառայած շարքային անձնակազմից սպայական դպրոցներ (ինստիտուտներ) ուղարկելու փորձը, ինչը, մեր կարծիքով, ընտրություն կատարելու ճիշտ մոտեցում է: Ժամկետային ծառայության ընթացքում սպա դառնալ ցանկացողների զգալի մասը ևս այդ քայլին գնում է այլ մղումներով: Ավելի լավ ընտրություն կլինի ժամկետային ծառայությունից հետո պայմանագրային ծառայության անցած զինծառայողներից կատարած ընտրությունը: Նման կատեգորիան ամենափոքրվածն է բանակային կյանքի բոլոր հարցերում:

Նաև օգտակար կլինի բանակում որոշ պաշտոնների նշանակել հիմնականում կանանց: Վերջիններիս պատասխանատվությունն ավելի մեծ է, իսկ օգտակարությունը երբեմն գերազանցում է տղաներին: Վերջերս աղջիկների կողմից զինծառայության, բանակի և հայրենասիրության հարցերում նկատվում է բավական մեծ ակտիվություն: Նրանք կարող են սակրավորներ, կապավորներ ու դիպուկա-

³¹³ Печуров С., Военные профессионалы в англо-саксонской модели управления вооруженными силами история и современность, ЗВО, 11.2011, стр. 30-33.

հարմեր լինել: Այս ոլորտում ՁՈւ-ն արդեն որոշակի քայլեր կատարում է: 2013 թ. առաջին անգամ ՀՀ ռազմական բուհեր ընդունվեցին մաս աղջիկներ:

ՀՀ ՁՈւ-ի խաղաղապահ բրիգադը լավ հիմք է արևմտյան ռազմական համակարգն ուսումնասիրելու համար: Բրիգադի զինծառայողները, հատկապես սպաները, ուսումնագործնական մեծ փորձառություն են անցնում արևմտյան երկրներում, ժամանակի հետ որակական մեծ փոփոխություն են կրում և շատ են տարբերվում այլ զորատեսակներում ծառայած սպաներից: Արևմտյան ռազմակրթական համակարգն իր դրական ազդեցությունն ու հետքն է թողնում այս զինծառայողների վրա: Սակայն բրիգադի սպաների զգալի մասը դրանով արդեն կտրվում է հայկական իրականությունից և չի կամենում վերադառնալ այլ զորատեսակ: Այստեղ մեծ անջրպետ է առաջանում, որը բացասաբար է անդրադառնում ընդհանուր գործի վրա: Հարկավոր է բրիգադի սպաներին 3-5 տարի ծառայելուց հետո, երբ նա լավ դպրոց է անցնում, փոխարինել՝ հնարավորություն տալով ավելի շատ սպաների վերապատրաստվել Արևմուտքում: Սակայն, մյուս կողմից, այս բրիգադով անցած սպաները, տեղափոխվելով այլ զորամասեր, նորից տարալուծվում են իրավիճակի մեջ: Այս հարցը համգամանալից ուսումնասիրություն է պահանջում, քանի որ մեզ համար շատ կարևոր է մնան բրիգադի առկայությունը: Կադրային մնան հարցերը մանրակրկիտ ուսումնասիրություն են պահանջում և ՁՈւ-ի բարեփոխումների ընդհանուր գործընթացում կարևորագույն տեղ են զբաղեցնում:

Կադրային հարցերը մշտապես պարունակում են կոռուպցիոն ռիսկեր: Այդ պատճառով վերջին տարիներին ներդրվեց կադրերի որակավորման թեստավորման համակարգ, ինչը թույլ է տվել զգալիորեն նվազեցնել կոռուպցիոն ռիսկերը, հետևաբար, մաս համապատասխան բողոքները: Դրանք վերաբերում էին ինչպես ակադեմիական ընդունելություններին, այնպես էլ նշանակումներին և այլ հարցերի:

2.5 Սպայական կազմի նշանակման և կոչումների շնորհման համակարգը

ԶՈւ ԳՇ-ի վարչության նախաձեռնությամբ ներդրվել է թեստավորման կարգով առաջխաղացմամբ պաշտոնների նշանակելու սկզբունքը:

Ռազմական կրթության ոլորտում բարեփոխումներ իրականացնելու նպատակով 2011 թ.³¹⁴ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության «Ռազմական կրթության հայեցակարգը» ներկայացնում է ռազմական կրթության մոր քաղաքականությունը³¹⁴: Այն համահունչ է պետական կրթական համակարգի ծրագրերին: Ռազմական կրթության արդիականացված քաղաքականությունը կրթություն է նախատեսում ոչ միայն սպայական, այլև արհեստավարժ սերժանտական կազմի համար, որոնք մորացվող բանակում հսկայական դեր կունենան: Արհեստավարժ բանակներում սերժանտական անձնակազմի դերը զգալիորեն բարձր է և լրացնում է խորհրդային բանակի կրտսեր սպայական կազմին:

ՀՀ ԶՈւ-ի ստեղծման առաջին իսկ օրվանից սպաների պաշտոնների նշանակման և կոչումների շնորհման համակարգը վերցվեց խորհրդային համակարգից, որն էլ իր հերթին ժամանակին վերցվելու մի փոքր փոփոխվել էր ցարական համակարգից³¹⁵: Սպայական համազգեստը ևս վերցված էր խորհրդայինից որոշակի փոփոխություններով: Զինվորական կոչումներն էին.

- կրտսեր լեյտենանտ

³¹⁴ Օհանյան Ս. Մ., Ռազմական կրթության համակարգի զարգացումը՝ որպես ՀՀ պաշտպանական համակարգի արդյունավետության մեծացման գործոն, Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012, էջ 9-19:

³¹⁵ Ընդհանուր առմամբ գծավոր ուսադիրների և դրանց հետ հնգաթև աստղերի կիրառությունը ռազմարվեստում ունի պրոսական ծագում և կապ ունի ցամաքային զորքերի խրամատային մարտակարգի հետ: Որ սպան քանի խրամատի համար է պատասխանատու, այսինքն իր ստորաբաժանումը ինչպիսի մարտակարգով կարող է դասավորել և ինքը մարտի ժամանակ որ դիրքում է կանգնում. սա է հիմնական տրամաբանությունը: Սակայն ներկայում դա արդեն այնքան էլ պահպանված չէ, այն տեղայնացված է.:

- լեյտենանտ
- ավագ լեյտենանտ
- կապիտան
- մայոր
- փոխգնդապետ
- գնդապետ
- գեներալ-մայոր
- գեներալ-լեյտենանտ
- գեներալ-գնդապետ

Զինվորներ

Շարքային

Եֆրեյտոր

Սերժանտներ

Կրտսեր սերժանտ

Սերժանտ

Ավագ սերժանտ

Ավագ

Ենթասպաներ

Ենթասպա

Ավագ ենթասպա

Կրտսեր սպաներ

Կրտսեր լեյտենանտ

Լեյտենանտ

Ավագ լեյտենանտ

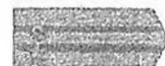

Կապիտան

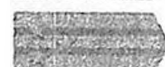
Ավագ սպաներ

Մայոր

Փոխգնդապետ

Գնդապետ

Գեներալներ

Գեներալ-մայոր

Գեներալ-լեյտենանտ

Գեներալ-գնդապետ

Բանակի գեներալ

Զու սկզբնական շրջանում բանակի գեներալ կոչում չէր նախատեսվում, այն կիրառվեց հետո: Կոչումների շնորհման ժամանակահատվածները խորհրդայինից մի փոքր տարբերվում էին: Կրտսեր լեյտենանտից մինչև կապիտան միջանկյալ ժամանակահատվածները երկուական տարի էր, մայոր և փոխգնդապետ կարելի էր ստանալ երեքական տարի հետո, գնդապետ՝ նվազագույնը չորս տարի: Դրանից հետո ժամանակահատվածը հաշվվում է այսպես. գնդապետը նախ պետք է գեներալ-մայորի պաշտոն ստանա և անկախ նրանից, թե քանի տարի առաջ է գնդապետի կոչում ստացել, այդ պաշտոնում ծառայի նվազագույնը երեք տարի, որից հետո դառնա գեներալ-մայոր: Վերջինից հետո ֆիքսված ժամանակահատված չկա:

Պաշտոններին համապատասխանող կոչումները հետևյալ կերպ էին դասակարգվում.

- դասակի հրամանատար՝ ավագ լեյտենանտի կոչում. կարող է լինել երկու աստիճան ցածր և բացառիկ դեպքերում մեկ աստիճան բարձր,

- վաշտի հրամանատար՝ կապիտանի կոչում. կարող է լինել երկու աստիճան ցածր և բացառիկ դեպքում մեկ աստիճան բարձր,

- գումարտակի հրամանատարի տեղակալ՝ մայորի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր,

• գումարտակի հրամանատար՝ փոխգնդապետի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր և բացառիկ դեպքերում գնդապետ,

• գնդի հրամանատարի տեղակալ՝ փոխգնդապետի կոչում. բացառիկ դեպքերում գնդապետ,

• գնդի հրամանատար՝ գնդապետի կոչում. կարող է լինել փոխգնդապետ և բացառիկ դեպքերում՝ մայոր,

• բրիգադի կամ դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ՝ գնդապետի կոչում,

• բրիգադի կամ դիվիզիայի հրամանատար՝ գեներալ-մայորի կոչում. բացառիկ դեպքերում՝ գնդապետ,

• կորպուսի հրամանատար՝ գեներալ-մայորի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր,

• բանակի հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր,

• գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ՝ գեներալ-լեյտենանտի կոչում. կարող է լինել մեկ աստիճան ցածր,

• գլխավոր շտաբի պետ՝ գեներալ-գնդապետի կոչում:

Շարքային և կրտսեր հրամանատարական կազմի կոչումները ևս վերցվել են խորհրդայինից: Դրանցում էլ կատարվել են նվազագույն փոփոխություններ, իսկ ենթասպա կոչումը մտցվեց միասնական կրտսեր հրամանատարական կազմի մեջ՝ համվելով միջանկյալ օղակից: Դրանք հետևյալն են.

• եֆրեյտոր

• կրտսեր-սերժանտ

• սերժանտ

• ավագ-սերժանտ

• ավագ

• ենթասպա

• ավագ-ենթասպա

Ժամանակի հետ բազմիցս քննարկվել են սպայական կոչումների անունները և տարբերանշանները փոխարինել ազգայինով:

Նույնը վերաբերում է նաև համազգեստին: Եղել են հետաքրքիր առաջարկներ, սակայն այդ հարցերը դեռ մնում են քննարկումների փուլում:

Որպես այս գլխի ամփոփում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև մի կարևոր հարցի, այն է՝ պատերազմում դաշտային հրամանատարների ու կադրային զինվորականների դերին: Մեզանում այդ հարցը շատ է քննարկվում և որպես օրինակ բերվում է Առաջին համրապետության բանակը: Մասնագետներից ոմանք առավելություն են տալիս դաշտային հրամանատարներին, ոմանք էլ ընդհակառակը նվազեցնում են նրանց դերը և բարձրացնում կադրային զինվորականների դերը: Մենք կարծում ենք, որ նման քննարկումները թե՛ զիտական տեսանկյունից, թե՛ ազգային անվտանգության տեսանկյունից, թե՛ բազում այլ առումներով հիմքից սխալ են: Նման քննարկումները, առհասարակ, վնասակար են: Մեր խորին համոզմամբ՝ հրամանատարական այդ երկու թևերը միմյանց լրացրել են և միայն դա է ապահովել հաղթանակը: Ըստ էության, զինվորական գործի մեջ այդ երկու տեսակները կարևորագույն երկու գործոնների՝ ոգու և մասնագիտացման դրսևորումն են, մեկն առանց մյուսի չէր կարող հաղթել:

2.6. Համագործակցությունը ԱՊՀ, ՀԱՊԿ և ՆԱՏՕ-ի հետ

Այսօր աշխարհը զլոբալ է, և պետությունները լայն կապերով փոխաշխկապված են: Մեկուսի ապրելու բոլոր ճանապարհները փակուղի են տանում, իսկ ռազմական գործում սա ավելի հստակ է դրսևորվում, քանի որ այդ ոլորտի նորարարությունները, զիտությունը, տեխնիկան զարգանում են ոչ շատ մեծ ճակատով: Դրանց հիմնական կրողները և զարգացնողները ուժային մի քանի կենտրոններն են, որոնց հետ փոխհամագործակցությունը շահավետ է ու կարևոր: Դեռ պատերազմի ժամանակ ՀՀ ՁՈւ-ի ղեկավարությունը սերտ կապեր էր պահպանում ԱՊՀ պետությունների և, մասնավորա-

պես, ՌԴ-ի հետ, իսկ արևմտյան երկրները նման շփումների հետաքրքրություն էին ներկայացնում:

1992 թ. մայիսին ՀՀ զինված ուժերի ներկայացուցիչները մասնակցեցին ՀԱՊԿ միացյալ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և պաշտպանության նախարարությունների օպերատիվ խմբի հրամանատարաշտաբային ռազմախաղերին: Այդպես սկիզբ դրվեց ՀՀ զինված ուժերի ակտիվ ու լիիրավ մասնակցությանը այդ ուժերի շրջանակներում կազմակերպվող միջոցառումներին: Միջազգային ռազմական համագործակցության ասպարեզում 1992-1993 թթ. եղան առաջին շփումները ՆԱՏՕ-ի անդամ պետությունների հետ:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության կողմից իրականացվող միջազգային ռազմական համագործակցությունը նպատակաուղղված է մեր երկրի պաշտպանական կարողությունների զարգացմանը, միջազգային ռազմաքաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը և զինված ուժերի միջազգային ինտեգրմանը, ինչպես նաև ձեռք բերված դաշնակցային հարաբերությունների ներկա մակարդակի պահպանմանն ու դինամիկ զարգացմանը: Համագործակցության շրջանակներում ՀՀ ՁՈՒ առանձին մասնագիտություններով արտերկրում իրականացվում է կարճաժամկետ կադրերի վերապատրաստում: Նույն համագործակցությամբ ՀՀ տարածքում միջազգային փորձագետների ու խորհրդատուների ներգրավմամբ՝ ուսումնական և խորհրդատվական միջոցառումներ են կազմակերպվում: Գործընկեր պետությունների հետ համագործակցության փոխշահավետ ուղղությունում համագործակցությունը գնալով խորացվում է, դրանց արդյունավետությունը բխում է ՀՀ պաշտպանական քաղաքականությունից³¹⁶:

³¹⁶ Խաչատուրով Յու. Գ., Պաշտպանությանը պետության և նրա զինված ուժերի պատրաստման որոշ հարցեր, Հայկական բանակ, թիվ 1-2 (71-72), 2012, էջ 83-94:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության ռազմական արտաքին համագործակցության միջոցառումները պլանավորվում և իրականացվում են միջազգային 7 կազմակերպությունների (ՄԱԿ, ԱՊՀ, ՀԱՊԿ, ՆԱՏՕ, ԵՄ, ԵԱՀԿ, ԿԽՄԿ) և 21 պետությունների (ՌԴ, ԱՄՆ, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Հունաստան, Կիպրոս, Ֆրանսիա, Չինաստան, Վրաստան, Բելառուս, Ուկրաինա, ԻԻՀ, Ղազախստան, Բուլղարիա, Լիտվա, Ռումինիա, Լեհաստան, Շվեյցարիա, Իտալիա, Ավստրիա, Չեխիա) հետ ստորագրված երկկողմ և բազմակողմ միջազգային միջպետական, միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրերի, համագործակցության ծրագրերի ու պլանների, նաև ստանձնած միջազգային պարտավորությունների հիման վրա: Ընդհանուր առմամբ, գործում է ոլորտը կարգավորող միջազգային շուրջ 160 պայմանագիր և 25 ծրագիր կամ երկկողմ համագործակցության պլան³¹⁷:

ԱՊՀ շրջանակում ռազմական ոլորտում ընթացող գործընթացները սկիզբ են առել դեռևս 1992 թ.՝ կազմակերպության ստեղծման պահից: ԱՊՀ-ի շրջանակներում ռազմական համագործակցությունն առավել գործնական հիմքերի վրա դրվեց 1995 թ.՝ կազմակերպության մասնակից պետությունների ՀՕՊ միավորված համակարգի ստեղծումով, որի միջոցով ՀՀ ՁՈւ ՀՕՊ զորքերի ստորաբաժանումները, համատեղ հերթապահություն իրականացնելուն զուգահեռ՝ մշտապես իրենց մասնագիտական վարպետությունն են կատարելագործում մարտական հրաձգությամբ ամենամյա համատեղ զորավարությունների ժամանակ³¹⁸: Ներկայումս ՀՀ ՊՆ և ՁՈւ ԳՇ տար-

³¹⁷ Ավետիսյան Վ. Պ., Մինասյան Ա. Ա., Չիլինգարյան Հ. Ս., Քոբանջյան Հ. Ս., Պաշտպանական քաղաքականություն հասկացությունը՝ որպես Հայաստանում պաշտպանական բարեփոխումների իրականացման տեսական-մեթոդաբանական գործիք, Հայկական բանակ, թիվ 1-2 (71-72), 2012, էջ 134-145:

³¹⁸ Տոնոյան Դ. Է., Պաշտպանական բարեփոխումների իրականացումը ռազմական համագործակցության շրջանակներում, Հայկական բանակ, թիվ 1-2(71-72), 2012, էջ 147-155:

բեր կառույցներն ակտիվորեն ներգրավված են ԱՊՀ մասնակից պետությունների պաշտպանության նախարարների խորհրդին կից տարատեսակ կոմիտեների գործունեության մեջ, որոնց միջոցով բազմակողմ ռազմական համագործակցություն է իրականացվում ՀՕՊ-ի, կապի, չափագրման, ռազմատեղագրական, ինժեներական ապահովման և այլ բնագավառներում:

ՀՀ-ն ՀԱՊԿ հիմնադիր անդամ է և իր պաշտպանական բաղա-
քականության մեջ կարևոր տեղ է հատկացնում այդ կազմակերպու-
թյանը՝ որպես արտաքին ռազմաքաղաքական հարթությունում ՀՀ
անվտանգության ապահովման կարևորագույն բաղադրատարրերից
մեկի: Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագիրը ստո-
րագրվել է 1992 թ. մայիսի 15-ին, որի մեխանիզմներն ու կառույցները
2002 թ. մայիսին վերակազմավորվեցին միջազգային տարածաշրջա-
նային կազմակերպության՝ ՀԱՊԿ-ի³¹⁹: Հավաքական անվտանգու-
թյան համակարգի ձևավորման գործընթացը ենթադրում է միջազգա-
յին հիմնական խնդիրներին անդամ պետությունների համաձայնեց-
ված դիրքորոշումների մշակում և համադրում: ՀԱՊԿ-ի ռազմական
բաղադրիչի զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ու-
նեցավ 2009 թ. փետրվարի 4-ին ՀԱՊԿ-ի օպերատիվ արձագանք-
ման հավաքական ուժերի ստեղծումը, որոնց մասնակցությամբ 2012
թ. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում անցկացվեց «Փոխ-
գործակցություն 2012» համատեղ համալիր գորավարժությունը: Այս
ուժերի ստեղծման նախաձեռնողներից մեկը ՀՀ-ն է եղել: ՀԱՊԿ-ի
հետ հարաբերությունները շատ ավելի խոր բնույթ ունեն: Այդ շրջա-
նակներում իրականացվում են ամենաածավալուն նախագծերը՝ կապ-
ված կադրերի պատրաստման, ռազմաարդյունաբերության զար-
գացման և բանակաշինության այլ ոլորտների հետ: Առաջիկայում

³¹⁹ Նույն տեղում:

ՀՀ-ում կբացվի ՀԱՊԿ ակադեմիան, որը կլինի ռազմագիտական բացառիկ կառույց³²⁰:

Մեր պաշտպանության նախարարության համար առաջնային նշանակություն ունեն հարաբերությունները ՀՀ ռազմավարական դաշնակցի՝ Ռուսաստանի Դաշնության հետ, որոնք սկզբնավորվել են դեռևս 1992 թ.՝ ՀՀ և ՌԴ միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից ի վեր: 1995 թ. մարտի 16-ին կնքված «Հայաստանի տարածքում ռուսական ռազմակայանի մասին» պայմանագիրը և 1997 թ. օգոստոսի 29-ին կնքված «Բարեկամության, համագործակցության և փոխօգնության մասին» պայմանագիրը այդ հարաբերություններին հաղորդեցին ռազմավարական գործընկերության բնույթ: Անցած 20 տարիների ընթացքում ստեղծված պաշտպանության տարբեր բնագավառներին վերաբերող իրավապայմանագրային բազան հնարավորություն է տալիս երկու երկրների միջև զարգացնել փոխշահավետ դինամիկ համագործակցություն: Հարաբերությունների ամուր զարգացման վկայություններից մեկը 2000 թ. սեպտեմբերի 27-ին ՌԴ և ՀՀ պաշտպանության նախարարներ մարշալ Իգոր Սերգեևի և Սերժ Սարգսյանի ստորագրած համաձայնագիրն էր, որը վերաբերում էր Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության զինված ուժերի զորքերի (ուժերի) միացյալ խմբավորման ստեղծմանը: Ստեղծման պահից ի վեր՝ խմբավորման հրամանատարը զեներալ-լեյտենանտ Միքայել Գրիգորյանն էր:

2000 թ. ի վեր յուրաքանչյուր տարի միացյալ խմբավորման հրամանատարությունը մշակում է մարտական գործողությունների պլանավորման փաստաթղթերը, անցկացնում մարտական հրաձգությամբ համատեղ մարտավարական զորավարժություններ, հրամանատարաշտաբային զորավարժություններ և մարզումներ, դաշտային երթեր:

³²⁰ Բորոյուժա Ն., ելույթ Երևանում կայացած 2-րդ ռազմական ռազմավարական բաղադական ֆորումին, 2013, հունիսի 26-27:

2009 թ. ՀՀ զինված ուժերում կազմավորվեց միացյալ զորախմբի հրամանատարության շտաբը՝ ՌԴ 102-րդ ռազմաբազայի կառավարման մարմինների հետ համագործակցելու նպատակով:

Ռազմական համագործակցության զարգացման գործում կարևորագույն ուղենիշ էր ՌԴ նախագահի 2010 թ. օգոստոսյան այցը Հայաստան, որի ընթացքում ստորագրվեցին այնպիսի նշանակալի փաստաթղթեր, ինչպիսիք են «Հայաստանի տարածքում ռուսական ռազմակայանի մասին պայմանագրում փոփոխություններ կատարելու մասին» արձանագրությունը և «Ռազմատեխնիկական համագործակցության մասին փոխըմբռնման հուշագիրը»³²¹, որոնք վկայում են հայ-ռուսական դաշնակցային գործընկերության ռազմավարական բնույթի և երկարաժամկետ հիմունքներով համագործակցությունը շարունակելու կողմերի վճռական մտադրությունների մասին: Օգոստոսի 20-ին Երևանում ՀՀ և ՌԴ նախագահների միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որով ռուսական ռազմաբազաների ներկայությունը ՀՀ-ում երկարաձգվեց ևս 49 տարով: Երկու երկրների պաշտպանության նախարարությունների միջև երկկողմ ռազմական համագործակցության ամենամյա պլանների համաձայն ակտիվ համագործակցություն է իրականացվում պաշտպանության ոլորտի գրեթե բոլոր բնագավառներում:

Պաշտպանության ոլորտում հայ-ռուսական երկկողմ համագործակցության հանգուցային բնագավառներից մեկը ռազմատեխնիկական համագործակցությունն է: Այս առումով զգալի գործընթաց է կատարվել այս 22 տարիների ընթացքում: Ամեն տարի ՌԴ-ից հսկայական ծավալի զենք ու զինամթերք է ձեռք բերվում և ներկրվում: Միայն 2011-2013 թթ. ներկրված զենք զինամթերքի ծավալները գերազանցում են նախորդ 20 տարիների ձեռքբերածը՝ դրանց կազմում են մի քանի հարյուր միավոր զրահատեխնիկա, տանկեր, նույն-

³²¹ ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական քաղաքականության վարչության քաղվածք:

քան հրետանային, ՀՕՊ միջոցներ, հսկայական քանակությամբ փոքր զենքեր և զինամթերք:

ԱՊՀ շրջանակներում, իհարկե, կան մաս առանձին հարաբերություններ պետությունների հետ: Համագործակցություն Բելառուսի, Ուկրաինայի և Ղազախստանի հետ: Վերջին տարիները հազեցած էին հայ-բելառուսական բարձրաստիճան պատվիրակությունների փոխայցելություններով: Երկու երկրների միջև երկկողմ պաշտպանական համագործակցության հիմնական ոլորտներն են ռազմաարդյունաբերությունը և ռազմական կրթությունը: Վերջին տարիներին մաս Բելառուսից են ներկրվել որոշակի քանակության ռազմական տեխնիկա և սպառազինություն:

Եվրոպական զարգացման ուղեգծի համատեքստում Հայաստանի անվտանգության ապահովման համակարգում կարևոր դերակատարություն ունեն ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերությունները: 1992 թ. Հայաստանը դարձավ մորաստեղծ Հյուսիսատլանտյան համագործակցության խորհրդի անդամ, իսկ 1994 թ. արդեն միացավ «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» նախագծին, որի շրջանակներում կարող է Հյուսիսատլանտյան դաշինքի հետ իրականացնել գորավարժություններ, մասնակցել խաղաղարար, փրկարարական և հումանիտար առաքելությունների:

1999 թ. Հայաստանի նախագահը Վաշինգտոնում մասնակցեց ՆԱՏՕ-ի 50-ամյակին նվիրված մի շարք միջոցառումների: Ելույթով հանդես եկավ Եվրոատլանտյան գործընկերության խորհրդի նիստում: ՆԱՏՕ-ն հերքեց նախկին Հարավսլավիայի օրինակով Արցախյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում ներգրավվելու մասին ենթադրությունները: Ապրիլի 25-ին Վաշինգտոնում կայացավ ՆԱՏՕ-ի 50-ամյակին նվիրված հոբելյանական զագաթաժողովը և Հյուսիսատլանտյան գործընկերության խորհրդի նիստը:

2000 թ. վերջին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը կտրականապես բացառեց ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հեռանկարը՝ բացասաբար արտահայտվելով դեպի Հարավային Կովկաս ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման առնչությամբ՝ պատճառաբանելով, որ դա չի կարող նպաստել տա-

րածաշրջանում խաղաղության և կայունության հաստատմանը: Դրանով հանդերձ ՆԱՏՕ-ի հետ որոշակի հարաբերությունները շարունակում էին զարգանալ:

2001 թ. Հայաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունները կրկին ակտիվացան: Հունվարի 15-ին պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Ջորջ Ռոբերտսոնը: Նա հատուկ ընդգծեց, որ իր այցի նպատակը կովկասյան տարածաշրջանի երկրներին ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու գաղափարը չէ, քանի որ Հարավային Կովկասից և ոչ մի երկիր ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հայտ չի ներկայացրել ու մնամատիպ քննարկումները զուտ տեսական բնույթ են կրում: Ջ. Ռոբերտսոն գոհունակություն հայտնեց Հայաստան կատարած իր այցի արդյունքներից, նշեց, որ Հայաստանի մասնագիտի հետ քննարկել են մաև Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման ընթացքը³²²: Հունվարի վերջին Ս. Սարգսյանը հայտարարեց, որ Հայաստանի զինված ուժերում խաղաղապահ ստորաբաժանման ստեղծմանն ուղղված աշխատանքները թևակոխել են ակտիվ փուլ:

2001 թ. մարտի 10-ին Հայաստանի նախագահ Ռ. Քոչարյանը հայտարարեց, որ Հայաստանը պատրաստ է ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության ընդլայնմանը: Խոսելով հայ-ռուսական ռազմական համագործակցության մասին՝ նա նշեց, որ Ռուսաստանի ռազմական ներկայությունը Հայաստանում պայմանավորված է տարածաշրջանային խնդիրների առկայությամբ և դրանով հավասարակշռի ուժ է առաջանում, որն անհրաժեշտ է տարածաշրջանում կայունության պահպանման համար:

Հուլիսին Ռ. Քոչարյանն այցելեց ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայան, հանդիպեց ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Ջ. Ռոբերտսոնին, ով իր խոսքում Հայաստանը որակեց որպես «ալիքավոր գործընկեր» և

³²² Հայաստան-ՆԱՏՕ, Առաջընթացի 10 տարիներ (1999-2008), կազմեց Թադևոսյան Ա., 2008, էջ 5:

«Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրի հնագույն անդամ¹²³ :

Հոկտեմբերին Հայաստանի պաշտպանության փոխնախարար Արթուր Աղաբեկյանը հայտարարեց, որ Թուրքիայի դիրքորոշման պատճառով Հայաստանի հասարակությունը բացասաբար է վերաբերվում ՆԱՏՕ-ին: Արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանն էլ նշեց, որ մի շարք գործոններ բարդացնում են իրավիճակը և խանգարում Թուրքիային հանդես գալ որպես տարածաշրջանային զարգացումները կայունացնող երկիր, և, որ տարածաշրջանային համագործակցության զարգացումը Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը համընթաց բարենպաստ նախադրյալների կստեղծի տվյալ խնդրում փոխզիջումային լուծում գտնելու համար:

2002 թ. հայկական կողմը ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերությունների ակտիվացման ուղղությամբ մի շարք քայլեր ձեռնարկեց: Այսպես, փետրվարին Երևանում անցավ նույն տարվա ամռանը Վրաստանում կայացած 2002 թ. գորավարժությունների պլանավորման գլխավոր կոնֆերանսը: Դա առաջին խոշոր միջոցառումն էր՝ «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում, որն անց էր կացվում Հայաստանի տարածքում:

Մայիսի վերջին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը Ֆլորենցիայում մասնակցեց Եվրասատլանտյան գործընկերության խորհրդի անդամ երկրների արտաքին գործերի նախարարների հանդիպմանը, որի ժամանակ հայտարարեց, որ Կովկասում անհրաժեշտ է մտածված ու հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն վարել՝ ամուր և երկարաժամկետ խաղաղություն ու անվտանգություն հաստատելու նպատակով: Այնուհետև նա հաստիք նշեց Հայաստանի զաղափարը՝ Հարավային Կովկասի կայունության համաձայնագիր մշակելու վերաբերյալ, որը պետք է

¹²³ Նույն տեղում, էջ 8:

ստորագրեն Հարավային Կովկասի 3 երկրները, տարածաշրջանի հարևան երկրներն ու այն պետությունները, որոնք շահագրգռված են դրանով³²⁴:

2003 թ. ապրիլի վերջին Հայաստան այցելեց Եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի Միացյալ ուժերի հրամանատարի տեղակալ Ռայմեր Ֆաստը: Նույն տարվա կարևորագույն իրադարձություններից դարձան հունիսի 16-27-ին Հայաստանում տեղի ունեցած «Cooperative Best Effort-2003» զորավարժությունները: Դրան մասնակցեցին 19 երկրի շուրջ 400 զինծառայող՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներից՝ Կանադա, Հունաստան, Հունգարիա, Իտալիա, Լեհաստան, Թուրքիա, Բուլղարիա, Մակեդոնիա, Վրաստան, Լիտվա, Մոլդովա, Ռումինիա, Ռուսաստան, Սլովակիա և Ուզբեկիստան: Ռուսաստանն առաջին անգամ էր մասնակցում նմանատիպ զորավարժությունների. ռուս հետևակայինների ջոկը ինտեգրվել էր տարբեր ուժերի համակարգում:

Հոկտեմբերի 19-21-ը Հայաստանը և ՆԱՏՕ-ն Բրյուսելում անցկացրին անվտանգության հարցերով խորհրդակցությունների հերթական փուլը: Դրա ընթացքում հայկական կողմը ներկայացրեց միջազգային ու տարածաշրջանային անվտանգության ապահովման հարցում իր մոտեցումները և վերջին զարգացումները՝ դաբաբաղյան հակամարտության ու հարևան երկրների հետ հարաբերությունների գործընթացում:

Փոքրիկ սենսացիա դարձավ նոյեմբերի 14-15-ին Հայաստանի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ Միքայել Հարությունյանի այցը Ստամբուլ: Նա Ստամբուլ էր մեկնել Եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի Հյուսիսային հրամանատարության գլխավոր հրամանատարի հրավերով՝ մասնակցելու ՆԱՏՕ-ի «Allied Action 2003», այսպես կոչված, VIP-օրվա վարժանքներին: Սա ՀՀ ՁՈւ-ի բարձրաստիճան ներկայացուցչի առաջին այցն էր Թուրքիա, որի հետ, ինչպես գիտենք, Հայաստանը դիվանագիտական հարաբերություններ չունի:

³²⁴ Նույն տեղում, էջ 15:

2003 թ. դեկտեմբերին կայացավ Հայաստանի նախագահ Ռ. Քոչարյանի հերթական այցը ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայան: 2003 թ. հունիսին՝ «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» նախագծի շրջանակներում, Հայաստանը հյուրընկալեց Cooperative Best Effort 2003 բազմազգ գորավարժությունները, 2008 թվականին, «Cooperative Longbow/Lancer 2008»-ը և այլն:

2004 թվականը չափազանց հայուստ էր տարբեր իրադարձություններով: Այն նշանավորվեց Ադրբեջանի մի շարք դեմարշներով, որոնց արդյունքում չեղյալ հայտարարվեցին այդ երկրի տարածքում կայանալիք գորավարժությունները: 2003 թ. մարտին ՀՀ Ազգային ժողովը վավերացրեց «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում: Զինված ուժերի կարգավիճակի մասին է բազմակողմանի համաձայնագիրը, որը 2003 թ. հոկտեմբերին Վաշինգտոնում ստորագրել էր ԱՄՆ-ում Հայաստանի դեսպան Արման Կիրակոսյանը: 2004 թ. հոկտեմբերին ՆԱՏՕ-ում ԱՄՆ դեսպան Նիկոլաս Բըրնսը նշեց, որ. «ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի զինված ուժերի և պաշտպանական կառույցների կազմակերպման միջև զգալի տարբերություններ կան: Եթե Հայաստանը ցանկանում է զգալիորեն բարելավել ՆԱՏՕ-ի հետ իր փոխհամատեղելիությունը, հարկավոր է ձևափոխել ռազմական որոշ կառույցներ: Գործնական հարցեր կան, որոնք կարող են համոզել Հայաստանի կառավարությանն ավելի ուշադիր հայացք գցել իր զինված ուժերի ապագա կառուցվածքի վրա»³²⁵:

2005 թ. դեկտեմբերի 9-ին Հայաստանի անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագիրը (ԱԳԳԾ) քննարկվեց Բյուսելում կայացած ՆԱՏՕ-ի քաղաքական կոմիտեի և 26+1 ձևաչափով ՆԱՏՕ-ի ռազմաքաղաքական կոմիտեի ընդհանուր նիստում, դեկտեմբերի 16-ին էլ հաստատվեց Հյուսիսատլանտյան խորհրդի կողմից և ուժի մեջ մտավ:

³²⁵ Նույն տեղում, էջ 22:

2005 թ. մարտին Հայաստան այցելեցին ՆԱՏՕ-ի մի քանի պատվիրակություններ: Հայաստանի և ՆԱՏՕ-ի հարաբերությունները արագորեն զարգանում են, և դա մեծ օգուտ է բերում ՀՀ-ին:

2005 թ. ապրիլի 12-ին Հայաստանի պաշտպանության փոխ-նախարար Ա. Ադաբեկյանն առաջին անգամ հյուպարակայնորեն հիշատակեց ԱԳԳԾ-ի առանցքային դրույթներից մեկի՝ ռազմական բարեփոխումների նպատակները: Նա նշեց 4 հիմնական սկզբունք, որով Պաշտպանության նախարարությունը ղեկավարվելու է թարեփոխումների ընթացքում.

- բարեփոխումների իրագործելիությունը,
- բարեփոխումների աստիճանական բնույթը,
- ճկունություն և խորը վերլուծություն,
- ժողովրդավարություն:

2004 թ. ՆԱՏՕ-ի խաղաղարար առաքելության շրջանակում Հայաստանը մի դասակ ուղարկեց Կոսովո, որտեղ հայ զինվորներն ու սպաները ընդգրկվեցին հունական զորամիավորման կազմում: 2006 թ. Հյուսիսատլանտյան ալյանսի օժանդակությամբ Երևանում բացվեց ՆԱՏՕ-ի տեղեկատվական կենտրոնը: 2006 թ. Հյուսիսատլանտյան խորհուրդն առաջին գնահատականը տվեց ՆԱՏՕ-ի հետ Հայաստանի ԱԳԳԾ-ի իրականացմանը: Երևանում անցկացվեցին «Rescuer 2006» վարժանքները:

2006 թ. հուլիսի 14-ին ՀՀ ՊՆ ռազմական ավիացիոն ինստիտուտում վարժանքներ սկսվեցին: Դրան մասնակցեցին 11 երկրներից ժամանած ավելի քան 300 սպաներ, այդ թվում՝ Հայաստանից, ԱՄՆ-ից, Ալբանիայից, Ավստրիայից, Վրաստանից, Ռազախստանից, Դոդախանից, Մակեդոնիայից, Ռումինիայից, Տաջիկստանից և Ուկրաինայից: Վարժանքներում ներգրավված էին նաև ՄԱԿ-ի, Կարմիր Խաչի միջազգային կոմիտեի, ամերիկյան Կանգաս նախագահի Ազգային Գվարդիայի ներկայացուցիչները:

2007 թ. սկզբին ու վերջին ընդունվեցին Հայաստանի ԱԳԳԾ-ի պարտավորությունների շրջանակներում մշակված երկու կարևորագույն փաստաթղթեր՝ «Ազգային անվտանգության ռազմավարությու-

նը» և «Ռազմական դոկտրինը»: Հայոց պետականության պատմության մեջ առաջին «Ազգային Անվտանգության ռազմավարության» ուժի մեջ մտնելը ազգային և տարածաշրջանային նշանակություն ունեցող քաղաքական իրադարձություն էր³²⁶: 2007 թ. ընթացքում Հայաստանում ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերությունների զգալի ընդլայնման մասին վկայող մի շարք միջոցառումներ անցկացվեցին: Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեց ՆԱՏՕ-ի շաբաթ:

Ապրիլի 27-ին Հայաստանի պաշտպանության նախարարության ավիացիոն ինստիտուտում սկսվեցին ԱՄՆ-ի Եվրոպական հրամանատարության կողմից կազմակերպված՝ 15-օրյա «Համատեղ ջանք-2007 թ.» հրամանատարաշտաբային զորավարությունները: Դրանց մասնակցեց Հայաստանի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Խորվաթիայի և Վրաստանի զինված ուժերի ավելի քան 130 սպա:

Մայիսի 3-ին Երևանում սկսվեց ՆԱՏՕ-ի «Միջուկային և ռադիացիոն սպառնալիքների կանխումը, բացահայտումը և դիմակայումը» թեմայով համաժողովը, որին 15 երկրից մասնակցեց մոտ 60 առաջատար մասնագետ:

Հուլիսին Երևանում Կայացավ ԱԳՎԾ-ի շրջանակներում «Ահաբեկչության դեմ պայքարի պատրաստականության ապահովումը» համաժողովը:

Դեկտեմբերին Հայաստանը և ՆԱՏՕ-ն պայմանավորվեցին 2008 թ. ամռանը Երևանում կիբեռհանցագործությունների դեմ պայքարին մվիրված համատեղ գիտաժողով կանցկացնեն:

Նոյեմբերի 12-14-ին Երևանում տեղի ունեցավ ՆԱՏՕ-ի՝ «Հայաստանի հետազոտական և գիտական ցանցերը, նվաճումները, խնդիրները ու լուծումները» գիտական համաժողովը, որին ներկայացվել էին հայ գիտնականների «ՋԵԱՆՏ» համակարգին միանալու հեռանկարներն ու այդ ցանցի հնարավորությունները: ՆԱՏՕ-ի խորհրդատուն Հայաստանի գիտնականներին կոչ արեց հա-

³²⁶ Նույն տեղում, էջ 8:

մախմբվել՝ միացյալ ուժերով ծրագիրն արդյունավետ դարձնելու համար:

2008 թ. Հայաստանի պաշտպանության նախարար Մ. Հարությունյանը հայտարարեց, որ Կոսովոյում ծառայող հայաստանցի խաղաղապահների թիվը կկրկնապատկվի:

Նկատենք, որ տվյալ նախաձեռնության շրջանակներում 2006 թ. ի վեր ԱՄՆ-ն հայկական խաղաղապահ գումարտակին է տրամադրել ավելի քան 6 մլն. դոլար³²⁷: ԱՄՆ-ի կողմից լրացուցիչ ֆինանսավորում է հատկացվել՝ աջակցելու հայկական խաղաղապահ գումարտակի ընդարձակմանը՝ այն հասցնելով բրիգադի ծավալի, ինչպես դա պլանավորված է ԱԳԳԾ-ում: 2008 թ. ընթացքում ամերիկյան կողմը հայկական խաղաղապահ գումարտակին կտրամադրի բեռնատար ավտոմեքենաներ, համազգեստ, դաշտային սարքավորումներ և լրացուցիչ այլ սարքեր:

2008 թ. փետրվարի 4-ից 8-ը Երևանում էր գտնվում ՆԱՏՕ-ի գնահատման առաքելությունը: Փետրվարի 7-ին Հայաստանի պաշտպանության նախարար Մ. Հարությունյանը հանդիպեց ՆԱՏՕ-ի առաքելության անդամների հետ, որոնք գնահատում էին Դաշինքի հետ Հայաստանի ԱԳԳԾ-ի և «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում պլանավորման ու վերանայման գործընթացի (PARP) իրականացումը:

Սակայն, թվում է՝ անհնար է համատեղել, օրինակ, հրամանատարահսկողական կապի բարեփոխման երկարատև ծրագրի ամբողջ ծավալով իրականացումը, որով նախատեսվում է ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխանեցնել մեր կապի, մավարկման (մավիզացիա) և մույնականացման համակարգերը: Թեև IPAP-ի կատարման թվաքանակի և վերջնաժամկետի վերաբերյալ որոշակի սահմանափակումներ չկան, բայց ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության այս փուլն առանց կոպերացման ավելի բարձր մակարդակի

³²⁷ Խաղաղապահ բրիգադի զարգացման նվիրված փակ լսումների զեկույցներ, 2013:

անցման, անվերջ շարունակվել չի կարող: 2011 թ. նոյեմբերին համաձայնեցվել է Հայաստանի IPAP-ի արդեն 3-րդ շրջափուլի փաստաթուղթը³²⁸: 2004 թ. ի վեր ՀՀ ՋՈւ-ն մասնակցում է ստորաբաժանումների մարտական պատրաստականության «Օպերատիվ կարողությունների հայեցակարգ» ծրագրին, որի նպատակն է գնահատումների և հավաստագրումների միջոցով ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխանեցնել հայտարարված ստորաբաժանումները: Ծրագրի շրջանակներում 2007-2012 թթ. ժամանակահատվածում հաջորդաբար անց են կացվել ՀՀ ՊՆ խաղաղապահ բրիգադի հրաձգային վաշտի ինքնագնահատումը և ՆԱՏՕ-ի կողմից գնահատումը, հրաձգային գումարտակի ինքնագնահատումը: 2013 թ. սեպտեմբերին անց է կացվելու ՆԱՏՕ-ի կողմից գումարտակի գնահատումը: ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության առումով մեծ արդյունավետություն կա, մասնավորապես՝ բարձրակարգ կադրերի պատրաստման գործում:

Ինչպես ասվեց, 2004 թ. այդ համագործակցության շրջանակներում հայ խաղաղապահների 35 հոգանոց դասակը հունական գումարտակի կազմում մասնակցում է ՆԱՏՕ-ի ղեկավարած Կոսովոյի ուժերի գործողություններին: Թեև 2011 թ. դեկտեմբերին ՀՀ զորախումբը դուրս բերվեց թատերաբեմից (հունական կողմի ունեցած ֆինանսական խնդիրների պատճառով), սակայն նույն կազմով վերադարձավ 2012 թ.ամռանը՝ այժմ արդեն ամերիկյան հրամանատարության ներքո, և ներկայումս իր ծառայությունն է իրականացնում Կոսովոյի Ուոշեվկաց քաղաքի մերձակայքում տեղակայված «Բոնդ սթիլ» զինավանդում (բազմազգ բրիգադ՝ «Արևելք»):

2005-2008 թթ. հայ խաղաղապահների 45 հոգանոց զորախումբը մասնակցեց Իրաքում կայունության հաստատման նպատակով ԱՄՆ-ի ղեկավարած միջազգային կոալիցիոն գործողություններին՝ լեհական ստորաբաժանման կազմում:

³²⁸ Տոնոյան Դ. Է., նշվ. աշխ., էջ 147-155:

2010 թ. ի վեր՝ հայ խաղաղապահների 40 հոգանոց զորախումբը մասնակցում է ՆԱՏՕ-ի ղեկավարած Աֆղանստանում անվտանգության աջակցության միջազգային ուժերի (ԱՅՍԱՖ) առաքելությանը՝ գերմանական հրամանատարության ներքո («Հյուսիս» տարածաշրջանային հրամանատարություն): 2011 թ. ամռանը Հայաստանը եռապատկեց իր զորակազմի թվաքանակն Աֆղանստանում՝ երկրի հյուսիսի Կունդուզ քաղաքից բացի երկրորդ զորախումբը տեղակայելով նաև Մազարի Շարիֆում: Ներկայումս ԱՅՍԱՖ-ում ՀՀ ՁՈՒ ընդհանուր զորակազմը (126 զինծառայող) բաղկացած է Կունդուզի (65 զինծառայող) և Մազարի Շարիֆի «Մայք Սփան» (56 զինծառայող) զինավաններում ծառայող զորախմբերից, նաև Կունդուզում ծառայող 5 հրազանգիչ սպաներից:

2012 թ. ՀՀ ՁՈՒ սպան հերթափոխային սկզբունքով մասնակցում է Լիբանանում ՄԱԿ-ի առաքելությանը (ՅՈՒՆԻՖԻԼ)՝ որպես ռազմական դիտորդ: Դիտորդական առաքելությունը ենթադրում է Լիբանանի արևելքից արևմուտք ձգվող «Կապույտ գծի» երկայնքով, ինչպես նաև Իսրայելի տարածքներում մոնիտորինգների իրականացում: Նախատեսվում է, որ ՀՀ ՁՈՒ ստորաբաժանումը դասակի կազմով կտեղակայվի Լիբանանում 2014 թ.՝ իտալական հրամանատարության ներքո³²⁹:

Հարկ է ասել, որ շուրջ 1000 հայ խաղաղապահներ պատվով են ծառայել տարբեր առաքելությունների շրջանակներում: Մեր խաղաղապահները 930 անգամ պարգևատրվել են օտարերկրյա պետությունների մեդալներով և արժանացել են տարբեր խրախուսանքների³³⁰: Խաղաղապահները ցանկացած խնդրի կատարման և զորավարժությունների ժամանակ մշտապես արժանանում են բարձր գնահատականների³³¹:

³²⁹ ՀՀ ՊՆ Օհանյան Ս., ասուլիս, 2013, հունիսի 7, Տավուշ:

³³⁰ ՀՀ ՊՆ Կադրերի և ԱՀՏԱ քաղվածք:

³³¹ Галушак И., Высокая оценка миротворцев, Красная звезда, 7 августа, 2013, стр. 5.

ՀՀ ՊՆ-ի համար կարևորագույն մյուս ուղղությունը հարաբերություններն են ԱՄՆ-ի հետ: Սկզբնավորվելով դեռևս 1994 թ.՝ 2001 թվականից ի վեր ամենամյա երկկողմ համագործակցության պլանների իրականացման միջոցով ձեռք բերեցին համակարգված և նպատակային բնույթ:

2002-ից սկսած ամերիկյան կողմը «Արտաքին ռազմական ֆինանսավորում» (ՖՄՖ) ծրագրով ՀՀ զինված ուժերին ցուցաբերում է զգալի նյութատեխնիկական օժանդակություն, որի շնորհիվ 2002 թ. հիմնադրվեց ՀՀ ՊՆ մարդասիրական ակամագերծման կենտրոնը, 2007 թ. ՀՀ ՊՆ-ին տրամադրվեց «ԵՄԵԴ-Ս» շարժական դաշտային հոսպիտալը: Նյութատեխնիկական նշանակալի օժանդակություն է հատկացրել նաև ՀՀ ՊՆ խաղաղապահ բրիգադին՝ անձնական հանդերձանքի, սարքավորումների, «Հարրիս» տիպի ռադիոկայանների տեսքով: ԱՄՆ «Միջազգային ռազմական կրթություն և վարժանք» (ԱՅՄԵՏ) ծրագրով յուրաքանչյուր տարի ՀՀ ՊՆ և ՋՈւ տասնյակ ներկայացուցիչներ անգլերենի ու մասնագիտական վերապատրաստում են անցնում ԱՄՆ-ի ուսումնակրթական հաստատություններում: ԱՄՆ հետ համագործակցության շնորհիվ ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը խորհրդատվական և փորձագիտական օժանդակություն է ստանում պաշտպանական բարեփոխումների այնպիսի բնագավառներում, ինչպիսիք են փոխգործունակ կարողությունների զարգացումը, ռազմական կրթության, անձնակազմի կառավարման, պաշտպանական պլանավորման, բյուջետավորման և ծրագրավորման համակարգերի կատարելագործումը, արհեստավարժ սերժանտական կազմի զարգացումը: Այս ամենը կազմում են ժամանակակից բանակներին հատուկ կառուցվածքային և կրթական հիմքը, որի շնորհիվ էլ իրականացվում է բանակային բարեփոխումների հիմնական փուլը:

Հյուսիսատլանտյան դաշինքի հետ համագործակցությունն ունի նաև առանձին պետությունների հետ բաղադրիչ: Սկզբնավորվելով դեռևս 1994 թ.՝ ՀՀ պաշտպանության նախարարության երկկողմ համագործակցության այս ճյուղը տարեցտարի աճեց և ներկայումս իր մեջ ներառում է ՆԱՏՕ-ի ու Եվրամիության անդամ երկրների մե-

ծամասնության, այդ թվում՝ Գերմանիայի, Հունաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Լեհաստանի, Լիտվայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Կիպրոսի, Ֆրանսիայի, Չեխիայի, Սլովակիայի, Իտալիայի, Ավստրիայի, Շվեյցարիայի, Նիդեռլանդների և այլ երկրների հետ հարաբերությունները: Այս երկրների հետ համագործակցությունը հիմնականում միտված է ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների և պաշտպանության ռազմավարական վերանայման արդյունքների իրականացմանը, այդ պետությունների զինված ուժերի հետ փոխգործունակության մակարդակի բարձրացմանը և ՀՀ խաղաղապահ կարողությունների զարգացմանը:

ՀՀ ՊՆ-ն բավական հազեցած համագործակցություն է իրականացնում ԵԱՀԿ-ի հետ, որը մշակակալի դեր է խաղում սպառազինությունների վերահսկման, պաշտպանության ոլորտի թափանցիկության, տարածաշրջանային անվտանգության երաշխիքների ապահովման, մարդու իրավունքների, մահ ՀՀ ՁՈՒ շարքերում անձնակազմի իրավագիտակցության մակարդակի բարձրացման հարցերում: Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության շփման գծում ԵԱՀԿ կողմից պարբերաբար իրականացվող մոնիտորինգները զգալի դեր են կատարում հրադադարի ռեժիմի պահպանումը վերահսկելու գործում: ԵՍՁՈՒ պայմանագրի և 2011 թ. Վիեննայի փաստաթղթի շրջանակներում դեռևս 1993 թ. ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունը կատարում է սպառազինությունների վերահսկողության ոլորտում իր ստանձնած միջազգային պարտավորությունները՝ ընդունելով տարեկան 8 տեսչություններ վերոնշյալ պայմանագրերի շրջանակներում: Վերջին տարիներին ՀՀ ՁՈՒ տեսչական խմբերը տեսչություններ են անց կացնում մահ Թուրքիայի տարածքում³³²:

Միջազգային մարդասիրական, զինված հակամարտության և մարդու իրավունքների շրջանակներում իր ստանձնած միջազգային պարտավորությունների կատարման տեսանկյունից կարևոր մշակակություն ունի մահ ՊՆ-ի՝ դեռևս 1992 թ. ի վեր սկզբնավորված համագործակցությունը Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի (ԿԽՄԿ)

³³² ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական քաղաքականության վարչության քաղվածք:

հետ: ՀՀ ՊՆ և ՁՈւ ներկայացուցիչները պարբերաբար մասնակցում են հումանիտար թեմատիկայով դասընթացների, վարժանքների, սեմինարների և մի շարք այլ միջոցառումների, որոնք զգալիորեն բարձրացնում են մեր սպաների ընդհանուր գիտելիքներն ու մասնագիտական պատրաստությունն այս ոլորտում: Այս կառույցի հետ ՊՆ-ն ակտիվորեն համագործակցում է նաև ռազմագերիների հարցում, նրանց հետ վարվելու, փոխանակման, երրորդ երկիր փոխանցելու և այլ հարցերում: Տարեկան մի քանի անգամ էլ կազմակերպում են սահմանագոտու մշտադիտարկումներ, ինչը որոշակիորեն նպաստում է նաև սահմանային միջադեպերի նվազմանը: Այս հարցում հայկական կողմն իր պարտականությունները հստակորեն պահպանում է և երբեք ոչ մի դիտողություն չի ստացել անօրինական կամ սխալ գործողությունների համայր: Բոլոր այս միջոցառումները և քայլերը նպատակ ունեն հայկական բանակի արդիականացումը և միջազգային չափանիշների ներդրում: Արդիականացման այս փուլը կարևոր է նրանով, որ բանակը դառնում է ավելի փոքր, մոբիլ և արագաշարժ: Մենք այդ հարցին դեռ կանոնադաշտանք:

2.7. Համագործակցությունը Չինաստանի ու հարևան պետությունների հետ

ՀՀ պաշտպանության նախարարությունն ակտիվ համագործակցում է Չինաստանի ռազմական գերատեսչության հետ՝ հատկապես կրթության բնագավառում, որի շրջանակներում ՀՀ ՁՈՒ զինծառայողները վերապատրաստվում են ՉԺՀ ռազմաուսումնական հաստատություններում: Նշանակալի դեր է խաղում նաև նյութատեխնիկական համագործակցությունը, որի միջոցով ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը համալրվում է ժամանակակից փոխադրամիջոցներով, համակարգչային տեխնիկայով և բժշկական սարքավորումներով:

Հայաստանը ռազմական ոլորտում երկկողմ հարաբերություններ է զարգացնում նաև հարևան ու ավանդական բարեկամ երկրների՝ Իրանի և Վրաստանի հետ: Պաշտպանության և անվտանգության ոլորտում տարածաշրջանային բնույթի փոխադարձ կարևորվող

հարցերի շուրջ ակտիվ շփումներն Իրանի հետ իրականացվում են 1990-թվականներից սկսած: Տեղի են ունենում տարբեր մակարդակի փոխայցելություններ և քննարկումներ: Ստորագրվել են համագործակցության մասին փոխընդունման հուշագրեր: Երկու երկրները հետամուտ են համագործակցություն զարգացնել պարսկերենի ուսումնասիրման, քիկունքային ապահովման, հումանիտար ակնագերծման, զինված ուժերի սոցիալական ու ռազմական բժշկության բնագավառներում: Վերջին շրջանում պաշտպանության ոլորտում ակտիվացել են նաև հարաբերությունները Վրաստանի հետ, հարաբերություններ, որոնք աշխարհագրական տեսանկյունից փոխշահավետ են և բխում են երկու երկրների ռազմավարական շահերից: Հայկրացական հարաբերությունները կարևոր են ոչ միայն մեր երկու երկրների համար, այլև ակնառու են հարավկովկասյան տարածաշրջանային անվտանգության արդյունավետ ճարտարապետության ձևավորման տեսանկյունից: 2011 թ. սկիզբ դրվեց երկու երկրների պաշտպանական գերատեսչությունների միջև ամենամյա երկկողմ համագործակցության պլանների իրականացմանը, որոնք սեփականում են ռազմական կրթության և ուսման, խաղաղապահ կարողությունների զարգացման և պաշտպանական բարեփոխումների՝ այլ ոլորտներում գործնական լավագույն փորձի փոխանակմանը: Չինաստանը ևս օրեցօր ավելի կատարելագործելով իր բանակը մեզ համար չափազանց կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում: Բազմաթեռ ռազմական համագործակցությունը մեր բանակի բարեփոխումների համար չափազանց կարևոր է:

3.ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ

Ադրբեջանը հայատյացության դրսևորման հարցում հիմնական շեշտը դրել է տոտալ պատերազմ վարելու ռազմավարության վրա: Այսինքն՝ պատերազմ, որը միաժամանակ մղվում է տեղեկատվական, դիվանագիտական, ռազմական և այլ ոլորտներում: Պատերազմի հաջողության գրավականը, ըստ ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դեկլարության, ածխաջրածնային պաշարներից ստացվող շահույթներն են: Մարտական լայնածավալ գործողությունների վերսկսումը, ամենայն հավանականությամբ, կարճատև կլինի, սակայն պատերազմը դիտարկում ենք ընդհանուր համատեքստում՝ բոլոր գործողությունների ընդհանրացումով:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններում ամեն ինչ, կարծես, շատ մնան է խորհրդաամերիկյան սառը պատերազմին: Եվ այս համատեքստում Ադրբեջանը մեծ տեմպերով ավելացնում է սպառազինությունը և ռազմական բյուջեն: Տարբեր երկրներից ակտիվորեն ներկրվում են տարատեսակ զինատեսակներ: 2004-2007 թթ. Ադրբեջանը միայն Ռուկրաինայից ներկրել է 80.000 միավոր զենք³³³: 2007 թ. մինչ օրս այդ մատակարարումները տարբեր գնահատականներով բազմակի մեծացել են: 2003-2008 թթ. Ադրբեջանի հիմնական մատակարարները եղել են Ռուկրաինան (364 մլն դոլար), Ռուսաստանը (128 մլն դոլար) և Վրաստանը (108 մլն դոլար)³³⁴: 2010 թ. տվյալներով մատակարար երկրների ցուցակը ևս չի փոխվել. միայն ավելացել են ծավալները և փոխվել են տեղերը: Այս հարցում Ռ-Դ-ն չի ցանկանում

³³³ Holtom P., *Ukrainian Exports of Small Arms and Light Weapons*, 2004-2007, SIPRI Background Paper, October 2008, p. 2

³³⁴ SIPRI Trend Indicator Values of arms imports to Armenia, Azerbaijan, Georgia, 1991-2008, Generated: 21 February 2010 - http://www.sipri.org/contents/armstrad/output_types_TIV.html

համակերպվել իր երկրորդ դերի հետ: Միայն վերջին «Ми-35М», «Ми-17» ուղղաթիռների և «С-300 ПМУ-2» ՋՀՀ-ի ռուսական մատակարարումների ծավալները կազմում են մոտ 1-1.5 մլրդ դոլար: Իսկ վերջին 5 տարում միայն ՌԴ-ից իրականացված զինատեսակների գնումների գումարային արժեքն ավելի քան 4 մլրդ դոլար է: Քննարկվում են նաև այլ ձեռքբերումներ: 2013 թ. ադրբեջանական ռազմական բյուջեն կազմում էր 3.7 մլրդ դոլար, որը պահպանվեց նաև 2014 թ.: Ադրբեջանական ղեկավարության հայտարարության համաձայն՝ 2015 թ. այն կազմելու է մոտ 4.8 մլրդ դոլար: Ադրբեջանական ռազմական բյուջեի ավելացումն ունի կոնկրետ հասցե. ստեղծվել է ռազմական արդյունաբերության նախարարություն: Այդ գերատեսչությունն արդեն ունի մի քանի տասնյակ ձեռնարկություններ և արտադրում է մոտ 700 անուն ապրանք: Ադրբեջանը թուրքական, իսրայելական և այլ երկրների ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների հետ կնքում է սպառազինությունների գնման, արդիականացման, նաև համատեղ արտադրության պայմանագրեր³³⁵: Իհարկե, նման ծավալների ծախսերը չեն կարող որոշակի մտահոգություն չառաջացնել: Դա գերազանցականացում է, որը նույնիսկ ամենավառ որակի դեպքում անգամ վտանգներ ունի:

Ադրբեջանական ՁՈՒ-ն լավ սպառազինված մոտ 120.000-ոց բանակ է, որը բաժանված է մեկտեղված ցամաքային զորքերի, օդուժի և հակաօդային զորքերի ու ծովուժի: Ցամաքային զորքերը բանակապես ամենամեծն են՝ ավելի քան 70.000, չնայած պաշտոնապես դրանց թվաքանակը կազմում է մոտ 55.000: Այս զորատեսակը իր մեջ ներառում է նաև այլ զորատեսակներ՝ մոտոհրաձգային, հրետանային, ինժեներական, զրահատանկային և այլն:

³³⁵ Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի զինված ուժերի արդիականացումն ու ռազմաարդյունաբերությունը, Եր., 2010, էջ 144-150:

Այն բաժանված է չորս առանձին բանակային կորպուսների, որոնց կազմում կան մոտոհրաձգային 25 բրիգադ, մեկ առանձին դաշտային բանակի, հրետանային չորս առանձին, մեկ առանձին տանկային, մեկ օդադեսանտային բրիգադների, չորս առանձին լեռնահրաձգային զնդերի, երկու հակատանկային հրետանային զնդերի: Ըստ էության, կորպուսներից զատ, այս զնդերն ու բրիգադները պահուստային օպերատիվ և ռազմավարական ուժեր են, քանի որ կորպուսներն իրենց կազմում ունեն համապատասխան միջոցների բավարար քանակ: ՅՁ-ի ընդհանուր կառուցվածքը հետևյալն է.

Բրիգադային հիմնական միավորները կազմված են 5-6 գումարտակներից, տանկային և հրետանային գումարտակ-դիվիզիոններից: Բացի այդ, ըստ արևմտյան չափանիշների՝ դրանց կազմում պետք է գործի նաև մեկական ուղղաթիռային էսկադրիլիա: Բրիգադներն ունեն 700 թվով համարակալումներ՝ 701, 702, 740 և այլն: Սպա-

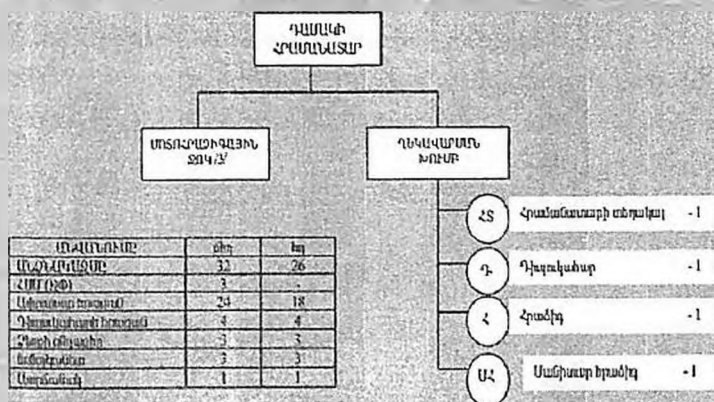
ռազինության պակասի և տեսականու առանձնահատկությունների պատճառով զուեմարտակները արևմտյան հստակ կառուցվածք և բաժանում չունեն: Կան նաև այլ պատճառներ:

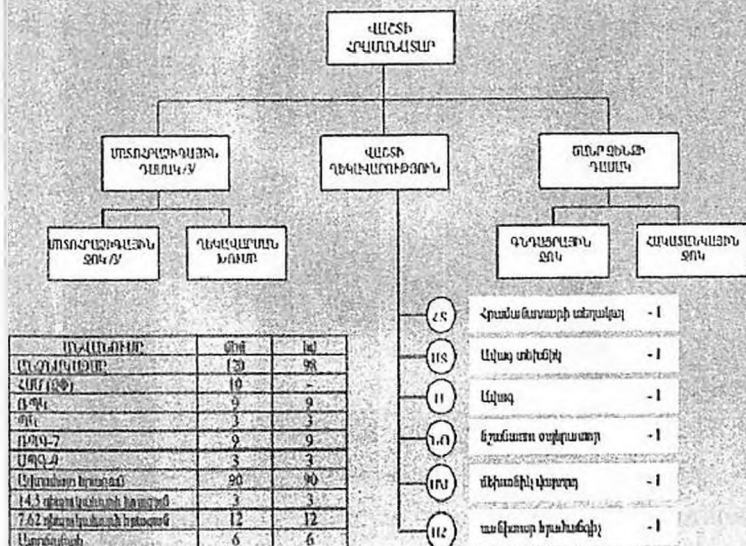
Ադրբեջանական բանակի ՅՁ-երի մոտոհրաձգային և հրաձգային ջոկերի, դասակների և վաշտերի կառուցվածքը տե՛ս ստորև բերվող համապատասխան գծանկարներում:

ԱՆՁՈՒՄՈՆԱԴԱՐԱՊԵՏԻՆ (ՀՐԱՇՊԱՅԻՆ) ԴԱՍԱԿԻ ԳԱՌՈՒԹՎԱԾՄԱՆ

ԱՆՁՈՒՄՈՆԱԴԱՐԱՊԵՏԻՆ (ՀՐԱՇՊԱՅԻՆ) ՎԱՐՏԻ ԳԱՌՈՒԹՎԱԾՄԱՆ

Աղյուսակ Բ՝ Բանակի կոչումների համակարգը հետևյալն է.

ԱՂԻՔԵՋԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԿՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ԽԱՄԱԿԱՐԳԸ

ԵՐԿՐԱՆ	ԵՃԵՅՏՈՐ	ԿՐՏԵՐ ՍԵՐՅԱՆ	ՍԵՐՅԱՆ	ՍԵՐՅԱՆ
ԿՐՏԵՐ ՍԵՐՅԱՆ	ՍԵՐՅԱՆ	ԻՍԿՐ ԵՃԱՐՄԱՆ	ԿՐՏԵՐ ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ	ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ
ԼՈՒՅՑ ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ	ԿՐՐՈՑԱՆ	ՄԱՅՈՐ	ԸՈՒՍԳԱՆՄԱՆՏ	
ԳՆԱՐՄԱՆՏ	ԳԵՆԵՐԱԼ-ՍԱՅՈՐ	ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ	ԳԵՆԵՐԱԼ-ԳՆԱՐՄԱՆՏ	

Աղյուսակ Բ՝ Բանակի օդուժը և ՀՕՊ զորքերը բավական լավ սպառազինված են, աչքի են ընկնում զենքերի մեծ տեսականիով: Դրանց առանձին կամուրջադառնա՞նք: Ծովուժը հիմնականում նախատեսված է ավիամերձ գործողությունների համար՝ չնայած տարեցտարի դրանք լավ սպառազինվում են և Աղյուսակ Բ-ի բարձր

մակարդակի ռազմականացման մեջ լուրջ տեղ են զբաղեցնում: Անգամ օդուժի և ՀՕՊ-ի շատ ստորաբաժանումներ իրականում նախատեսված են ծովուժի թատերաբեմում գործելու համար: Ներկայումս ադրբեջանական ծովուժի կազմում կա մարտական մոտ 40 նավ ու նավակ, որոնք գերազանցապես վերջրյա են:

3.1. Սպառազինման ընդհանուր քայլերը և ծրագրերը

Ադրբեջանական բանակի սպառազինության արդիականացման և դրա ձեռքբերման գործում հետաքրքիր նախագծեր կան, որոնք հանգամանալից վերլուծության կարիք ունեն: Հրադադարի հաստատումից ի վեր՝ Ադրբեջանը տենդագին զինվում է՝ ավելացնելով ներմուծվող զենքերի ու տեխնիկայի և՛ քանակը, և՛ տեսականին: Ուշագրավ են հատկապես հարձակողական տարատեսակ միջոցների, ԱԹՄ-երի ձեռքբերումը, որոշ զինատեսակների արտադրության հիմնումը:

Նախկինում Իսրայելից ձեռք բերվեցին «Aeronautics Defense Systems Ltd.» ընկերության «Orbiter» և «Aerostar» ԱԹՄ-ներ, որոնք բազմիցս կիրառվել են շփման գոտում: Ադրբեջանը իսրայելական ընկերությունների հետ ցանկանում էր նաև արտադրել սովորական ու մարտական ԱԹՄ-ներ³³⁶: Գործարանն արդեն գործում է, և, կարելի է ասել, որ որոշ ժամանակ անց ադրբեջանական բանակում ԱԹՄ-ների քանակը կհասնի մինչև մի քանի հարյուրի: Այդ ԱԹՄ-ները ներկայացվեցին 2011թ. հունիսի 26-ի գորահանդեսին: Չի բացառվում, որ աշխատանքը կատարում են իսրայելցի մասնագետները: Պատահական չէ նաև, որ մի քանի օրից ադրբեջանական մամուլում հայտնվեցին տեղեկություններ այն մասին, որ իրենց քանակը առաջիկա տարիներին կհամալրվի մարտավարական ԱԹՄ-ներով, որոնք

³³⁶ Крупнейшая военная компания Израиля открыла представительство в Азербайджане, 06.10.2009. http://www.azc.az/news_krupneyshaya_voennaya_kompan_26137.html.

կարող են անգամ զենք կիրառել, այսինքն՝ մարտական լինեն³³⁷։ Իհարկե, սա հիմնականում քարոզչական ակցիա է, սակայն չեն բացառվում նաև այդ ուղղությամբ իրականացվող աշխատանքները։ Մարտական ԱԹՍ ստեղծելը դուրսից գործ չէ։ Աշխարհում մոտ 100 պետություն զբաղվում է ԱԹՍ-ների ստեղծման աշխատանքով, սակայն լիարժեք մարտական ԱԹՍ-ներ ներկայումս արտադրում են միայն ԱՄՆ-ն ու Իսրայելը։

Բացի այդ, նման սարքերի ձեռքբերման համար պայմանագիր է կնքվել թուրքական «TAI» (Turkish Aerospace Industries, Inc) ընկերության հետ, որը ստեղծում է «Turna» ԱԹՍ-ները։ Ավելին՝ ադրբեջանցի սպաները Թուրքիայում մասնագիտական պատրաստություն են անցնում «Turna» սարքերը ղեկավարելու համար։ Իհարկե, թուրքական արտադրության ԱԹՍ-ները որակական չափանիշներով չեն կարող համեմատվել իսրայելականների հետ, բայց դրանք հարկ եղած դեպքում ևս կարող են օգտագործվել որպես մարտական-հարվածային միջոցներ։ Իհարկե, ադրբեջանական քարոզչամեքենան լավ քողարկված հերյուրանքների մեծ փորձ ունի, սակայն մի քանի տասնյակ ԱԹՍ-ների գրազետ և ճիշտ օգտագործումը կարող է լավ արդյունքներ ապահովել, հատկապես հետախուզության և կրակի կառավարման գործում³³⁸։ Բայց նաև նկատի ունենանք, որ թուրքական կողմը ևս ԱԹՍ-ների հետ լուրջ խնդիր ունի։ Իսրայելական համաման սարքերը տարբեր՝ այդ թվում՝ թուրքական զինծառայողների «բարձր մասնագիտական պատրաստության» պատճառներով կորցնելուց հետո, փորձ արվեց կիրառել սեփական արտադրության մեքենաներ, սակայն ինչպես պարզվում է՝ զինվորականները մնացել

³³⁷ В инвентарь ВС Азербайджана будут включены вооруженные тактические беспилотные летательные аппараты.
<http://ru.apa.az/news.php?id=202577>

³³⁸ Այս մասին մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Օդային զերակայություն, Եր., 2010։

են առանց համապատասխան հետախուզական միջոցների³³⁹: Չնայած դրան՝ մամուլում ցուցադրվել են թուրքական նոր, հաջողված «Anka (Փարոս)» ԱԹՍ-ի փորձնական թռիչքները³⁴⁰: «Anka (Փարոս)»-ն միջին չափի, երկար թռիչքներ կատարող սարք է:

Ի՞նչ ասել է աղբյուրազանազան մարտական ԱԹՍ: Դա չի լինելու ամերիկյան «RQ-4 Global Hawk», «X-45» կամ «X-47» մարտական օդային հարթակների նման հզոր միջոց: Այնուամենայնիվ, այս տեղեկությունը պետք է որոշակիորեն զգաստացնի Հայաստանի զինուժին: Նախ պարզենք՝ ի՞նչ է աղբյուրազանազան սովորական, հետախուզական ԱԹՍ-ն:

Աղբյուրազանազան հետախուզական ԱԹՍ-ները հայկական տարածքներում թռիչքներ կատարել են³⁴¹: Իհարկե, եղան այս իրողությունը հաստատող և հերքող բազում տեղեկություններ, սակայն մասնագետները լավ են հասկանում, որ դա միանգամայն հնարավոր է: Սեպտեմբերի 12-ի աղբյուրազանազան ԱԹՍ-ի խոցումից հետո հայկական կողմը ևս խոստովանեց այդ փաստը: Աշխարհում վաղուց են կիրառվում ԱԹՍ-ներ, և բազմիցս ապացուցվել է, որ ավանդական, հին գեներիային միջոցներով դրանց դեմ պայքարելն արդյունավետ չէ: 1960-ական թվականներից բազում փորձեր են կատարվել այդ ուղղությամբ, և արդյունքները զաղտնիք չեն³⁴²: Օսեթիայում և Աբխազիայում եղած դեպքերն ապացուցեցին, որ ԱԹՍ-ների դեմ պայքարը պահանջում է հրթիռագեներիային լուրջ պատրաստվածություն: Ջե-

³³⁹ В вопросе беспилотников не везет не только Азербайджану, но и Турции. 16/09/2011. <http://www.panorama.am/ru/region/2011/09/16/azerbayjan-turcey/>

³⁴⁰ 3. Гельман "Анка" – в воздухе!. Турецкий беспилотник встает на крыло. 2010-08-27. http://nvo.ng.ru/armament/2010-08-27/12_anka.html

³⁴¹ Над Арменией и Карабахом летают азербайджанские беспилотники?, 09.09.2010. <http://www.regnum.ru/news/polit/1323621.html>

³⁴² Այս մասին մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա. Կ., «Մի քանի հարցեր ավիացիայից», Եր., 2009.

նիթային որոշ փոքր համալիրներ երբեմն անգոր են, իսկ մեծերը, որոնք կարող են խոցել, թանկարժեք են³⁴³:

Փաստորեն, աղբբեջանական ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը, յուրացնելով սովորական ԱԹՍ-ների հնարավորությունները, առանց ժամանակ կորցնելու ցանկանում է ունենալ նաև մարտական ԱԹՍ-ներ, որոնց հնարավորություններն անհամեմատ մեծ են: Իհարկե, հայտնի չէ, թե արդյոք նախկին ԱԹՍ-ներն ունեն այն բոլոր հնարավորությունները, որոնք ունեն պատերազմներում լայնորեն կիրառվող ամերիկյան, իսրայելական համանման սարքերը: Խոսքը, անշուշտ, հետախուզության տարբեր ձևերի, այլ համակարգերի հետ համագործակցության հնարավորությունների, տարատեսակ ինքնաթիռների, հրետամային համակարգերի մասին է: Եթե նույնիսկ աղբբեջանական ԱԹՍ-ները հստակ ինտեգրված չեն այդ համակարգերին, ապա տվյալ դեպքում դա մեծ բան չի փոխում: Այդ ամենը ընդամենը ժամանակի հարց է: Այս գործընթացն աշխարհում ունեցել է ավանդական զարգացում: ԱԹՍ-ները նախ կատարել են սովորական հետախուզություն, հետո հետախուզություն են կատարել որոշակի համակարգի մեջ, այսինքն՝ միաժամանակ օգնել են այլ միջոցների: Դրանք կարող են լինել հարվածային որոշակի համալիրներ՝ կապի, ռադիոպայքարի և այլն: Այնուհետև անցել են հաջորդ փուլ. եղել են հարվածային միջոցների մի մասնիկը կամ հենց միջոցը, այսինքն՝ հետախուզահարվածային միջոցը: Դրանից ավելի առաջ զնալը Աղբբեջանի համար դեռ շատ վաղ է:

Մարտական ԱԹՍ-ների ունենալու դեպքում Աղբբեջանը կստանա բավական հզոր միջոցներ, որոնց դեմ պայքարելն այլ մակարդակի խնդիր է: Նույնիսկ թուրքական «Tuma» ԱԹՍ-ները բավականին լուրջ միջոցներ են հարվածներ հասցնելու համար: Մի քանի տարի հետո Աղբբեջանը կարող է ունենալ 50-100 միավոր մարտա-

³⁴³ Лунёв А., Рашепкин К., «Красная звезда». 2 Декабря 2008 года, http://www.redstar.ru/2008/12/02_12/1_03.html

կան ԱԹՍ, որոնք իրականում կլինեն օպերատիվ-մարտավարական խորության վրա գործող ԹՀ-եր: Անգամ թուրքական վերը նշված ԱԹՍ-ները կարող են հարվածներ հասցնել մինչև 50-100 կմ խորության վրա: Թռչող սովորական հարվածային սարքերին խոցելու համար ՋՀՀ-ն ծախսում է 3-5 հրթիռ, այն էլ հարաբերական բարենդպաստ վիճակում ունենալով հակազդեցության մինչև 10 վայրկյան ժամանակ: Նման հակազդեցություն ունեցող համալիրները բացառիկ են: ՀՀ ՀՕՊ համակարգը բավական զարգացած է տարածաշրջանում, սակայն ապագա մարտահրավերների համար հարկավոր է ձեռք բերել հիմնականում փոքր, մեկ մեքենայի վրա տեղակայված, նվազագույն հակազդեցության ժամանակ ունեցող համալիրներ: Այս բոլոր միջոցառումները պահանջում են խնդրի համակողմանի և խորը վերլուծություն:

Հայտնի է, որ աղյրեջանական ռազմաարդյունաբերությունը մտադիր է կոնկրետ ավիաարդյունաբերության զարգացումը սկսել ԱԹՍ-ներից: Ծրագրվում է այդ նույն ավիագործարանում արտադրել ավստրիական «Diamond DA-42» փոքր ինքնաթիռ, ինչը, բնականաբար, հետաքրքիր միջոց է ավիաարդյունաբերության զարգացման տեսանկյունից:

Այս զարգացումների կողքին աղյրեջանական սպառազինման գործընթացի մեջ կան, այսպես ասած, նաև զավեշտալի դրվագներ, որոնք ռազմական պլանավորման և նախապատրաստման ոչ մի տրամաբանության մեջ չեն տեղավորվում: Աղյրեջանը շարունակում է ակտիվորեն գնել այս կամ այն երկրների արտադրած բազմազան զենքերի տարատեսակ նմուշներ, սակայն երբեմն այդ ձեռքբերումները անկանոն են և անհիմն: Այսպես, աղյրեջանական բանակի ստորաբաժանումներում արդեն կիրառվում են մի քանի տեսակի և զանազան երկրների արտադրության հրաձգային զենքեր: Տարբեր ստորաբաժանումներ կիրառում են խորհրդային, ամերիկյան, գերմանական, իսրայելական և այլ երկրների արտադրության զենքեր

(«TAR-21»³⁴⁴, «MP5», «HK G3»³⁴⁵, «Remington 700», «JNG 90 Bora» և այլն): Մամուլում հաղորդում կա այն մասին, որ Բաքուն բանակ-
ցություններ է վարում չեխական «Ceska Zbrojovka» ընկերության
հետ «Scorpion EV03 A1» տեսակի ատրճանակ-զննաօրհաններ գնելու
համար: Իսկ ամենագավեշտալին այն է, որ ավանդական «Կալաշնի-
կովի» ինքնաձիգն Ադրբեյջանում արտադրելիս այլ անուն է ստա-
նում՝ «Հազրի»: Մամուլում հանդիպում են աղոտ տեղեկություններ
այն մասին, որ Ադրբեյջանը արտադրում է «Շիշմեկ» կոչված զրոհա-
յին հրացան, «Խազրի» ինքնաձիգ, «Չաֆար» և «Իմամ» աստրճա-
նակներ³⁴⁶: Ի դեպ, զրոհային հրացանն ու ինքնաձիգը նույն զենքի
արևմտյան և խորհրդային տեսակավորումն են: Նման զանազան
բառեր կիրառում են հիմնականում ոչ մասնագետները կամ հատուկ
խճճելու նպատակով:

Հայտնի իրողություն է, որ մեր հարևանը տարբեր ժամանակ-
ներում ձեռք է բերել գերմանական, թուրքական, իսրայելական,
անգլիական, ռուսական զրահամեքենաներ ու տրանսպորտային
տարատեսակ միջոցներ: 2010 թ. հաստատվեցին այն տեղեկություն-
ները, որ ադրբեյջանական նորաստեղծ ռազմարդյունաբերության
նախարարությունը հարավաֆրիկյան «Paramount Group» ընկերու-
թյան հետ դեռ 2007 թ.-ից աշխատանքներ է կատարում երկու տեսակի
զրահամեքենաների՝ «Marauder APC»-ն և «Matador»-ի արտադրու-
թյան ուղղությամբ: Վերջինը ստեղծվել էր հարավաֆրիկյան ընկե-
րության և հորդանանյան «Middle East Defence Systems (MDS)» ըն-
կերության հետ համատեղ: Այս մեքենաների արտադրությունն Ադր-

³⁴⁴ Shahin Abbasov, Azerbaijan Mum about Israeli Spy Plane, Satellite Projects. EurasiaNet.org (2009-08-16). Проверено 26 августа 2010.

³⁴⁵ The Military Balance 2007 / C. Langton. — London: Routledge / The International Institute for Strategic Studies, 2007.- p. 157.

³⁴⁶ Явер Джамалов: «В этом году Азербайджан начал серийный выпуск нескольких образцов оружия», 16 декабря 2009, http://news.life.az/2009/12/16/javcr_dzhamalov_v_jetom_godu_azerbajidzhan_n_achal_serijinyj_vypusk_neskolikh_obrazcov_oruzhija.html

բեջանում կազմակերպելը բխում էր երկկողմ շահերից: Մեքենաները շատ ընդհանրություններ ունեն. մախ՝ նրանց շարժիչները նույնն են, ապա մակ ընթացային մասում կան նույն հիմքը կազմող բաղկամասեր: Մեքենաների արտադրության և դրանց մատակարարման մասին տարբեր տեղեկություններ են շրջանառվում: Սկզբում մի փոքր խմբաքանակ էր առաքվել Ադրբեջան, որի հիմքի վրա էլ, հավանաբար, կատարվել են ուսումնասիրությունները և կազմակերպվել է արտադրությունը: 2009 թ. «Paramount Group»-ն առաքել էր 10 միավոր «Marauder»: Նույն տարում Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունից ընդհանուր ռազմական մատակարարումներն անցնում էին 22 մլն դոլարը³⁴⁷: Այժմ մեքենաների քանակի մասին տեղեկությունները սահմանափակ են: Հայտնի է միայն, որ դրանց արտահանման հնարավորություններն այնքան էլ մեծ չեն: Վերջերս էլ պարզ դարձավ, որ այս ծրագիրն ընդհանրապես տեղից չի շարժվել:

Ադրբեջանական բանակում կան մակ թուրքական արտադրության «Otokar Cobra» զրահամեքենաներ, որոնք բավական տարածված են աշխարհում: 1997 թ. արտադրվող այս մեքենան մասնակցել է մակ 2008 թ. օգոստոսյան պատերազմին, արձագանքները հակասական են: Դրանց քանակը ևս ստույգ հայտնի չէ: 2011 թ. Բաքվում կայացած զորահանդեսին այս մեքենաների սահմանափակ քանակ մասնակցեց, որից հետո նորից տեղեկություններ հայտնվեցին դրանց առաքման մասին³⁴⁸:

Ռուսական «Рособоронэкспорт» ընկերությունն Ադրբեջանին առաջարկել է իր տարածքում «Тигр» զրահամեքենաների արտոնագրված արտադրություն սկսել: Այդ մասին ԱՐՄՍ-ՏԱՄՍ-ին հայտնել է Ադրբեջանի ռազմական արդյունաբերության նախարարի

³⁴⁷ Հարավաֆրիկյան հանրապետությունը 17,5 մլն դոլարի սպառազինություն է տվել Ադրբեջանին, Ապրիլ 27, 2011, <http://news.am/arm/news/57162.html>

³⁴⁸ Թուրքական ընկերությունը Ադրբեջանին զրահափոխադրիչներ է մատակարարել, Հուլիս 02, 2011, <http://news.am/arm/news/65452.html>

օգնական Ազադ Մամեդովը՝ սպառազինությունների և ռազմական տեխնիկայի Աբու-Դաբիում տեղի ունցած «IDEX-2011» 10-րդ ցուցահանդեսի ժամանակ:

«Trend» գործակալության տեղեկություններով՝ Ադրբեջանը և Թուրքիան ռեակտիվ հրթիռներ համատեղ արտադրելու մասին համաձայնագիր են ստորագրել: Աբու Դաբիի նշված ցուցահանդեսի շրջանակներում Ադրբեջանի ռազմական արդյունաբերության նախարար Յավեր Ջամալովը Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վեջդի Գյոնուլի հետ համապատասխան պայմանագիր է կնքել: Դեռ 2009 թ. թուրքական «Roketsan» և ադրբեջանական «Iqlim» ընկերությունների միջև համագործակցության պայմանագիր է կնքվել: Ըստ պայմանագրի՝ նախատեսվում է համատեղ արտադրել համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգեր (ՀԿՌՀ) 107 և 122 մմ-ոց հրթիռներ:

Այս մասին 2014 թ. դեռ խոսակցություններ կային պլանների և նվազագույն գործի մակարդակում:

Թուրքական վերը նշված ընկերությունը վաղուց մասնագիտացել է արևմտյան և խորհրդային այդ տրամաչափերի չդեկլարվող հրթիռների արտադրության գործում³⁴⁹: Ընկերությունը ստեղծվել է 1988 թ. և հիմնականում հրթիռների արտադրության գործում համագործակցում է արտասահմանյան 140 ընկերությունների հետ: Ըստ վերը նշված պայմանագրի՝ հրթիռների ոլորտ բաղկամասեր պատրաստի կառաքվեն Թուրքիայից, մնացածը կարտադրվի տեղում՝ համատեղ: Այս ընկերությունը նշված հրթիռների հեռահարությունն ավելացրել է: 107 և 122 մմ-ոց հրթիռների համար կարտադրվեն նաև համապատասխան արձակման կայաններ, այդ մասին պայմանագիրը կնքվել է 2011 թ.: 2014 թ. այս հարցում ևս գործերը շատ դանդաղ են առաջ ընթանում: «TR-107» և «TRB-107» հրթիռների հեռա-

³⁴⁹ Այս մասին մանրամասն տես Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի զինված ուժերի արդիականացումն ու ռազմաարդյունաբերությունը, Եր., 2010, էջ 82-90:

հարությունը հասցվել է 11 կմ-ի, իսկ «TRB-122» հրթիռներն արդեն ունեն 40 կմ հեռահարություն, կան մաս պակաս հեռահարության հրթիռներ:

Վերը հիշատակված թուրքական ընկերությունը վաղուց խորհրդային «ԵՄ-21» մեքենայի բազում կլոնավորումներից մեկի հիման վրա ստեղծել էր «T-122 Sakarya» ՀԿՌՀ-ն: 107 մմ-ոց մման առանձին համալիր Թուրքիայում չի ստեղծվել, սա Արևմուտքում 1950-ականներից լավ տարածված տրամաչափ է, որի համար ստեղծվել էին արձակման բազում կայաններ: Այսօր այն, սակայն, մերժված տրամաչափ է:

Ադրբեջանն իր բանակի համար կամենում է ձեռք բերել չինական հրթիռներ: Թե ինչ տեսակի, դեռ պարզ չէ, սակայն չինական կողմի հետ բանակցություններն են ընթանում: Խոսքը մարտավարական հրթիռների մասին է, սակայն այստեղ ևս ինչ-որ անկանոն բան է ստացվում: Հարցն այն է, որ ադրբեջանական բանակում մարտավարական հրթիռներ արդեն կան. դրանք խորհրդային հայտնի «Точка-У» (9К79-1) համալիրներն են: Նույն տեսակի չինական հրթիռների տեսականին բավական մեծ է, սակայն դրանք չեն փայլում մեծ հուսալիությամբ ու արդյունավետությամբ: Նորից ստացվելու է խիստ կասկածելի տվյալներով և հուսալիությամբ հրթիռների բազմազանություն: Հավանաբար, այս մոտեցումը խիստ ադրբեջանական է՝ աշխարհի բոլոր ծայրերից ճարել ինչ պատահի, միայն թե շատ լինի, որ հայերը վախենան:

Զանազան սպառազինությունների համատեղ արտադրության բանակցություններ էին վարվում տարբեր երկրների հետ: Այդ զինամիջոցների թվում քիչ չեն մաս հրթիռային տեխնոլոգիաները: Նշվում էր ուկրաինական հակատանկային «Скиф» և «Барьер» հրթիռների ձեռքբերման, մաս դրանց տեղայնացման մասին³⁵⁰: Այս հրթիռները

³⁵⁰ Азербайджан займется производством комплексов «Скиф» и «Барьер», 17.05.2011, <http://313news.net/news/tags/azerbaijan.html>

նոր չեն ստեղծվել, դրանք խորհրդային հին մուշների ուկրաինական տեղայնացումներն են, և ականատեսների հավաստմամբ՝ բավական արդյունավետ են, մասնավորապես, գիշերային մարտերում:

Ջենքերի նման բազմազանությամբ են «փայլում» նաև ադրբեջանական բանակի մնացած զորատեսակները և, մասնավորապես, ՌՕՈւ-ն: Ադրբեջանի զինված ուժերում արդեն առկա հրաձգային շատ զենքեր սնվում են ՆԱՏՕ-ական չափանիշների զնդակներով, այն դեպքում, երբ զենքերի գերակշիռ մասը դեռ խորհրդային փամփուշտներ է կիրառում: Ադրբեջանի նման ոչ մեծ երկրի համար զենքերի նման բազմազանությունը ոչ մի դրական ներգործություն չի կարող ունենալ, այլև խնդիրը հատկապես ծանրանում է ադրբեջանական ՋՈւ-ի զինվորների համար նման բազմազան տեսակների յուրացմամբ:

3.2. Ռազմաարդյունաբերության ձեռքբերումները

Ա. Դիպուկահար հրացան

Վերջերս ադրբեջանը շատ է գովազդում իր ռազմաարդյունաբերական ձեռքբերումները, որոնք երբեմն ներկայացվում են որպես ցնցող նորություններ: Տեսնենք՝ այդ ոլորտում իրականում ինչ ձեռքբերումներ ունեն մեր հարևանները, որի վրա հսկայական միջոցներ են ծախսում:

Նախ, անդրադառնանք մեծ աղմուկ հանած «İstiqlal (İST-14,5 Anti-Material Rifle)» դիպուկահար հրացանին: Այն պատկանում է մեծ տրամաչափի դիպուկահարների դասին: Սակայն պարզվում է, որ նույն անունը կրող և ենթատարբերակներ համարվող տարբեր հրացաններ կան: Հայտնի է, որ նշված հրացանի տարատեսակներից մեկը կամ հիմնականը կիրառում է խորհրդային/ռուսական 14,5X114 մմ փամփուշտներ: Ըստ ադրբեջանական տվյալների՝ այդ

դիպուկահար հրացանն ունի մարտավարատեխնիկական հետևյալ բնութագիրը³⁵¹.

Ջենքի երկարությունը՝ 2015 մմ,
Փողի երկարությունը՝ 1220 մմ,
Զաշը՝ 20-29 կգ, վերջինը լրակազմով,
Կրակի արդյունավետ հեռավորությունը՝ 3000 մ,
Ջենքը կիսաավտոմատ է, ինքնալիցքավորվող,
Պահեստատուփը՝ 3 կամ 10 փամփուշտի համար,
Ունի 8 անգամ մոտեցնող օպտիկական նշանոց:

Առաջին հայացքից, իհարկե, վատ տվյալներ չեն, սակայն փորձենք դիտարկել դրանք: Աշխարհում շատ են մեծ տրամաչափի դիպուկահար հրացանները, սակայն տվյալ տրամաչափն անգամ Ռուսաստանում ընդունված չէ որպես դիպուկահար զենք: Աշխարհում առավել հայտնի մոտ 30 մեծ տրամաչափի դիպուկահար հրացաններից 5-ից էլ քիչ են 14,5 և ավելի մեծ տրամաչափի զենքերը: Դրանք իրենց հեղինակությամբ ցուցակի վերջին տեղերում են: 14,5 մմ-ոց փամփուշտները, ճիշտ է, շատ հզոր են և այդ առումով զրահապատ տեխնիկայի դեմ կիրառելու համար՝ բավականին հարմար, սակայն դրանք չունեն հատուկ դիպուկահարների համար նախատեսված գնդակներ կամ արկեր: Այսինքն՝ այս փամփուշտների միակ առավելությունը հզորությունն է: Մոտ 60 գրամանոց արկը, փողից դուրս գալով մոտ 1000 մ/վ արագությամբ, ունի մոտ 30.000 Ջոուլ էներգիա³⁵²: Համեմատության համար ասենք, որ 12,7X108 մմ-ոց խոլիրդային փամփուշտներն ունեն մոտ 50 գրամանոց արկ և մոտ

³⁵¹ 12 октября 2009 г. Оружие России, В Азербайджане будут производить новую винтовку «Истиглал», <http://www.arms-expo.ru/049057052048124049049052053049.html>

³⁵² Секулич М. Снайперская стрельба. Москва. 2003, стр. 181.

16 000 Ջոուլ էներգիա³⁵³։ Այստեղ բնական հարց է առաջանում, եթե այս փամփուշտներն այդքան հզոր են, ապա ինչու դրանցով դիպուկահար հրացաններ գրեթե չկան կամ շատ քիչ են։ Խնդիրը հենց դա է, որ հզոր փամփուշտով կրակելը շատ դժվար է։ Հետհարված, ցնցում, դիպուկության կորուստ, այն դեպքում, երբ մեծ տրամաչափը որոշակի սահմանից հետո արդեն անիմաստ է, քանի որ ցրումն այնքան է մեծանում, որ դիպուկ կրակի մասին խոսելն ավելորդ է։ Այդ հեռավորությունը կազմում է միջինը 1200-1500 մ։

Տեղեկանք. Մեծ տրամաչափի դիպուկահար հրացաններով միջին արդյունքը կազմում է 1200-1500 մ։ Աշխարհում հեռահարության ռեկորդը սահմանած դիպուկահարները (Ա.Պերրի-2310 մ, Ռ. Ֆաուլոնգ-2450 մ) օգտագործել են ամերիկյան 12,7 մմ-ոց «McMillan TAC-50» հրացաններ։ Վերջին ռեկորդը (2477 մ) սահմանել է անգլիացի դիպուկահար Քրեյգ Հարրիսոնը՝ «L115A3» հրացանով, որն ունի 8,59 մմ-ոց հատուկ տրամաչափ։ Այս և ավելի ճշգրիտ կրակ ապահովող «CheyTac» համակարգերը բալիստիկ հաշվարկիչների և ավելի քան 15-25 անգամ մոտեցնող օպտիկական նշանոցների շնորհիվ կարողանում են կրակել լավագույն դեպքում 2500 մ։ Ահա, թե ինչու են կասկածելի աղբյուրաբանական դիպուկահար հրացանի տվյալները և նշանակությունը։

Եթե մարդուն 1500-2000 մ հեռավորության վրա նման զենքով հնարավոր չէ խոցել, ապա դիպուկահարի ստեղծման իմաստը ո՞րն է։ Իհարկե, զենքի տվյալների մեջ գրված է, որ այն նախատեսված է նաև զրահապատ տեխնիկայի և այլ նշանակետերի խոցման համար։ Բնական է, որ նման հեռավորության վրա զրահապատ մեքենան չափերով մեծ է և դիպչելու հավանականությունն էլ մեծանում է, չնայած այդպիսի հեռավորության վրա զրահապատ որոշ մեքենա-

³⁵³ Секулич М. Снайперская стрельба. Москва. 2003, стр. 180.

ներ ևս անհնարին է խոցել: Ինչպես ոմանք էին կատակում, այդ փամփուշտներով այդ հեռավորության վրա կարելի է խոցել միայն փոքրիկ տնակներ: Սակայն նման տրամաչափի փամփուշտներով նման նշանակետ խոցելու համար բավական են մաս զնդացիրները, որոնք անգամ ավելի մեծ հավանականությամբ կարող են խոցել այդ նույն մեքենաները՝ հաշվի առնելով դրանց արագաձգությունը և այլ հատկանիշներ: Այստեղ, իհարկե, հարց կարող է առաջանալ, որ նման զնդացիրներն ավելի մեծ և ծանր են, սակայն արի ու տես, որ ոչ: КГБ զնդացիրն առանց մեծ մարտապաշարի մեծ քաշ չունի: Բացի այդ նման խնդիրների համար շատ երկրներ գնում են սահմանափակ քանակությամբ արդեն իրենց արդարացրած հրացաններ:

Ահա մաս այն պատճառները, թե ինչու նման տրամաչափի դիպուկահարները մեծ տարածում չունեն, իսկ զնողներն էլ, քանի որ կիրառելու են սահմանափակ քանակով, չեն զբաղվում դրանց ստեղծմամբ: Կան, իհարկե, մաս այլ պատճառներ: Առաջին մեծ տրամաչափի դիպուկահարների կիրառությունը ցույց տվեց, որ դրանց արդյունավետությունն այնքան մեծ չէ սովորական արկերով: Ճիշտ է, շատ երկրներ Ադրբեջանի նման շարունակում են սովորական զնդացիրների համար մախատեսված արկերի-փամփուշտների համար դիպուկահարներ ստեղծել, անգամ կան էկզոտիկ 20 մմ-ոց մի քանի նմուշներ: Դրանք բոլորն էլ հզոր են, սակայն հենց այստեղ ավարտվում է դրանց առավելությունը: Մեծամասամբ Արևմուտքում արտադրված հզոր դիպուկահարների համար ստեղծվում են հատուկ փամփուշտներ: Դրանք կարող են լինել ավանդական տրամաչափի փամփուշտների հատուկ տեսակներ կամ բացառիկ տրամաչափի փամփուշտներ, որոնք, ճիշտ է, թանկ արժեն, սակայն իրենց գործում անփոխարինելի են: Աշխարհի լավագույն դիպուկահարները «CheyTac» համակարգի փամփուշտներով են սնվում, որոնց տրամաչափը չի հասնում 11 մմ-ի: Դրանք մախատեսված են 2000-2500 մ հեռավորության վրա արդյունավետ կրակ վարելու համար: 1000-1500 մ հեռավորության վրա նույնքան հաջողությամբ կիրառվում են ավելի փոքր և հարմար՝ 12,7 մմ-ոց ռուսական կամ ամերիկյան փամփուշտ-

ները, հենց այդ պատճառով էլ կարիք չկա ստեղծել ավելի հզոր դիպուկահարներ:

Ադրբեջանական զենքն ունի 20-29 կգ քաշ, որը մնան զենքերի համար չափազանց մեծ է: Աշխարհի ամենատարածված «M82», «McMillan TAC-50» և այլ դիպուկահարների քաշը չի հասնում անգամ 15 կգ-ի:

Ինչպես նշեցինք, նույն տրամաչափի այլ դիպուկահար հրացաններ ևս կան, որոնք զրեթե բոլորն էլ տարածված չեն: Դրանցից է նաև մոդուլային կառուցվածք ունեցող հարավաֆրիկյան «Mechem NTW-14,5»-ը, որը կարող է նաև կիրառել 20 մմ-ոց փամփուշտներ:

Կարելի է վստահորեն պնդել, որ ադրբեջանական դիպուկահարը կառուցվածքով և աշխատանքի հիմնական սկզբունքով խորհրդային զնդացրի և հարավաֆրիկյան համանման այս զենքի սուրոգատ արտագրությունն է: Մամուլում նաև տեղեկություններ կան, որ հրացանի փողը զնվում է Բելառուսից, վերցվում է սովորական «КПВ»-ն: Դրանում կարելի է համոզվել անգամ նկարներից ու չափերից, փողի և փողն ամրացնող համակարգի տեսքն արդեն բավական խոսում է: «КПВ»-ի երկարությունը կազմում է 2000 մմ, իսկ փողի երկարությունը՝ 1346 մմ³⁵⁴: Այդ զնդացիրների փողերը երբեք չեն կարող ապահովել դիպուկահարների պահանջներին համապատասխան բալիստիկա:

«Mechem NTW-14,5»-ի քաշը, երկարությունը և փողի երկարությունը կազմում են նույնքան, որքան ադրբեջանական զենքինն է: Զարմանալի համընկնում է, չէ՞, սրանք բազային այն տվյալներն են, որոնք բնութագրում են զենքը:

Արդեն նշեցինք, որ խնդրո առարկա զենքի մասին ադրբեջանական տվյալները կեղծիք են, մնան զենքով 3000 մ հեռավորության վրա դիպուկ կրակ վարել հնարավոր չէ: Համեմատության համար ա-

³⁵⁴ Федосеев С. Самый мощный серийный пулемёт. Военно-промышленный курьер, № 44 (360) за 10 ноября 2010. <http://vpk-news.ru/articles/6931>

սենք, որ նույն տրամաչափի առաջին դիպուկահար հունգարական «Gepard»-ն՝ ունենալով անգամ ավելի երկար փող՝ 1630 մմ ունի 1000-1500 մ արդյունավետ կրակի հեռավորություն³⁵⁵։ Ջենքի հեռահարության առաջին գործոններից է երկար փողը, որն ապահովում է արկի մեծ արագություն, հետևաբար, մաս հեռահարություն և դիպուկություն։ Նշանակում է՝ «Gepard»-ի 400 մմ-ով ավելի երկար փողն ապահովում է կրկնակի պակաս հեռահարություն։ Սա ուղղակի անհեթեթություն է, իսկ բացատրությունը պարզ է՝ աղբրեջանական տվյալները կեղծ են։ Անգամ «Mechem NTW-14,5»-ի (որից, ինչպես ասվեց, արտագրված է աղբրեջանական հրացանը) տվյալներում նշված չէ 3000 մ։

Աղբրեջանական զենքի փայլուն նմուշ չլինելու մասին են վկայում մաս տեխնիկական այլ գործոններ։ Սովորաբար նույն տրամաչափ և նույն փողի երկարություն ունեցող զենքերի մեջ առավել հեռահար է լինում այն զենքը, որը չունի ինքնալիցքավորում։ Ինչպես գիտենք, վերը նշված աղբրեջանական զենքը ինքնալիցքավորվող է, այն էլ վատագույն տարբերակով՝ գազամխոցի շնորհիվ։ Աշխատող շատ դետալները խանգարում են դիպուկ կրակին, ծանր են և որոշակիորեն նվազեցնում են գազերի ճնշումը։ Բարձրակարգ բոլոր դիպուկահարները հիմնականում ինքնալիցքավորում չունեն։ Այս ամենից գատ՝ աղբրեջանական դիպուկահարն ունի առավելագույն հեռահարության ևս մեկ սահմանափակում։ Ինչպես կարելի է նկատել այդ զենքը բոլոր նկարներից և տեսագրություններից, այն հանդերձված է բելառուսական կամ ռուսական արտադրության «ПОСН 8Х42» տեսակի օպտիկական նշանոցով, որը տեղադրված է զենքի կողքից՝ խորհրդային տիպի զենքերի նման։ Այս նշանոցով հնարավոր է դիպուկ կրակ վարել առավելագույնը 1200 մ հեռավորության վրա, դա հայտնի է բազմակի փորձերից, ինչը կատարել է մաս անձամբ դրա հեղինակը։ Նման նշանոցը և հարմարեցման համակարգը մաս չի դի-

³⁵⁵ Секулич М. Снайперская стрельба. Москва. 2003, стр. 124-127.

մանա կրակի մման իմպուլսներին: Իսկ կողքից տեղադրվող նշանոցները բարձրակարգ դիպուկություն չեն կարող ապահովել անգամ 1000-1200 մ հեռավորության վրա: Որպես օրինակ նշենք, որ աշխարհում ոչ մի բարձրակարգ դիպուկահար հրացան չունի օպտիկական նշանոցի կողքից տեղադրում, իսկ մոտեցումը կազմում է 12-25 և ավելի անգամներ մեծ հեռավորությունների վրա կրակելու համար:

Վերը նշված հարավաֆրիկյան, հունգարական, խորվաթական և այլ դիպուկահար հրացանները ևս մույն պատճառներով մեծ տարածում չեն գտնում: Այնպես որ ադրբեջանական դիպուկահարը դեռ շատ հեռու է լավը լինելուց և մմանը դառնալու հնարավորություններ գրեթե չունի: Մամուլից նաև հայտնի է, որ այս գեները նախատեսվում է արտադրել 12,7 մմ-ոց փամփուշտներով կրակելու համար: Իհարկե, դա բավական կմեծացնի հրացանի պահանջարկը, սակայն լավ հրացան դառնալու համար այն արդեն հնարավորություններ չունի: Աշխարհում մի քանի տասնյակ երկրներ այսօր արտադրում են ամենատարբեր դիպուկահար հրացաններ, սակայն իրականում որակյալ գեներ ոչ բոլորն են կարողանում ստեղծել: Ադրբեջանական խնդրո առարկա դիպուկահարը լայնորեն կիրառվում է այդ երկրի ՋՈւ-ի կողմից, և պատահական չէ, որ դրանց կրակի արդյունավետությունը

շատ ցածր է: Այս զենքով տարեկան արձակվում են հազարավոր արկեր, սակայն խոցման դեպքերը մատների վրա կարելի է հաշվել: Այս արդյունքն արդեն դիպուկահարային չէ. մման կերպ, ինչպես ասվեց, կիրառվում են գնդացիրները:

ՀՀ ՁՈւ-ում կիրառվում են 12,7 մմ-ոց «Zastava M93 (Black Arrow)» սերբական դիպուկահար հրացաններ, որոնք չունեն ինքնալիցքավորում, քաշը կազմում է 14,5-16 կգ և նախատեսված են մինչև 1200 հեռավորության վրա դիպուկ կրակ վարելու համար: Օպտիկական նշանոցը տեղադրված է վերևից: Այսինքն՝ իր հիմնական տվյալներով համապատասխանում է իր դասի հրացանների պահանջներին:

Բոլորովին վերջերս Ադրբեջանի զինագործները հայտարարեցին, որ այս հրացանի իրական քաշը կազմում է ավելի քան 35 կգ և միայն կատարելագործման դեպքում այն կկազմի 26-29 կգ: Ռազմաարդյունաբերության նախարարն էլ հայտարարեց, որ շուտով Ադրբեջանը սկսելու է արտադրել 7,62X51 մմ տրամաչափի ՆԱՏՕ-ական փամփուշտներով դիպուկահարներ: Սա մոր զավեշտ է՝ հաշվի առնելով այդ տրամաչափի զենքերի բազմազանությունը, մույն տրամաչափին համապատասխան խորհրդային դիպուկահարների առկայությունը և նման փամփուշտի աստիճանական դուրս մղումը այդ գործից: Ադրբեջանական այս դիպուկահարի միջազգային վերջին

ցուցահանդեսը պարզապես ծիծաղի առարկա դարձավ փորձագետների համար:

Բ. Զրահամեքենաները

Իհարկե, հարավաֆրիկյան «Paramount Group» ընկերությունը բավական հայտնի է սպառազինությունների արտադրության ոլորտում: Ադրբեջանում համատեղ արտադրված զրահամեքենաներն էլ չնայած տարածված չեն, սակայն կրում են գերմանական շարժիչներ և օժտված են հակաականային հատկանիշներով: Սրանք արդեն կարող են խոսել այս մեքենաների որակի մասին: Ներկայում աշխարհում մեծ զրահամեքենաների արտադրությունը և տեսականին բավական մեծացել է, սակայն առաջին հայացքից դրանց լավ բնութագրերի մեջ դժվար է գտնել ամենաբացառիկներն ու լավագույնը: ԱՄՆ-ի բանակում մեծ մեքենայի համար մրցույթ էին հայտարարել, որի պահանջները շատ խիստ էին: ՌԴ-ում մինչ օրս չեն կարողանում վերջնական որոշում կայացնել այս հարցի շուրջ՝ գնել սեփական, թե արտասահմանյան մեքենաներ: Մեծ աղմուկ բարձրացավ սեփական արտադրության «Тигр» զրահամեքենայի և իտալական «Iveco LMV M65»-ի միջև ընթացող մրցավազքի համար³⁵⁶:

Սա հենց այն մեքենան է, որը չի ընդունվում ռուսական բանակում, բայց առաջարկվում է ադրբեջանական բանակին:

Ահա, թե ինչու, չնայած շատ երկրներ, այդ թվում՝ Ադրբեջանը և Թուրքիան մեծ մեքենաներ են արտադրում, սակայն դա չի նշանակում, որ դրանք որակյալ են: Այսօր աշխարհում ստեղծվում են մոտ տեսակի զրահամեքենաներ, որոնք ունեն մոդուլային կառուցվածք, արագ կարող են ձևափոխվել և սպառազինվել տարբեր զենքերով: Այս առումով շատ երկրներ անգամ չեն շտապում ձեռք բերել մոտ զրահամեքենաներ, քանի որ դեռ չլուծված շատ հարցեր կան:

³⁵⁶ «Iveco» против «Тигра». Или как нам врут, 4 июля 2011, <http://www.dpni.org/articles/publikacii/24077/>

Նման երկրները հասկանալի պատճառով չեն գնում մաս հին մեքենաները, քանի որ դրանց ժամանակներն անցել են: Վերջերս տեղեկություններ հայտնվեցին այն մասին, որ Ուկրաինան զրահամեքենաների արտադրության առաջատարներից մեկն է: Այդ երկիրը հիմնականում վաճառում է «БТР-3 Гардиан» և «БТР-4 Буцефал» զրահամեքենաներ, որոնք ստեղծվել են խորհրդային հայտնի զրահամեքենաների հիմքի վրա: Դրանք հիմնականում առաքվում են այնպիսի երկրներ, որոնք չեն զինվում գերժամանակակից սպառազինությամբ: Նման հին մեքենաներ է վաճառում մաս Ռ-Դ-ը, որը ևս զրահամեքենաների առաքման առաջատար երկրների ցանկում է: Ջրահամեքենաների առաջատարը այժմ Ֆինլանդիան է, որը մատակարարում է ժամանակակից մոդուլային «Patria AMV (Rosomak)» զրահամեքենա: Այս մեքենան ժամանակակից է: Այն շատ հատկանիշներով տարբերվում է հատկապես ռուսական և ուկրաինական այն մեքենաներից, որոնց հետ մրցակցում է: Ջարմանալին այն է, որ Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունը ևս գնել է ֆիննական այս մեքենաներից, ընդ որում՝ բավական մեծ քանակությամբ՝ ավելի քան 250 միավոր³⁵⁷: Սա նշանակում է, որ հարավաֆրիկյան այն զրահամեքենաները, որոնք առաջարկվում են Ադրբեջանին, որքան էլ լավը լինեն, միևնույն է, զիջում են աշխարհի ամենաառաջատարներին: Եթե դրանք շատ որակյալ լինեին, արտադրողը ևս իր սեփական զինուժում կգործածեր:

Ադրբեջանական բանակը մեծ հետաքրքրություն ունի մաս հետևակի մարտական տարատեսակ մեքենաների նկատմամբ: Ադրբեջանը մտադրություն ունի ձեռք բերել ռուսական «БМП-3» մեքենաներ: Այս մեքենաները ևս հակասական համբավ են ձեռք բերել: Մասնագետները քննադատում են հատկապես այս մեքենայի սպառազինությունը, նշանոցային հարմարանքները, հակաակնային

³⁵⁷ Leon Engelbrecht Friday, 26 June 2009, Denel orders Saab computers for, Hoefysterhttp://www.defenceweb.co.za/index.php?option=com_content&task=view&id=2663&Itemid=362

պաշտպանությունը: Իհարկե, կան նաև այլ՝ հակառակ կարծիքներ, սակայն շատ տարրական հարցեր անպատասխան են. եթե այս մեքենաներն այդքան լավն են ու որակյալ, ապա ինչու ռուսական բանակը հրաժարվեց դրանց ձեռքբերումից, ինչու հրաժարվեցին նաև այլ զնորդները, իսկ գրեթե միակ մեծաքանակ զնորդ Արաբական էմիրությունները 135 մեքենայի համար հատկացնում է լրացուցիչ 75 միլիոն դոլար, որպեսզի դրանք կատարելագործի: Մեքենաները կատարելագործման կարիք ունեն. սա նշանակում է դրանք խնդիրներ ունեն: Կատարելագործման գինն ապշեցնում է՝ ամեն մի մեքենայի համար ավելի քան կես միլիոն դոլար: Դա մեքենայի գրեթե ամբողջ գինն է: Ահա, թե ինչ է կամենում ձեռք բերել Ադրբեջանը: Վերջին տվյալներով՝ այնտեղ արդեն կա ավելի քան 2.000 միավոր զրահամեքենա, ընդհանուր՝ մոտ 10 տեսակի: Ռազմական տեսակետից, սա արսուրդ է, որը միշտ դառը ավարտ է ունեցել: Լավագույն օրինակը ԽՍՀՄ-ն էր՝ Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ:

Գ. Հրետանի

Հետաքրքիր իրադրություն է կապված նաև թուրքական հրթիռների հետ: Թուրքական «Roketsan» ընկերությունն Ադրբեջանին առաջարկում է հրթիռներ, որոնք արդեն շատ հին են: 1970-1980 թթ. Արևմուտքում 122 և անգամ մինչև 150-200 մմ-ոց մնացյալ տրամաչափերը համարվեցին փոքր ու հնացած: Այժմ եվրոպական բանակներից շատերում 107 և 122 մմ-ոց տրամաչափի հրթիռներ չեն կիրառվում: Նման հրթիռներ կիրառող համալիրներ կան չինական բանակում: Լայն տարածում են գտել "63" և "81" համարները կրող համալիրները: Նման տրամաչափերի հրթիռները հատկապես շատ են կիրառվում արևելյան հետամնաց բանակներում ու նաև ահաբեկչական կազմակերպությունների կողմից:

Դեռևս 1980-ականներին ամբողջ աշխարհում մեծ սրությամբ դրվեց մինչև 150-200 մմ-ոց չդեկավարվող հրթիռների կիրառության արդյունավետության հարցը: Փոքր տրամաչափի հրթիռների ցրումը

չափազանց մեծ է: Դրանց հեռահարության ավելացումը ոչ այնքան դրական, որքան բացասական աղոյունք է տալիս, քանի որ հեռահարության ավելացման հետ ավելանում է մասնակետից դրանց շեղման աստիճանը: Եթե փորձ արվի էլեկտրոնային սարքերով այդ հրթիռները դարձնել ճշգրիտ, ապա դրանք շատ թանկարժեք կդառնան, իսկ հեռահարությունը և մարտական մասը, միևնույն է, բավարար չեն լինի: Ըստ այդմ շատ երկրներ հրաժարվեցին մինչև 150-200 մմ-ոց հրթիռներից: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո մախկին հանրապետությունների և հատկապես ՌԴ--ի սպառազինության մեջ մնացել էին մեծ քանակությամբ 122 մմ-ոց «ԵՄ-21» կայաններ ու դրանց համար մախատեսված հրթիռներ: Դրանք մեծ քանակով կիրառվեցին 1990-ականների տեղային պատերազմներում: Սակայն ներկայումս հստակորեն նկատվում է դրանցից հրաժարվելու միտում: ՌԴ-ում ևս մեծ քանակությամբ մնան համալիրներ հանվում են սպառազինությունից, իսկ դրանց փոխարինելու են գալիս նոր բազմամպատակ համալիրները, որոնք կարող են կիրառել այլ՝ հատկապես ավելի մեծ տրամաչափի հրթիռներ³⁵⁸: Կա մասնական տեսանկյունից մնան հրթիռների կիրառության համար ոչ արդյունավետ, սակայն ունենց համար շատ կարևոր ոլորտ: Այդպիսի հրթիռներով զանգվածային կրակ է բացվում մեծ բնակավայրերի վրա, քանի որ շեղումներն այստեղ արդեն էական չեն: Իհարկե, մեր թշնամին երբեք չի մտահոգվել այս հարցով: Նրանք հաճույքով էին մնան հրթիռներով Շուշիից հրետակոծում Ստեփանակերտը և հայկական այլ բնակավայրերը: Սա է պատճառը, որ նրանք շտապում են արտադրել մնան հրթիռների մեծ քանակ: Նման հանգամանքներում թուրքական և ադրբեջանական ընկերությունների կողմից արդեն հնացած կամ, լավագույն դեպքում, հնացող, սակայն իրենց գործելաճին շատ հարազատ զինատեսակների արտադրության հիմնումը ներկայացվում է որպես նոր ու ցնցող ձեռքբերում, գիտական նվաճում: Բացի այդ կա

³⁵⁸ PC30 «Торнадо» <http://www.ug.ru/issues/?action=topic&toid=4293&id=46>

մաև այս խնդրի լուծման մեկ այլ կողմը. եթե նրանք շատ են ուզում ունենալ մման հրթիռներ, որոնք ռազմական կիրառության մեջ էժանության և այլ առումներով դեռ կիրառելի են, ապա դրանք շատ էժան կարելի է ձեռք բերել մախկին ԽՍՀՄ-ի տարբեր երկրներում: Ինչպես հայտնի է, խորհրդային մախկին պահեստներում դեռ կան հարյուր միլիոնավոր մման հրթիռներ: Այդպես են վարվում շատ երկրներ:

Թուրքական ընկերություններն աղյբեջանական ռազմաարդյունաբերական համալիրը հիմնականում ներքաշում են ավելի ու ավելի մեծ մախագծերի մեջ: Դա բնական է. մեծ եղբայրը սչետք է փոքր եղբորն օգնի: Թուրքական կողմն Աղյբեջանին առաջարկել է միանալ այնպիսի մախագծերի, ինչպիսիք են «Altay» հրասայլի, ուղղաթիռների և այլ սարքավորումների արտադրությունը: Դիշտ է, դրանք ևս համաշխարհային վերջին ձեռքբերումները չեն, սակայն արդեն բավական մեծ ու հեռանկարային մախագծեր են:

Աշխարհում օրեցօր ավելանում են արևելյան այն երկրները, որոնք զարգացնում են իրենց ռազմաարդյունաբերական համալիրը, արտադրում են որոշակի զինատեսակներ և դրանք հաջողությամբ վաճառում տարբեր երկրների: Առայժմ համաշխարհային շուկայում իր դիրքերը որոշակիորեն ամրապնդած թուրքական ռազմաարդյունաբերական համալիրն իր հետևից տանում է աղյբեջանական մորաստեղծ գերատեսչությունը: Թուրքական ռազմաարդյունաբերական համալիրը մախանձելի արդյունքներ է գրանցում՝ արտադրության տարեկան աճի ծավալներով: Բավական հետաքրքիր է թուրքական այդ ընկերությունների, ինչպես մաև դրանց աղյբեջանական «դուստր ձեռնարկության» ռազմաարդյունաբերական համալիրի առաքումների աշխարհագրությունը: Այսպես՝ Պարսկական ծոցի երկրներ, աֆրիկյան որոշ երկրներ, Թուրքմենստան, Ուզբեկստան, Պակիստան, Աղյբեջան, Վրաստան և այլն: Սրանք, բացի Վրաստանից, հիմնականում մուսուլմանական այն երկրներն են, որոնցում մեծ ազդեցություն ու կապեր ունեն ահաբեկչական կազմակերպությունները: Այս երկրներում են ստեղծվում ահաբեկչական բջիջները,

դրամական հոսքերը, այստեղ են նրանք ձեռք բերում նորանոր սպառազինություններ և նոր տեխնոլոգիաներ:

Իհարկե, ներկայումս թուրքական և հատկապես ադրբեջանական ընկերությունները հիմնականում զբաղված են մեծ մասամբ հնացած զինատեսակների կլոնավորմամբ, սակայն այս ոլորտում տևական և հետևողական աշխատանքը կարող է որոշակի հաջողություններ ապահովել փոքր: Այդպիսիք կարող են համարվել հրաձգային զենքերի որոշ տեսակներ, որոշ սարքավորումներ և հանդերձանքի պարագաներ: Այս ամենը որոշակի հետևության տեղիք է տալիս և չի կարող որոշակի մտահոգություն չառաջացնել, ուստի հարկավոր է կանխարգելիչ համապատասխան հակաքայլեր ձեռնարկել:

3.3. Ադրբեջանական ՌՕՌ-ն

Ադրբեջանական բանակի ամենահզոր զորատեսակը ՌՕՌ-ն է: Դրանք անհամեմատելի առավելություն ունեն հայկականի նկատմամբ: Ավելին, որոշ մասնագետների հավաստմամբ՝ դրանք մինչև 2015 թ. պետք է կիսով չափ վերազինվեն ժամանակակից սարքերով և ավելանան քանակով՝ դրանով ապահովելով օդային գերակայություն ողջ տարածաշրջանում: Փորձենք պարզաբանել այդ իրադրությունը:

Տեղեկատվական բազմաթիվ աղբյուրների ու հրապարակումների համաձայն՝ ադրբեջանական ՌՕՌ-ի սպառազինության մեջ մինչև 2010-2011 թթ. գտնվում էին «ՄիԴ-21», «ՄիԴ-25», «ՄիԴ-29», «Сy-17», «Сy-24», «Сy-25»³⁵⁹ մարտական ինքնաթիռներ: Դրանց քանակի մասին կան տարբեր տեղեկություններ՝ ընդհանուր 100-150

³⁵⁹ The military balance 2009, p. 168; Մինասյան Ս., Ղարաբաղյան հակամարտության արդի փուլի ռազմաքաղաքական ասպեկտները. Ղարաբաղյան հակամարտության արտաքին քաղաքական ասպեկտները, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ: Վերլուծական նյութեր, քողարկում 3, Եր., 2009, էջ 162:

մարտական ինքնաթիռ: Ուղղաթիռները ներկայացված են խորհրդային «Ми-24» և «Ми-8» մեքենաներով, չնայած վերջին ժամանակում ակտիվորեն համալրվում են դրանց նոր տարատեսակներով: Տարբեր գնահատականներով ԹՄ-ների ընդհանուր քանակը հասնում է 300-ի, որոնց մեջ օրեցօր ավելի մեծ տեղ են զբաղեցնում ԱԹՄ-ները: 300 ԹՄ-ներով պլանավորված ռազմական գործողությունները մանրամասն վերլուծություն են պահանջում:

ՌՕՈւ-ի ինքնաթիռներից առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի «МиГ-25» կործանիչը, որը ադրբեջանական օդուժում քանակով ամենաշատն է: Այս ինքնաթիռի համաշխարհային և հատկապես ադրբեջանական կիրառության փորձը շատ հետաքրքիր է: Սա բացառիկ տվյալներ ունեցող ինքնաթիռ է, որը պահանջում է վարման մասնագիտական բարձր որակավորում և տեխսպասարկման հարցում հատուկ վերաբերմունք ³⁶⁰: Ունենալով մեծ արագություն, թռիչքի բարձրություն և օդային մարտի յուրահատուկ հնարավորություններ՝ «МиГ-25»-ն իրեն այնքան լավ չի դրսևորում մարտական այլ խնդիրներ լուծելիս: Կործանիչի նվազագույն արագությունը մեծ է, փոքր են ճկունությունը, մարտական բեռնվածքի քաշը և այլն: Ինչպես ցույց տվեց փորձը, այս ինքնաթիռները շատ դժվար է կիրառել վերգետնյա նշանակետերին հարվածելու համար:

Ադրբեջանում ԽՍՀՄ-ից մնացել էին «МиГ-25РБ» հետախույզ ռմբակոծիչներ և «МиГ-25ПДС» կործանիչներ ³⁶¹:

Տեղեկանք. Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ խորհրդրդային մասնագետները հաճախակի ստիպված էին լինում ուղղորդել Իրաքյան կողմի կործանիչի ռմբանետման բարդագույն սարքը:

³⁶⁰ «МиГ-25»-ը օդաչուով թռչող խորհրդային առաջին սարքն էր, որի արագությունը հասավ և անցավ 3.000 կմ/ժ-ը: Այն մինչ օրս աշխարհի ամենաարագ և բարձր թռչող մարտական ինքնաթիռն է:

³⁶¹ Жирохов М., Авиация в армяно-азербайджанском конфликте // <http://www.airwar.ru/history/locwar/xussr/karabah/karabah.html>

Բանն այն է, որ անգամ չնչին չափով սխալվելու դեպքում մեծ բարձրությունից և մեծ արագության պայմաններում նետված ռումբը նշանակետից մի քանի կմ հեռու էր ընկնում:

Անհաջողության պատճառներից էր «ՄուԴ-25ԲԵ»-ի նշանոցային բարդ հարմարանքը: Աղբբեջանն Իրաքի մման չկարողացավ այդ սարքերը մշտապես ճշգրտել: Օգտագործելով ինքնաթիռների վերանորոգման գործարանը՝ նրանք ինքնաթիռները հարմարեցրին կոպիտ ոմբանետմանը, քանի որ բնակավայրերի վրա ոմբանետման ծրագիրն իրագործելու համար առանձնահատուկ նշանոց հարկավոր չէր:

Փաստորեն, այս բարդ և հզոր ինքնաթիռները մեր թշնամու կողմից կիրառվում էին որպես սովորական ոմբակոծիչներ՝ 50-ամյա վաղեմության մեթոդներով ռումբ նետելու համար: Կործանիչի ուժեղ կողմերը կիրառելու բնագավառ ուղղակի չկար, իսկ հայկական կողմը չունեւ բարձրաթռիչ ինքնաթիռներ: Ամեն ինչից զատ, որպես կործանիչ՝ այս ինքնաթիռը վերջնականապես հնացել է: Չմայած նրան, որ աղբբեջանական ինքնաթիռները վարում էին փորձառու խորհրդրային օդաչուները, նույնիսկ այս բացառիկ տվյալներ ունեցող կործանիչներն Արցախյան գոյամարտում մարտական կորուստներ ունեցան: Ընդ որում՝ «ՄուԴ-25» ինքնաթիռի խոցման փայլուն դեպքերից մեկը կապված է հենց հայ հակաօդայինների հետ³⁶²:

Մամուլում հայտնված այն հաղորդումը, թե «ՄուԴ-25» կործանիչին «օդ-օդ» դասի ջերմային ինքնուղորդվող գլխիկ ունեցող հրթիռներով խոցել են հայկական տանկերը, չեն համապատասխանում իրականությանը: Նախ՝ այս ինքնաթիռով, որն ունի մեծ արագություն և օդաչուի վատ տեսադաշտ, լեռներում զրահատեխնիկա

³⁶² Հովհաննիսյան Ա., Ավիացիան՝ Արցախյան գոյամարտում, Եր., 2006, էջ 31-32; Հովհաննիսյան Ա.: Արցախյան պատերազմում աղբբեջանական ավիացիայի գործողությունների և Հայկական ՀՕՊ հակազդեցության վերլուծություն: 21-րդ ԴԱԸ, N 4, 2010:

հայտնաբերելն անգամ դժվար է, իսկ գրոհելը՝ գրեթե անհնար: Բացի դրանից, այդ հրթիռներով ցամաքային տեխնիկա խոցելն անհնար է՝ ելնելով տեխնիկական սահմանափակումներից: Հրթիռները նվազագույն բարձրության սահմանափակում ունեն, մակ բեկորային մարտական մասերը չեն կարող խոցել նման գրահ³⁶³: Չնայած ներկայումս հայկական կողմն ունի ռազմական ինքնաթիռներ, միևնույն է, «МиГ-25»-ը լեռնային տեղանքում ցածրաթռիչ օդային նշանակետերի դեմ պայքարի համար ընդհանրապես պիտանի չէ, քանի որ շատ ծանր է և բարձր արագությամբ է թռչում, իսկ նշանոցային սարքավորումներն ու սպառազինությունը շատ հին են: Թվարկված խնդիրները ժամանակից դուրս գտնվող այս կործանիչի եզակի թերությունները չեն: Կործանիչն օգտագործում է հատուկ և թանկարժեք ռեակտիվ վառելիք: Ընդ որում, «МиГ-25»-ը մեկ թռիչքի ընթացքում օգտագործում է ադրբեջանական այլ ինքնաթիռներից նվազագույնը կրկնակի շատ վառելիք, որը, զնի հետ գումարած, ունենում է մեծ ծախսեր:

Այսինքն՝ նման կործանիչն ընդհանրապես որևէ երկրի ՌՕՈւ-ի առհասարակ պետք չէ, սակայն, ինչպես երևում է, ադրբեջանցիներն այդպես չեն կարծում: 1998 թ. Ադրբեջանը Ղազախստանից գնել է ութ «МиГ-25» կործանիչ³⁶⁴, որոնց վիճակը, հաշվի առնելով տարիքը, բնականաբար, չի կարող իդեալական լինել: Տարբեր տեղեկությունների համաձայն՝ Ուկրաինան վերանորոգում է ադրբեջանական այս ինքնաթիռները³⁶⁵: Սա փաստում է, որ Ադրբեջանում նման ինքնաթիռների հետ դեռ որոշակի հույսեր են կապում, չնայած 2014 թ. հունիսի 26-ի Բաքվի զորահանդեսին այս կործանիչները կրկին բացակայում էին: Իհարկե, դա կարող է մաս նշանակել, որ դրանք

³⁶³ Марковский В., Перов К.. Советские..., стр. 25-27.

³⁶⁴ Костюхин А., Военно-промышленный комплекс государств Центральной Азии и их военно-техническое сотрудничество с зарубежными странами в 1990-е годы, ЗВО, 5.2009, стр. 19.

³⁶⁵ Глашатов О., Для Еревана приближается время "ч". Голос Армении. Электронная версия N° 142 за 26.12.09.

վերանորոգվում էին: Այդ մասին արդեն եղել են որոշակի հաղորդագրություններ:

Ադրբեջանական ինքնաթիռներից հայկական ՌՕՈւ-ի հիմնական հակառակորդ կարելի է համարել «МиГ-29»-ը: Այն հայկական ԹՄ-ներին կարող է մեծ վնաս հասցնել՝ հատկապես հարթավայրերում թռիչքներ կատարելիս:

Իրականում ինչի³⁶⁶ է ընդունակ բավական հայտնի և գովազդված այս կործանիչը:

Ցանկացած զենքի լավագույն ստուգատեսը պատերազմն է: Մինչ օրս այս կործանիչը մասնակցել է մարտական մի քանի գործողությունների և ոչ մի տեղ աչքի չի ընկել: Կիրառվելով Իրաքում, Հարավսլավիայում, Աֆրիկայում և նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում՝ «МиГ-29»-ն օդային մարտերում պայքարել է իր սերնդակից կործանիչների դեմ և, չունենալով ապացուցված և ոչ մի հաղթանակ, կրել է մոտավորապես 15 պարտություն³⁶⁶:

Հետաքրքիր է նաև այս կործանիչով վերգետնյա նշանակետերին հարվածներ հասցնելու փորձի ուսումնասիրությունը:

1992 թ. հունիսի 22-ին մոլդովական ՌՕՈւ-ի «МиГ-29» երեք կործանիչների անձնակազմներն առաջադրանք ստացան ուժակոծելու Դնեստր գետի վրայի այն կամուրջը, որը միացնում էր Մերձդնեստրի մայրաքաղաք Տիրասպոլը Բենդերի քաղաքի հետ: Ռմբակոծման ենթակա կամուրջը կործանիչների տեղակայման վայրից՝ Մարկուլեշտի օդանավակայանից, հեռու է մոտավորապես 200 կմ: «МиГ-29»-երն առաջադրանքի կատարման համար զինվեցին յուրաքանչյուրը 250 կգ-ոց վեց ռումբերով:

³⁶⁶ Steve Davies. F-15E Strike Eagle Units in Combat 1990—2005. Osprey Publishing/Combat Aircraft, выпуск № 59, 2005, стр. 22—23; Ильин В., Воздушная война на Балканах.// Авиамастер. 2001. № 1, стр. 6; Жирохов М. Война в воздухе на Африканском Роге, <http://www.airwar.ru/history/locwar/africa/eritrea/eritrea.html>, <http://www.af.mil/information/index.asp>

Տեղեկանք. Տեխնիկական հնարավորությունը այս կործանիչներին բույլ չի տալիս վերցնել ավելի ծանր ռումբեր, իսկ ընդհանուր քաշը կազմում է 1.500 կգ: Սա այն դեպքում, երբ նշված մարտական առաջադրանքի ժամանակ կործանիչների թռիչքի 90 տոկոսն անցնում էր ոչ հակառակորդի տարածքով: Այսինքն՝ կործանիչները միազիժ թռիչք էին կատարելու:

Կամրջի ռմբակոծությանը մասնակցեց երկու կործանիչ, սակայն նետված ռումբերից և ոչ մեկը նշանակետին չդիպավ: Ավելին՝ ռումբերից երկուսը ընկան կամրջի կողքի Պարկանի գյուղի վրա՝ խաղաղ բնակչությանը պատճառելով զգալի վնասներ³⁶⁷: Օդաչուները խորհրդային Ռ-ՕՌ-ի ներկայացուցիչներ էին, որոնց պատրաստությունը զգալիորեն բարձր է: Այս դեպքը լավագույն կերպով ապացուցում է, որ նշված ինքնաթիռը հնարավորություն չունի մնան խնդիրներ կատարել: Ռումբերի քաշը և քանակը, ելնելով կործանիչի տեխնիկական հնարավորություններից, նույնիսկ 200 կմ հեռավորության վրա խնդիր կատարելու համար շատ սահմանափակ են:

Ադրբեջանական Ռ-ՕՌ-ի կործանիչները Ուկրաինայում համապատասխան կատարելագործում են անցել, որպեսզի կարողանան կիրառել մահ «օդ-երկիր» դասի սպառազինությունը: Սա որոշակի մտահոգություն է առաջացնում:

1999 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին Հնդկաստանի ու Պակիստանի միջև տեղի ունեցած Կարգիլյան հակամարտության ժամանակ բարձր լեռնային պայմաններում խորհրդային արտադրության ոչ մի ինքնաթիռ չկարողացավ մարտական խնդիրը կատարել անհրա-

³⁶⁷ Коллектив «Мемориал» Массовые и наиболее серьезные нарушения прав человека и положение в зоне вооружённого конфликта в г. Бендеры. Июнь-июль 1992; <http://voyna-1992.ru/public/24-zhirokhov-m.a.-aviacijskaja-v-konflikte-v.html>

Ժեշտ որակով³⁶⁸: Ի վերջո, հիմնական բեռն ընկավ ֆրանսիական «Mirage-2000» կործանիչի վրա «МиГ-29»-երը ընդամենը 20 թռպե էին կարողանում ուղեկցել վերջիններիս³⁶⁹: Նկատենք, որ ռմբահարվածների համար այն ընդհանրապես չկիրառվեց, իսկ որպես կործանիչ՝ իր թռիչքի ծիծաղելի հեռահարության պատճառով կարողանում էր ուղեկցել ընդամենը 20 թռպե, այսինքն՝ ոչ մարտական գոտում: Հատուկ նշենք, որ «Mirage-2000» և «МиГ-29» կործանիչները համարվում են նույն սերնդի ու մրցակից մեքենաներ:

Ադրբեջանական «МиГ-29»-երի տարիքն արդեն կազմում է 15-20 տարի: Այս կործանիչների կյանքի ռեսուրսը կազմում է 2000-2500 ժամ, իսկ վերանորոգման արդյունքում լավագույն դեպքում կարող է դառնալ մինչև 4000 ժամ³⁷⁰: Բնականաբար, ռեսուրսի երկարացման պայմաններում ինքնաթիռի որոշ հնարավորություններ սահմանափակվում են: Տարեկան 100 ժամ թռիչքի դեպքում ինքնաթիռի կյանքի տևողությունը դառնում է 40 տարի, որից 20-ն արդեն անցել է: Սակայն տարեկան 100 ժամը խաղաղ պայմանների համար դեռ ընդունելի է, իսկ մարտական գործողությունների ժամանակ 100 ժամ կարելի է թռչել մեկ-երկու ամսում: Դժվար չէ հաշվել, որ ինտենսիվ թռիչքների դեպքում 2000 ժամը կարելի է թռչել առնվազն 5 տարում: Անգամ վերանորոգվելու պայմաններում ինքնաթիռի կյանքը կազմելու է առավելագույնը 5-10 տարի: Միև սրանք են ադրբեջանական «կատարելագործված կործանիչները»:

³⁶⁸ Institute of Peace and Conflict Studies. New Delhi. Article №546, 17.08.2001; Foreign Affairs, January/February 2002, p.115; Джоунс Родни, Ядерная стратегия Пакистана: в поисках гарантированного сдерживания. // Ядерное распространение. Выпуск 34, январь-март 2000, стр. 37; Шилин А. А, Стратегический баланс в Южной Азии. М., 2004, стр. 108-109.

³⁶⁹ Голдаев Ю., «Мираж-2000» в Каргильском конфликте 1999 г. <http://www.airwar.ru/locwar.html>; Defence News, 30.10.2000. Philip Camp. The «Mirage-2000» at Kargil, <http://www.bharat-rakshak.com/IAF/History/Kargil/PCamp.html>.

³⁷⁰ Бутовски П.. МИГОВ в Польше стало больше. Взлет. 3.2006 (15), стр.32-34.

«МиГ-29»-ը, ունենալով արագացումային և մերձակա օդային մարտի խուսանավման լավ տվյալներ, միաժամանակ ունի թռիչքի փոքր հեռահարություն, սպառազինության փոքր տեսականի ու քաշ, գրեթե չի կարող կիրառվել վերգետնյա նշանակետերի նկատմամբ³⁷¹։ Լեռնային տեղանքում ցածրաթռիչք գրոհիչներին և ուղղաթիռներին վնասազերծելու համար ոչ փոքր արագությամբ թռչող կործանիչը մեծ հնարավորություն չունի։ «МиГ-29»-ը բազմաֆունկցիոնալ չէ, իսկ մեր տարածաշրջանում մնան կործանիչները մեծ հեռանկար չունեն։ Սակայն հարթավայրերում այն կարող է մեծ վնասներ պատճառել այն գրոհիչներին և ուղղաթիռներին, որոնք հայտնվում են իր խոցման դաշտում, հատկապես, եթե օդային ընդհանուր իրադրությունը դեկավարվի այլ ինքնաթիռների կողմից։ Այս տարբերակը բացառված չէ՝ հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանում կարող են «МиГ-25» և այլ ինքնաթիռների հիման վրա ստեղծել օդային դեկավարման կետեր։ Այսինքն՝ մարտերը Զուր-արաքսյան ջրային սահման տեղափոխելիս ադրբեջանական կործանիչները, որոնք ավելի մոտ կլինեն իրենց օդանավակայաններին, բավական վտանգ կներկայացնեն հայկական ԹՄ-երի համար։ Չնայած դրան՝ հավանական բոլոր օդանավակայաններից գործելու դեպքում այս կործանիչները խնդիրներ կունենան. եթե կիրառվեն ամենամոտ օդանավակայաններից՝ Ադստաֆայի, Դալյարի, Գանձակի, Եվլախի, Զյուրղամիրի և այլն, ապա կամ կընկնեն հայկական հրետանու կրակի տակ, կամ հեռահարությունը չի բավարարի մարտական խնդիրը լիարժեք կատարելու համար։

Թուրքիան, ոչ հեռու ապագայում «F-35»-երի իր չափաբաժինն ստանալով, ստիպված է լինելու ազատվել մոտ 100-150 «F-16C»-ե-

³⁷¹ Фомин А., Гордон Е., Михеев А. «МиГ-29» легкий фронтовой истребитель. М., 2003, стр. 84-257; Philip Camp. The Mirage-2000 at Kargil, <http://www.bharat-rakshak.com/IAF/History/Kargil/PCamp.html>; Ильин В. Е., Левин М. А., Истребители, стр. 99-102; Беляев В., Ильин В., Российская современная авиация. М., 2001, стр. 78-79.

րից, որոնցից մի քանիսը, ամենայն հավանականությամբ, կարող է փոխանցեն Ադրբեջանին: Այս ինքնաթիռները վտանգավոր են նրանով, որ ադրբեջանական Ռ-ՕՌ-ում դրանք կլինեն իրական առաջին բազմանպատակ ինքնաթիռները՝ կործանիչի մեծ հնարավորություններով: Ի դեպ, «F-16C»-ի պատմությունը շատ հետաքրքիր է նրանով, որ այն ևս, ի սկզբանե, ստեղծվել էր որպես թեթև կործանիչ՝ օդային մոտակա մարտերի համար: Առաջին իսկ կիրառությամբ այն ապացուցեց իր կոչումը, սակայն լինելով շատ հարմար մեքենա, շուտով կատարելագործվեց և դարձավ բազմանպատակ: 1991 թ. սկսած «F-16C» կործանիչները բազմիցս կիրառվել են վերգետնյա հարվածների համար և մեծ մասամբ իրենց արդարացրել են: Ամերիկյան այս կործանիչը, իր չափերով լինելով մույնիսկ ավելի փոքր, քան «Миг-29»-ը, և ունենալով ընդամենը մեկ շարժիչ, ունի ավելի հզոր տվյալներ: Մասնավորապես, լրիվ վառելիքի պայմաններում (մերքին բաքերում՝ 3200-3500 կգ) կործանիչը կարող է կրել մինչև 8500 կգ բեռ, որից ավելի քան 5000 կգ ռումբ: Նման բեռով այն կարող է թռչել մինչև 2000 կմ³⁷²: «F-16C»-ը կենտրոնական կախոցներից կարող է կրել մինչև 1587 կգ բեռ, կան մահ 1000 կգ կրող կախոցներ: Ինչպես կարող եք նկատել, սա անհամեմատելի է «Миг-29»-ի հետ: Չարմանալի չէ, որ այս կործանիչն աշխարհում ամենատարածվածն է:

Ահա այն ոչ բոլոր պատճառները, որոնց հիման վրա, մեր կարծիքով, ադրբեջանական Ռ-ՕՌ-ի հիմնական կործանիչը «Миг-29»-ը, մեր տեղանքում չի համապատասխանում առաջադրված պահանջներին: Ինչ վերաբերում է «Миг-21» և «Су-17» ինքնաթիռներին, ապա դրանք եթե անգամ կիրառվեն, ելնելով տեխնիկական հարցերից, էական ազդեցություն չեն կարող ունենալ ադրբեջանական ռազմական ավիացիայի որակական հատկանիշների վրա:

Ադրբեջանական Ռ-ՕՌ-ի մնացած ինքնաթիռներից առանձնակի ուշադրության են արժանի «Су-24» և «Су-25» ինքնաթիռները,

³⁷² Jane's All The World's Aircraft 2004-2005 / Paul Jackson. — Jane's Information Group, 2004. — pp. 706-712.

որոնք մարտական բավական հզոր միջոցներ են, սակայն սրանց հետ կապված՝ ևս բազում խնդիրներ կան: Նախ՝ դրանք բավական հին են, չեն կարող կիրառվել թույլատրելի բոլոր ռեժիմներում, հետո՝ չեն կրում ժամանակակից նշանառման սարքավորումներ և գերճշգրիտ սպառազինություն, որոնց հասցրած վնասները, սովորական սպառազինության հետ համեմատած, զգալիորեն մեծ են: ՕՀՄ-ի կիրառությունն արդյունավետ չէ՝ հատկապես լեռնային տեղանքում³⁷³: Եթե խորհրդային փորձառու օդաչուներն այս ինքնաթիռներով ռմբակոծություն կատարելիս երբեմն սխալվում էին ³⁷⁴, ապա նույնը կարող են անել նաև ադրբեջանական օդաչուները, որոնք նախորդների նման թռիչքաժամեր և մարտական կիրառության փորձ չունեն: Առանձնապես հետաքրքիր է «Су-24» ռմբակոծիչը, որը, սակայն, ևս քանակապես շատ քիչ է: Հատկանշական է, որ 2011 թ. Բաքվի գորահանդեսին այս ռմբակոծիչները չմասնակցեցին:

Ժամանակին որոշակի լուրեր պատվեցին, Ադրբեջանի կողմից չին-պակիստանյան «JF-17» ինքնաթիռի ձեռքբերման մասին, որը, սակայն, դեռ չի իրականացվել: Այս ինքնաթիռն առայժմ անհասկանալի է՝ կործանի՞չ է, կործանիչ-ռմբակոծի՞չ, թե՞ ուղղակի գրոհիչ: Ինչևէ, այն մեզ համար մեծ վտանգ չի ներկայացնում, քանի որ նախ՝ չի կարող կրել մեծ ռումբեր, հետո՝ դեռ վիովին փորձարկված չէ՝ հատկապես մարտական գործողությունների ժամանակ: Այս ինքնաթիռի բարձրակարգությունը կասկածելի է նաև նրանով, որ այն ստեղծված է խորհրդային և այլ հին տեխնոլոգիաների չին-պակիստանյան տեղայնացմամբ, որոնք, ինչպես ցույց է տվել փորձը, զի-

³⁷³ The United States Strategic Bombing Survey Report (European War). September 30, 1945, reprinted in The United States Strategic Bombing Surveys (European War) (Pacific War). Maxwell Air Force Base, AL: University Press, 1987. 29 may 2009, p. 13.

³⁷⁴ Օդաչուների ռմբահարության սխալների պատճառով 1994 թ. մարտի 25-ին Հորադիզում երկու ինքնաթիռ հարվածեց ադրբեջանական դիրքերին (Жирохов М., *Авиация в армяно-азербайджанском конфликте* // <http://www.airwar.ru/history/locwar/xussr/karabah/karabah.html>.):

ջում են իրենց բնօրինակներին: Փաստորեն, աղբբեջանական ՌՕՈՒ-ն ուղեգրում է երկինքնաթիռային մոդելը՝ «МиГ-29» և «Су-25», ինչը ընդունված է շատ երկրներում: Սակայն այս դեպքում ՌՕՈՒ-ի քանակը դառնում է մոտ 80-100 մարտական ինքնաթիռ:

Աղբբեջանի ուղղաթիռները, ինչպես նշեցինք, արդեն բավական հին են, և դրանց քանակն էլ այդքան մեծ չէ: Դրանք չունեն գերնշգրիտ սպառազինություն և արդիական սարքավորումներ: «Ми-24» և «Ми-8» ուղղաթիռները մարտական բազում գործողություններում կիրառված և փորձված մեքենաներ են, սակայն դրանք արդեն բարոյապես հնացած են:

«Ми-24»-ի հիմնական թերությունը, որպես հարվածային ուղղաթիռ, չափերն ու շարժիչներն են: Լրացուցիչ դեսանտային բաժինն արդեն վաղուց իրեն սպառել է: Իր դասի մեջ ոչ մի ուղղաթիռ այսօր չունի նման բաժին, հետևաբար, այսպիսի չափեր ու քաշ: Դեռ աֆղանական պատերազմի ժամանակ մասնագետները եկան այն եզրակացության, որ «Ми-24» ուղղաթիռի քարշագինվածությունը (եններգազինվածությունը) քիչ է հատկապես բարձրելոնային պայմաններում, որտեղ շարժիչների հզորությունը զգալիորեն նվազում է: 1999 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին Հնդկաստանի և Պակիստանի միջև տեղի ունեցած Կարգիլյան հակամարտության ժամանակ կրկին ապացուցվեց, որ «Ми-24»-ը և նույնիսկ ավելի կատարելագործված «Ми-35»-ը տառապում են շարժիչների բազում խնդիրներից, որոնցից է բարձրաթռիչք լինելը: 3-4 կմ բարձրության վրա նրանք նորից չեն կարողանում մարտական խնդիրներ կատարել³⁷⁵: Նաև սա էր պատճառը, որ հնդկական բանակը վերջերս հրաժարվեց ձեռք բերել ու-

³⁷⁵ Institute of Peace and Conflict Studies. New Delhi. Article №546, 17.08.2001; Foreign Affairs, January/February 2002, p. 115; Джоунс Родни, Ядерная стратегия Пакистана: в поисках гарантированного сдерживания. // Ядерное распространение. Выпуск 34, январь-март 2000, с. 37; Шилин А. А. Стратегический баланс в Южной Азии. М., 2004, стр. 108-109.

սակաճ անգամ նոր «Ми-28» ուղղաթիռներ՝ որոշում կայացնելով հոգուտ ամերիկյան ուղղաթիռի:

«Ми-35»-ը այն ուղղաթիռն է, որը Ադրբեջանը ձեռք է բերում այսօր: 2010 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ռուսական «Роствертол» ընկերության հետ կնքվել է մարտական «Ми-35М» 24 միավոր ուղղաթիռների մատակարարման պայմանագիր³⁷⁶: Այդ ուղղաթիռներից որոշ քանակություն արդեն ստացվել է և յուրացվում է: Հետո եղան հայտարարություններ, որ դրանց քանակը մեծացվում է: Իհարկե, ինչպես նշեցինք, այս ուղղաթիռները ևս մեծ խնդիրներ ունեն և գերժամանակակից չեն, սակայն դրանք, սովորական «Ми-24»-երի հետ համեմատած, ունեն զգալիորեն բարելավված մարտական հնարավորություններ և զրահատեխնիկայի դեմ պայքարում բավականին լուրջ գործոններ են: Ներկայումս ադրբեջանական բանակը հիմնական շեշտը դնում է մարտական այս ուղղաթիռների վրա, որոնք ստացվում են համագորային բրիգադներում արևմտյան չափանիշներով համալրելով համապատասխան հաստիքները:

Ադրբեջանը հին «Ми-24» ուղղաթիռներն ուկրաինական և Հարավաֆրիկյան Հանրապետության մասնագետների հետ լրջորեն կատարելագործում է: Ուղղաթիռները, ինչքան էլ կատարելագործվեն, հին են, սակայն նոր սարքավորումները, սպառազինությունը և թեթևացված քաշը բավական բարձրացրել են այս ուղղաթիռների մարտական հնարավորությունները³⁷⁷: Այս մոդելը բավական հետաքրքիր լուծում է, վերացված են հիմնական թերությունները: Մասնավորապես, բարելավված է ուղղաթիռի սպառազինության համակարգը, որը շատ կարևոր է: Ամեն դեպքում, սակայն, ժամանակի ընթացքում, սրանք, ամենայն հավանականությամբ, կհանվեն, քանի որ նախորդ ուղղաթիռի քանակն ավելացվում է:

³⁷⁶ Азербайджан приобрел у России 24 вертолета «Ми-35М» <http://lnews.az/politics/20110224112731122.html>, 24.02.2011

³⁷⁷ http://vpk.name/news/36074_pervyy_mezhdunarodnyiy_forum_tehnologii_v_mashinostroenii2010.html

Սրանից բացի, մոտ ապագայում Ադրբեջանը կարող է ձեռք բերել Թուրքիայում արտոնագրով արտադրվող իտալական «T-129» մարտական ուղղաթիռներ, որոնք հարվածային բավական հզոր միջոցներ են^{37*}:

Ադրբեջանը սահմանապահ զորքերի համար օդանավակայան է կառուցում Բելիսգանի շրջանում: Ի՞նչ է նշանակում սահմանապահ զորքերի համար առանձին օդանավակայան կառուցել: Իրականում այդ նոր օդանավակայանը կառուցվում է Արցախի հարավարևելյան սահմանների ուղղությամբ և մարտական գործողությունների վերսկսման դեպքում այդտեղ կարող են տեղակայվել մարտական ԹՄ-ներ: Հավանաբար, ադրբեջանական զլխավոր շտաբը հաշվել է, որ այդ ուղղությամբ ակտիվորեն գործելու համար օդանավակայանները չէին բավարարում:

Ադրբեջանական ՌՕՌ-ն, ինչպես տեսանք, տեխնիկապես բազմազան է և համալրված է հիմնականում ոչ արդիական մեքենաներով: Նման բազմազանությունը և հատկապես ոչ գերնշգրիտ սպառազինությունների կիրառությունն ու կառավարման հին մեթոդները չեն կարող դրական ազդեցություն թողնել մարտական հնարավորությունների վրա: Ռազմական տեխնիկայի քանակով ոչ այնքան մեծ ադրբեջանական ՌՕՌ-ն կազմված է մի քանի տեսակի ինքնաթիռներից, որոնք, բնականաբար, պահանջում են առանձին՝ միմյանցից անկախ սպասարկումներ, սպառազինություն, մասնագիտացում և այլն: Սակայն սա դեռ խնդիրների ամբողջ փաթեթը չէ: Արցախյան գոյամարտի ժամանակ մույն ադրբեջանական ՌՕՌ-ն, զինված լի-

^{37*} 2008 թ. իտալական «AgustaWestland» ընկերությունը և Թուրքական կառավարությունը ստորագրեցին 1 մլրդ եվրո արժողությամբ պայմանագիր, որի համաձայն թուրքական «TUSAŞ» և այլ ընկերությունները 50 միավոր «T129» մարտական ուղղաթիռ պիտի արտադրեն երկրի ՌՕՌ-երի համար: Իտալական կողմը թուրքական ընկերություններին պիտի փոխանցի տեխնոլոգիաներ և հիմնի սպասարկման կենտրոն: Hyrriyet, 07.05.2008 <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/basinbulteni/Pages/20080505.aspx>

մելով բազմաքանակ տեխնիկայով և փորձառու օդաչուներով, կատարելով մոտ 10.000 մարտական թռիչք³⁷⁹, նշանակալի ոչ մի հաջողության չհասավ և կորցրեց մոտ 30 թռչող սարք³⁸⁰։ Նկատենք, որ մարտական գործողությունների ժամանակ հայկական հակաօդային հակազդեցությունը, բնականաբար, շատ ավելի թույլ էր, քան հիմա։ Իհարկե, սխալ է թշնամուն թերագնահատելը, սակայն գերագնահատելն էլ է ոչ պակաս մոլորություն։

Հաշվի առնելով մարտական ավիացիայի կիրառության համաշխարհային փորձը՝ մի քանի խոսքով ներկայացնենք, թե ինչպիսին կարող են լինել ադրբեջանական ՌՕՌ-ի հնարավորությունները մարտական ակտիվ և լայնածավալ գործողությունների վերսկսման ժամանակ։

Ադրբեջանական ղեկավարվող ԹՄ-ների ընդհանուր քանակն անցնում է 100-ից, ինչն առաջին հայացքից լուրջ թիվ է, իսկ ընդհանուր ԹՄ-ները կարող են լինել մինչև 300 միավոր։ Անգամ 60-70 տոկոս մարտական պատրաստականության դեպքում (*ինչը բացառիկ և դժվար ծեռք բերվող ցուցանիշ է*) նշված քանակի ԹՄ-ները կարող են օրական կատարել մինչև 150-200 և ավելի մարտական թռիչք։ Հանկարծակի հարձակման դեպքում նման քանակի մարտական և խանգարող թռիչքները տեսականորեն կարող են զգալի վնաս հասցնել ՀՀ և ԼՂՀ ՁՌ-ին, պաշտպանական կառույցներին և խաղաղ բնակչությանը։ *ՀՕՊ-ի՝ միայն վերգետնյա համալիրներով կազմակերպված օդային հարվածների դեմ պայքարում, անհնար է հաս-*

³⁷⁹ Թվերը ստացել ենք հաշվարկային մեթոդով։ Երբեմն ադրբեջանական ավիացիան կատարում էր օրական 10 և ավելի թռիչք։ Նման ակտիվությամբ թռիչքներ են կատարվել 1992-1994 թթ., դրանից առաջ կատարված թռիչքները եղել են քիչ պակաս։ Միջինը ընդունելով 5-6 թռիչք օրական, պատերազմի ավելի քան 1800 օրերի դեպքում ստացվում է 9000-10800 թռիչք։

³⁸⁰ Այս մասին մանրամասն տես՝ Ա. Կ. Հովհաննիսյան, Օդային գերակայություն, Եր., 2010։

մեկ մեծ արդյունքների: Նման քանակության սարքերը կարող են ուղղակի փորձել քանակով խեղդել մեր ՀՕՊ-ին:

Ավիացիայի կիրառության և ՀՕՊ համալիրների հակազդեցության համաշխարհային փորձը վկայում է, որ մարտական պայմաններում խոցված յուրաքանչյուր ինքնաթիռի վրա միջինը ծախսըվել է «երկիր-երկինք» դասի առնվազն 5 հրթիռ³⁸¹: Հատկապես խորհրդային ՉՀՀ-ներն արժանագրում են նման և ավելի վատ ցուցանիշներ: Մինչև օրս գրեթե իդեալական պայմաններում լավագույն ցուցանիշն ապահոված ամերիկյան «Patriot» ՉՀՀ-ն Իրաքում յուրաքանչյուր խոցված ԹՄ-ի համար ծախսել է 1-3,5 հրթիռ³⁸²:

Այդպեջանական ավիացիայի մարտական գործողությունները դադարեցնելու համար, ասել է թե, որպեսզի նրան զրկենք օդային գերազանցությունից, պետք է գոնե երկու օր անընդմեջ նրանց հասցնել 15-20 տոկոս վնաս: Եթե երկու օր անընդմեջ օրական խոցվի առնվազն 20-30 ինքնաթիռ կամ գոնե 10 ինքնաթիռ, ապա դրանք կարող են դադարեցնել թռիչքները: Սակայն այստեղ ավելի շատ կարող է դեր խաղալ քաղաքական որոշումը և զոհերի հետ հաշվի նստելու թուրքական բնավորությունը, մողելը: Անգամ չհաշվելով ՉՀՀ-ի կորուստը՝ դրանց ժամանակավոր շարքից դուրս գալը՝ հրթիռների մեծ քանակ է հարկավոր ծախսել այդ ցուցանիշն ապահովելու համար՝ օրական մինչև 100-150 հրթիռ: Պարզ է, որ սա անմատչելի խնդիր է: Եթե հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ հրթիռներ կարող են արձակվել ուղղակի շեղող ԹՄ-ների վրա, ինչն անօգուտ ծախս է, ապա ՉՀՀ-ներն ուղղակի չեն կարող դիմանալ նման ծանրաբեռնվածությանը: Սակայն մյուս կողմից՝ մենք այստեղ նկարագրեցինք արդեն իրողություն դարձած օդային մի գերակայություն, որում ամեն

³⁸¹ Васи́лин Н. Я., Гуринович А. Л., Зенитные ракетные комплексы, Минск, 2002, стр. 397, 423-424; Жирохов М. А, История ВВС Израиля. М.-Минск, 2001, стр. 235.

³⁸² Галкин Д., Боевое применение зенитных пакетных комплексов Пэтриот в вооруженных конфликтах. ЗВО, 10.2006, стр. 26-32.

ինչ բարձր մակարդակի վրա էր, ամեն ինչ հստակ, անթերի աշխատում էր. դա, այսպես կոչված, ամերիկյան օդային հարձակման մի մոդել է: Մարտական մեծաքանակ թռիչքներ կազմակերպելը, իրականացնելը և նպատակին ծառայեցնելը բավական դժվար գործընթաց է, որը պահանջում է ճշգրիտ պլանավորում, նրբագույն իրագործում, մարտական մեծ հմտություններ և այլն: Մի օրում 100 ինքնաթիռ օդ բարձրացնելը, տարբեր խնդիրների դնելն ու իրականացնելը դյուրին գործ չէ:

Տեղեկանք. Հայտնի է, որ նման ռազմագործողություն իրականացնելու համար հարկավոր են ավտոմատացված բարդ համակարգեր, օդային ղեկավարման կետեր, գերճշգրիտ հարվածային միջոցներ, մասնագիտական բարձր որակներ և այլն, որոնք այսօր աղյուսակալ բանակում բացակայում են:

Մենք հաշվեցինք, թե աղյուսակալ ՋՀՀ-ները տեսականորեն առավելագույնը ինչի կարող են հասնել, սակայն իրականությունը այլ բան է ասում: Խնդիրը ծանրանում է հատկապես սպառազինության կիրառությամբ: Լեռնային պայմաններում օրական 200-300 թռիչքն էլ կարող է մեծ արդյունք չապահովել, եթե այդ հարվածները չլինեն գերճշգրիտ, ժամանակակից և հզոր սպառազինությամբ: Աղյուսակալ ՌՕՈւ-ն զինված չէ նման սպառազինության մեծ քանակով, իսկ ԹՄ-ներն էլ դրանք կիրառելու մեծ հնարավորություն չունեն: Այն տեսակետը, որ գումարների և արտասահմանյան մասնագետների շնորհիվ, նրանք վերը նշված ինքնաթիռներից կարող են գերճշգրիտ միջոցներ կիրառել, ոչնչով հիմնավորված չէ: Այսինքն՝ աղյուսակալ կողմը մեծ գումարներ է ծախսել, ձեռք է բերել տեխնիկա, սակայն տուրք է տվել մոդային և պատրաստվում է անցած պատերազմների: Որպես ցայտուն օրինակ՝ տեղին է նշել Հյուսիսատլանտյան դաշինքի օդուժի գործողությունները Լիբիայում: Ինչպես հայտնի է, դաշնակիցները բոլորը միասին մարտական գոր-

ծողությունների համար սկզբից հատկացրել էին մոտ 350 մարտական ԹՄ³⁸³։ Դրանց թվում էին գերժամանակակից եվրոպական և ամերիկյան կործանիչներ ու ռմբակոծիչներ, որոնք զինված էին գերճշգրիտ խոցման միջոցներով, մինչև իսկ օպերատիվ-մարտավարական ԹՀ-ներով։ Վեց ամսում դաշնակիցները բավական արդիական և հզոր սպառազինությամբ (որոնցից, բնականաբար, Ադրբեջանը չունի) կատարեցին մոտ 9000 մարտական թռիչք (ընդհանուր թռիչքները գերազանցում են 23000-ը)³⁸⁴, երբեմն դրանց քանակն օրական հասնում էր մինչև 100-150-ի³⁸⁵։ Բացի ավիացիայի մարտական թռիչքներից, դաշնակիցների նավերից արձակվել է նաև ավելի քան 110 միավոր մեծ թևավոր հրթիռ³⁸⁶։ Արդյունքները բոլորին են հայտնի, գործողությունները ձգձգվեցին բավական երկար ժամանակ³⁸⁷։ Դժվար չէ դաշնակիցների հնարավորությունները համեմատել ադրբեջանական ՌՕՌ-ի հնարավորությունների հետ։ Սակայն խնդիրը միայն քանակական համեմատությունը չէ։ Դաշնակիցների

³⁸³ Пентагон назвал число участвующих в налетах на Ливию самолетов, 24 марта 2011. <http://all-wnews.info/in-the-world/192-pentagon-nazval-chislo-uchastvuyuschih-v-naletah-na-liviyu-samoletov.html>

³⁸⁴ Цыганок А. Чему научило НАТО ливийское небо. Анализ боевых действий сил союзников во время воздушной операции в Северной Африке. 1 апреля 2012 года. <http://svpressa.ru/war21/article/54022/>

³⁸⁵ BBC НАТО совершило более 6,66 тысяч вылетов в Ливии, 15.05.2011, <http://www.km.ru/v-mire/2011/05/15/voennaya-operatsiya-v-livii/vvs-nato-sovershilo-bolee-666-tysyach-vyletov-v-livii>; Ливия и Сирия в СМИ. 1 августа 2011, 01.08.2011, http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?za_voskresene_aviatsiya_nato_v_livii_sovershila_49_boevyih_vyletov&objectId=119892;

Цыганок А. Чему научило НАТО ливийское небо. Анализ боевых действий сил союзников во время воздушной операции в Северной Африке. 1 апреля 2012 года. <http://svpressa.ru/war21/article/54022/>

³⁸⁶ Справка. Силы международной коалиции, участвующие в операции "Одиссея. Рассвет". 21/03/2011. http://tass-ural.ru/details/spravka_sily_mezhhdunarodnoy_koalitsii_uchastvuyushchie_v_operatsii_odisseya_rassvet.html

³⁸⁷ Լիբիական պատերազմի մասին տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Լիբիական փորձը պետք է «սառը ցնցուղ» լինի արևմտյան ռազմագետների համար, Ապրիլ 20, 2011, <http://news.am/arm/news/56107.html>

մի քանի անգամ մեծ ուժերը զինված են մաս աշխարհի ամենաարդիական համակարգերով և սպառազինությամբ, մասնագետները ամենապատրաստված մակարդակն ունեն, բավական հարուստ փորձ, հակառակորդը հիմնականում գտնվում է հարթավայրում, ինչը նշանակում է, որ ցանկացած նշանակետ հեշտությամբ կարելի է հայտնաբերել, իսկ լիբիական ՀՕՊ-ը չափազանց ցածր մակարդակի վրա է: Ակնհայտ է, որ Ադրբեջանի դեպքում բոլորովին այլ բան կարող է ստացվել, քանի որ ունենք բոլորովին այլ պայմաններ մաս կողմերի պատերազմական ընդհանուր խնդիրների առումով, ինչը միանշանակ խոսում է ադրբեջանական օդուժի դեմ:

Սովորաբար ՌՕՈւ-ի հաջող կիրառության փորձը, որը հիմնականում պատկանում է սահմանափակ թվով երկրների, իրագործվում է նորագույն և հզորագույն միջոցների գերլարմամբ ու մեծ ծախսերով: Դրանց համար անհրաժեշտ են բազում բաղադրիչներ, որոնք ներկայումս Ադրբեջանում չկան: Այստեղ խնդիրը հատկապես գերճշգրիտ սպառազինություններն են: Դիշտ է, դաշնակիցների անգամ այս ցուցանիշները հասանելի չեն Ադրբեջանին, սակայն իրական հաջողության համար ՆԱՏՕ-ն պիտի կատարեր ոչ թե օրական առավելագույնը 100-150, այլ՝ հազար թռիչք, ինչպես դա իրականացվում էր նախկինում: Որպես համեմատություն՝ հիշենք կռալիցիոն ուժերի գործողություններն Իրաքում, Հարավսլավիայում և այլն, որտեղ օրական հազարավոր թռիչքներ էին կատարվում³⁸⁸: Իսկ այդ 22.000 թռիչքները կատարվում էին մի քանի օրում, սակայն այն ժամանակ կար ԱՄՆ-ն և ներգրավված էր ավելի քան 1.500-2.000 մարտական ինքնաթիռ: Ամերիկյան այդ մոդելը ևս կայացել է տասնյակ տարիների ընթացքում: Այն, ինչ իրականացրել են, փորձել են կրկնել արաբները, Պակիստանը, Անգլիան, ՌԴ-ն, սակայն այնքան էլ չի

³⁸⁸ Барвиненко В. В., Евменчик Е. Г., О совершенствовании подготовки органов управления войсками (силами) ПВО, Военная Мысль, март-апрель 1997, стр. 50; Зарубежное Военное Обозрение. № 4. 2008, стр. 50.

ստացվել: Ինչպես երևում է, Ադրբեջանի համար դա անգամ 5 մլրդ դոլարանոց բյուջեով հասանելի չէ:

Մարտական ավիացիայի կիրառությունը ոչ գերճշգրիտ սպառազինությամբ մինչև օրս լավագույն դեպքում ապահովել է 30-35 տոկոս հարվածների ճշտություն կամ արդյունավետություն: Այն էլ՝ նշված ցուցանիշն ամերիկացիներն ապահովել են միայն բազում միջոցառումների ապահովման արդյունքում: Այլ Ռ-ՕՌ-ի կողմից նման կիրառությունների արդյունավետությունը չի գերազանցել 20 տոկոսը³⁸⁹: Մարտական պայմաններում հակառակորդի ՀՕՊ-ի կողմից խոցված յուրաքանչյուր ԹՍ-ի փոխարեն կիրառվում է երկուսը, որպեսզի չեզոքացվի զենիթային այդ միջոցը:

Թե ինչպիսի հնարավորություններ ունի հայկական ՀՕՊ-ը պատերազմից հետո, արդեն մի քանի անգամ ապացուցվել է զորավարժությունների ժամանակ: Ներկայումս հայկական ՀՕՊ-ը բազմաշերտ, թվային տեխնոլոգիաներով հագեցած համակարգ է, որը ունի միայն վեց դիվիզիոն «Մ-300» համալիրներ:

Ռազմական ամենափայլուն գործողությունների ժամանակ անգամ ամերիկյան Ռ-ՕՌ-ն մարտական թռիչքների մոտ կեսը հատկացնում է ՀՕՊ-ի չեզոքացմանը, իսկ առաջին հարվածի ժամանակ հարվածային երկու ԹՍ-ների ուղեկցում է ՌԷՊ-ի առնվազն մեկ ինքնաթիռ³⁹⁰, այսինքն՝ առաջին հարվածի դեպքում ադրբեջանական ԹՍ-ներին հասցված հարվածները կարող են տապալել օդային ողջ հարձակումը: Շատ երկրներ են փորձում իրենց Ռ-ՕՌ-ն նմանեցնել ամերիկյան օդուժին, սակայն դա ընդամենը ցանկություն է, իսկ ադրբեջանական տարբերակն առհասարակ նման հնարավորություն չունի, քանի որ հին են մեթոդները, մոտեցումներն ու միջոցները:

³⁸⁹ The United States Strategic Bombing Survery Report (European War). September 30, 1945, reprinted in The United States Strategic Bombing Surverys (European War) (Pacific War). Maxwell Air Force Base, AL: University Press, 1987. 29 may 2009, p. 13.

³⁹⁰ Այս մասին մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա. Կ. «Օդային գերակայություն». Եր., 2010:

Այստեղ մի հատկանշական դեպք կա, որի բնությունը որոշակի հետևությունների տեղիք է տալիս: Դեկտեմբերի 26-ին Ադրբեջանի Թագիկ (մախկին Նասոսմի) բնակավայրում տեղակայված զինվորական օդանավակայաններից մեկում դժբախտ պատահար գրանցվեց: Վրաստանի քաղաքացի Յուրի Կուլաչկովը, որը ռազմաօդային ուժերի «Су-25» ինքնաթիռը պատրաստում էր ուսումնական թռիչքի, ընկել էր օդանավի ռեակտիվի շարժիչի տուրբինի մեջ և մահացել: Կուլաչկովը ինքնաթիռի տեխնիկն էր³⁹¹:

Մասնագիտական տեսանկյունից այս տվյալների մեջ մի քանի հետաքրքիր փաստ կարելի է արձանագրել. մախ և առաջ՝ ի՞նչ գործ ունի Վրաստանի քաղաքացին՝ այն էլ սլավոնական ազգանունով, ադրբեջանական ՌՕՈւ-ում, եթե դա, ասենք, համատեղ զորավարություն չէ: Ադրբեջանական կայքերից մեկում նշված էր, որ Կուլաչկովը եղել է գործուղման մեջ: Սա կարող է մի քանի բան նշանակել.

- Ադրբեջանը չի կարողանում շահագործել տվյալ տեսակի ինքնաթիռները և մարտական գործողությունների ժամանակ օգտվում է վարձկանների ծառայությունից,

- Ադրբեջանը զբաղվում է այս տեսակի ինքնաթիռների կատարելագործմամբ կամ վերանորոգմամբ և օգտվում է վրացական կողմի ծառայություններից: Նման հնարավորությունն առկա է, քանի որ Վրաստանում այս ինքնաթիռների գործարան կա:

Երկրորդ դեպքում լրացուցիչ հարցեր են առաջանում: Այն է՝ վրացական գործարանի ավիատեխնիկը սովորական ուսումնական թռիչք չի սպասարկել, այլ, հավանաբար, փորձնական: Սակայն նա ինչու է Ադրբեջանում, երբ նման թռիչքները իրականացվում են հիմնականում վերանորոգող երկրում, իսկ եթե անգամ Ադրբեջանում է դա իրականացվում, ինչո՞ւ է նման բարձրակարգ տեխնիկը այդքան անփութ եղել: Նման պատահարների ժամանակ քիչ հավանական է, որ մեղավոր լինի միայն տվյալ անձը. սովորաբար անվտանգության

³⁹¹ В Баку техника засосало в турбину штурмовика «Су-25». 27 декабря 2011 г. <http://news.open.by/world/69633>

կանոնները խախտում են մաև օդաչուները: Իսկ օդաչուն հավանաբար եղել է աղբբեջանական բանակի սպա: Այս բոլոր տարբերակները, անկախ կոնկրետ մեկի հավանականությունից, բերում են այն եզրակացության, որ աղբբեջանական ՌՕՈւ-ն, չնայած ահռելի ծախսերին և ձեռնարկվող միջոցներին, դեռ շատ հեռու է մարտունակ և բարձրակարգ լինելուց, ինչպես ներկայացվում է: Եթե տվյալ դեպքում խոսքը, համեմատաբար, հասարակ ինքաթիռի մասին է, ապա ինչպիսի՞ն է վիճակը ավելի բարդ մեքենաներ հանդիսացող կործանիչների պարագայում:

Չի բացառվում, որ իրական են այն լուրերը, որ աղբբեջանական կործանիչների շահագործումն իրականացնում են ուկրաինացի մասնագետները և իսրայելական օդաչուները:

Մի հետաքրքիր փաստ ևս. վերը նշված բնակավայրում դեռ ԽՍՀՄ-ի օլոք կար մեծ օդանավակայան և ոչ թե օդանավակայաններ, ինչպես հաղորդվում է: Սակայն այնտեղ ոչ թե տվյալ տեսակի գրոհիչներ էին տեղակայված, այլ՝ կործանիչներ: Այդ վայրում գրոհիչի տեղակայումը նոր հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Աղբբեջանական օդուժը, ինչպես արդեն նշեցինք, զարգանում է՝ որոշակիորեն շեշտադրում անելով մարտական ուղղաթիռների վրա, և շատերը սա օրինաչափ ու օգտակար են համարում, քանի որ մարտական հավանական գործողությունները լեռնաանտառային տեղանքում են լինելու: Մարտական այդ ուղղաթիռներն արևմտյան չափանիշներով հիմնականում տեղակայվում են համագորային բրիգադների կազմում, սակայն այստեղ մի էական խնդիր կա. Աղբբեջանը, այսպես կոչված, զորային օդուժը զարգացնելով արևմտյան չափանիշներով՝ մարտավարական օդուժը թողնում է խորհրդային մակարդակի վրա, որը մեծագույն սխալ է: Օդուժը առանց մարտավարական հզոր բաղադրիչի չի կարող արդյունավետ գործել, քանի որ անկանոն ցրված ու առանձին գործող ՀՕՊ միջոցներն ուղղակի կբզկտեն ուղղաթիռային մման օդուժին: Ահա, այսպիսին է աղբբեջանական ամենամարտունակ և հզոր զորատեսակի մարտական

հնարավորությունը, զորատեսակ, որը շատ անգամ անհիմն ներկայացվում է որպես անպարտելի:

3.4. Հրթիռահրետանային միջոցներ

Աղբբեջանական բանակի հրետանին բաղկացած է շուրջ 1000-1500 առանց ականանետերի տարատեսակ հրանոթներից, հարվածային այլ միջոցներից³⁹²: Դրանք ավանդական հրետանային՝ հիմնականում խորհրդային միջոցներ են: Այդ քանակությունից՝ մեծ նշանակություն ունեն մարտավարական հրթիռային «Точка-У» (9K79-1) համալիրները, «Смерч» (9K58), «Ураган» (9K57), «LAR-160», «Т-300» և «Lynx» ՀԿՌՀ-ը: Աղբբեջանը ցանկություն ունի ծեռք բերել մակ խորայնական օպերատիվ-մարտավարական «LORA (Long Range Attack)» հրթիռներ, որոնք իրենց տեսակով բացառիկ մոնուներ են: Նշված հրթիռներից մի քանիսը համարվում են գերճշգրիտ և հեռահար սպառազինություն: Իսրայելական «Lynx» համակարգի ոչ բոլոր տեսակի հրթիռներն են գերճշգրիտ, և ընդհանրապես այս համակարգը մեծ խնդիրներ ունի, իսկ ռուսական «Смерч» (9K58)-ը, որքան էլ ներկայացվում է որպես հարձակողական հզոր միջոց, այնուամենայնիվ, Աղբբեջանում դեռ գերճշգրիտ չէ:

«Точка-У» համալիրն ինքնագնաց մեքենայի վրա ունի մեկ հրթիռ (9M79-1K կամ 9M79-1Ф), որի մարտական մասը ավելի քան 400 կգ է և կարող է նշանակետեր խոցել մինչև 120 կմ հեռավորության վրա: Առավելագույն հեռավորության վրա հրթիռի սխավվելու չափը կազմում է մոտ 200-300 մ³⁹³, չնայած մարտական պայմաններում եղել են մինչև 50 մ դիպուկության դեպքեր: Համալիրների քանակը ստույգ հայտնի չէ, սակայն եթե այն մոտենում է մեկ տասնյակի, դա արդեն լուրջ խնդիր է: Նման հրթիռներից պաշտպանվելը շատ դժվար է: Կան ընդամենը մեկ-երկու զենիթահրթիռային համալիրներ,

³⁹² Дериглазова Л., Минасян С., Нагорный Карабах: Парадоксы силы и слабости в асимметричном конфликте. Ереван, 2011 г., стр. 123.

³⁹³ Широкоград А., Атомный таран XX века. М., 2005. стр. 225-228.

որոնք ի վիճակի են խոցել մեկ-երկու նման հրթիռ՝ ոչ մեծ հուսալիությամբ:

Մեծ ուշադրության է արժանի գորահանդեսին ցուցադրված իսրայելական ՀԿՌՀ-ն: «Lynx»-ն ունի հրթիռների մի քանի տեսակի արձակման հնարավորություն: Տարբեր տվյալներով՝ այն պետք է արձակի 122 մմ-ոց, 160 մմ-ոց, 300 մմ-ոց և 330 մմ-ոց հրթիռներ կամ ԱԹՍ-ներ³⁹⁴: Առանձնապես հետաքրքիր են մեծ հզորությամբ և հեռահարությամբ օժտված 300 մմ-ոց մարտավարական «EXTRA» հրթիռները, ավելի մեծ թևավոր հրթիռները և ԱԹՍ-եր հանդիսացող «DELILAH»-ները: Սակայն, ինչպես պարզվում է, այս ՀԿՌՀ-ի հետ կապված լուրջ խնդիրներ կան³⁹⁵:

Այսպես, 2008 թ. Ադրբեջանը, իբր, Իսրայելից գնել էր «Lynx» տեսակի ՀԿՌՀ 3 արձակման կայանքներ, որոնք հապճեպ ցուցադրվեցին գորահանդեսին, մինչդեռ դրանք արտադրվել են Ղազախստանում³⁹⁶: Հետո դրանց քանակն ավելացվել է. տարբեր տվյալներով գնվել է 300 մմ «Extra» տեսակի 50 հրթիռ: Հատկանշական է, որ Ղազախստանում («Նայգա» անվանումով) համանման ՀԿՌՀ-ի հետ կապված մեքենայությունների արդյունքում ձերբակալվել են այդ երկրի պաշտպանության նախարարության բարձրաստիճան մի շարք աշխատակիցներ: Պարզվել է, որ իսրայելական «Israel Military industries – Soltam Systems LTD» ընկերությունների ար-

³⁹⁴ Гуров С. В., Боеприпасы реактивной артиллерии // Боеприпасы и высокоэнергетические конденсированные системы. Научно-технический журнал. Выпуск №4, – 2008, стр. 6-13.

³⁹⁵ Մանրամասն տես՝ Коновалов А., Кучуков Т., «Вызвал огонь на себя, Время», 14.04.2009 (<http://www.time.kz/index.php?newsid=9969>); Сделка с казахами заморожена-израильский производитель военной техники увольняет работников, <http://izrus.co.il/dvuhstoronka/article/2009-03-30/4159.html>, 03.30.2009; Թե ինչպես ադրբեջանցիները գնեցին Ղազախստանի արտադրության իսրայելական զենք. Հունվար 16, 2012. <http://razm.info/1936>

³⁹⁶ Թե ինչպես ադրբեջանցիները գնեցին Ղազախստանի արտադրության իսրայելական զենք. Հունվար 16, 2012. <http://razm.info/1936>

տադրած հիշյալ ՀԿՌՀ-ն և հրետանային համակարգերը փորձարկման ժամանակ դրսևորել են կառուցվածքային և տեխնոլոգիական էական թերություններ: Իսկ, ինչպես հայտնի է, Ադրբեջանում նման բաների վրա թքած ունեն, քանի որ նրանց համար առաջին տեղում ձևական կողմն է: Նույնպիսի կիսատ-պոռառություն էր 2011 թ. սեպտեմբերի 12-ին Արցախում խոցված ադրբեջանական ԱԹՄ-ն, որը իսրայելական տարբեր մոդելների զուգորդում էր, սուրոգատ: Ադրբեջանը մի անգամ ցուցադրել է այս զենքի մարտական հրթիռների արձակումը, սակայն դա քիչ բան է նշանակում:

«LORA (LONG Range Attack)» օպերատիվ-մարտավարական հրթիռային համալիրները բավականին հզոր միջոցներ են: Դրանց հեռահարությունը կազմում է ավելի քան 250 կմ մոտ 400-500 կգ մարտական մասի դեպքում: Իրենց տեսակի մեջ այս հրթիռներն առանձնանում են նրանով, որ գերճշգրիտ են, ինքնուղորդվում են երեք տարբեր՝ մեկը մյուսից անկախ համակարգերով: Այս թանկարժեք համալիրները տարածաշրջանում զենքի մրցավազքն այլ մակարդակի վրա կարող են բարձրացնել, սակայն նշենք, որ դրանք դեռ հաստատ չկան:

Ադրբեջանը մեծ հետաքրքրություն ունի նաև ռուսական համապատասխան հրթիռների նկատմամբ, ինչը չափազանց նուրբ, քաղաքական ու ռազմատեխնիկական հարց է դառնում: Նման հրթիռները, բացի ռազմական նշանակությունից, ունեն նաև քաղաքական մեծ նշանակություն:

Ինչպես տեսնում ենք, Ադրբեջանը մեծ համակրանք ունի ՀԿՌՀ-ի նկատմամբ՝ որակով թե անորակ, մեծ թե փոքր, հեռահար թե մոտիկ գործողությամբ: Ասվածի լավագույն վկայությունից է նաև, Բոսնիա-Հերցեգովինայից ձեռք բերված «RAK-12» (M63 Plamen) 128 մմ-ոց ՀԿՌՀ-ն են՝ 10 միավորով և դրանց համար նախատեսված

20 հազար հրթիռներով³⁹⁷։ Հատուկ նշենք, որ վերջինիս հեռահարությունը կազմում է ընդամենը 8,6-12 կմ, ինչը մեր վերը ասած բոլոր տեսակետների հավաստումն է։ Եթե ադրբեջանական բանակում արդեն կարի խորհրդային «Смерч» (9K58) ՀԿՌ-ն՝ այն էլ մեծ քանակությամբ, որն այս կամ այն կերպ համարվում է իր տեսակի մեջ լավագույններից մեկը, ապա ի՞նչ իմաստ ունի գնել դրա նման խրայելական համակարգ, առավել ևս թուրքական «Т-300», որը անգամ մոդուլային չէ, ինչպես խրայելականը։ Ընդ որում, թուրքական այս ՀԿՌ-ն 4-6 միավորի համար (ոլորնք իրենցից ներկայացնում են չինական «WS-1B» ոչ այնքան լավ ՀԿՌ-ն թուրքական ոչ այնքան հիմնալի կրկնօրինակը) Ադրբեջանը վճարել է մոտ 250 մլն դոլար³⁹⁸։ Մինչդեռ աշխարհում իրականում իրենց տեսակի մեջ լավագույն ամերիկյան «MLRS» ՀԿՌ-ն արժեն 4-7 մլն դոլար։

Մինչև հրադադարի կնքումը Ադրբեջանը հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ կիրառում էր «Град» ՀԿՌ-Հ, 500 կգ-անոց և ավելի ծանր ռումբեր³⁹⁹։ Միտումները մույնն են. այսօր գնվում են հզոր ՕՀՄ-ներ, որոնց դերակատարությունը տեղային վերջին պատերազմներում զգալիորեն աճել է⁴⁰⁰։ Եթե ուշադրություն դարձնենք, ապա կատենենք, որ ակտիվորեն գնվող սպառազինությունը իր ավերող հաստկանիչներով, հեռահարությամբ, դիպուկությամբ և հատկապես քանակով զգալիորեն տարբերվում է նախկինում կիրառվածից։ Նախկինում հիմնական ՕՀՄ-ները խորհրդային սովորական սպառազինություն կիրառող ինքնաթիռներն ու ուղղաթիռներն էին, որոնց

³⁹⁷ Стал известен список вооружения и военной техники, закупленной Азербайджаном у некоторых стран в 2010 году. 20 Июл. 2011. <http://ru.apa.az/news.php?id=198593>

³⁹⁸ Баку купил у Турции таинственные ракетные комплексы Т-300. 24.01.2013. <http://warfiles.ru/show-22435-baku-kupil-u-turcii-tainstvennye-raketnye-kompleksy-t-300.html>

³⁹⁹ Агаджанян М., Асатрян Э., Минасян С., Азербайджан ... стр. 103.

⁴⁰⁰ Այս մասին տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Մի քանի հարցեր ավիացիայից, Եր., 2009։

հետ պայքարում հայկական կողմը ցուցաբերեց հիմնալի արդյունքներ, իսկ «Град»-ի հրթիռների դիպուկությունը շատ ցածր է, մարտական մասն էլ մոտ է 20 կգ-ին⁴⁰¹: Ադրբեջանը այդ գործը նորից շարունակում է թուրքական հրթիռներով և բոսնիական համակարգերով: Սակայն ասպարեզ են մտնում հեռահար ու ճշգրիտ նոր հրթիռներ, մեծ ՀԿՌՀ-ն՝ մի քանի հարյուր կիլոգրամանոց հրթիռներով, որոնց մարտական մասերն անցնում են 100-150 կգ-ից և որոնք ունեն մակսետային մարտական մասեր: Ի հայտ են գալիս մարտավարական հրթիռներ ևս, որոնց դիպուկությունը շատ բարձր է, իսկ նրանց հետ պայքարը շատ դժվար է⁴⁰²: Վերջերս Ադրբեջանի գնած հյանդրային հրետանային համալիրները և հրանոթները ևս աչքի են ընկնում իրենց հեռահարությամբ և հզորությամբ (203,2 մմ տրամաչափի «2С7 Пион», 152 մմ տրամաչափի «2А36 Гиацинт-Б», 152 մմ «Мста-С» և 130 մմ տրամաչափի «М-46» հրետանային համալիրները): Նման միջոցներով անակնկալ հարվածի դեպքում թշնամին կարող է զգալի վնասներ պատճառել մեր կարևորագույն նշանակետերին, որոնց տեղը և դիրքը վաղուց ուսումնասիրել են հետախուզության ամենատարբեր միջոցներով: Հարձակողական այս միջոցները, կարող են ոմբակոծել հայկական քաղաքներն ու հաղորդակցության կարևորագույն ուղիները: Համակարգային կիրառությունից բացի, համագործային մարտի ժամանակ դրանք կարող են կիրառվել նաև այլ ձևով: Խոսքը, իհարկե, մեր բնակավայրերի և տնտեսական ունեցվածքի մասին է, որոնք կարող են տոտալ ոմբակոծության ենթարկվել՝ անգամ ադրբեջանական ՋՌ-ի անհաջողության դեպքում: Այս պարագայում երևան է գալիս մի նոր իրողություն, այն է՝ ապագա ռազմական գործողությունների ժամանակ ճակատ և թիկունք չի լինի: Պատերազմի բնագիծը կարող է անցնել անգամ Երևանով. ասել է, թե՝ դրա առաջն առնելու համար հարկավոր է պատրաստվել՝ ռազմա-

⁴⁰¹ Князев В., Боевая техника. М., 1986, стр. 99.

⁴⁰² Կան ընդամենը մի քանի դեպքեր, երբ ամերիկյան կամ ռուսական ամենաարդիական համալիրները խոցել են նման հրթիռները:

կանապես, տնտեսապես, քաղաքականապես և այլն: *Այստեղ նաև առաջ է գալիս ռմբապատարանների հարցը, որն ավելի քան 20 տարի է՝ անուշադրության է մատնված:*

Վերը շարադրվածի առնչությամբ նկատենք, որ Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ (1980-1988 թթ.) տեղի ունեցավ, այսպես կոչված, «քաղաքների պատերազմ», որն ինչ-որ կերպ դարձել է պատերազմի նոր տեսակ: Պատերազմի նախորդ փուլում Ադրբեջանը այս քայլը կատարում էր մեծ հիացմունքով, սակայն մենք չէինք կարողանում հակահարված տալ: Այս անգամ նրանք դա կանեն ավելի մեծ հնարավորություններով և կարող են մնալ անպատիժ, եթե համապատասխան միջոցներ ձեռք չառնվեն:

Ներկայումս ադրբեջանական բանակի սպառազինության մեջ գտնվող 203,2 մմ-ոց «2С7 Пион» հրետանային համալիրը հարձակման թավական հզոր միջոց է: Դրա «2А44» հրանոթը սովորական արկերով կարող է թիրախների խոցել 37,5 կմ հեռավորության վրա, ակտիվ ռեակտիվ արկերով՝ մինչև 55 կմ հեռավորության վրա, իսկ արկերը մոտ երկու անգամ ծանր են 152 մմ-ոց արկերից⁴⁰³: Նման համալիրները պատերազմի ժամանակ կիրառվում են սահմանափակ դեպքերում և հատուկ թիրախների նկատմամբ: Դրանք, իրենց հեռահարության հաշվին, հակամարտկոցային մենամարտերից դուրս են:

Նշված առավելություններով հանդերձ՝ նման մեծ հզորության հրանոթահրետանային համալիրներն ունեն լուրջ թերություններ: Դրանք ծանր են, կրակի արագաձգությունը մեծ չէ, իսկ տվյալ համալիրի հրանոթի բարձրացման անկյունը չի անցնում 60⁰-ից⁴⁰⁴: Փաստորեն, համալիրի ծանրությունը և հրանոթի բարձրացման

⁴⁰³ Ломаченко С. В., Булатов О. Г., Гаврилович С. В., Артиллерия большой мощности: история и перспективы развития. Военная мысль. Март-апрель. 2001, стр. 4.

⁴⁰⁴ Широкоград А. Б., Атомный таран XX века, М., 2005, стр. 187-188.

փոքր անկյունը մեր տարածաշրջանի համար այն դարձնում են անարդյունավետ:

3.5. Ջրահատեխնիկայի պոտենցիալը

Աղբբեջանական բանակի սպառազինության մեջ կան մեծ քանակությամբ խորհրդային հին «T-72», կատարելագործված «T-72» և ռուսական նորագույն «T-90» տեսակի հրասայլեր ու տարբեր զրահամեքենաներ: Առաջինների ընդհանուր թվաքանակը կարող է կազմել մինչև 1200-1500 միավոր, իսկ երկրորդներինը՝ ավելի քան 2000, այդ թվում՝ մոտ 100 միավոր նոր հրասայլ: Պլանավորվում է մակվերջինիս քանակը հասցնել շուրջ 500-ի: Դժվար է ասել դրանց քանի՞ տոկոսն է մարտունակ, քանի՞սը՝ խոտան: Աղբբեջանը կրկին առաջնորդվում է զրահատեխնիկայի մեծ բազմազանությամբ և բանակի ապահովմամբ, մեղմ ասած, առանց որակին ուշադրություն դարձնելու:

Ջրահատեխնիկայի քանակին զուգահեռ՝ երկար ժամանակ չէր մեծացվում ինքնագնաց հրետանային միջոցների քանակը: Ակնհայտորեն, մնան միջոցներն առաջնային չէին համարվում, ինչը մասնագետներին եզրակացնելու տեղիք էր տալիս, որ Աղբբեջանը պատրաստվում է ոչ թե ճեղքման, այլ՝ հեռահար ավերման: Մեր թշնամին, հիմնական շեշտը դրել է հայկական պետությունների ենթակառուցվածքները հեռահար կրակով ոչնչացնելու վրա, ինչը անում էին նախորդ անգամ: Սա արդեն պետք է բավարար համարել պնդելու համար, որ նրանք «հակառակորդի» հետ անմիջական շփումից մարտական լայնածավալ գործողություններից, գերադասում են խուսափել, չնայած դրան ևս ամեն կերպ պատրաստվում են:

Երբեմն խոսվում է, որ ապագայում աղբբեջանական բանակը կարող է մեկ կամ երկու ուղղությամբ անցնել հարձակման: Խոսքը, մասնավորապես, հարավային, արևելյան կամ հարավարևելյան ուղղությունների մասին է: Նայելով քարտեզին՝ հասկանալի է դառնում, որ պարզ հաշվարկներով հնարավոր է այդպես ուղղաթիռներով հար-

ծակում զարգացնել: Այս հարցում, սակայն, բազմաթիվ խնդիրներ են առաջանում: Նախ, մնան հարձակումը պետք է լինի արագ կամ կայ-ծակնային, քանի որ հատկապես հարավային ուղղության դեպքում հապաղումը կարող է ավարտվել հիմնական ուժերի շրջապատմամբ և ոչնչացմամբ: Ընդհանրապես, արագ հարձակումներն իրենց մեծ նրբություններն ունեն, դրանց ժամանակ, բացի բավական դժվար մի շարք պահանջներից, հարկավոր է մաս զրահատեխնիկայի մեծ խտացում, ամբողջ ուժերի բարձրակարգ համագործակցություն, գործողությունների արագություն և անսխալականություն: Այսինքն՝ հարձակվողները մեծ խտությամբ պիտի հարվածեն նեղ հատվածի վրա և փորձեն ճեղքել այն ու զարգացնել այդ ճեղքումը: Գեղքման համար նախատեսված խտացումը կարող է լինել մինչև իսկ մի քանի տասնյակ զրահատեխնիկա՝ 1 կմ ճակատի վրա: Հայկական ուժերի գրագետ կազմակերպված և հագեցած պաշտպանական բնագծերի ճեղքման համար, ինչպես մաս հաշվի առնելով հատկապես մորֆի և լավ զինված, հակատանկային սպառազինությամբ խմբերի առկա-յությունը՝ հարձակվողները պետք է հնարավորինս խիտ հարձակվեն նեղ հատվածի վրա, սակայն միևնույն ժամանակ տարվելով այդ հարձակմամբ՝ չպետք է թևերը բացեն հարվածների և շրջապատման համար: Նման հարձակումների ժամանակ առաջանում է մեծ սեպ, որի թևերը մնում են անպաշտպան: Այդ ժամանակ, սակայն թևերը հնարավորինս ապահովագրելու համար հարկավոր են աջակցող, շե-ղող հարվածներ, որոնք կկաշկանդեն մեր մնացյալ ուժերին: Այդպի-սի գործողությունների լավ օրինակներ են Երկրորդ համաշխարհա-յին պատերազմի (այսուհետ՝ ԵՀՊ) ճակատամարտերը, մաս արա-բախրայելական պատերազմները: Մարտական մնան փայլուն գոր-ծողություններ, իհարկե, սահմանափակ ծավալով, իրականացրել է հայկական զինուժը 1993 թ.:

... Ըստ հայտնի տվյալների՝ ներկայումս ադրբեջանական բա-նակում կա 800-1000 «T-72», ավելի քիչ «T-84», «T-90» հրասայլ և

շուրջ 200 տարատեսակ ինքնագնաց հրետանային միավոր միջոց⁴⁰⁵։ Վերջիններս հատկապես կարևոր են հարձակման ժամանակ զրահապատված հիվանդանոցներում աջակցելու համար։ 2013 թ. Բաքվի զորահամդեսում ցուցադրված ծանր հրանետները, որոնք ներկայացվում են որպես ճեղքման միջոցներ, որպես այդպիսին, կիրառվելու սահմանափակ հնարավորություններ ունեն։

Տեղեկանք. «TOC-1A Солнеченёк» կոչվող հրանետները հիմնականում նախատեսված են առանձին նշանակետերի ոչնչացման համար, մեծ մարտակարգերում կիրառվել չեն կարող, քանի որ աշխատում են միայն կանգնած դիրքից, բավականին ծանր են, կիրառումից առաջ նախապատրաստություն են պահանջում, իսկ հեռահարությունը մեծ չէ՝ առավելագույնը՝ 5-6 կմ։ Այսինքն՝ դրանք չեն կարող ճեղքում իրականացնող հիմնական միջոցների՝ հրասայլերի հետ կազմել մեկ մարտակարգ, իսկ այլ դեպքերում դրանք կրնկնեն հրետանու հարվածի տակ։

Հայկական կողմի մման խիտ պաշտպանության բնագծերի հաղթահարման համար 5-10 կմ ճակատով հարձակման դեպքում կարող են կիրառվել մինչև 250-300 հրասայլ և նույնքան զրահամեքենա, հատկապես, որ նախօրոք իրականացված օդային հարվածը կարող է լինել ոչ արդյունավետ։ 10 և ավելի կմ հարձակման մեկ հիմնական ուղղության համար արդեն ադրբեջանական զրահապատված հիվանդանոցներ և հատկապես ինքնագնաց հրետանին բավարար չէ այդ հարձակումը զարգացնելու համար։ Բնականաբար, հիմնական երկու ուղղության կամ 20-30 կմ ու ավելի ճակատով հարձակման մասին խոսելն արդեն զավեշտալի է։ Նման փորձեր շատերն են արել, այդ

⁴⁰⁵ Սպառազինությունների նշված և նշվելիք քանակները ըստ՝ The Military Balance 2010. — p. 176. և Дериглазова Л., Минасян С., Нагорный Карабах: Парадоксы силы и слабости в асимметричном конфликте. Ереван, 2011 և այլ ավելի ժամանակակից աղբյուրներից։

թվում՝ աղյուսեղանցիները, սակայն դրանք բավական տխուր վախճան են ունեցել: Մյուս ուղղությունը կարող է լինել միայն աջակցող կամ շեղող: Աղյուսեղանի համար ամենահետաքրքիր ուղղությունը կարող է լինել Ակնի ուղղությունը, որը դեպի Ստեփանակերտ ամենակարճ ճանապարհն է: Սակայն, նկատենք, որ բոլոր հատվածներում էլ կան թաքնված դժվարություններ:

Այս հարցում, իհարկե, հարկավոր է հիշել մարտական գրեթե բոլոր կանոնադրություններում ամրագրված այն կանոնը, որ հարձակվողը պետք է մի քանի անգամ գերազանցի պաշտպանվողներին: Երբեմն խոսվում է 3-5-ի, երբեմն կախված տեղանքից՝ 6-7 անգամ քանակական առավելության մասին և այլն: Ամեն դեպքում փաստն այն է, որ քանակական այդպիսի առավելություն Աղյուսեղանը չի կարող ապահովել՝ չնայած նախորդ պատերազմի ժամանակ նույնիսկ նման քանակական առավելությամբ նրանց մոտ ոչինչ չստացվեց: Իհարկե, համաշխարհային պատմության մեջ ամենափայլուն ռազմավարներն անգամ գործի ավելի քիչ թվաքանակով են հարձակվել և հաղթանակներ տարել: 1993 թ. մեր գործողությունները դրա ամենափայլուն օրինակն են: Առաջներում նման բան արել են իրենց կարգապահությամբ, պատրաստվածությամբ և տեխնիկական հագեցվածությամբ աշխարհի լավագույն բանակները՝ լավագույն հրամանատարներ:

Մենք չնշեցինք մի շատ կարևոր հանգամանք. զուտ հարթավայրային տեղանքը մեզանում շատ քիչ է, հարձակվողների համար էլ թեկուզ մեկ փոքր բարձունքի հաղթահարումը մեծ խնդիր կարող է դառնալ: Նման սրընթաց հարձակումները հիմնականում իրականացվում են հարթավայրերում, այն էլ օդումի բացարձակ գերակայության պայմաններում, մոտոհետևակի և, մասնավորապես, զրահախմբերի գրագետ գործողությունների համադրմամբ, հրետանային գրագետ աջակցությամբ և այլն: Այդ ամենը նաև պահանջում է գորամիավորումների և զորատեսակների փայլուն, անսխալ դեկավալում, օպերատիվ արվեստի տիրապետում, ինչը երբեք հնարավոր չէ ձեռք բերել մեծ գումարներով: Հմուտ և բանիմաց զորավարները, բա-

ցի բնատուր սուր դատողությունից, մտքից ու խելքից, պետք է ժամանակի ընթացքում դաստիարակվեն, կոփվեն, հասունանան: Դա պահանջում է ժամանակ, ավանդույթ, դպրոց, իսկ ամենակարևորը՝ հաղթանակներ: Աղբբեջանական բանակի ներկայիս գեներալները 1993-1994 թթ. այն սպաներն են, որոնք հիմնականում նահանջել ու պարտություններ են կրել և բանակի գլխավոր շտաբներում գրեթե երբեք իրենց տրամաչափով չեն փայլել: Սա անգամ աշխարհի ամենահզոր ու հարուստ բանակների համար անհասանելի է միանգամից ու մեծ գումարներով: Չի կարելի բացառել, որ զուտ տեխնիկական մեծ ազդեցության տակ նրանք կկարողանան ճեղքել որոշ հատվածներ, սակայն միայն ճեղքելը խնդրի լուծում չէ, այն հարկավոր է զարգացնել և օպերատիվ իրավիճակում:

3.6. Հիմնական արդյունքները

1994 թ. ի վեր Աղբբեջանը մեծ տեմպերով սպառազինվում է: Տարբեր հաշվարկներով մինչև 2004-2005 թթ. այդ երկիրը սպառազինությունների ձեռքբերման համար տարեկան օգտագործում էր կամ ցուցադրում էր մինչև 300 մլն դոլար գումար: Հաշվարկը կատարվել է այդ տարիների ռազմական տարեկան բյուջեի և զենքերի ձեռքբերման ծավալների զուգորդմամբ: Այսինքն՝ հրադադարի հաստատումից մինչև նշված ժամանակ ծախսվել էր մոտ 3 մլրդ դոլար: 2005-2006 թթ. այս ոլորտում սկսվեցին կտրուկ ավելացումները: Ամեն տարի դրա համար ծախսվում կամ ցուցադրվում է մոտ 1 մլրդ դոլար. թվերը, ի դեպ, զնալով ավելանում են: Այսինքն՝ նախորդ 3-ին հարկավոր է ավելացնել մոտավորապես 5-7 մլրդ դոլար: Իսկ եթե գումարները բոլորովին վերջերս նշված 3-5 մլրդ դոլարը, ապա ստացվում է շուրջ 12-15 մլրդ դոլար: Իհարկե, որոշ սպառազինություններ, հիմնականում նախկին ԽՍՀՄ-ի երկրներից, բոլորովին այլ արժեքով են ներկայացվում, բայց իրականում ձեռք են բերվում մեկ այլ գնով: Այստեղ շատ դժվար է գտնել իրական ծախսերի չափը, սակայն մենք նկատի ենք առնում միջազգային գները: Մինչև օրս Աղբբեջանը ՌԴ-ից, Ուկրաինայից և Բելառուսից ձեռք է բերել մոտ 220 «T-72»

հրասայլ, որոնց գինը միջազգային շուկայում կազմում է 1-2 մլն դոլար⁴⁰⁶։ Փաստորեն, նշված քանակի ձեռքբերման համար ծախսվել է 220-400 մլն դոլար։

Եթե վերը նշված ընդհանուր գումարն իրական թվերից շեղված է, ապա միայն դեպի նվազում, այսինքն՝ աղյուսեղանական ծախսերը փաստացի ավելի մեծ կարող են լինել, քան 12-15 մլրդ դոլարը⁴⁰⁷։

Ամեն դեպքում այժմ ի՞նչ սպառազինություն ունի Աղյուսեղանը՝ ծախսելով 15 կամ ավելի մլրդ դոլար գումար։ Ստորև հիմնականում կներկայացնենք հարձակողական մեծ սպառազինությունները՝ հրետանի, զրահամեքենաներ։ Ըստ հայտնի տվյալների՝ ներկայումս աղյուսեղանական բանակում կա 1200-1500 հրասայլ, մոտ 2000 մարտական մեքենա⁴⁰⁸, սակայն հատկապես հետաքրքիր է դրանց բազմազանությունը։ Աղյուսեղանական բանակը ռեկորդակիր է տարատեսակ ՀԿՌՀ-ների քանակով և ոչ միայն. սպառազինության մեջ կա արդեն 6-8 տեսակի ՀԿՌՀ։ Նույն բազմազանությունն է նաև հրանոթային հրետանու հետ կապված, հատկապես ինքնագնաց, որը բավական կարևոր դերակատարություն ունի շեշտակի հարձակումների ժամանակ։ Ներկայումս աղյուսեղանական բանակում կա խորհրդային 5 տեսակի ինքնագնաց հրետանային կայան և փորձ է կատարվում ձեռք բերել ևս երկու-երեքը՝ Իսրայելից, Թուրքիայից, ՀԱՀ-ից ու Հարավային Կորեայից։

⁴⁰⁶ Եթե անգամ հնարավոր է լինում գնել ավելի էժան, միևնույն է, նորմալ վիճակի բերելուն կամ կատարելագործմանն ուղղված ծախսերով, որոնք այսօր գրեթե անխուսափելի են, մոտավորապես կազմում է նշված արժեքը։

⁴⁰⁷ Սրա մեջ չեն մտնում ռազմաարդյունաբերական համալիրի համար ծախսված գումարները։

⁴⁰⁸ Սպառազինությունների նշված և նշվելիք քանակները վերցրել ենք The Military Balance 2010. — p. 176. և Дериглазова Л., Минасян С., Нагорный Карабах: Парадоксы силы и слабости в асимметричном конфликте. Ереван, 2011 և այլ տվյալներից։

Ընդհանուր առմամբ, Ադրբեջանի ներկայիս սպառազինության գերակշիռ մասը հնացած է կա՛մ տեխնիկապես, կա՛մ բարոյապես: Ավելի քան 12 մլրդ դոլար գումար ծախսելուց հետո նրանք ձեռք են բերել մեծաքանակ սպառազինություն, որի կյանքի տևողությունն առավելագույնը 20-25 տարի է, երբեմն՝ ավելի քիչ: Այսինքն՝ ավելի քան 12 մլրդ դոլարով գնվածը հիմնականում անցյալ պատերազմների զենք են և կարճ ժամանակ անց կարող են խոտան դառնալ: Ավելին՝ այս բոլոր զենքերով հանդերձ՝ նրանք առարկայական ոչ մի առավելություն չունեն հայկական ուժերի նկատմամբ: 2011 թ. սեպտեմբերի 21-ին Բաքվում կայացած զորահանդեսից հետո հենց այս մասին են խոսում արտասահմանյան փորձագետները, որոնք զարմանում են, որ այդքան մալթադոլարները, փաստորեն, առնվազն 15 տարում ոչինչ չեն տվել:

Շրջանառության մեջ են դրվում այն տեսակետները, թե այսուհետև ձեռք են բերվելու քանկարժեք, նորագույն և հիմնականում գերճշգրիտ սպառազինություն: Ավելին՝ զուգահեռաբար արտադրելու են այդպիսիները: Որպես օրինակ բերվում են հենց վերջին մի քանի ձեռքբերումներն Իսրայելից, ՌԴ-ից. պայմանագրեր են կնքվում ուկրաինական հրթիռների արտադրության ոլորտում և այլն: Վերջերս անգամ տեղեկություն հայտնվեց այն մասին, որ իբր գերճշգրիտ հրթիռներ են արտադրվելու: Փորձենք հասկանալ նաև այս իրադրությունը:

Նախ, ի՞նչ է գերճշգրիտ զենքը, և ո՞վ է դրա օգտագործողը: Ո՞րն է կոչվում գերճշգրիտ սպառազինություն և հիմնականում ինչի՞ համար է այն նախատեսված: Պարզ ասած՝ գերճշգրիտ զենքերը հիմնականում ավիառումբերը, տարատեսակ հրթիռները և հրետանային այն միջոցներն են, որոնք ունեն ներքին կամ արտաքին ուղղորդման հնարավորություն և սխալվելու շատ փոքր հավանականություն: Նշանակետից կարող են շեղվել մի քանի սանտիմետրից մինչև 1-2 մետր: Սակայն, բնականաբար, գերճշգրիտ զենքը սլետք է ունենա նաև իր կրողը և կիրառողը, այսինքն՝ բարձրակարգ տեխնիկական միջոցը և հմուտ մարտիկը: Օրինակ՝ ավիառումբերը սլետք է

արձակվեն համապատասխան ԹՄ-ներից փորձառու օդաչուների կողմից, հնարավոր է նաև երկրորդ ԹՄ-ի կամ այլ սարքի ուղղորդմամբ: Աղյրեջանական ՌՕՈւ-երում չկա մման գոնե մեկ սարք, որը կարող է կիրառել բարձրակարգ գերճշգրիտ հարվածային միջոց, ավելին՝ տեխնիկական և այլ պատճառներով դրանցից ոչ մեկը գրեթե հնարավոր չէ կատարելագործել այդ գործը զլուխ բերելու համար: Նման ԹՄ ղեկավարող և մման միջոց կիրառող օդաչուն էլ չի աճեցվում ինչ-որ ինկուբատորում: Պետությունները դրա համար ծախսում են տասնյակ տարիներ և հսկայական միջոցներ: Գլխավոր կործանիչի մասին ամեն ինչ ասվեց, իսկ մնացածն էլ այնքան հին է, որ մման ծախսերն արդարացված չեն: Աղյրեջանական ՌՕՈւ-ի ԹՄ-ներից գերճշգրիտ հարձակողական միջոցներ կիրառելու ընդունակ են միայն հարավաֆրիկյան «Мх-24G» և ռուսական նոր «Мх-35М» ուղղաթիռները: Դրանց քանակը մեծ չէ, կիրառած գերճշգրիտ զենքերը հիմնականում հակատանկային հրթիռներն են, որոնք մարտավարական օդակի ամենացածր ներկայացուցիչներն են: Այսինքն՝ աղյրեջանական ՌՕՈւ-ն ներկայումս չունի գերճշգրիտ հարձակողական զենք: Ռուսական օդուժը կամ ԹՄ-ներն անցած 30 տարիների ընթացքում մման միջոցներ կիրառել են մի քանի անգամ, խորհրդանշական դեպքերով:

Հրետանին հիմնականում ներկայացված է խորհրդային հին մոդելներով, որոնք ոչ միայն մման արկեր կիրառել չեն կարող, այլ նաև դրա համար կատարելագործելն է դժվար: Այն ձեռքբերումները, որոնց մասին հատկապես շատ խոսվեց 2013 թ. Բաքվի գորահանդեսից հետո, չեն համարվում գերճշգրիտ: Մենք դրանցից ամենագովազդված միջոցին դեռ մանրամասն կանդրադառնանք:

Եթե աղյրեջանական բանակն իրականում ունենա գերճշգրիտ հարձակողական միջոցների համապատասխան տեսականի և քանակ, ապա դրանց կիրառման համար պետք է ձեռք բերի բոլորովին նոր տեսակների ԹՄ-ների և հրետանային միջոցների մեծ քանակություն՝ մոտավորապես 100 միավոր ԹՄ և մի 1000 միավոր հրետանային միջոց, այն 12-15 մլրդ դոլարով գնածները և մոտ կրկնակի

եղածներն էլ որպես խոտան դեն մետի: Օրինակ, 50 միավոր հրետանային նման միջոցի ձեռքբերման համար նվազագույնը հարկավոր է 100-150 մլն դոլար, այն էլ՝ առանց համապատասխան արկերի: Մեկ գերճշգրիտ արկն արժի 50 000-100 000 դոլար: Ինչքան էլ աղյուքջանական համքերը նավթադոլարներ են բերում, չենք կարծում, որ նրանք պատրաստ են նոր 600-1000 հրանոթների գնել՝ վճարելով 2-4 մլրդ դոլար, դրանց համար գոնե 1 միլիարդ էլ արկեր գնել՝ չհաշված լրացուցիչ՝ սպասարկման և այլ ծախսերը, որոնք սովորաբար կազմում են ընդհանուր ծախսերի մոտ 30 տոկոսը: Չհաշված այդ ամենը՝ կիրառողների բանակի պատրաստումը, որը գրեթե անհնար է: և ոչ միայն ֆինանսական պատճառներով: Մեկ միավոր ժամանակակից հրասայլերը արժեն 2-5 մլն դոլար: 50 միավոր նման հրասայլերը ոչինչ չեն տա իրավիճակին, իսկ 200-300 միավոր հրասայլերն սարդեն կարծենան ավելի քան կես միլիարդ դոլար՝ առանց լրացուցիչ ծախսերի: Բնական է, որ այդ ամենը մեկ-երկու տարում հնարավոր չէ իրագործել, իսկ օրեցօր դատարկվող նավթի տակառներն այլևս ամեն ինչ չեն կարող լուծել: Այսինքն՝ հարձակման պատրաստվող բանակը, որը, ըստ իրենց ղեկավարների, ամեն վայրկյան պատրաստ է լայնածավալ հարձակման՝ կամ ստեղծվել է որպես մեծ ու անալիտան մարմին, որն իրականում չի կարող իր խնդիրը լուծել, կամ պատրաստ կլինի միայն մի 5-10 տարուց՝ ծախսելով մաս մոտ 50 մլրդ դոլար: Իհարկե, հակառակորդի ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը ձեռնատու չէ այս խոստովանությունը: Նրանք կարող են հայտարարել, որ կամաց-կամաց գնում են դեպի դրան և կհասնեն այդ արդյունքին արդեն 5 կամ 7 տարուց, սակայն այդ դեպքում մրցավազքում հայկական կողմին ճնշելու գաղափարը հողս կցնդի:

Աղյուքջանի նորագույն զենքերի ձեռքբերման մտադրություն չունենալու լավագույն ապացույցը թուրքական 107 և 122 մմ-ոց հրթիռների արտադրության հիմնումն է, խոտանված իսրայելական հրետանային համակարգերի գնումը Ղազախստանում, սեփական դիպուկահարների արտադրությունը և այլն: Իսկ օդուժն այդ մակար-

դակի բերելու համար չի բավարարի արդեն 30-40 մլրդ դոլարը, ժամանակի մասին խոսելն անգամ ավելորդ է:

Իհարկե, հնարավոր է ժամանակի հետ կատարելագործումը և որոշակի մակարդակի բարձրացումը, սակայն, միևնույն է, դա ճանապարհ է, որը պահանջում է ոչ մեկ տասնամյակ և ոչ մեկ տասնյակ միլիարդ դոլար:

Տեղեկանք. Ադրբեջանական բանակի սպառազինման և պատրաստության մեջ կան ռազմավարական ու մարտավարական բազում խնդիրներ, որոնք մեծապես խանգարում են կատարել իրենց հիմնական խնդիրը: Մասնավորապես, հարցն այն է, որ Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական դեկավարությունը, հաշվի առնելով պատերազմի նախորդ շրջանի փորձը, ներքին քաղաքական խնդիրները և բազում այլ հարցեր, միաժամանակ երկու տեսակի պատերազմների է պատրաստվում: Մեկը, այսպես կոչված, կայծակնային ցամաքային հարձակումն է, որով նպատակ ունի զրավել Արցախը (և ոչ միայն), մյուս տարբերակով, ինչպես նախորդ փուլում էր, հեռահար միջոցներով հայկական ռազմավարական նշանակետերի ավերումն է: Դրանով, իհարկե, նրանք հետապնդելու են Արցախի հայաթափում: Այս ամենը, սակայն, ունի մի մեծ խնդիր, ռազմական գործում սա նշանակում է ոչ միասնական ռազմավարական ծրագիր, որը նաև ազդում է օպերատիվ-մարտավարական պատրաստությունների վրա: Դրանով է նաև պայմանավորված տարբեր տեսակների սպառազինությունների ձեռքբերումը և անկանոն պատրաստությունները: Սա մեծ սխալ է եղել ռազմական գործում և խանգարող խոշոր հանգամանք հաղթանակի հասնելու համար⁴⁰⁹:

Իհարկե, սա չի նշանակում, թե հայկական կողմը պետք է կորցնի զգոնությունը և Ադրբեջանի ռազմականացման վրա աչք փա-

⁴⁰⁹ Այս մասին մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ա. Կ., Տարածաշրջանի ռազմականացումը և Հայոց բանակը, Եր., 2013:

կի: Աղբբեջանական վերնախավը ստիպված է ընտրություն կատարել՝ կամ շարունակել սպառազինությունների մրցավազքը՝ գնելով, յուրացնելով և արտադրելով հնարավորինս շատ, հետևաբար, արդեն հնացած զենքեր, կամ ծախսելով միանգամից մի քանի տասնյակ միլիարդ՝ հիմնովին փոխել և ձեռք բերել նորը, գերժամանակակիցը: Առաջինի դեպքում մարտավարությունը հին է, իսկ նոր քայլերի դեպքում նաև ավելի քան մեկ տասնամյակ իրականացրած ծրագրի դեկավարներին հարկավոր կլինի գնդակահարել՝ պետական միջոցներն անհիմն վատնելու մեղադրանքով: Դեռ թարմ են գեներալ Ռզակի սպանության տպավորությունները: Առայժմ Աղբբեջանի վերնախավի բոլոր քայլերը խոսում են առաջին տարբերակի օգտին, որը քաղաքական և տնտեսական շատ շահարկումների առումով էլ է հարմար: Իսկ երկրորդ տարբերակի իրականացումն ավելի մութ խորությունություններ ունի....

Ամեն դեպքում Աղբբեջանը տենդագին զինվում է և դա վտանգավոր է:

3.7 Հայկական բանակի հիմնարար բարեփոխումները. առաջարկներ

2007-մինչ օրս՝ ՀՀ զինված ուժերում կատարված հիմնական բարեփոխումները ունեն մեկ ընդհանուր ուղղություն. հայոց բանակը գնում է դեպի 21-րդ դարի չափանիշեր: Այս փուլն առանձնահատուկ է նաև նրանով, որ բանակը զարգանում է ՀՀ ռազմական դոկտրինում և Ազգային անվտանգության ռազմավարությունում ամրագրված ուղեցիկների հիման վրա: Մասնավորապես, խնդիր է դրված զարգացնել ռազմաարդյունաբերական սեփական համալիր և ռազմակազմական համակարգ: Այս երկու հիմնարար ուղղությունները կազմում են նոր տեսակի բանակի հիմքը, սակայն դրանք ամբողջը չեն: Կատարելագործման հիմքում ՀՀ ՊՆ Մեյրան Օհանյանը ընդգեց նաև կառավարման համակարգի, սպայական կազմի մտածելակերպի և արժեհամակարգի փոփոխության, ստեղծագործ և ինքնուրույն հրամանատարի կերպարի ձևավորման, ՋՈՒ-ի փոքր, արագաշարժ և ինք-

նույնպես ստորաբաժանումների ու դրանց հրամանատարների պատ-
րաստման կարևորությունը:

Աշխատանքներն ընթանում են մի քանի ուղղություններով:

1. Հրամանատարների հայեցի մտածելու, հայերեն խո-
սելու և հայերենով հրամաններ տալու անհրաժեշտությունը,

2. Սպայական հիմնական կազմի կրթությունը հայերե-
նով իրականացնել:

3. Ռազմական բարձրագույն կրթություն միաժամանակ
մի քանի երկրներում կրթական տարբեր մոդելների համամասնոթ-
յուն ապահովելու համար:

4. Սկսած 2013 թ. բարձրագույն սպայական կրթությունը
ապահովել հիմնականում Հայաստանում, ինչը նպաստում է սպանե-
րի հայակենտրոն դարձնելուն և ամրապնդում նրանց դերը ազգային
էլիտայում:

5. ՀՀ բանակի սպաների կրթադաստիարակչական գոր-
ծընթացի հիմքում դնել զինվորականությունը՝ որպես ազգային էլի-
տայի, ազնվականության կարևոր սեկտոր դարձնելու խնդիրը:

6. Սպաներին գերծ պահել անօրինականություններից,
մասնավորապես բացառել կաշառակերությունն և գողությունը: Այդ
առումով հատկապես շոշափելի են եղել 2012-2014 թթ.-ի ձեռքբերում-
ները հատկապես բանակի ամենակոռումպացված համակարգի՝
զինկոմիսարիատների՝ այսպես ասած, մաքրման գործընթացը: Այդ
ժամանակահատվածում նախորդ հինգ տարիների համեմատությ-
յամբ գորակոչն իրականացվել է՝ ապահովելով արդարության ու կա-
շառակերության բացառման առավելագույն մակարդակը:

7. 2014 թ. սկզբից սպայական կազմի միջոցով պատե-
րազմ հայտարարվեց, այսպես ասած, փողոցային բարձրի դեմ և
այդ գործընթացում ներգրավվեցին հասարակական ու պետական
տարբեր կառույցներ: 2014 -ի ավարտին արդյունքները ակհայտ
էին, քանի որ բանակում ոչ կանոնադրային հարաբերությունների
արդյունքում եղած դեպքերը կրկնակի նվազեցին:

8. Ռազմակրթական հայեցակարգի և ռազմական հայկական ակադեմիայի ստեղծման շրջանակներում բանակում ռազմագիտական նոր հանդեսի և ռազմագիտական խորհուրդի հիմքերը դրվեցին: Նպատակ է դրված ուսումնասիրել հայոց ռազմարվեստի առանձնահատկությունները՝ բանաձևելով դրանք: Դրանով, փաստորեն, հայկական ռազմական գիտությունը կարող է վեր բարձրացվել և դրվել այնպիսի հզոր ռազմագիտական դպրոցների կողքին ինչպիսին են գերմանական, անգլիական, ամերիկյան, չինական և այլ ռազմագիտական դպրոցները: Սա տասնամյակների աշխատանք է, որը դրվում է հազարամյակների վերհանման և հարյուրամյակների առաջընթացի համար:

9. Հիմք դրվեց նոր գործառնքների ու ստորաբաժանումների ձևավորմանը, որոնց առանձնահատկությունը փոքր, արագաշարժ, ինքնուրույն միավոր լինելն է, որի նպատակը հիմնականում հարձակողական բնույթի գործողություններ իրականացնելն է:

10. ՁՈւ-ի ռազմավարական պլանավորման և զարգացման ծրագրերը վերանայվում են, ներդրվում «փոքր ուժերով մեծ խնդիրներ», «հրամանատարում առաջադրանքով» հայեցակարգերը, որոնք վերը նշված սկզբունքների և մոդելների ամբողջությունն են և վերածվելով համապատասխան հրամանների ու փաստաթղթերի՝ հասցվում են զորքեր, դառնում մարտական պատրաստության դասընթացների կարևոր բաղադրիչ, մտնում շտաբներ ու փոքր ստորաբաժանումներ:

11. Նոր և գերճշգրիտ զինատեսակների ձեռքբերում, որոնց քանակը թեկուզ մեծ չէ, սակայն դրանք կիրառվելու են ավելի արագ, դիպուկ, նպատակային և հզոր են իրենց հարվածներով: Դրանով բանակի ավելի փոքր, մոբիլ և հզոր լինելու բանաձևը ամբողջացվում է:

Սրանք ՀՀ ՁՈւ-ի բարեփոխումների երկարաժամկետ ծրագրերի ողջ ամբողջական ցանկն է, որոնց արդյունքները միանգամից չեն երևա: Դրանք իրականացվում են առօրյա, մշտական քայլերին զուգահեռ, որոնք երբեմն ավելի նկատելի են: Չորքերի մշտական գորավարժությունները, նոր զինատեսակների ձեռքբերումները, պաշտ-

պանական բնագծերի տեխնիկական, ինժեներական հագեցվածությունը, կատարելագործումը, գորքերի կենցաղային պայմանների բարելավումը գործընթացներ են, որոնք ևս իրականացվում են մշտապես: Երբեմն դրանք առավել նկատելի և զնահատելի են, սակայն դրանք չեն որոշում բանակի զարգացման հիմնական տեմպերն ու բնույթը: ՀՀ ՁՈւ-ի մարտունակության ապահովումը հիմնականում երկարաժամկետ ծրագրերն են որոշում, որոնցով էլ այն գերազանցում է միլիարդներ ծախսող իր հակառակորդին:

Այժմ ռազմատեխնիկական և քաղաքական համաշխարհային զարգացումները նորանոր մարտահրավերների առաջ են կանգնեցրել ՀՀ ՁՈւ-ին, ընդ որում, ակնհայտ է, որ դրանք մեղմանալու միտումներ չունեն: Հակառակորդը սաստիկ զինվում է ու պատրաստվում ռևանշի: Ադրբեջանի սպառազինման տեմպերը զարմացնում են անգամ միջազգային փորձագետներին:

ՀՀ ռազմական ոլորտի զարգացման, մատակարարման և այլ հարցերի հիմնական մասը ներկայումս լուծվում է ՌԴ-ի հետ: Ռազմական համագործակցությունն այլ երկրների հետ հիմնականում կյում է առավել սահմանափակ բնույթ: Այսպիսի արդյունքները գոհացուցիչ չեն: Մասնավորապես՝ անհրաժեշտ է վերանայել տեխնիկական մատակարարման հարցերը, քանի որ կադրերի պատրաստումը քիչ, թե շատ լուծվում է արևմտյան երկրների հետ տարբեր ձևաչափերով համագործակցությամբ:

Միակողմանի ռազմական համագործակցությունն ունի իր և՛ դրական, և՛ բացասական կողմերը: Սակայն, մեր խորին համոզմամբ, ռազմական միակողմանի համագործակցության բացասական կողմերն առավել շատ են: Ցանկալի է, որ փոքր պետություններն իրենց ռազմական կարևորագույն հարցերի լուծումը կապեն ոչ թե մեկ, այլ մի քանի պետությունների հետ: Մեզ համար այս ոլորտում բացի ավանդական լիդերներից, հատկապես հետաքրքիր է ռազմական համագործակցությունն այնպիսի երկրների հետ, ինչպիսիք են՝ Ֆրանսիան, Հնդկաստանը, Չինաստանը, Ճապոնիան, Հարավային Կորեան, Շվեդիան, որոնց փորձը շատ արժեքավոր է: Աշխարհում ընդունված ՆԱՏՕ-ՌԴ ռազմական հակադարձ համակարգն ուսում-

նասիրելու համար հայկական բանակը վաղուց արդեն գործնական քայլեր է ձեռնարկել: Հայ սպաները ռազմաուսումնական դասընթացներ են անցնում Հունաստանում, որի բանակն առաջնորդվում է ՆԱՏՕ-ի չափանիշներով: Հունական ՌՕՈՒ-ն լավագույններից մեկն է ՆԱՏՕ-ում, մասնավորապես՝ շատ բարձր է օդաչուների մակարդակը. մեկ անգամ չէ, որ ուսումնական մարտերում նրանք բարձր ցուցանիշներ են ապահովել՝ գերազանցելով պայմանական բոլոր հակառակորդներին: Հունական բանակի մարտական ինքնաթիռները բարձրակարգ են և լավ սպառազինված: Այս հնարավորությունը հարկավոր է օգտագործել՝ ի նպաստ ՀՀ օդուժի հզորացման:

Ֆրանսիան ԱՄՆ-ից ու ՌԴ-ից հետո միակ պետությունն է, որը արտադրում է ռազմական, ցամաքային, ծովային և տիեզերական ցանկացած տեխնիկա, սպառազինություն ու սարքավորում: Այսինքն՝ սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի հարցում Ֆրանսիայի հետ համագործակցությունն ամենաշահավետներից է: Մասնավորապես, մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում կապի, հետախուզության, ղեկավարման և ֆրանսիական սարքավորումները, որոնք տարբեր երկրներում անխափան կիրառվում են անգամ խորհրդային հրասայլերի, ԹՄ-ների և այլ մեքենաների վրա: Ֆրանսիական բանակն ամենատարբեր տարածաշրջաններում ունի մարտական գործողությունների վայրման հարուստ փորձ, որը գրեթե մշտապես շարունակվում է: Ֆրանսիական բանակը հատկապես աչքի է ընկնում խաղաղարար առաքելությունների կազմակերպման լավագույն ավանդույթներով: Այս ամենը շատ կարևոր է ռազմական մտքի գործնական զարգացման և տեսակետների քննության առումով: Հայկական զինուժի համար որոշակի հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել նաև ֆրանսիական «Օտարերկրյա լեգեոնի» կազմակերպման ու մարտական կիրառման հետ կապված հարցերում: Բանն այն է, որ մարտական գործողությունների դեպքում հնարավոր է, որ ՀՀ ՁՈՒ-ի կազմում ընդգրկվելու ցանկություն հայտնեն այդ լեգեոնում ծառայող սփյուռքահայեր կամ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Միաժամանակ լեգեոնը կարող է հիմք դառնալ հեռավոր ապագայում հայկական բանակում օտարազգիներից կազմված վարձկան

ստորաբաժանման ստեղծման համար՝ թեկուզև սահմանափակ կիրառման համար:

Մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել ռազմական համագործակցությունը հատկապես Հնդկաստանի հետ: Այս պետությունը օր օրի ավելի է մոտենում գերտեխությունների վերին սանդղակին: Հնդկական ՁՈՒ-ի սպառազինման և ռազմաարդյունաբերական մակարդակը նախանձելի առաջընթաց ունի: Ստեղծվում են հնդկական մուլշի ինքնաձիգեր, հրասայլեր, տարատեսակ հրթիռներ, նավեր և անգամ կործանիչներ: Մեզ համար առանձնապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ հայկական ՌՕՈՒ-ի հետագա զարգացման համար Հնդկաստանը կարող է բացել հիմնալի հնարավորություններ: Բանն այն է, որ հնդկական ՌՕՈՒ-ի սպառազինության մեջ է գտնվում չորրորդ սերնդի լավագույն կործանիչներից առնվազն երեքը՝ «Cy-30», «Миг-29», «Mirage-2000»: Մոտ ապագայում նրանք ձեռք կբերեն ֆրանսիական նոր կործանիչներ, որոնք իրենց լավ ցուցաբերեցին Լիբիայում: Ընդ որում, Հնդկաստանը արտադրում է հայկական բանակին հետաքրքրող «Cy-30», իսկ ապագայում նաև ֆրանսիական «Rafale-C» կործանիչներ: Ամերիկյան ու եվրոպական երկրների ՌՕՈՒ-ի հետ անցկացված բարձր մակարդակի զորավարությունները փաստում են, որ հնդկական օդաչուական դպրոցը լիովին կայացած է և լավ ավանդույթներ ունի: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև հնդկական հրթիռաշինությունը, որը զգալի արդյունքների է հասել մասնավորապես, հայկական զինուժին հետաքրքրող մարտավարական և օպերատիվ-մարտավարական հրթիռների ոլորտում: Հնդկական «Prihvi III (SS-350)», «Aghni 1» և այլ հրթիռները հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դրանք բացառիկ մուլշներ են: Իրենց հիմնական տվյալներով գերազանցում են համանման չինական, կորեական, իրանական հրթիռներին և մոտենում են աշխարհի առաջատար ստեղծողների մուլշներին:

Հնդկական բանակը լեռնային պայմաններում մարտական գործողությունների վարման հիմնալի փորձ ունի: Արդեն մի քանի տասնամյակ Հիմալայներում չեն ավարտվում մարտական գործո-

դուքյունները, որոնք երբեմն դառնում են պասիվ, երբեմն ստանում մեծ ինտենսիվություն: Մասնավորապես, 1999 թ.' Կարգիլյան հիմնախնդրի ժամանակ, հնդկական բանակը լավ փորձ ձեռք բերեց օդուժի, հրետանու և հատկապես հատուկ ստորաբաժանումների կիրառության գործում: Հայաստանի դեպքում այդ փորձը հատկապես կարևոր է Տավուշում ու Նախիջևանի օպերատիվ ուղղության վրա հավանական լայնածավալ մարտական գործողությունների առումով: Դա առանձնակի կարևոր է Նախիջևանում՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այսօր Ադրբեջանը ստեղծել է համագորային բանակ:

Ռազմական համագործակցության համար երկրներ և ուղղություններ շատ կան, որոնք մեծ հեռանկարներ են խոստանում: Արդեն կա երկրների մի մեծ ցանկ: Բացի ավանդաբար հզոր համարվող ԱՄՆ-ից, Չինաստանից, Իսրայելից և եվրոպական պետություններից, այդ ցանկում են օրեցօր իրենց փառավոր անցյալը վերարժևորող Դապոնիան, Հարավային Կորեան, Շվեդիան, ՀԱՀ-ը: Ռազմականացումը և համաշխարհային քաղաքականության ուժային կենտրոնների ծանրության առանցքը հետզհետե վերադառնում է Եվրասիա: Դա է պատճառը, որ Հայաստանի համար նպատակահարմար է վստահելի կապեր և ունենալ փոխլրացնող մի քանի գործընկեր:

Հայոց բանակի զորատեսակների զարգացման համար կան մի քանի խնդիրներ, որոնք ծախսատար են՝ միջնաժամկետ և երկարաժամկետ լուծվելու հնարավորություններով, և որոնք մեծապես կբարձրացնեն բանակի մարտունակությունն ու հնարավորությունները: Խոսքը ընդհանուր ՕՀՄ-ների ստեղծման մասին է և որպես դրանց առանձին ու հիմնական ուղղություն՝ օդուժի: Հայաստանի համար հատկապես առարկայական նշանակություն ունեն հեռահար հրթիռային միջոցները՝ ՀԿՌՀ-ները, մարտավարական և օպերատիվ-մարտավարական հրթիռային համալիրները: Նշված ոլորտում առավել առարկայական է օդուժի և ՀՕՊ զորքերի զարգացումը՝ ընդ որում պետք է ընթանա միասնաբար: Դրանք՝ իրենց բովանդակությամբ, տարողությամբ, կատարման ծավալով, մի քանի տարվա ըն-

թացքում կամ մշտապես կատարվելիք աշխատանքներ են, քանի որ բանակի տարին կամ օրը երբեք չի վերջանում: Բանակը կատարելագործվում է ամեն օր, և ամեն օր առաջարկներ ու գաղափարներ են քննարկվում: Հայկական բանակի համար կան ավանդույթներ, օրինաչափություններ, որոնք տիպիկ են հենց հայկական զինուժի համար: Հայկական բանակը ավելի է մոտենում ազգային ավանդույթներին ու դիմագծին, թե՛ կազմակերպչական, թե՛ կրթական, թե՛ մարտունակության բարձրացման հարցերում:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1994 թ. մայիսյան հրադադարի հաստատումից ի վեր՝ արևելյան հայ-թուրքական պատերազմը այլ բնույթ ստացավ: Միմյանց հետ պատերազմող զորքերը տեղ-տեղ շարունակում էին կռվել: Հետո փոքր-ինչ աճեց վստահության մակարդակը, սակայն կարճ ժամանակ անց, սկսեցին խրամատավորվել: Մովորաբար իրար դեմ կանգնած զորքերը, որոնք խաղաղության չեն գնում, սկսում են խրամատավորվել ու պատրաստվել այդ փուլին: Խրամատները հետզհետե ավելի խորացան, պատրաստվեցին ականապատ դաշտերը, հակատանկային փոսերն ու այլ արգելափակոցները, հայտնվեցին դիպուկահարները, որոնք սկսեցին ավելի ու ավելի մեծ դեր խաղալ: Որքան հաստացան խրամատների պատերը, այնքան ավելացավ զենքի քանակը: 1990-ականների վերջերից ու 2000-ականների սկզբից սկսեցին ավելի շատ կիրառվել գրահաբաճկոնները, որոնք այսօր պարտադիր են արդեն սահմանագծի վրա: Սաստկացան մեծ տրամաչափի գնդացիների կրակոցները: Մեկ-երկու տարուց հայտնեցին նաև մեծ տրամաչափերի դիպուկահարները, որոնք ի վիճակի էին ծակել խրամատների հողե շերտը: Խրամատների խորացման հետ սկսվեցին ավելի շատ կիրառվել դիվերսիոն հետախուզական խմբերը, որոնք փորձում էին դիրքերի գրավումով բարելավել ընդհանուր բնագծերը: Դրանից հետո կողմերը սկսեցին ավելի բարելավել դիրքերի կահավորումը՝ դրանք հագեցնելով հակադիվերսիոն սարքերով և ազդանշանային հարմարանքներով: Այսինքն՝ ընթանում էր խրամատային դասական պատերազմ՝ իր բնորոշ առանձնահատկություններով: Միաժամանակ փորվեցին երկրորդ խրամատները, ոմբապատարանները և կեղծ դիրքերը: Աղբյուրները, այդ տարիներից սկսած, շեշտակի մեծացրեց ռազմական ծախսերը՝ ձեռք բերելով հարձակողական նոր մակարդակի և քանակի զենքեր: Այդ ամենը հայ-աղբյուրներից առճակատումը միանգամից բարձրացրեց նոր մակարդակի, ավելացավ դիվերսիաների քանակը: Խրամատային

պատերազմը ավելի շատ սկսեց դրսևորվել դիվերսիոն և դիպուկահարային գործողություններով: Աղբբեջանական բանակը ձեռք բերեց նոր մակարդակի դիպուկահարներ, առանձին դպրոց բացեց, Թուրքիայում պատրաստում էին ավելի բարձր մասնագետներ: Նույն ժամանակ դիվերսիոն հարձակումները շատացան: Այս ամենը 2008-2010 թթ. բերեց ավելի հաճախակի հարձակումների, որոնք հանգեցրին մաս նրան, որ հայկական զորքերն սկսեցին հագեցվել լրացուցիչ մեծ զենքերով ու հակատանկային միջոցներով: Հայկական բանակն այդ ժամանակահատվածում փոքր ստորաբաժանումների սպառազինության հագեցվածության մակարդակը բարձրացրեց մի քանի անգամ:

Խրամատային այս պատերազմը սաստկանալով՝ մի քանի անգամ լայնամասշտաբ պատերազմի վերաճելու վտանգ ստեղծեց: Աղբբեջանական կողմը ձեռնարկում էր հետախուզադիվերսիոն գործողություններ, որոնք հաջողությունների դեպքում առնվազն վտանգ ունեին վերաճելու մարտավարական պատերազմի՝ մարտական միջանիօրյա գործողություններով ու մի քանի կիլոմետր տեղաշարժերով: 2008 թ. մարտի 3-4-ին աղբբեջանական դիվերսիոն խմբերը գրավեցին Արցախի ՊԲ -ի հսկողության տակ գտնվող հյուսիսային՝ Լևոնարի դիրքերը: 2012 թ. հունիսի սկզբին աղբբեջանական դիվերսանտները մտան ՀՀ՝ Տավուշի սահման, որի գոհ գնացին քաղաքացիական մարդիկ: Նույն ժամանակում դիվերսիոն խմբերով հայկական բանակի առաջնագծի մարտական հենակետեր ներթափանցելու և դրանք գրավելու կամ դիրքապահներին սպանելու բազում փորձեր եղան: 2014 թ. սկզբին հայկական բանակը բարելավեց իր դիրքերը՝ նախիջևանյան հատվածում առանց մեկ կրակոցի մինչև երկու տասնյակ կիլոմետր լայնքով ու խորությամբ առաջանալով: Սա մեծ արձագանք առաջացրեց: Նույն թվականի հուլիսի սկզբին Քարվաճառի տարածքում գործող թշնամու դիվերսիոն խումբ չեզոքացվեց, որի երկու անդամները ձերբակալվեցին: Այդ տարածքում նրանց առկայության մասին տարբեր լուրերը միշտ անհանգստացնում էին հայկական կողմին: Դա անմախաղեպ իրադարձություն էր

հակամարտության ընթացքում: Հուլիսի 25-ից սահմանի ողջ երկայնքով աղբբեջանական բանակը սկսեց տարբեր խախտումներ ու դիվերսիաներ անել: Շեշտակի ավելացավ կրակոցների քանակը Տավուշի մարզում: Հուլիսի 31-ից մինչև օգոստոսի 3-ը ձեռնարկվեցին դիվերսիոն մեծամասշտաբ մի քանի գործողություններ կամ հետախուզական մարտեր՝ փորձելով գրավել հայկական մի քանի հեմակետեր՝ նպատակ ունենալով ամրանալ կամ մարտավարական խորությամբ առաջանալ:

Այս բոլոր դեպքերում հայկական ուժերը առանց լուրջ կորուստների հակառակորդին հակահարված տվեցին՝ մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: Հայկական կողմի գործողությունների հիմնական շեշտը դրված է պաշտպանական մարտերի իրականացման, լավ ամրացված դիրքերի պահպանման վրա՝ շատ հաճախ մաս չրջանաձև պաշտպանությամբ, միջդիրքային լավ համագործակցությամբ: Սակայն երբեմն հայկական ստորաբաժանումները ևս ձեռնարկում են հետախուզադիվերսիոն, կանխարգելիչ հարձակողական գործողություններ, որոնք տվյալ դեպքում մեծապես աչքի են ընկնում իրենց արդյունավետությամբ: Հրադադարի հաստատումից ի վեր՝ աղբբեջանական կողմը լուրջ կորուստներ է կրել: Մասնավորապես կազմակերպվածությամբ, հակառակորդի գործողություններին հակադարձելու կարողությամբ ու նրան պատճառած վնասների ու կորուստների քանակով առավել աչքի ընկան 2014 թ. ամռանը տեղի ունեցած հնգօրյա ինտենսիվ ռազմական գործողությունները: Այդ իրադարձությունները լիովին կարելի է համարել «հնգօրյա միկրոպատերազմ»: 2014 թ. նոյեմբերի 12-ին ԼՂՀ-ի Ակնի հատվածում, սահմանին մոտ աղբբեջանական ՋՌ-ն ԿԶՀՀ-ով խոցեցին հայկական ՌՕՌ-ի մարտական ուղղաթիռ, զոհվեցին անձնակազմի բոլոր 3 անդամները: Սա հրադադարի հաստատումից ի վեր սահմանի վրա իրականացված ամենամեծ սադրանքն էր: Փաստորեն, 2014թ. դիվերսիոն գործողությունների գագաթնակետն էր, որը աղբբեջանական բանակին ոչինչ չտվեց: 2015թ. սկսվեց մարտավարության լուրջ փոփոխությամբ: Աղբբեջանական հատուկ ստորաբաժանումները

այլևս խուսափում էին դիվերսիաներ կատարել հայկական դիրքերի ուղղությամբ, նրանք սկսեցին կիրառել «ականային պատերազմը»: Ականների մշտական տեղադրումը և ծողակների պատրաստումը միջոյիքային տարածքներում լրիվ նոր մարտավարություն է այս հակամարտությունում:

Ադրբեջանը հատկապես 2003 թ. հետո ինտենսիվորեն զինվում է՝ դրա համար ծախսելով ավելի քան 15 մլրդ դոլար: Սակայն այդ միկրոպատերազմը ցույց տվեց, որ հայկական զինուժը գերազանցում է: Ադրբեջանական կողմը պատրաստ չէ պատերազմի հատկապես այն պատճառով, որ չափազանց մեծ հույս է դրել իր սպառազինության վրա և մեծապես կեղծում է իր հնարավորությունները: Ադրբեջանի ռազմական համակարգում և հասարակական շրջանակներում գերակայում է այն համոզմունքը, որ պատերազմում չեն պարտվել, հայերը վախկոտ են և կռվել չգիտեն: Այդ ստի կծիկը նրանց բերել է ավելի վատ վիճակի, երբ մարտական ամեն մի բախումից հետո, ավելի մեծ խուճապի մեջ են հայտնվում: Ադրբեջանը լարումը տարածում է ոչ միայն ԼՂՀ, այլև ՀՀ հատվածում, ինչով, ի սկզբանե, հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ Արցախյան հիմնախնդիր չկա, սա թուրք-հայկական արևելյան պատերազմն է, որը վարվում է 1918 թ. սկսած: Այս բոլոր դեպքերում, սակայն, ադրբեջանական կողմի լիարժեք պայտությունը հետո պատճառ է դարձել, որ Ադրբեջանն ավելի շատ զինվի, ավելի կատաղի փորձեր անի իրավիճակն իր օգտին շրջելու համար: Սակայն դրանով էլ ավելի վատ իրավիճակում է հայտնվում:

Այս դեպքում, ցավոք, իրավիճակն ավելի է լարվում. կողմերն իրար վրա են կրակում արդեն նոնականետերով ու ականանետերով, այսինքն՝ տրամաչափն ու խտությունը հետզհետե սաստկանում են: Իրավիճակի սրումն անկասելի է դառնում, քանի որ կողմերը և հատկապես Ադրբեջանը՝ ակտիվորեն զինվում է ու ակնհայտորեն պատրաստվում պատերազմի: Առայժմ իրավիճակը վերահսկելի է, քանի որ Ադրբեջանն այնքան էլ չափազրգոված չէ պատերազմ վարել: Համաշխարհային քաղաքականության ուժի կենտրոնները ևս մեծամա-

սամբ շահագրգռված են ստատուս քվոյի պահպանմամբ, իսկ բանակները՝ շնորհիվ իրենց մարտունակության ու սպառազինության, հասել են զսպման հստակ մակարդակի: Հայկական ռազմագիտական մոտեցումներում ամրապնդվում է ռազմավարական զսպման հայեցակարգը:

Ի մի բերելով ասվածը՝ կարող ենք փաստել, որ Հայաստանի երրորդ հանրապետության ԶՈւ-ն անցել է զարգացման տարբեր փուլեր ու բարդ իրավիճակներ:

1. Ազգային ազատագրական պայքարի հաղթական ելքը հնարավոր եղավ գրանցել կանոնավոր բանակի շնորհիվ, թեև դրա հիմքում կամավորական ջոկատներն էին: Ազատամարտիկների թիվը, որոնք ընդգրկված էին շուրջ 80 ջոկատների կազմում, հասնում էր մինչև 4000-ի: Յուրաքանչյուր ջոկատում 20-30 հոգի էր, իսկ ավելի մեծ ջոկատները մատների վրա կարելի էր հաշվել: Մարտիկների թիվը գերազանցում էր 100-ը միայն «Արաբո», «Տիգրան Մեծ» և մի քանի այլ ջոկատներում: Դրանց թիվը չէր անցնում 10-ը: Պատմական փորձը թույլ է տալիս հստակ օրինաչափություն ընդգծել. ամենաբարենպաստ պայմաններում անգամ կամավորական շարժումները չեն կարող ապահովել ժողովրդի անվտանգությունը, և կիրառական առումով պետք չէ գերազնահատել այս գործընթացը: Ռազմահայրենասիրական դաստիարակության տեսանկյունից այն մեծ նշանակություն ունի, և պետք է շատ խոսել դրա մասին, սակայն ազգային անվտանգության ապահովման ինստիտուցիոնալության տեսանկյունից ազատամարտիկների դերը գերազնահատված է: 3000-4000 հոգին չի կարող ապահովել 3 մլն-ոց ազգի անվտանգությունը, իսկ մեզանում այդպես էր թե՛ 1900-ականներին, թե՛ ցեղասպանության տարիներին: Եթե ազգը փոքրաթիվ ընտրյալների պայքարը ճիշտ ժամանակին չի դարձնում համազգային և չի ստեղծում կանոնավոր զինված ուժեր, ապա կամավորական շարժումը, ի վերջո, դատապարտվում է պարտության: Տվյալ դեպքում, եթե պայքարին չմիանար Արցախի բնակչությունը և չստեղծվեր կանոնավոր բանակ, ապա այս պատերազմը մենք կարող էինք տանուլ տալ:

2. Բանակաշինության ակտիվ գործընթացը նպաստեց անկախությունն ամրապնդելուն: Բանն այն է, որ հայոց նորոշյա բանակաշինությունն սկսվել էր շատ ավելի վաղ, քան կոչակվեր Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը: Այդ գործընթացը սկսվել էր ինչպես Հայաստան աշխարհի ամենատարբեր հատվածներում, սահմաններում և վտանգավոր տեղերում, այնպես էլ Երևանում՝ կազմակերպչական բացահայտ և թաքուն ամենատարբեր գործերով:

3. 1991 թ. առաջին իսկ մարտական գործողությունները ցույց տվեցին, որ պատերազմը սաստկանալու միտում ունի, և հարկավոր է կանոնավոր բանակ ունենալ: 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքները դեռ չվերացրած՝ Հայաստանն ուներ մի քանի հարյուր հազար փախստական, երկիրը գտնվում էր շրջափակման ու շրջապատման մեջ: Անհրաժեշտ էր ստեղծել մարտունակ բանակ, որը կկանխեր Հայաստանի նորանոր տարածքների կորուստը: Իսկ հակառակորդը իրականում լայնածավալ պատերազմ էր սկսել ՀՀ սահմանների վրա հարձակումով, և ո՛չ Արցախում, ինչպես ընդունված է ասել:

4. Մինչ ռազմական գործողությունների սկիզբը՝ բանակաստեղծման կառուցվածքակազմակերպչական հսկայական աշխատանք էր կատարվել: Հայ ժողովուրդն այս անգամ պատրաստ գտնվեց դիմելով թշնամուն արժանի հակահարված տալու համար: Հայոց բանակի կազմավորման գործընթացի ամենակարևոր առանձնահատկությունն այն էր, որ կամավորական-աշխարհագրային ջոկատների վերակազմավորումը կանոնավոր զինվորական ստորաբաժանումների տեղի էր ունենում պարտադրված պատերազմի ծանր պայմաններում՝ մարտական գործողություններին զուգընթաց:

5. Հայոց կամավորական բանակը արագ ինտեգրվեց իրավիճակին, իր շարքերում ընդունեց զորակոչված սերունդը և շարունակեց հաղթանակներ տանել: Եվ սա այն պայմաններում, երբ մարտական գործողությունները սաստկանում և առավել լայնամասշտաբ էին դառնում: Շուշիի, Քարվաճառի, Մարտակերտի և Ակնի ազատագրում, 1993 թ. ամառային հարձակողական շրջան. սրանք բացառիկ ժամանակներ էին, երբ ուժերով և միջոցներով հակառակոր-

դին զիջելով՝ հայոց բանակը անկասելի արագությամբ հարձակողական գործողություններ էր իրականացնում:

6. Հրադադարից հետո հայոց բանակը հայտնվեց բոլորովին այլ իրավիճակում, երբ սարերից իջավ զորանոց, իսկ մի մասը մնաց մարտական հերթապահությամբ: Հայոց բանակն այն եզակի բանակներից է աշխարհում, որը՝

- հաղթելով պատերազմում՝ մշտապես մնում է մարտական իրավիճակում,

- սահմանի վրա քանակապես ավելի մեծ հակառակորդին մշտապես թելադրում է իր կամքը,

- իր կողմից ազատագրված տարածքներում մարտական պահպանություն է իրականացնում առանց երրորդ ուժի կամ խաղաղարարների, ինչը բացառիկ է, այսպես կոչված, «սառեցված հակամարտությունների» համար,

- մարտական խնդրին զուգահեռ՝ կազմակերպչակառուցվածքային բարեփոխումներ է անցնում:

Հայոց բանակն այսօր աշխարհի փոքր բանակների մեջ ամենամարտունակներից և փորձառուներից մեկն է, որի սպայական կազմն էլ ամենագրագետներից: Սա փաստում են նաև միջազգային փորձագետները:

10. Հայոց բանակի զարգացման հիմնական փուլերը հետևյալն են.

- 1992-1994 թթ.՝ կազմավորումից մինչև մարտական գործողությունների ավարտը,

- 1994-1998 թթ.՝ հրադադարի հաստատումից մինչև բանակի զորանոցային իրավիճակի բերումը, նոր զորամասերի կազմակերպչական հիմնական գործողությունների ավարտը,

- 1998-2007 թթ.՝ բանակի ինստիտուցիոնալ կայացումը,

- 2007-մինչ օրս՝ բանակի հիմնական բարեփոխումների և կերպարանափոխման փուլը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, մեր բանակն ստեղծվեց որպես ազգային պայքարի ոգու արտահայտություն: Հետո այն կայացավ ինս-

տիտուցիոնալ կերպով, հստակ օրենքներով ու կանոններով: 2007-2008 թթ. հայոց բանակը գնում է դեպի 21-րդ դարի չափանիշեր:

11. Հայոց բանակը այժմ ուտք է դրել իր կազմավորման երրորդ տասնամյակ և ունի հետևյալ խնդիրները.

ա. Հայաստանի Հանրապետության և ԼՂՀ-ի անվտանգության ապահովում արտաքին ագրեսիայից, կամ մասնագիտական լեզվով ասած՝ զսպման համակարգ ունենալ,

բ. Ձորքերի մարտական պատրաստականության վիճակի պահպանումն ու մարտական հերթապահության կատարելագործումը,

գ. ՀՀ զինված ուժերի զարգացման պլանով նախատեսված միջոցառումների որակյալ և ժամանակին իրականացումը:

Սրանք, ըստ էության, այս պահին մեր երկրի ազգային անվտանգության ապահովման խնդիրներն են, որոնք ընդհատվել չեն կարող, միաժամանակ լուրջ զարգացման ու առաջընթացի համար բանակը պետք է իրականացնի.

դ. Ռազմական կրթության չափանիշների ներդրում: Երևանում գործում է Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ակադեմիա, որն ապահովում է մագիստրոսական ռազմական կրթություն և կան բակալավրի աստիճան ապահովող ռազմակրթական երեք հաստատություններ:

ե. Ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման պետական ծրագրի իրականացում, որը թույլ կտա երկրում խթանել արդյունաբերական զարգացումը: Այսօր արդեն մի քանի ձեռնարկություններ սերտորեն ինտեգրվում են արտադրության լայն ոլորտին:

զ. Զինվորական կարգապահության ամրապնդումը, որի ուղղությամբ իրականացվող աշխատանքները մեծ արդյունք են տվել:

Եթե բանակն ունի կրթական, արժեքային սեփական հզոր համակարգ և ռազմաարդյունաբերական համալիր, ապա այդ բանակը, հետևապես նաև պետությունը, ինքնաբավ են և ունեն մեծ ապագա: Այսօր ՀՀ ՁՈւ-ն քայլում է այս ճանապարհով, ինչը երկարաժամկետ հեռանկարի ծանրակշիռ ձեռքբերում է: Այսօր ստեղծվում է 21-րդ դարի հայոց բանակը:

СТРОИТЕЛЬСТВО АРМИИ В ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ АРЦРУН ОГАНЕСЯН

Данное исследование представляет собой изучение процесса формирования армянских Вооруженных Сил в начале 1990-х годов, который шел параллельно с военными действиями, в тяжелых экономических условиях и в условиях блокады, и, в целом, за время становления новой армянской государственности.

Помимо этого, в книге представлены в том числе описание и военных действий, отдельных боев и операций, особенности армянской военной культуры и мышления. В отдельных главах научного труда подробно представлены этапы развития армии, имевшие место основные процессы после заключения «Соглашения о прекращении огня», то есть от воюющей до организованной армии и этапы перехода к армии новой эпохи. Это самый сложный период для армянского народа, который был одолен нелегко, но дал армянскому народу желанную победу и стал предметом гордости.

Книга включает в себе три главы.

1. Процесс формирования армянской армии
2. Подготовка командных кадров и сотрудничество с международными организациями.
3. Милитаризация Азербайджана и реформирование Армянской армии

В главе «Процесс формирования армянской армии» обсуждается необходимость создания регулярной армии после освободительного движения. Шаги, даже полуофициальные и

незаконные с точки зрения законодательства еще существовавшего СССР, благодаря которым армянская сторона была готова к агрессии Азербайджана и не допустила повторения Геноцида 1915 г. Исследованы не только военные действия, которые так или иначе представляют боевой процесс формирования армии, а также отдельные, очень показательные с точки зрения военной истории и оперативного искусства операции. Представлены основополагающие факты формирования армии и некоторых милитаризованных структур. Формирование Сил Самообороны было естественным процессом, правовым продолжением которого явился процесс создания Армянской Армии.

В главе «Подготовка командных кадров и сотрудничество с международными организациями» представлены вопросы формирования кадрового состава армии, роль полевых командиров во время военных действий, а также вопросы подготовки профессиональных кадров и задачи, связанные с ними, начиная с первых дней и до сих пор. В 1992 г., на момент активизации и ужесточения военных действий, полевые командиры уже давно стали профессионалами и отсутствие специального образования уже ощущалось не особо остро. Многие из них лица с высшим гражданским образованием, по сути, в течение времени на поле боя стали профессиональными военными. Конечно не последнее место занимает то обстоятельство, что история знает неоднократные случаи, когда гражданское лицо, адаптируясь к обстоятельствам, диктуемым войной, становится профессионалом, не будучи таковым. Также в главе рассмотрено Сотрудничество Армянской Армии с международными организациями. Исследованы

пути сотрудничества и здесь также мы представили некоторые наблюдения и выдвинули предложения.

Сотрудничество в военной сфере – новаторство, наука и техника – развивается с относительно небольшим количеством государств, военное сотрудничество с которыми только укрепляет нашу обороноспособность. Поскольку, основными носителями передового опыта и развития являются несколько силовых центров, сотрудничество с ними важно и целесообразно. Еще со времен войны руководство ВС РА поддерживало тесные отношения с государствами СНГ, в особенности с РФ, а западные страны всего лишь представляли интерес для подобных отношений. И в направлении налаживания сотрудничества с западными странами необходимо вести фундаментальные работы по их развитию.

В главе «Милитаризация Азербайджана и реформирование Армянской армии» рассматривается процесс милитаризации Азербайджана, которая в последние десять лет особенно стала заметной для международных организаций и экспертов. Основной упор Азербайджана делается на стратегию ведения тотальной войны всеми способами и путями – информационными, дипломатическими, военными и т.д. Залог успеха войны, согласно азербайджанскому военно-политическому руководству, должны обеспечить доходы, получаемые от продажи углеводородных ресурсов. Военный бюджет Азербайджана, по его данным, составляет около 4 млрд долларов. Увеличение азербайджанского военного бюджета имеет конкретную адресность. Имеются интересные проекты в деле модернизации и приобретения вооружений для азербайджанской армии, которые нуждаются в обстоятельном анализе.

Особый интерес представляет в том числе и приобретение различного рода наступательных вооружений, производство некоторых видов вооружений, приобретение БПЛА и т.д.

В настоящее время объем вооружений азербайджанской армии превосходит допустимое международными организациями количество, однако, данные показатели скрываются. Речь прежде всего идет о танках, бронемашинах и артиллерийских комплексах, которые, естественно, представляют собой наступательные виды вооружений. Очевидно, Азербайджан делает ставку на те наступательные средства, которые могут нанести разрушительный удар по армянским населенным пунктам, гражданской и военной инфраструктуре.

Однако неблестяще обстоят дела в самих азербайджанских ВС. В качестве яркого примера уместно отметить действия ВС в июле-августе 2014 г, в январе 2015 г. Сегодня необходимо в особенности на экспертном уровне проанализировать наш опыт наступательных боевых действий в горной местности и аналогичный мировой опыт, которые должны стать основой для новых требований к ведению дальнейших боевых действий. Еще раз, касаясь принципов ведения войн новой эпохи, необходимо констатировать, что для армянских ВС, наряду с высоким боевым духом, жизненно важным становится внедрение таких вооружений, которые смогли бы обеспечить максимальную результативность в боевых действиях, не делая ставки на количество вооружений и человеческих ресурсов.

Как видно, именно Азербайджан развязал гонку вооружений, и этот путь может привести только в тупик. Армянская сторона на эту гонку должна не стремиться к симметричному

вооружению, а наоборот, сконцентрироваться на решении собственных задач. В соответствии с задачами, которые стоят перед нами, а также с учетом наших возможностей и условий местности, нам необходимы специфические средства и вооружения.

Необходимы мощные средства воздушного нападения, ущерб от которых для противника будет болезненным. Несколько единиц ракет могут парализовать весь экономический потенциал Азербайджана и деморализовать противника. Параллельно с этим необходимо делать акцент на действия небольших, мобильных и хорошо вооруженных подразделений в горной местности. Необходимы новые подходы, новая тактика, новые средства. Окопная, крепкая, пассивная оборона, которая уже стала стереотипом, уже не может обеспечить надежную оборону. Войска первого эшелона так быстро выходят из строя, что второй эшелон или резерв не успевают подключиться.

Неудачи приводят к огромным потерям, и вызванная паника становится решающей. Наступательное мышление во время конфликта становится доминирующим. Необходимы новейшие системы электронной разведки, противодействия, радиоборьбы и управления. Их роль с каждым днем становится все больше, а результаты видимы для всех.

На развязанную Азербайджаном гонку вооружений нужно отвечать инициативой, а не только эквивалентными ответами. Наши последние ответы на наступательные шаги Азербайджана и его разрушительный подход были неожиданностью для них. Мы должны продолжать развитие в этом направлении, что в данном случае может нанести еще больше

ущерба их стране. Однако основным сдерживающим агрессию Азербайджана фактором должно стать многообразие ответных мер. Варианты ответных мер должны быть гибкими, содержать умение наносить разрушительные и мощные ракетные удары, чтобы, в случае необходимости, должны быть готовы к освобождению остающихся под оккупацией территорий. Все указанные программы требуют мощных сил и ресурсов. Профессиональный, физически, морально и психологически подготовленный воин должен быть в состоянии осуществить поставленную задачу. Необходимо минимизировать, а то и искоренить не только большие потери, но и малые жертвы. А также инициировать исход победных боев.

В заключении даны пути развития и реформирования армии и выдвинуты некоторые предложения. Армянская армия вступила в третий десяток лет со времен своего формирования и перед ней стоят следующие задачи:

а. Обеспечение безопасности РА и НКР от внешней агрессии;

б. Сохранение состояния боевой готовности войск и усовершенствование боевой смены;

в. Качественное и своевременное осуществление мероприятий, предусмотренных по плану развития вооруженных сил РА;

г. внедрение национальной критерий военного образования,

д. Осуществление государственной программы по развитию военно-промышленного комплекса и укрепления военной дисциплины.

Министр обороны С. Оганян для дальнейшего развития армянской армии принял несколько интересных и перспективных концепций, основанных на личностных характеристиках бойца, на самостоятельности командиров среднего звена, на маленьких подразделениях и на других качественных сегментах.

FORMATION OF THE ARMED FORCES IN THE THIRD REPUBLIC OF ARMENIA ARTSRUN HOVHANNISYAN

The research is the first step to discuss the process of the formation of the Armenian armed forces in the early 1990, which ran parallel with military actions, in desperate economic conditions and under the blockade, and in general during the formation of the new Armenian statehood, as well. In addition, whole process of the military actions, the different battle sand operations, and also the Armenian military culture and the ways of thinking are presented. In the separate chapters of scientific research the stages of development of the army and main post- Ceasefire processes are studied - in short, the way from a so called fighting groups to an organized armed forces and the process of armed forces transition to an army of new era. This is a difficult period for the Armenian people, which was hardly overcome, but it was an opportunity for the Armenian people to win the war. The research consists of three chapters.

1. The process of the formation of Armenian armed forces.

Preparation of the command staff and cooperation with international organizations.

The militarization of Azerbaijan and Armenian Army reform
In the chapter "The formation of the Armenian Army" the need of

creating a regular army after the liberation movement is discussed. In the period of the USSR, thanks to those steps, even partly formal and illegal, the Armenian side was ready to resist the aggression of Azerbaijan, so the genocide of 1915 was not repeated. By the way, the war can be introduced as a combat process of the armed forces formation. From the point of view of military history and operational arts the separate operations are very important, as the particularity of the war are revealed.

The main facts are presented for the formation of the army and some militarized structures. Creating process of the Self-Defense Force naturally became the legal continuation of the process of formation of the Armenian army.

In the chapter "Preparing the command staff and cooperation with international organizations" we studied the personnel issues of Armed forces from the beginning, the role of field commanders during the war, as well as issues of professional training and tasks of still ongoing case. In 1992 when the war intensified, the same commanders had already become professionals and lack of education is also not particularly acute. Many of them are people with higher civil education, so during some time they became professional soldiers. Certainly, the fact that the Armenian soldier is quickly becoming a professional in combat is an important factor, even if he was not the specialist in the certain field. The issue of the Cooperation between Armenian army and international organizations is also discussed. The ways of cooperation are explored and some observations are also presented and proposals are put forward. In the military sphere, innovation, science and technology are being developed with relatively small states, and thanks to this military cooperation the defence potentialities of the RA is being strengthened.

We also studied the major carrier and several centers of power whose cooperation is beneficial and important for us. Ever since the war started, the authorities of Armenian Armed Forces maintained in a close relationship with CIS member-countries and in particular with Russian Federation. Western countries were interested in such relations. In this regard, we have particularly space for development.

In the chapter "The militarization of the Azerbaijani and Armenian army reform" we examined the militarization of Azerbaijan, which in the last ten years has become particularly more visible for any international organization and expert. Azerbaijan mainly emphasizes on the strategy of total war by all means and ways -informational, diplomatic, military, etc. According to the Azerbaijani military and political leadership the key to success of the war was the income derived from the sale of hydrocarbon resources. Azerbaijan's military budgets about \$ 4 billion. The increase in the military budget of Azerbaijan has a specific targeting. There are interesting projects in the modernization and acquisition of weapons for the Azerbaijani army, which require a detailed analysis. They have keen interest in purchasing variety of means of attack, the base of the production of certain types of weapons, the acquisition of UAVs, etc. Currently, the volume of arms of the Azerbaijani army is superior to the permissible number of international organizations, and these figures are being hidden. First of all it is about tanks, armored vehicles and artillery systems, which, naturally, are offensive weapons. Obviously, Azerbaijan relies on those offensive weapons, which can cause a devastating blow to the Armenian settlements, civil and military infrastructure. However the affairs in Azerbaijan, are not fine. As a vivid example pertinent to note the action in July-

August 2014, in January 2015. Today it is particularly necessary at the expert level to analyze the experience of our offensive military operations in the mountainous terrain and the same international experience, which should be the basis for the new requirements to conduct further hostilities. Once again referring to the principles of warfare of a new era, it should be stated that the Armenian Armed Forces, along with high fighting spirit, becomes a vital introduction of such weapons, which could ensure maximum effectiveness in combat, do not bet on the number of weapons and human resources. As can be seen, namely, Azerbaijan launched a race of arms, and this way can only lead to a dead end. In this race we do not answer with symmetrical arms and should concentrate on solving their own problems. In accordance with the tasks that lie ahead, and taking into account our capabilities and terrain conditions, we need specific tools and weapons, powerful air attack, the damage from which will be painful for the enemy. Several units missiles can paralyze the entire economic potential of Azerbaijan and the desire of the people to resist. Parallel to this, it is necessary to focus on the actions of small, mobile and well-armed units in the highlands. Need new approaches, new tactics, new tools. Trench, strong, passive defense, which has already become a stereotype, cannot provide a reliable defense, as a result First echelons damaged so easily that there is no time to connect to the second echelon or reserve. Failures lead to huge losses, and caused panic becomes crucial. Offensive mind set during the conflict becomes dominant. Need the latest electronic intelligence systems, counter measures so – called radio struggle and management. Their role becomes apparent more and more day by day, and the results are visible to everyone. On the arms race unleashed by Azerbaijan must be answered by an initiative, not only to give equivalent

answers. Our latest answers to offensive moves of Azerbaijanis and their destructive approach was surprising for them. We must continue to develop this direction, in this case, we can cause even more damage to their country. But not only this response can restrain. Variants of our responses must be flexible and include the ability to cause devastating and powerful missile attacks and, if necessary, we should be ready to liberate the rest of the homeland. All of these programs require overvoltage forces. Professionally trained, well-prepared and psychologically warrior must do it all. We can no longer bear losses in great numbers, but few losses should also decide the outcome of our victorious battles. In the conclusion, the development and reform of the army is given and some suggestions are put forward. Armenian army entered the third decade since its formation and points out some problems.

- a. security of Armenia and Nagorno Karabakh from external aggression,
- b. saving the state of combat training and improvement of combat change in.
- c. quality and timely implementation of the activities envisaged under the plan of development of the Armenian Armed Forces,
- c. the introduction of the national criterion of military education,
- d. implementation of national program for the development of the military industrial complex and the strengthening of the military discipline.

For the further development of the Armenian army Defense Minister Seyran Ohanyan emphasizes some interesting and promising concepts, which are based on the personal characteristics of the fighter on the independent mid-level commanders, in small units and other high-quality segments.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

ա. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1.1. Գաղտնի խորհրդակցության նյութեր՝ նվիրված ՌԼՊ զարգացմանը և նորագույն տեխնիկայի ձեռքբերմանը

1.2. գ. 38, «Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями»:

1.3. ֆ. 113, ց. 163, գ. 406, ց. 165, գ. 298, ց. 167, գ. 517, ց. 171, գ. 124, 264, 428, ց. 188, գ. 24:

բ. ԼՂՀ պետական արխիվ

1.4. ֆ. 254, ց. 1, պ. մ. 1, կ. 1, պ. մ. 2, կ. 1, պ. մ. 4, կ. 1:

1.5. ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, ՊՊԿ-ի նախագահի 1993թ. նոյեմբերի 10-ի որոշում N323:

գ. ՀՀ նախագահի հրամաններ

1.6. ՀՀ ԳԽՏ 1993/19, ՆՀ-259:

1.7. Հ.Ն-0549-Ի, 10 մարտի, 1992թ.:

դ. ՀՀ ՊՆ ընթացիկ արխիվ

1.8. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0137, 04.07.1997թ., Երևան:

1.9. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0154, 21.06.1996թ., Երևան:

1.10. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0167, 25.05.2001թ., Երևան:

1.11. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0171, 01.04.2005 թ., Երևան:

1.12. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0189, 29.05.2001թ., Երևան:

1.13. ՀՀ ՊՆ հրաման համար 0176, 14.05.2011թ., Երևան:

ե. ԼՂՀ ՊԲ արխիվ

1.14. գ. 4, Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями, Дело с приказами ПКСО:

1.15. գ. 38, Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями:

1.16. ՊԲ ՀՕՊ-ի օպերատիվ հերթապահի գրանցամատյան, թիվ 150:

է. Հեղինակի անձնական արխիվ

1.17. Գեներալ-մայոր Ա. Մուրադյանի, փոխգնդապետներ Ա. Սարգսյանի և Ա. Մելքոնյանի հետ ունեցած առանձնագրույցների սղագրությունից:

1.18. Գեներալ-լեյտենանտ Մ. Հակոբյանի, գեներալ-մայոր Ս. Կառապետյանի հետ ունեցած զրույցների սղագրությունից:

1.19. ՀՀ ՋՈւ-երի հրետանու առաջին պետ գեներալ-մայոր Վ. Հայրապետյանի հետ ունեցած զրույցի սղագրությունից:

1.20. ՀՀ ՊՆ Վ. Հարությունյանի հետ ունեցած առանձնագրույցի սղագրությունից, Հեղինակի անձնական արխիվ:

1.21. Գեներալներ Օհանյանի Ս., Հակոբյանի Մ., Բալայանի Վ. հետ ունեցած զրույցների սղագրություն:

1.22. ՀՀ ՊՆ Ս. Օհանյանի ելույթը Վ. Սարգսյանի անվան ՌԻ-ում կայացած 2013թ. կոլեգիայի ժամանակ:

1.23. ՀՀ ՊՆ Վ. Հարությունյանի հետ ունեցած զրույցի սղագրություն:

1.24. Խաղաղապահ բրիգադի զարգացման մվիրված փակ լսումների զեկույցներ:

1.25. ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղար Ն. Բորոյուժայի ելույթը Երևանում կայացած 2-րդ ռազմական ռազմավարական քաղաքական ֆորումում, 2013թ.:

1.26. Օդաչու Հ. Դավթյանի հետ ունեցած անձնական զրույցի սղագրություն:

2. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գրքեր

ա) հայերեն

- 2.1. Աբրահամյան Հ., Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, Ամարաս, 2001:
- 2.2. Աղաջանյան Մ., Սինասյան Ս., Ասատրյան Է.: Աղյբեջանը Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ. ագրեսիայի քաղաքա-իրավական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Երևան, «Նաիրի», 2006:
- 2.3. Բալայան Ջ., Բժիշկ Մարությանը և նրա Պատերազմի հետքը երկար է մնում, Երևան, Ամարաս, 1999:
- 2.4. Բալայան Ջ., Անդունդ, Երևան, Ամարաս, 2004:
- 2.5. Բալայան Ջ., Դժոխք և դրախտ, Մոսկվա, Academia, 1995:
- 2.6. Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ., Դրվագներ՝ հայ օդաչուների Արցախում մղած հերոսական պայքարից. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատ. ինստ. 2006:
- 2.7. Դևրիկյան Տ. Կրակե պատմեջ. ՀՀ ՋՈՒ գորատեսակներ, Հրթիռային զորքեր և հրետանի, Երևան, ՀՀ ՊՆ, 2008:
- 2.8. Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Երևան, Հայաստան, 1999:
- 2.9. Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակները ինչպես եղել են, Երևան, Հայկական համրագիտարան. հրատարակչություն, 2008:
- 2.10. Հակոբյան Մ., Հայ ժողովրդի ռազմական տարեգիրք, գիրք 70-րդ, 1991-2009: Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2009:
- 2.11. Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը 1991-1994, Երևան, Էդիտ Պրինտ, 2011:
- 2.12. Հասրաթյան Ս., ՊԲ ՊՇ-ները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2009:
- 2.13. Հասրաթյան Ս., ՊԲ գորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, Դիզակ պլուս, 2010:
- 2.14. Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, Ամարաս, 2001:

- 2.15. Հարությունյան Գ., Մեր հաղթանակները, Հատոր Գ.: Երևան, Նորավանք, 2012:
- 2.16. Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994, Երևան, Ա.հ., 2001:
- 2.17. Հարությունյան Վ., Արցախյան հիմնահարցի ակունքները, Ստեփանակերտ, Սոնա, 1998:
- 2.18. Հասրաթյան Ս., Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998:
- 2.19. ՀՀ ՁՈւ կարգապահական կանոնագիրք, Երևան, 2012, ՀՕ-91-Ն, 10 ապրիլի 2012:
- 2.20. ՀՀ ՁՈւ-երի Ներքին ծառայության կանոնագիրք, Երևան, 2007, ՀՕ-99, 7 հունվարի, 1997:
- 2.21. Հովհաննիսյան Ա., Ավիացիան Արցախյան գոյամարտում, Երևան, ԱվիաՄանիա, 2006:
- 2.22. Հովհաննիսյան Ա. Կ., Մի քանի հարցեր ավիացիայից, Երևան, 2009:
- 2.23. Հովհաննիսյան Ա. Կ., Տարածաշրջանի ռազմականացումը և Հայոց բանակը, Երևան, 2013:
- 2.23. Հովհաննիսյան Ա., Օդային գերակայություն, Երևան, 2010:
- 2.25. Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի զինված ուժերի արդիականացումն ու ռազմարդյունաբերությունը, Երևան, 2010:
- 2.26. Դարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ 1988-1994, Հանրագիտարան, Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն, 2004:
- 2.27. Մինասյան Է. Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013:
- 2.28. Միրաքյան Վ., Ազդեխվ հեռուստատեսության հետևանքները, Երևան, 2012:
- 2.29. Ոգու փորձություն, Վ. Սարգսյանի ելույթները, Երևան, Հայագիտակ, 2000:
- 2.30. Չիրուխյան Ա., Հերոսամարտի պողպատե թևերը, Երևան, Չանգակ-97, 2008:

- 2.31. ՊԲ ՀՕՊ-ի պետի զեկույցը՝ նվիրված ՊԲ ՀՕՊ զորքերի ստեղծան 10-րդ տարեդարձին, Ստեփանակերտ, 2002:
- 2.32. Պետրոսյանց Հ. Տ., Տեղային պատերազմների առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը մարտավարության զարգացման վրա. Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2002:
- 2.33. Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ-10 (բանակը մեր ժողովրդի և պետության անվտանգության գրավականն է), Երևան, Ամարաս, 2002:
- 2.34. Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Երևան, ՊՆ, 2012:
- 2.35. Օհանյան Ս., XXI դարի բանակը, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2007:
- 2.36. Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը. ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն և ընտրությունները 1991-1998, Ստեփանակերտ, Սոնա, 1998:

բ) ռուսերեն

- 2.37. Агаджанян М., Асатрян Э., Минасян С., Азербайджан против Нагорного Карабаха: Политико-правовые последствия агрессии и их влияние на перспективы региональной безопасности, Наири, Ереван, 2006.
- 2.38. Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт, Военный аспект, Баку, Эргюн, 1995.
- 2.39. Архипова М. «Реактивные самолеты вооруженных сил СССР и России, Москва.-Минск., АСТ, Харвест, 2002.
- 2.40. Беляев В., Ильин В. «Российская современная авиация» Москва, АСТ, Астрель 2001.
- 2.41. Благовестов А. И. «То, из чего стреляют в СНГ: Справочник стрелкового оружия. / под общ.ред. А. Е. Тараса.» Минск, Харвест, 2000.
- 2.42. Василин Н. Я., Гуринович А. Л., Зенитные ракетные комплексы, Минск, 2002.

- 2.45. Гуров С.В., Реактивные системы залпового огня, Тула, Пересвет, 2006.
- 2.42. Дериглазова Л., Минасян С., Нагорный Карабах: Парадоксы силы и слабости в асимметричном конфликте. Ереван, 2011 г..
- 2.43. Ежегодник института Кавказа. Ереван, 2010.
- 2.44. Жирохов М. А, История ВВС Израиля. М.-Минск, 2001.
- 2.45. Жирохов М. «Карабах: земля раздора» Киев, Румб, 2009.
- 2.46. Историческая справка о создании, становлении и развитии Войск ПВО ВС РА. Ер., 2007.
- 2.47. Кларк У. Как победить в современной войне. М., 2004.
- 2.48. Князев В., Боевая техника. М., 1986.
- 2.49. Котанджян Г. Основы военной политики Республики Армения, Отдел военной политики, МО РА, Ереван, 1992.
- 2.50. Латвухин А.Н. «Современная артиллерия» Москва, Воениздат, 1970.
- 2.51. Минасян С., «Пятидневная война» августа, 2008 г., Военно-политический анализ, Кавказ, 2008, Ереван, 2010.
- 2.52. Печуров С. Л., Англо-саксонская модель управления в военной сфере, Москва, КомКнига, 2005.
- 2.53. Пядушкин М., Вооружая Кавказ, Нечаянное наследство Москвы//Кавказ, вооружен и разобшен/ Под редакцией Матвеевой А., Хизкока Д. Saferworld, ЦАСТ, Лондон-М., Февраль, 2004.
- 2.54. Россия и СССР в войнах XX века. — М.: 2001.
- 2.55. Саркисян М., Нагорный Карабах, Война и политика (1990-1993), Ереван, Армянский центр стратегических и национальных исследований, 2010.
- 2.56. Секулич М. Снайперская стрельба. Москва. 2003.
- 2.57. Трошев Г., Моя война, Москва, Вагриус, 2001.
- 2.58. Трошев Г. Н., Чеченский излом, Дневники и воспоминания, 2-е изд., Москва, Время, 2009.

- 2.59. Устинов А. И., Патроны ручного огнестрельного оружия и их криминалистическое исследование, Москва, ВНИИ МВД СССР, 1982.
- 2.60. Фомин А., Гордон Е., Михеев А. МиГ-29 легкий фронтовой истребитель, Москва, Любимая книга, 2003.
- 2.61. Կумак Р.Н., Русский 7,62 мм винтовочный патрон, История и эволюция // СПб Атлант, 2007.
- 2.62. Шилин А. А, Стратегический баланс в Южной Азии. М., 2004.
- 2.63. Широкоград А., Атомный таран XX века. М., 2005.
- 2.64. Шунков В.Н., Ракетное оружие, Минск, Попурри, 2001.
- 2.65. Ядерное нераспространение / Под ред. Орлова В.А., Т.1, ПИР-Центр, Москва, 2002.

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ա) հայերեն

- 2.66. Արքահանյան, Հ. Բ., Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 2006, թիվ 3:
- 2.67. Բալայան Դ. Կ., Ալեքսանյան Դ. Մ., ՀՀ ՊՆ մարշալ Արմենակ Խանիբեյանցի անվան ռազմական ավիացիոն ինստիտուտում ռազմական կրթության զարգացման հարցի շուրջ, Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012:
- 2.68. Դավթյան Ա. Մ., Ջորջերի օպերատիվ պատրաստման որոշ հարցեր զորային կառույցի բարեփոխումների տեսանկյունից, Հայկական բանակ, թիվ 1–2 (67–68), 2011:
- 2.69. Թադևոսյան Ա., Հայաստան-ՆԱՏՕ, Առաջընթացի 10 տարիներ (1999-2008), Երևան, 2008:
- 2.70. Խաչատուրով Յու. Գ., Պաշտպանությանը պետության և նրա զինված ուժերի պատրաստման որոշ հարցեր, Հայկական բանակ, թիվ 3 (61), 2009:

- 2.71. Խաչատուրով Յու. Գ., ՀՀ ՁՈՒ-ի հրափռային գորքերի և հրետա-
նու զարգացման հիմնական ուղղությունները պաշտպանական բա-
րեփոխումների համատեքստում՝ համաշխարհային միտումների
հաշվառմամբ, Հայկական բանակ, թիվ 4(74), 2012:
- 2.72. Կարապետյան Մ. Ն., Մելքոնյան Ա. Ս., ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի
անվան ռազմական ինստիտուտում իրականացվող բարեփոխումնե-
րի ընթացքը ռազմակրթական զարգացումների համատեքստում:
Հայկական բանակ, թիվ 3 (73), 2012:
- 2.73. Հարությունյան Հ., Հունվարի 28 Բանակի տոն ու մարդկային
ողբերգություն, ԱԶԳ, #6, 29.01.2013:
- 2.74. Հարությունյան Հ., Խոսքը կարող է կյանք արժենալ, կամ զենքի
մեջ դրված փամփուշտը նախատեսված է միայն թշնամու համար,
ԱԶԳ, #96, 11-06-2013:
- 2.75. Հարությունյան Մ., ՀՀ զինված ուժերի զլխավոր շտաբի դերը
ռազմական շինարարության գործում, Հայկական բանակ, հմ. 1-2,
2002:
- 2.76. Մնացականյան Զ., ՀՀ ՊՆ ավիացիայի վարչությունը՝ 10 տա-
րեկան, Հայկական Բանակ, 3.2003:
- 2.77. ՊԲ ՀՕՊ-ի պետի զեկույցը՝ նվիրված ՊԲ ՀՕՊ գորքերի
ստեղծման 10-րդ տարեդարձին, Ստեփանակերտ, 2002:
- 2.78. Սեդրակյան Ա. Ս., Ազգային անվտանգության իրավական ա-
պահովման հեռանկարները Հայաստանի Երրորդ Հանրապետութ-
յունում, Հայկական բանակ, թիվ 1-2(67-68), 2011:
- 2.79. Մերոբյան Մ. Յ., ՀՀ ՊՆ կենտրոնական պոլիկլինիկայի գործու-
նեությունը ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում,
Հայկական բանակ, 4(70). 2011:
- 2.80. Տոնոյան Դ. Է., Պաշտպանական բարեփոխումների իրականա-
ցումը ռազմական համագործակցության շրջանակներում, Հայկա-
կան բանակ, թիվ 1-2(71-72), 2012:

- 2.81. Տեր-Մաթևոսյան Վ.Հ., ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարության վերանայման հեռանկարները, Հայկական բանակ, 3(65), 2010:
- 2.82. Փարսադանյան Ա. Մ., ՀՀ ՁՈՒ-ի ռազմաքժշկական ծառայության զարգացման որոշ հայեցակարգային հարցեր, Հայկական բանակ, թիվ 4(70), 2011:
- 2.83. Բոթանջյան Հ. Ս., Չիլինգարյան Դ. Ս., Ավետիսյան Վ. Պ., Մինասյան Ա. Ա., Պաշտպանական քաղաքականություն հասկացությունը՝ որպես Հայաստանում պաշտպանական բարեփոխումների իրականացման տեսական-մեթոդաբանական գործիք: Հայկական բանակ, 1-2(59-60). 2009:
- 2.84. Բոթանջյան Հ. Ս., Իսրայելի պաշտպանության բանակում զինվորի մարտական ոգու ձևավորման փորձի մասին՝ ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների լույսի ներքո, Հայկական բանակ, 1-2(59-60). 2009:
- 2.85. Բոթանջյան Հ. Ս., Պետության տարածքային պաշտպանության կազմակերպման հարցի շուրջ՝ Իսրայելի օրինակով, Հայկական բանակ, 3(61). 2009:
- 2.86. Օհանյան Ս. Մ., 2007 տարեմուտի ուղերձ, Ստեփանակերտ, 2007:
- 2.87. Օհանյան Ս. Մ., Ռազմական կրթության համակարգի զարգացումը՝ որպես ՀՀ պաշտպանական համակարգի արդյունավետության մեծացման գործոն, Հայկական բանակ, թիվ 3 (73). 2012:
- 2.88. Օհանյան Ս. Մ., Հայաստանի Հանրապետության ՁՈւ անցած ուղին, ներկան և ապագան, Հայկական բանակ, թիվ 1-2, 2012:
- 2.89. Օհանյան Ս. Մ., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը որպես պաշտպանական բարեփոխումների առաջնային խնդիր, Հայկական բանակ, 2011/3:

p) mntutrtb

2.90. Жирохов М., Воздушная война в Нагорном Карабахе, АвиаМастер, № 6/2000.

2.91. Галушак И., Высокая оценка миротворцев. Красная звезда. 7 августа. 2013.

2.92. Исаев А., Сталинград, Трудное начало, Родина, номер 1/2013.

2.93. Кенжетаев М., Оборонная промышленность Республики Армения, Экспорт вооружений, № 6, октябрь-декабрь 1997.

2.94. Ломаченко С. В., О. Г. Булатов, С. В. Гаврилович. Артиллерия большой мощности, история и перспективы развития, Военная мысль, Март-апрель. 2001.

2.95. Печуров С., Военные профессионалы в англо-саксонской модели управления вооруженными силами история и современность, ЗВО, 11.2011.

2.96. Храмчихин А., На кавказских фронтах – ситуация патовая. Пока....НВО. 15.01. 2010.

2.97. Барвиненко В. В., Евменчик Е. Г., О совершенствовании подготовки органов управления войсками (силами) ПВО, Военная Мысль, март-апрель 1997.

2.98. Бутовски П.. МИГОВ в Польше стало больше. Взлет. 3.2006 (15).

2.99. Галкин Д., Боевое применение зенитных пакетных комплексов Пэтриот в вооруженных конфликтах. ЗВО, 10.2006.

2.100. Глашатов О., Для Еревана приближается время "ч". Голос Армении. Электронная версия № 142 за 26.12.09.

2.101. Гуров С. В., Боеприпасы реактивной артиллерии // Боеприпасы и высокоэнергетические конденсированные системы. Научно-технический журнал. Выпуск №4, – 2008.

2.102. Джоунс Родни, Ядерная стратегия Пакистана: в поисках гарантированного сдерживания. // Ядерное распространение. Выпуск 34, январь-март 2000.

2.103. Зарубежное Военное Обозрение. № 4. 2008.

2.104. ЗВО, 10.2000.

2.105. Костюхин А., Военно-промышленный комплекс государств Центральной Азии и их военно-техническое сотрудничество с зарубежными странами в 1990-е годы, ЗВО, 5.2009.

2.106. Московский Комсомолец, 22 мая, 2004, № 110.

Գ) անգլերեն

2.107. Aliyev Y., Arms Control Process in Transcaucasia // NATO School, Polaris Quarterly, Vol. 1, Issue 2, Summer 2004, p. 47.

2.108. Deptula. David A. Effects-Based Operations: Change in the Nature of Warfare. Arlington VA: Aerospace Education Foundation, Defense and Airpower Series. 2001, p. 8-9.

2.109. Kelsey T., British mercenaries for Azeri war: Government turns blind eye to illegal programme to supply men and arms for conflict between two former Soviet republics. The Independent. Monday, 24 January 1994.

2.110. Ricks, Thomas E. (2007). Fiasco: The American Military Adventure in Iraq. United States: Penguin Books.

2.111. "Black Watch ordered to join US cordon for assault on Fallujah". The Independent (London). 22 October 2004. Retrieved 23 May 2010.

2.112. Institute of Peace and Conflict Studies. New Delhi. Article №546, 17.08.2001; Foreign Affairs, January/February 2002.

2.113. Holtom P., Ukrainian Exports of Small Arms and Light Weapons, 2004-2007, SIPRI Background Paper, October 2008.

2.114. Jane's All The World's Aircraft 2004-2005 / Paul Jackson. — Jane's Information Group, 2004.

2.115. Managing Strategic Changes Through DEEP Reforms: A View from the Perspective of U.S.-Armenia "Smart Power" Cooperation. Kotanjian, Hayk // Connections (18121098); Fall 2012, Vol. 11 Issue 4.

2.116. Michael B. Oren. Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East. — Oxford University Press, 2002.

- 2.117. Shahin Abbasov, Azerbaijan Mum about Israeli Spy Plane, Satellite Projects. EurasiaNet.org (2009.08.16). Проверено 26 августа 2010.
- 2.118. The Military Balance 2007 / C. Langton. — London: Routledge / The International Institute for Strategic Studies, 2007.
- 2.119. The Military Balance 2010; 2013. ՀՀ ՊՆ-ի կողմից The Military Balance-ին փոխանցվող տեղեկագրերի տվյալներ:
- 2.120. The United States Strategic Bombing Survey Report (European War). September 30, 1945, reprinted in The United States Strategic Bombing Surveys (European War) (Pacific War). 2.125. Maxwell Air Force Base, AL: University Press, 1987. 29 may 2009.
- 2.121. "U.S. Won't Let Men Flee Fallujah". Fox News Channel. 13 November 2004. Retrieved 19 May 2011.
- 2.122. Y.Aliyev. Arms Control Process in Transcaucasia // NATO School, Polaris Quarterly, Vol. 1, Issue 2, Summer 2004.
- 2.123. Deptula. David A. Effects-Based Operations: Change in the Nature of Warfare. Arlington VA: Aerospace Education Foundation, Defense and Airpower Series. 2001.
- 2.124. Ricks, Thomas E. (2007). Fiasco: The American Military Adventure in Iraq. United States: Penguin Books.

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

ա) հայերեն

- 3.1. Առավուտ, 2004 թ.:
- 3.2. Հայ զինվոր, 2000-2013 թթ.:
- 3.3. Հայաստանի Հանրապետություն, 1992 թ.:
- 3.4. Մարտիկ, 2012-2013 թթ.:

բ) ռուսերեն

- 3.5. Голос Армении, 1991.
- 3.6. Красная звезда, 2013.
- 3.7. Московский Комсомолец, 2004.

3.8. Независимое военное обозрение, 2011.

գ) անգլերեն

3.9. Defense and Airpower Series, 2001.

3.10. The Washington post, 1991.

3.11. The Independent, 1994.

3.12. The Los-Angeles times, 1991.

4. ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

4.1. ՀՀ ՊՆ պաշտոնական կայք, <http://mil.am>

4.2. Կազմիիրով. Ադրբեջանն ինքն է խնդրել 94-ի հրադադարի մասին, 15 նոյեմբերի 2010թ., <http://www.haynews.am/hy/archive-16197>

4.3. Բանակը չի շահի, գիտությունը կտուժի, 20 փետրվար 2004թ., <http://www.aravot.am/2004/02/20/316993/>

4.4. Բանակը ամեն մասնագետի կարիք էլ ունի, 21 փետրվար, 2004թ., <http://www.aravot.am/2004/02/21/317011/>

4.5. Դևրիկյան Տ., Սկիզբը. Սահմանադրական պայքարից մինչև կամավորական շարժում, <http://www.hayzinvor.am/10111.html>

4.6. Վազգենը բանակի հավերժ Սպարապետն է, 29 հունվար 2004թ., <http://www.aravot.am/2004/01/29/316800/>

4.7. Հակոբյան Ա., Երբ թշնամին չի հասկանում, նրան ոչնչացնում են, <http://www.armworld.am/detail.php?paperid=4184&pageid=129056&lang=>, <http://www.ausairpower.net/flanker.html>

4.8. Հովհաննիսյան Ա., Լիբիական փորձը պետք է «սառը ցնցուղ» լինի արևմտյան ռազմագետների համար, Ապրիլ 20, 2011, <http://news.am/arm/news/56107.html>

- 4.9. Агабабян А. 101 день в аду, Республика Армения № 173 (215), 14.09.1991, <http://www.press.karabakh.info/101>
- 4.10. Богданов К. Гром над Багдадом: как американцы взяли свой Грозный, <http://ria.ru/analytics/20130404/930954853>.
- 4.11. Велимамедов М. Оборона Агдама, 21.07.2011, http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velimamedov/mamed_velimamedov_oborona_agdama/61-1-0-724
- 4.12. Вестник ПВО. <http://pvo.guns.ru/index.htm>
- 4.13. Гельман "Анка" – в воздухе!. Турецкий беспилотник встает на крыло. 2010-08-27. http://nvo.ng.ru/armament/2010-08-27/12_anka.html
- Голдаев Ю., «Мираж-2000 в Каргильском конфликте 1999 г. <http://www.airwar.ru/locwar.html>
- 4.14. Гуров С.В. Реактивные системы залпового огня, Тула 2006, <http://www.sinodefence.com/army/artillery/mlrs/273.asp>
- 4.15. Жирохов М. Авиация в армяно-азербайджанском конфликте, www.airwar.ru
- 4.16. Жирохов М. Война в воздухе на Африканском Роге, <http://www.airwar.ru/history/locwar/africa/eritrea/eritrea.html>
- 4.17. “Карабахский дневник” азербайджанского журналиста, <http://www.nv.am/archive-2012/17231-2012-01-19-09-00-08>
- 4.18. Коновалов А., Кучуков Т., §Вызвал огонь на себя, Время!, 14.04.2009 (<http://www.time.kz/index.php?newsid=9969>)
- 4.19. Корнелл С. Конфликт в Нагорном Карабахе: динамика и перспективы решения, <http://www.karabah.h18.ru/conflict/karabah/01.html>
- 4.20. Лунёв А., Рашепкин К., «Красная звезда. 2 Декабря 2008 года, http://www.redstar.ru/2008/12/02_12/1_03.html
- 4.21. Явер Джамалов: «В этом году Азербайджан начал серийный выпуск нескольких образцов оружия, 16 декабря 2009, http://news.life.az/2009/12/16/javer_dzhamalov_v_jetom_godu_azerbajid_zhan_nachal_serijnyj_vypusk_neskolkih_obrazcov_oruzhija.html

- 4.22. Побеждать нас научат немцы, http://nvo.ng.ru/news/2011-06-24/2_pobeda.html#.
- 4.23. Самопомощь. *Вести*, 3.01.2001, <http://gazeta.rjews.net/mazin.shtml>
- 4.24. Степанян К. Хроника карабахской войны, <http://expert.openarmenia.com/archives/268>
- 4.25. Федосеев С. Самый мощный серийный пулемёт. Военно-промышленный курьер, № 44 (360) за 10 ноября 2010. <http://vpk-news.ru/articles/6931>
- 4.26. Формирование механизированных бригад Страйкер в сухопутных войсках США, 20.08.2010, <http://www.military-informant.com/index.php/army/523-stryker.html>.
- 4.27. Цыганок А. Чему научило НАТО ливийское небо. Анализ боевых действий сил союзников во время воздушной операции в Северной Африке. 1 апреля 2012 года. <http://svpressa.ru/war21/article/54022/>
- 4.28. Что лучше – покупать оружие за границей или оснащать Российскую армию отечественным оружием?, <http://topwar.ru/26677-что-лучше-покупать-оружие-за-границей-или-оснащать-российскую-армию-отечественным-оружием.html>
- 4.29. В. Чуйков. Тактика штурмовых групп в городском бою, <http://www.vrazvedka.ru/main/learning/vopros-ob/chuykov.shtml>
- 4.30. Юзбашян. Можно ли возбудить уголовное дело в отношении генерала Сафорова В. Н.? Голос Армении (Коммунист) 05.02.1991, <http://www.press.karabakh.info>
- 4.31. Якубян В. Армяно-азербайджанская война: на чьей стороне Кремль?, <http://old.express.am/karabakh/karabakh3.html>.
- 4.32. Arjun, <http://armor.kiev.ua/Tanks/Modern/India/>
- 4.33. Defence News, 30.10.2000. Philip Camp. The Mirage-2000 at Kargil, <http://www.bharat-rakshak.com/IAF/History/Kargil/PCamp.html>.
- 4.34. INSAS (Indian National Small Arms System), <http://weapon.at.ua/load/301-1-0-727>

- 4.35. Report.am. 3:45 21/12/2012, <http://report.am/news/society/seyrano-hanyan-qaxgitutyunneri-teknacu.html>`
- 4.36. The Mirage-2000 at Kargil, <http://www.bharat-rakshak.com/IAF/History/Kargil/PCamp.html>.
- 4.77. Written by Victor O'Reilly for Congressman Jim Saxton, D21 Aug 22, 2003. p. 103-108.cochraneinst@adelphia.net
<http://www.regnum.ru/news/1044120.html#ixzz1WKrfJJIB>
- 4.39. <http://www.noravank.am/ru/>
- 4.40. <http://www.regnum.ru/news/1044120.html>
- 4.41. <http://www.interfax.ru/society/txt.asp?id=33259>
- 4.42. <http://www.iaf.org.il/4388-39969-en/IAF.aspx>;
- 4.43. <http://www.idf.il/1283-15558-en/Dover.aspx>.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱԳԳԾ-Անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագիր
 Աղդիս՝ Աղյբեջանի խորհրդային սոցիալիստական հանրա-
 պետություն

ԱՊՀ-Անկախ պետությունների համագործակցություն

ԱԺԾ-ազգային ժողովրդական ճակատ

ԲՌԴՄ-Հետախուզական գրահամեքենա, ռուսերեն ՌԴ-Ռուսաս-
 տանի Դաշնություն

ԲՈՒՀ-Բարձրագույն ուսումնական հաստատություն

ԳԱԱ-Գիտությունների ազգային ակադեմիա

ԳԽ-Գելագույն խորհուրդ

ԳՇ-Գլխավոր շտաբ

ԴՀ-դիվերսիոն հետախուզական

ԵԱՀԿ-Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազ-
 մակերպություն

ԵՄ-Եվրոպական միություն

ԶՀՀ -Ջենիթահիթիռային համալիր

ԶՈւ-զինված ուժեր

ԹՄ-Թոյող սարք

ԻՊԿ-Ինքնապաշտպանության կոմիտե

ԼՂՀ-Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն

ԼՂԻՄ-Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզ ԽՍՀՄ-Խորհրդային

Սոցիալիստական Հանրապետությունների միություն

ԿԶՀՀ-Կրովի զենիթահրթիռային համալիր

ԿԽՄԿ-Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտե

ՀԱՊԿ-Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպություն

ՀԽՍՀ-Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն

ՀԿՈՀ-Համագարկային կրակի ռեակտիվ համակարգ

ՀՀ-Հայաստանի Հանրապետություն

ՀՄՄ-Հետևակի մարտական մեքենա

ՀՕՊ-Հակաօդային պաշտպանություն

ՆԱՏՕ-Հյուսիս ատլանտյան դաշինք

ՆԳՆ-Ներքին գործերի նախարարություն

ՉԺՀ-Չինաստանի Ժողովրդական հանրապետություն

ՊԲ-Պաշտպանության բանակ

ՊՆ-Պաշտպանության նախարարություն

ՊՇ-Պաշտպանական շրջաններ

ՌԷՊ-Ռադիոէլեկտրոնային պայքար

ՌԻ-Ռազմական ինստիտուտ

ՌՏԿ-Ռադիոտեղորոշման կայան

ՌԲԿՊ-Ռադիոքիմիական կենսաբանական պաշտպանություն

ՌՕՌ-Ռազմաօդային ուժեր

ՅԶ-Յամաքային զորքեր

ՕՀՄ-Օդային հարձակման միջոցներ

ՕՄՈՆ-Միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատ, ռուսերեն

IPAP-Individual Partnership Action Plan, Անհատական համագործակցության գործողությունների պլան

ISAF-International Security Assistance Force, Միջազգային անվտանգության աջակցման ուժեր

UNIFIL-United Nations Interim Force in Lebanon, Լիբանանում միացյալ ազգերի ժամանակավոր ուժեր

CFE-Conventional Force Europe- ԵՍՀՈՒ-Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագիր

**ԲԱՆԱԿԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ-
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Բարթիկյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Ա. Մարանգոյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 20.04.2015 թ.
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[3500 770.]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0526828

Հ. Բ
1103198

ԱՐԾՐՈՒՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՈՍՁԱՆԿԱՆ ՎԵՐԱՈՒՅՄԱՐՆ

Ծնվել է 1980թ., հունվարի 30-ին, Շիրակի մարզի Ցողաձոր գյուղում: Տեղի միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո՝ 1997թ-ին ընդունվել է 4 Ապրգոյանի անվան ՈՒ:

2011-12թթ. աշխատել է ՀՀ նախագահի աշխատակազմի Ջաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտում՝ որպես ռազմական փորձագետ: 2012թ. աշխատել է ՀՀ նախագահին կից հանրային կապերի կենտրոնում՝ որպես ռազմական փորձագետ:

2012թ նշանակվել է ՀՀ ՊՆ մամուլի ջարտուղար:

2010-12թթ. սովորել է ՀՀ ՊԱՍ ՄԳԿԿ պատմության ֆակուլտետի մագիստրատուրայում:

2014թ ՀՀ ՊԱՍ պատմության ինստիտուտում պաշտպանելով թեկնածուական ատենախոսությունը՝ ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

Անուսմացած է, ունի երեք երեխա: